

University of Travancore, who have always evinced great interest by helping me in the publication work of this Library.

University Manuscripts Mimamsakaratra
Library, Trivandrum, V. A. RAMASWAMI SASTRI,
11.11.1943. Honorary Director.

अनन्तशयनविश्वविद्यालयः
अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः १५०.

कुमारिलभट्टप्रणीतं

मीमांसाश्लोकवार्तिकम्

सुचरितमिश्रप्रणीतया काशिकाख्यया
ज्याम्व्यया संगतम् ।

तृतीयः संपुटः ।

सम्पादक

मीमांसकरत्नम्, मीमांसाविशारद, वेदशिरोमणि,
वि. ए. रामस्वामिशस्त्री, एम्. ए.,
पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्ष ।

इष्टं च

अनन्तशयने

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

प्रोलम्बाब्दः १९१९. ईस्वीयम् १९४३.

remain to be traced back to Kumārila's *Bṛhaṭṭika*. He is also believed to have been a poet and some of his metrical compositions are cited in later literature³

Kumārila and Prabhākara

१२/Kumārila bhāṭṭya's *Ślokaṭīkā* and *Tantravārttika* are not only elaborate commentaries on the *Sāṅkarabhāṣya*, but the most authoritative treatises on the *Urvamūṛmīśa Sāstra*, and early expositions of the *bhāṣya* text itself⁴. It is not surprising, therefore, that Prabhākara—traditionally known as Kumārila's disciple, revolted against the authority of his teacher and started a rival school after his own name. Prabhākara, the author of the two commentaries on the *Sāṅkara bhāṣya*, the *Laghit* and the *Bṛhaṭ*, otherwise known as the *Vitarana* and the *Nibandhana* respectively has refuted in his *Bṛhaṭ*—as evidenced by Śālikanātha's *Rjūmala*⁵—many interpretations of the *bhāṣya* text by Kumārila in his *Vārttika*. On the basis of the differences in their interpretations of various adhikāraṇas and elucidations of the nature and number of pramāṇas and other details⁶ these two authoritative but rival commentators on the *Sāṅkarabhāṣya* came to be known as the founders of two schools of thought called after their names. Prabhākara was not the only one who revolted against the authority of Kumārila bhāṭṭya, one of his own followers, Maṇḍana miśra, sets aside Kumārila's refutations of Sphoṭa and makes out a case for the acceptance of *Samudāyatābda* (Sphoṭa), in his *Sphoṭavāddhi*⁷. In spite of all these

3. Vide Dr C. Kunjani Laya's Introduction to *Ślokaṭīkā* in Madras University Sanskrit Series No. 13 pp. XXVIII and XXIX.

4. Vide V. A. Rau's *Samam Samāsa Introduction to the Tantravārttika*, Annamalai University Sanskrit Series No. III pp. 29-30.

5. *Vārttika Bṛhaṭ* with *Rjūmala* Madras University Sanskrit Series No. 3 pp. 1-2 and p. 116. Also Introduction to *Tantravārttika* p. 26.

6. Vide Introduction to Sanskrit (I) and Introduction to *Tantravārttika* pp. 36-40.

7. Vide *Sphoṭavāddhi* with *Cōpālīkā* Madras University Sanskrit Series No. 6.

PREFACE.

The third part of Kumārilabhaṭṭa's *Slokavārttika* with Sucaritamīśra's *Kāśikā* is now issued. It is a continuation of part II of the work, I. S. S. No. 99, and contains sections of the *Slokavārttika* and *Kāśikā* on *anumāna*, *śabda*, *upamāna*, *arthāpatti*, *abhāsa*, *citrakṣepa* and *sambandha-kṣepa*.

The date of Kumārilabhaṭṭa has not yet been definitely fixed. Doubtless he lived after Bhartṛhari, the grammarian-philosopher, whom he refers to in the *Tantravārttika*, I. iii. 8. It is also believed that he was among those who refute the views of Dharmakīrti in his *Slokavārttika*.¹ Bhartṛhari was generally believed to have lived in the first half of the seventh century A. D. I-tsing says that Bhartṛhari died about 650 A. D. Recent researches on the subject, however, tend to establish that he might have lived early in the fifth century A. D.² Dharmakīrti's date has been fixed as the first half of the seventh century. Since Kumārilabhaṭṭa definitely preceded Prabhākara and Maṇḍanamīśra who have referred to him in their works, he can be supposed to have flourished between A. D. 620 and 680.

The commentator Sucaritamīśra lived later than Umvekabhaṭṭa, another commentator on *Slokavārttika* and earlier than Pārthasārathimīśra. The earliest references to Sucaritamīśra and his *Kāśikā* have been made by Pārthasārathimīśra in *Sāstradīpikā* and Cidānandapāṇḍita in *Nītatītha-*

1. Vide K. B. Pathak's paper on Bhartṛhari and Kunārila. Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Vol. XXIII, p. 230.

2. Vide Dr. Kuntan Raja's article on I-tsing and Bhartṛhari's 'Akṣepadiya', Dr. S. Krishnaswami Aiyengar's commentaries on volume, pp. 225-226.

*Kumārila's main object in writing the
Vārttika on the Bhāṣya*

Before he comments on the bhāṣya Kumārila praises the Mīmāṃsā Śāstra as the only source of the true knowledge of dharma and he asserts that his attempt to write a Vārttika on the bhāṣya was to prove that the Śāstra is an *āstika-darśana*, especially since it had been thought in certain respects atheistic by some commentators.⁹ Umvekabhaṭṭa and Parthasarathimishra, his commentators, say that some authors like Bharatīmitra were responsible for the introduction of many *apasiddhāntas* in the Pūrva mīmāṃsā system e.g., that the *niṭya* and *niṣiddha* (obligatory and prohibited) *dharma*s do not bear any desirable or undesirable fruit for the performer. Umvekabhaṭṭa adds that these commentators did not even recognize the *Smṛtis* and *śāstras* as authorities on dharma.¹⁰

9 Vide *Ślohasartika* I 11 Verses 9-10

‘मीमांसायाद्वतेऽपि विप्रोऽप्येवमोज्ज्वलीकृते ।
यदायज्ञात्तन् मे तृण्यतीव विवृण्वत ॥
प्रायेषेव हि मामासा एके लोकप्रतीकृता ।
तामास्तिकपथे कृतुमयं न इती मया ॥’

10 Vide *Tatparyatikā* Madras University Sanskrit Series No. 11 P. 3.

‘ननु वेदायप्रह्णविस्मरणार्थमपि तत्तन्मन्त्रिणादिविरचिततावद्बुद्ध्यादि
लक्षणप्रकरणमस्वेति गतामिदं वाक्यमिदं अह — प्रायेषेवेति ।
मीमांसा हि अवास्तिकदार्शन्याममनी सर्वतुल्यायथायनपरिहानस्यैत
न्नियमनं वात् । ऐवमालिङ्गा अलाभयतमेव (तव ?) सती बाहुल्येन
लोकप्रतीकृता, सास्त्रातिशयाच्छास्त्राणि विना कारणेन धर्मप्रमाणवन्निरा
करणात् विप्रिनिषेधयोरिष्टानिष्टकानन्त्युपगमान् । प्रायेषेति । चोदना
प्रमाणको धर्म इत्येतावन्मात्रेण तास्तिवशात्प्रादपरारिता, धर्मत्वस्यामा
न्यमेव हतमित्यर्थः । तामिमामसद्व्याख्यानुववादसम्भार्यनिम्नया
सुदृष्ट्यास्तिकपथे कर्तुं स्वापयितुं वार्तिकारम्भप्रयत्नः कृतो मयेति ।

11 Vide *Vyākhyānāṅkara* Chet. ambha Edn. pp. 3 and 4.

ननु मीमांसायाश्चिरन्तनाणि भर्तृमित्रादिविद्वानिभ्याद्यथानि विद्यन्ते,
किमेवेत्येत आह — प्रायेषेति । मीमांसा हि मन्त्रमित्रादिभिरलोक
यतेव सती लोकप्रतीकृता — नित्यनिषिद्धयोरिष्टानिष्टं चार्त्ता

The editorial work of this volume has mainly been carried out by Pandit Embar Krishnamachariar, who retired from the Library a few months ago. In the proof reading he was assisted by other pandits of the Publication Section of the Library, particularly Pandits N. Rama Sastri and S. Sankararama Sastri. The preparation of the various appendices in this volume is again the work of the Publication Section of the Library. I record here my sincere thanks for their hearty co-operation and the help they rendered at every stage of the publication of the volume. I also most heartily thank Pandit Embar Krishnamachariar for having enriched this volume with his scholarly introduction in Sanskrit which contains a review of the doctrinal differences between the two rival schools of Mīmāṃsāśāstra—the Bhāṭṭa school and the Prābhākara school. I have supplemented it by my own in English in which I have tried to elucidate the main currents of thought embodied in the early portions of the tarkapāda in the *Sābarabhāṣya* and the *Vārttika* thereon to the end of *sambandhākṣepavāda* in I : 5.

I cannot adequately express my gratitude to His Most Gracious Highness the Maharaja, than whom it is difficult to imagine a greater lover and promoter of the Classical Learning of India and to his illustrious Dewan, Sachivottama Sir C. P. Ramaswami Aiyar, K. C. S. I., K. C. I. E., LL. D., for entrusting me with the publication and elucidation of the many and various priceless Mss. that are being daily added to the famous Manuscripts Library of the State and should be gratified if I, in some measure at least redeem the high task to which they were pleased to call me. I also take this opportunity to record my sincere thanks to the Pro Vice Chancellor, Rajasevapravina C. V. Chandra Sekharan, M. A., (Oxon.) D. Litt., and Mahakavi Rao Sahib Ulloor S. Parameswara Ayyar, Avl. M. A., B. L., Dean of the faculty of Oriental Studies and Fine Arts of the

to the *Vārttikakāra*, the opening *bhāṣya* contains *atha śabdādāśaṇa*, i. e. the word 'atha' in the sūtra if it means 'after' would not convey a complete sense unless the *ānartaryaprasāgīn*—the object after which the investigation of *dharma* is to commence—is given. This question is raised by the *bhāṣya*, 'तत्र लोकस्यमश्रयद्वी वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियायामेव । न चह तस्मिन्वृत्तमुपलभ्यत, the rejoinder being 'मवितस्य तु तेषां, तस्मिन् सत्यनन्तर घर्माज्ञानमावकस्य । तथाहि प्रसिद्धपदार्थकस कल्पितो भवति । तत्तु वेदाध्ययनम् । तस्मिन् हि सति मावकस्यते' । Since the sūtra speaks of *धर्मविचारमात्रज्ञा*, it is implied that the investigation of *dharma* is to commence only after its invariable antecedent, viz., the study of the Vedic texts under a teacher by the student, so that the explicit mention of it by the *Sūtrakāra* is rendered unnecessary. This fact is based on the assumption that the study of the Veda is prescribed by the *vidhi*—*एतत्तपोऽदेतस्य*—is intended not only for the memorisation of the text with proper accent, but for the correct understanding of the Vedic contents lest the *vidhi* should be considered *adṛṣṭārtha* in other words the Vedic student might remain content with the *akṣaragrahāṇa*—the complete memorisation of the Vedic texts under a *guru*—which would produce in him an *adṛṣṭa phala* like *starga*. To avoid this *adṛṣṭaphala* the *svādhyāya* *vidhi* enjoins *vedādhyaयनम्* for the knowledge of the Vedic contents—*वेदाध्यायनम्*—which may be acquired only by the investigation of the Vedic texts by the student at the residence of his teacher. In the light of this interpretation of the *svādhyāyavidhi* which, as a *śruti* is an independent and infallible authority on *dharma* the *smṛti* passage *अधीतं छायात्* (after the study of the Vedas the Vedic student should return to his house from the residence of his teacher and perform the *samāvartana* ceremony just to enable him to marry) has to be modified.

The meaning of the Sūtra

The word 'atha' in the sūtra lays down (by *lakṣaṇā*) that the student should not immediately leave his teacher's

CONTENTS.

	Pages.
1. Introduction in English	1-47
2. Do. in Sanskrit	1-36
3. Detailed contents of text and commentary	1-23
4. Text and commentary	1-237
5. Appendix I—Different read- ings of the <i>Slokavārttika</i>	1-4
6. Appendix II—Different read- ings of the <i>Kāśikā</i>	1-14
7. Appendix III—An alphabetical Index of halves of the kārikās of the <i>Slokavārttika</i>	1-21
8. Appendix IV—An alphabetical index of quotations	1-13
9. Appendix V—An alphabetical index of the names of authors and works	1-3
10. Errata	

The *bhāṣya* passage — ‘धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा, सा हि तस्य श्रुतमिच्छा’ — is the subject of some criticism among the commentators. The Vārttikakāra considers that the splitting of the compound धर्मजिज्ञासा into धर्माय जिज्ञासा is wrong, since the *caturthīsamāsa* is sanctioned only in the case of प्रकृतिविकृतिभाव like यूपाय दार — यूपदार. He also suggests that the former part of the *bhāṣya* ‘धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा’ does not constitute the *vigrahaśāstra*, but only indicates by *caturthī* that the dharma is the goal of the investigation (*viśāyā*) and that the *pañcīsamāsa* (धर्मस्य जिज्ञासा) is suggested also by the latter part of the *bhāṣya* :—

‘सा हि तस्य श्रुतमिच्छा’ । The *vārttika* text runs thus :

प्रकृत्या विकृतिर्युक्ताचतुर्थ्यन्ता समसत्वे ।
तादर्थ्यं यूपदार्वाद्यौ वेनास्मिन्न समासता ॥
सा हि तस्येत्यनेनोक्तो धर्मस्थेत्येव विग्रहः ।
प्रमायेति तु तादर्थ्यं पट्टी वृत्तेति कथ्यते ॥

[Verses 118-119.]

It is to be observed that the Vārttikakāra betrays here his over-anxiety to justify the grammatical rule that was in vogue in his time. It is Kātyāyana the Vārttikakāra who has sanctioned the *caturthīsamāsa* in all cases including *asvaghāṣa*, but later on, Patanjali the *Mahābhāṣyakāra* overruled it by restricting its scope to those possessing *prākṛtivyākṛtibhāva* and declaring that *samāsas* like *astaghāṣa* are *pañcīsamāsas*. Among the grammarians Patanjali’s authority is not only indisputable but greater than that of Pāṇini and Kātyāyana if we accept the dictum ‘यद्येतरं मुनीनां प्रमाणम्’ But it can be asserted that this dictum has not been observed by eminent Mīmāṃsakas like Śābarasvāmīn, the celebrated *Bhāṣyakāra* of that Sāstrī. In his *Parimāṇa*, the authoritative commentary on the *Vedāntakalpavartu*, Appayya Dīkṣita says :—

‘स यथासादृश्यं तु चतुर्थीसमास इति’ वार्तिककारमतम् । एतद्वद्व्यवहारेनैव धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासेति दास्यस्वामिनिश्चयं चतुर्थीसमासस्यमाश्रितः ।’

(P. 75, N. S. Edn.)

INTRODUCTION.

Kumārīlabhaṭṭa and his works.

Kumārīlabhaṭṭa, who flourished just after Bhartṛhari and before Mandanamisra, occupies a unique place in the history of the *Pūrvamīmāṃsā Śāstra*, as unique as that of Patañjali, the celebrated author of the *Mahā-bhāṣya* in the Paniniyan school of Sanskrit grammarians and that of Śaṅkarabhagavatpāda, the greatest expounder of Absolute Monism in the history of Indian philosophical thought. Kumārīlabhaṭṭa's *magnum opus* is a commentary on Śabaravāmin's *Bhāṣya* on the twelve chapters of Jaimini's *Pūrvamīmāṃsā-Sūtras*, and consists of three parts: (1) the *Śloka-vārttika*, a metrical commentary on the *bhāṣya* on the *Tarkapāda* I 1; (2) the *Tantravārttika*, mostly in prose but interspersed with verses in many sections, an elaborate commentary on the *bhāṣya* from I. 2. 1 to the end of the third *adhyāya*; and (3) the *Tuṭīkā*, a gloss on the remaining nine chapters (IV to XII). To him are also ascribed two more works in the *Pūrvamīmāṃsāśāstra*,¹ the *Brhātīkā* and the *Mādhyamāṭīkā*, of which only the former is now known from references.² It is believed that many verses which are quoted by later writers including Śālikanāthamiśra as belonging to Kumārīlabhaṭṭa, and which are not found in the *Śloka-vārttika* or in the *Tantravārttika* yet

1 Vide Mādhava Saravati's *Sarvadārśanasaṁgraha* which gives the list of Kumārīla's works.

‘तत्र सहस्राधिकरणद्वादशलक्षण्या नोमासाया चतुर्विंशतिसहस्रं शबर-
स्वामिकृतं भाष्यम् । तदुपरि प्रस्थानद्वयम् — माहं प्राभाकरमिति ।
तत्र भट्टचार्योऽपि पञ्च व्याख्यानाणि भाष्यस्य — एका बृहद्वीका,
द्वितीया मध्यमदीका, तृतीया दुष्दीका, चतुर्थी कारिका, पञ्चमं
तन्त्रवार्तिकं उपजातुच्छदुष्कचिन्तकम् । तत्र बृहन्मध्यमदीके सम्प्रति
न वर्तते ।’

(T. S. S. Edn. No. 125, p. 90.)

2 Works like the *Nyāyasūdhā* by Bhaṭṭa-misra and the *Mānasa-
yodaya* by Nārāyaṇa Bhaṭṭa quote from the *Brhātīkā*.

not sublated by succeeding cognitions. The validity of cognitions arising from ordinary statements like 'नद्यास्तीरे कछानि सन्ति' is to be experienced only if there is no sublating cognition—वाचस्पति—owing to the defect of the speaker. In the Vedic texts, however, there is no speaker since they are considered self-revelations (*apauruṣeyas*), and as such, the knowledge arising from the Vedic texts is self-valid.

The Doctrine of self Validity of Cognitions

The *bhāṣya* passage—नद्यथाभूतमप्यर्थं दूयाशोदना—यथा पक्षिच्छन सौमिकं यवन—नद्यास्तीरे कछानि सन्तीति—raises an objection to the theory of self validity—स्वतः प्रामाण्य—of cognitions arising from the Vedic texts. It is contended that the Vedic texts stand on a par with the ordinary statements in the sense that some of them would be invalid. The *bhāṣya*—'विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते—अतीति वितथ चति'—thus meets this objection. To say that it conveys a sense and that it is invalid is contradictory. On the basis of this section of the *bhāṣya* the *Vārtikalāra* elucidates the doctrine of *svataḥ pramānya* or the self validity of cognitions. All cognitions while they are generated are valid. The invalidity—*apramānya*—of cognitions is to be explained only by external agencies—*parataḥ*—by the sublating cognition or by the defects of the persons concerned.

Different views on self validity the Sāṅkhya view

It is the Sāṅkhyas who hold that both validity and non-validity are intrinsic (*svataḥ*). They are generally known as the *satkāryavādin*s in the sense that nothing is newly generated if it does not originally exist in the cause. If cognitions while they are generated do not possess their special features of *pramānya* and *apramānya*, they cannot be subsequently associated with them by any external agency. This view is refuted on the ground that a cognition cannot by itself be both valid and invalid, since validity and invalidity are opposed to each other [and that there is no criterion by which to assert that a particular cogni-

onslaughts Kumāṛila was able to hold his own among his contemporaries and still commands respect as an original thinker, founder of a system of Mīmāṃsā and a great *āstika* philosopher.⁶

The Ślokavārttika—the First Sūtra.

The *Ślokavārttika*, which is mainly a commentary on the Tarkapāda of the *Śābarabhāṣya*, deals with the definition of dharma (Dharmalakṣaṇa) (I. 1. 2), and the means of attaining the knowledge of dharma (Dharmapramāṇa) (I. 1. 5.). As an introduction to the *dharma-lakṣanādhikāraṇa*, and through it, to the entire Mīmāṃsā Sāstra, the first adhikaraṇa contains the *pratijñā* of the investigation of dharma, the first and foremost of human values according to the Hindus. The *pratijñā-sūtra* 'अथातो धर्मसिद्ध्यस्तु' proclaims the necessity for the investigation of dharma by the Vedic student at the residence of his preceptor after his study of the Vedic texts along with the chief *Vedāṅgas*, since Vedic study is mainly intended for the correct understanding of the contents of the Vedas.

The opening Bhāṣya on I. 1. 1., and its Significance.

The opening bhāṣya in the *Pratijñādhikāraṇa* 'लोके येषां तु प्रसिद्धानि पदानि सति सम्भवे तदर्थान्येष सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यम्, नाध्याहारदिभिरेषां परिकल्पनीयोऽर्थः, परिभाषितव्या वा । एवं वेदवाक्यान्त्येवैभिर्ग्राह्यायन्ते । इतरथा वेदवाक्यानि व्याख्येयानि, स्वपदार्थाश्च व्याख्येया इति प्रयत्नमीरव प्रसज्येत ।'—lays down the general rule to be followed as far as possible that the words in the sūtras are to be interpreted as in ordinary language and that interpretation by *adhyāhāra* (supplying words not found in sūtras), or by *paribhāṣā* (giving a word a technical connotation) is to be avoided, lest a twofold labour should be imposed on the commentator to explain the technical terms in the sūtras and then to interpret the ambiguous Vedic texts with the aid of those sūtras.

person, etc., newly imported thereto affect their natural qualities and on the strength of the absence of merits, the cognition become invalid. The Buddhās even go to the length of saying that the assumption that cognitions may become invalid due to 'defects' in the speaker, etc., arises from misapprehension, and assert that the defects nullify the existing 'gunas' and that on their complete removal, cognitions become invalid. So observes the Vārtikalāra -

‘तथास्यैव गुणभावस्तदुक्तं दृश्यमाणता ।’

(I 1 2 Ver o 43.)

The Buddhās conclude that the Vedas are declared to be self revelations (*apauruṣeyas*) and that since there is no person possessing the requisite *gunas* or 'qualifications', they are considered invalid.

‘ततश्च बुद्ध्यामावात् सति वा बुद्ध्यसम्भवात् ।’

निर्मूलत्वाद् प्रमाणत्वं चोदनायां न युज्यते ॥

(I 2, 2 Verse 46.)

The Mīmāṃsaka View

While refuting this view, the Mīmāṃsakas assert first that all cognitions are self valid. They ask if cognitions do not possess the quality or character of validity when they are generated, who can impose it on them subsequently? All objects require the help of their invariable causes for their production, but when they are once produced they no longer need their help to perform their functions. So cognitions, when they are generated by their causes, reveal objects independently. Hence they are intrinsically valid and if subsequently no evidence of any defect in the person, etc., forthcomes and if there should be no sublating cognition, they remain valid. The cognitions arising from the Vedic texts are not sublated by any other cognition, nor are the Vedic texts composed by any earthly human being, so they are ever valid. The knowledge arising from statements like ‘तद्वाग्वि कलवि मणिः’ made

*Different interpretations of the opening bhāṣya
and Kumārila's comments thereon.*

After explaining the use of the study of the *Mīmāṃsā Śāstra*, one of the four *anubandhas*,¹¹ the *Vārttikakāra* gives a critique of the six interpretations of the opening bhāṣya (already referred to), according to the different commentators.¹² They are the *Sarvavyākhyā*, *Upālambha*, *Pratyākhyāna*, *Parisaṅkhyā*, *Stuti* and *Athasābdadūṣaṇa*. It is also known that the *Vārttikakāra* speaks elsewhere of ten other interpretations of this bhāṣya, of which the last is common to both, namely,—*Athasābdadūṣaṇa*—and that *Prabhākara*, not content with the sixteen interpretations referred to by the *Vārttikakāra*, gave his own interpretation in his *Brhātī* in the introductory note of the opening bhāṣya under the *pratiśādhikaraṇa*.¹³ According

11. *Vide Śloka-vārttika* I 1-1 verse 11.

‘अथातो धर्मजिज्ञासा सूत्रमाद्यभिदे कृतम् ।

परमार्थं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम्’ ॥

12. *Ibid.* verses 26-27.

13. *Vide Brhātī*—the opening sentence :

‘लोके इत्यादिभाष्यस्य अथातः इत्येतस्मिन् पदद्वयेऽलौकिकार्थावहानिरुक्तिः
प्रयोजनम् ।

The commentary *Bhāṣyam* introduces the *Brhātī* text as follows :

‘लोके’ इत्यादि भाष्यं ‘यत्नगौरवं प्रसजयेत्’ इत्येवमन्तं सप्तसध्दूषणार्थ-
मौचित्त्यानुभाषणपरमिति वार्तिककारेण व्याख्यातम् । तत्तु मन्द-
प्रयोजनमिति सत्या टीकाकारः प्रयोजनं दर्शयति — लोके इत्यादि
भाष्यस्येत्यादिना । सर्वसूत्रस्थसर्वपदविषयं चेदमुच्यते, तेन बहुवचना-
वितोषः । प्रकृतस्याप्रतिपत्त्याच्चायातश्चादयोरेव अलौकिकार्थो-
पाशानिरुक्तिः प्रयोजनम् ।

Vide Bhāṣyāṭhāmīna's Naṣareṇka (Madras University Sanskrit Series, No. 12, p. 7):

‘अत्र च यद्यपि परमते लोके इत्यादिभाष्यस्य पदार्थानुत्था दशापधी
चापरोक्ता । तथाप्यसप्तसध्दूषणार्थमौचित्यानुभाषणपरत्वेमेव स्वी-
कृतम् । तदपि मन्दं नत्वा गुह्यः सप्तदशानर्थनाद । मन्दता
चौचित्यानुवादमात्रपरत्वाद्वाक्यान्तर्गता अपरदमाप्रदोषपरत्वाद्
अतःपदस्य लौकिकार्थानुवर्तीतनाद् । अत उक्तम् — ‘अथात
प्रयोजनमित्यतः’ इति ॥

first word *yajña* in this passage means यज्ञसाधन like *dravya* and *guṇa* and the second sacrifices, so the total sense is that the Devas performed various sacrifices with different kinds of the accessories—*dravya* and *guṇa*—and these sacrifices and the accessories were the first *dharma*. The neuter gender in the word 'धर्माणि' is considered *vedic*. To this effect the Vārttika text runs

अथसाध्यमदृष्ट्वैव यागादीनिनुविष्टतः ।
धर्मिक्रयसमाख्यानं तद्योगादिति गम्यते ॥
यथादीनि हि धर्मस्य फलानीति व्यवस्थितम् ।
विभ्रान्तोद्बोधादीनां तादृशानि फलानि च ॥
तस्मात् तेष्वेव धर्मस्य धर्माणीति च दर्शनात् ।
लिङ्गसङ्ख्यादिनिमित्तो धर्मसङ्गो निश्चयः ॥

(1 2 verses 192—194)

Similarly, the term *dharma* is not to be used in the sense of *antahkaranavṛtti* as held by the Sāṅkhyas or *puṇyālas* as explained by some Bauddhas, or the *guṇa* of the individual soul as held by the Naiyāyikas, since they are not known as the causes of *śreyas* like *svarga*, on the other hand, *codana* enjoins the sacrifices as the primary cause of *svarga* and other *śreyas*.

The meaning of the word Anartha in the Sūtra

The word *anartha* in the sūtra, according to the Bhāṣya *kāra*, excludes from the scope of *dharma* all *anartha*s which are condemned as heinous and sinful. It implies *anartha* also (by lakṣaṇā), so that the whole sūtra gives the definitions of *dharma* and *adharma* together. चोदनालङ्घनोऽर्थो धर्मः and चादनालङ्घनोऽनार्थः According to this interpretation, the word *codana* in the sūtra means not only the *vidhivākyas* but the *niṣedhā vākyas* like 'न हिंसात् सर्वं मृतानि, which prohibit *hiṃsā* by declaring all *hiṃsā*s as *anartha*s—heinous and sinful. How is the *śyena* sacrifice an *anartha* when it is enjoined by the *codanā* 'इयेनेनामिचरन् यजेत् and is not prohibited as a *hiṃsā*? It would be absurd to say that *śyena* is both *vikṛta* and *niṣiddha* just like *śodasigrahaṇa* in the *Atvātra* sacrifice.

but should remain there for their investigation with the help of the rules of interpretation explained in the *Mīmāṃsāsāstra*; otherwise the investigation of *dharma* would be an impossibility—गुरुकुलान्मा समावर्त्तिष्य, कथं तु वेदवाक्यानि विचारयेदित्येवमर्थोऽयमुपदेशः. The *Smṛti* passage—अधीत्य आयात्—also enjoins by *lakṣaṇā* the अच्चातादित्यम्—that the Vedic student need not observe any longer the duties of the *brahmacārin* at the residence of his teacher when he is asked to remain there for the investigation of *dharma*. The 'lyap' suffix in '*adhītya*' explains only the time precedence since the suffix '*ktvā*' and its substitute '*lyap*' are to be taken in the sense of time-precedence according to the *sūtra* :—समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । If *ānantarya* is also taken as the sense of '*ktvā*', then the *smṛti* passage would prescribe the '*śnāna*' immediately after the study of the Vedic texts, for an *adr̥ṣṭa-phala*, which is not acceptable under ordinary circumstances. The above interpretation of both the *svādhyāyavidhi* and the *smṛti* passage as *dr̥ṣṭārthas*—*vidhis* of a perceptible fruit—bids the Vedic student remain at the residence of his teacher and investigate the true nature of *dharma* by the careful study of the *Pūrvamīmāṃsāsāstra* containing rules of interpretation of varied character.

Thus the word '*atha*' in the *sūtra* means that the student who resides and studies the Vedic texts under an *ācārya* is the fittest person to investigate and understand the nature of *dharma*; and the word '*atah*' indicates that the investigation of *dharma* at the residence of his preceptor is imperative since the study of the Vedas is the prime means of attaining the knowledge of *dharma*. In this connection the *Vārttikakāra* observes that without the word '*atah*' in the *sūtra* the word '*atha*' would have been interpreted in the sense of *manigala*—prayer.

‘योग्यत्वमप्यशब्देन यद्यपि प्रतिपादितम् ।

तदेव हेतुरप्येति नातदशब्दादिना भवेत् ॥

... .. ।

हेतावदप्यमाने हि मङ्गलाद्यप्यसौ भवेत् ॥

*The principles underlying the Conceptions of
Dharma and Adharma*

In this connection the Vārttikakāra establishes the general principle *viz.*, that which is enjoined is *dharma* and that which is prohibited is *adharma*. Hence syllogistic arguments like 'अग्निप्रेमीपीडितो भवति, हिंसात्वाद वाह्यहिंसावद्— cannot be accepted in view of the fact that similar arguments can be put forward in the cases of prohibited things like *surapāna*—drinking of wine in as much as they give the drinkers great pleasure for sometime at least.²¹ Hence the Vārttikakāra asserts that ordinary experiences like ours cannot judge the true merits and demerits of these actions and that the only authority by which to explain their true nature and evaluate them is *agama* or scriptures in that they are considered self valid and self revelatory.

The Third Sūtra

The third sūtra 'तस्य निमित्तपीडिते' is only a *pratyāñ* sūtra of *dharma nimittaparikṣā*—carrying an examination of the authorities on dharma in detail, though the *dharma lakṣyaṇasūtra* (I. 1-2) has explained that the only authority on dharma is *codanā*, *viz.*, the Vedas. In this connection a detailed examination of all *pramāṇas* beginning with *pratyakṣa* becomes indispensable. Hence the next sūtra takes up the question whether *pratyakṣa* is capable of revealing the nature of dharma.

The Fourth Sūtra— its meaning

The sūtra runs —

'सत्यप्रयोजने सुखसोऽद्वयानां बुद्धिजन
तद्व्यवस्थानिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वाद् ।

This sūtra obviously explains the fact that *pratyakṣa* *anā* cannot be an authority—*अनिमित्तम्*—on dharma, since it generates cognitions with objects that exist—*विद्यमानोपलम्भनत्वाद्*. It can be explained in a syllogistic form—*प्रत्यक्षं अनिमित्तम्, विद्यमानोपलम्भनत्वाद्*, the former part of the sūtra

and on the authority of Appayya Dīkṣita it can be asserted that Śābarasvāmī while giving the *viśāhāvākya* of the compound धर्मविज्ञासा followed the Vārttikakāra Kātyāyana, and not Patañjali, the Mahābhāṣyakāra, and indicated indirectly that he did not recognise the superiority of the Bhāṣyakāra over the Vārttikakāra as implied in the dictum :—यथोत्तरं सुदीनां प्रमाणम् । Similarly, his observation in his bhāṣya on X. 8. 1 (4) : 'सद्वादित्वाच्च पाणिनेर्वचनं प्रमाणम्, असद्वादित्वाच्च कात्यायनस्य।' clearly indicates that he did not accept the above dictum.

Second Sūtra—its meaning.

The second sūtra—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः—explains the nature of dharma which is to be investigated and the chief authority on it—धर्मस्वरूपं तद्वर्णनं च—one by express statement and the other by implication. This is how the Vārttikakāra observes :—

‘द्वयमेकेन सूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां निरूप्यते ।

स्वरूपेऽपि हि तत्संज्ञके प्रमाणं कथ्यतेऽयं तः ॥’

(I. 1-2 Verse 2.)

The compound चोदनालक्षणः is explained as चोदनेन लक्षणम्, चोदनालक्षणमेव—that *codanā* only is the authority on dharma and that the only authority on dharma is *codanā*. The bhāṣya passage : चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं मूर्ध्नि व्यवहितं विशकृष्टं ह्यनेवंजालीयक्रमधं शक्नोत्यवगमयितुं मत्परिकल्पनेन्द्रियम् (पान्पद, किञ्च ? नेन्द्रियम्) explains the supreme and extraordinary power of *śabda* (*codanā*) to generate cognitions presenting objects of the past, present and future, gross and subtle, remote and near ; in short, it creates in our mental vision at least for some time objects which do not really exist—

अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थं शब्दः करोति हि ॥’

(Ś. V. I. 1-2 Verse 6.)

Other *pramāṇas* like *pratyakṣa* do not have this unique power of *śabda*. The verbal cognitions arising therefrom are valid if there is no defect in the speaker or if they are

establishes *सत्संश्रयोपपत्तिः* by another syllogism—*प्रत्यक्षं सत्संश्रयोपपत्तिः, प्रत्यक्षत्वात्*, which is also implied in the *sūtra*. Hence the *sūtra* gives three syllogisms, one leading to the other, as explained above. It is further argued by him that the establishment of *pratyakṣapramāṇa* as *anūmāna* on *dharma* would lead easily to the establishment of the fact that all other *pramāṇas* like *anumāna* are not authorities on *dharma*, since all these *pramāṇas* are based on *pratyakṣa*.

Objection and answer.

It is objected that the syllogism—*प्रत्यक्षं सत्संश्रयोपपत्तिः, प्रत्यक्षत्वात्*—has no *dṛṣṭānta*. If all *pratyakṣas* are taken as the *pakṣa*—the subject of the syllogism—other *pramāṇas* cannot be *dṛṣṭāntas* since they do not possess the *probans*—*प्रत्यक्षत्व*. This objection is met as follows : the *yogipratyakṣas*, which are accepted by some *Bauddhas* as presenting objects of the past and future obligations—*भूतविषयवस्तु*—are taken as *pakṣa* of this syllogism *यद्येवंप्रत्यक्षं सत्संश्रयोपपत्तिः प्रत्यक्षत्वात्, ननु भूतविषयवस्तु*—and our ordinary perceptions which are produced when there is contact of the sensory organs with objects before us, are taken as *anvayadṛṣṭānta*.

‘ननु भूतविषयवस्तु प्रत्यक्षत्वात् सत्संश्रयोपपत्तिः ।’

भूतविषयवस्तुसंश्रयोपपत्तिः सत्संश्रयोपपत्तिः च न ।’

(I 14 verse 21)

‘प्रत्यक्षं यद्येवंप्रत्यक्षं वैश्वानुपपत्तिनामपि ।’

विद्यमानोपलम्भत्वमसिद्धं तत्र तान् प्रति ॥

भविष्यत्त्वस्य वा हेतुस्तदुपलम्भत्वमपि विचारितम् ।

न भूतविषयमिति तेनाह लोकसिद्धं तदित्ययम् ॥

न लोकव्यतिरिक्तं हि प्रत्यक्षं यद्येवंप्रत्यक्षम् ।

प्रत्यक्षत्वेन तस्यापि विद्यमानोपलम्भत्वम् ॥

सत्संश्रयोपपत्तिः वाप्यस्य प्रत्यक्षत्वात् भवेत् ॥

(*ibid.*, verses 26-29)

This section of the *Vārttika* clearly explains the fact that there is no *yogipratyakṣa* presenting objects, past and future, and that so long as it is called *pratyakṣa* it is both *satsaṃshrayopapatti* and *vidyamānopalambhāna* just like our ordinary perceptions. The establishment of the fact that all

The Nyāya view.

So it is argued by the Naiyāyikas who hold the view that validity or invalidity of cognitions can be explained when the merits or demerits of their causes are appraised. This view is also refuted thus; if the view of परस्त्व be accepted, validity or invalidity would not be the natural features of cognitions—किंत्वभावत्यनेन हि ज्ञानरूपे प्रसज्यते—(I. I. 2. verse 35), and there would be no special feature of cognitions other than validity or invalidity. To say that one individual cognition is valid and another is invalid is without foundation since the nature of a valid or invalid cognition cannot by itself be ascertained.

The Bauddha view.

So it is asserted by others—the Bauddhas—that invalidity is the negation of validity—प्रामाण्याभाव—and since it is not a *vastu*—object—it has no cause of its own. This is explained in the *Kāśikā* in a syllogistic form :

अप्रामाण्यं न कारणजन्यं, अवस्तुत्वाद् । यद्यदवस्तु तत्तज्ज कारणवद् । यथा
घमापिपाकम् ।

(Vol. I. p. 85).

On the other hand, validity is a *vastu* and so it is to be produced by some real cause. Hence the *prāmāṇya* has to be explained on the merits of the causes of cognitions:

‘तस्माद् स्वाभाविकं तेषामप्रामाण्यमिच्छताम् ।
प्रामाण्यं च परापेक्षमत्र व्यायोऽभिधीयते ॥
अप्रामाण्यमवस्तुत्वान्न स्थात् कारणदोषतः ।
यस्तुत्वात्तु गुणैस्तेषां प्रामाण्यमुपजन्यते ॥’

(I. 1. 2. verses 38 & 39.)

If validity is accepted as the natural feature of all cognitions, the Bauddhas add, who can question the validity of dream-cognitions which are doubtless invalid? If, on the other hand, validity is explained as the result of merits of the causes of cognitions such as the object, the person and his sense-organs, the required qualities or merits are not found in the causes of dream-cognitions; and so they are declared invalid. The defects in the object, the

the object—अमाप्यकारिन् But the Varttikakāra refutes this by maintaining that all *indriyas* are *prāpyakārins* when they are in contact with objects

सद्योश्च प्राप्यकारित्वमिन्द्रियत्वाच्चगादिवत् ।

(*ibid.*, verse 44)

The bhāṣya: 'सतीन्द्रियत्वसम्प्रयोगे पुरुषस्य बुद्धिजन्म'—suggests the syntactical relation of words in the former part of the sūtra—इन्द्रियानां (अर्थेन यद्) सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्य बुद्धिजन्म—when there is contact of the sensory organs with objects, there is perceptual cognition in the self. The word बुद्धिजन्म is to be split as बुद्धिदासौ जन्म च in the sense that cognitions when generated—जायमाना—at the time of the contact of the sensory organs with some objects become valid authority—

‘तेन जन्मैव नियमे उद्देश्यत्वात् इत्युक्ते ।

(*ibid.* verse 56)

Thus the *pratyakṣasūtra* has explained the non authoritativeness—अनिमित्तत्व—of the *pratyakṣa pramāṇa* on *dharma* since it can produce a cognition only of an object that has contact with the sensory organ, *dharma* is something which is yet to take place and cannot have contact with any sensory organ. This fact explains indirectly the non authoritativeness of other *pramāṇas* beginning with *anumāna* since all of them are based on *pratyakṣa*. The inferential knowledge—*anumāna*—has as its efficient cause the *vyāpti*—the knowledge (remembrance) of the invariable concomitance between the *probans* and the *probandum*—based on *bhāyodāśāna*—the perceptual experiences of the co-existence of these two objects, the *vyāptya* and the *vyāpaka* in many places and in different times. The analogical cognition—*upamāna*—is also produced by its efficient cause *sadrśyajāna*—the cognition of similarity—which is also a perception. So also the cognition by presumption is based also on a perception of some thing which cannot be explained otherwise.

The Fifth Sūtra

Thus, the fourth sūtra proves that the *pratyakṣa* and its main dependents—*anumāna*, *upamāna* and *arthāpatti*—

by an ordinary person may or may not be valid; if the person too speaks what he actually observes (यथादृष्टार्थवादी) and if his statement is based on valid authorities, it is valid; but it is not valid where the speaker is not a *pratyakṣita* or where the statement is not based on *pramāṇas*—यत्तु लौकिकं वचनं तदेव प्रत्यक्षितान् पुरुषान् इन्द्रियविषयं वा तत् पुरुषपुद्गलप्रभवप्रमाणम्. What does not become the object of ordinary human experiences is to be known only from supernormal authorities, viz., Vedas, which, as self-revelations, are the sources of supernormal dharma. The bhāṣya—‘अशक्यं हि तत्पुरुषेण श्रुतमृते वचनात्’—explains this important fact. While interpreting this passage as explained above, the Vārttikakāra refers to another interpretation of the passage as having reference to the denial of a *sarvajña* (or Buddha as a *sarvajña*) which he declares irrelevant—‘नानेन वचनेनेह सर्वज्ञत्वनिराक्रिया’.

The Meaning of the word Dharma in the Sūtra.

Thus *dharma* is defined as ‘बोदनाच्छ्रयः’ in the sense that it is known only by one authority, viz., the Vedas. The concluding bhāṣya of this section runs thus : तस्माच्छ्रयोदनाच्छ्रयः श्रेयस्करः — thereby implying that the word *dharma* in the sūtra means *śreyaskara*. So observes the Vārttikakāra :

‘धर्म इत्युपसंहार्यं श्रेयस्करभाषणम् ।

तदर्थमपेक्षाध्यायनिष्पन्नविचक्षया ॥

(I. 1. 2 verse 193)

Śreya is nothing but the everlasting pleasure or happiness of mankind (पुरुषसौख्यं), and it is to be attained by the performance of the Vedic sacrifices with all the accessories—*dravya*, *guṇa* and *karma*--which are enjoined by *codanā*. It is the performance of these Vedic sacrifices, otherwise known as dharmas, which gives the performer the rare name *dhārmika*. The term *dharma* therefore primarily denotes only those sacrifices and the manifold accessories thereto and the consequent *apūrva*, which is produced in the performer when these sacrifices are performed and endures in him till he is in a position to enjoy the fruit thereof. To explain the true sense of the term *dharma* the Bhāṣyakāra cites the Vedic passage :— ‘यमेन यदमयन्त देवाः सानि धर्माणि प्रयमाय्मासन्’. The

निवृत्त्याय ततो ज्ञाने तद्वस्तुनिष्कल्पना ॥
 तस्मात् साधारण्येन तन्मूलाद्येन ध्यापयन् ।
 बाह्यार्थसदृशत्वादेव ततो भाष्यकृता कृतः ॥

(*ibid.*, V 14-16.)

The commentator 'Ucaritamītra explains the *Vārttika* as follows

‘योगाचार्यो हि ज्ञानमात्रमर्थशून्यं पारमार्थिकं मन्यन्त । भाष्यमिहास्तु ज्ञेया
 भावादयमर्थकज्ञानालुपचे, ज्ञानस्याप्यभावमिच्छन्ति । तत्र द्वयोरपि वादिनोस्तावत्
 बाह्यार्थशून्यत्वं साधारणम्, अर्थाविच्छेदधीनत्वात् ज्ञाननिवृत्ते । अतो द्वयोरपि
 साधारणो बाह्यार्थापहार इति स एव निराक्रियते । अत्रि च तन्मूलो ज्ञानावहनः ।
 ततस्तस्मिन्निहाते निराकृत एवेति बाह्यार्थसदृशत्वादेव पूर्वोक्तसदृशत्वनाशेन भाष्यकृता
 प्रयत्नः ॥’

(1. S 5 No 99, p 36)

Both the *Vārttika* and *Rāṣikā* (cited above) indicate that the *bhāṣya* containing the *vytiṅgrantha* in this section can be taken to refute the views of the Yogācāras and the Mādhyamikas alike in view of the fact that the Bhāṣyākāra is establishing the reality of the objects apart from the cognitions, of which the reality can be established only on that of the objects they present. This section of the *bhāṣya* has no direct reference to the *sūnyavāda* of the Mādhyamikas since it refers to the *vijñānavāda* which admits the reality of the cognitions without the reality of their corresponding objects. The reference *यु वस्तु* in the *bhāṣya* has been interpreted by all commentators alike in the sense that the cognitions are without external objects—*बाह्यार्थशून्य*—and not in the sense that the cognitions are in themselves void or unreal as the Mādhyamikas hold. On the strength of the *Vārttika* and its commentary (cited above), it may be pointed out that this section of the *bhāṣya* containing the *vytiṅgrantha* which directly refutes the *vijñānavāda* of the Yogācāras meets indirectly the Mādhyamika doctrine of *sūnyavāda* also, neither of which can be upheld when the reality of external objects is established.

Śyena is a *dharma* since it is enjoined by *codanā* for the desired fruit, but that its fruit, viz., *abhicāra* being a *hiṃsā* is prohibited by the general *niṣedhavākya*—‘न हिंसात् सर्वं भूतादि’ ।

The *bhāṣya* passage :— वन्यमिह चोदना दृश्यते — भयोऽन-
येन । कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय ज्योतिषोमादि । कोऽनर्थः ? यः प्रत्यवायाय
इत्येव । वक्षः । इतिविषयमादि । तत्रानर्थो धर्म इति मा भूदित्यर्थप्रज्ञप्तिम्—
explains the significance of the word *arthab* in the *dharma-*
lakṣaṇasūtra. It is interpreted as that which is capable of
producing eternal bliss like *svarga* and it excludes from the
scope of *dharma* all *anarthas* capable of producing sins and
sufferings in the performer. So the word वन्यम् in the *bhāṣya*
means that which is enjoined and that which is prohibited—
विषेयनिषेधौ—which are called *artha* and *anartha* respectively.
That *śyena* is a *dharma* because it is enjoined for a desired
fruit, viz., *śatruvadha* and that it becomes an *anartha* only
through its fruit, viz., *abhicāra*, are evidenced by the
bhāṣya :— ‘कथं पुनरसावनशः ? हिंसा हि सा, हिंसा च प्रतिविद्धा’ ।
Another interpretation of this *bhāṣya* is given in the
Vārttika. The word वन्यम् is taken in the sense of *sādhya*
and *sādhana*, the relation between the two being enjoined by
the *vidhivākya*. The fruit of the prescribed sacrifices is of
two kinds—*artha* and *anartha* ; the first represents *svarga*
and other desirable things, which are not prohibited, while
the second belongs to the category of *hiṃsās* like *brahma-*
hatyā which are prohibited. The *śyena* sacrifice which is en-
joined by a *vidhivākya* does not come within the scope of the
general *hiṃsāniṣedhavākya*, though its fruit *abhicāra*
is prohibited by it. Hence *śyena* is not an *anartha*. The
vidhivāpāra operates only on the two *arśas* of the
bhāvanā—*sādhana* and *itikartavyatā*—and not on the *arśa*
of *sādhya* since man acts of his own accord to attain his
desired object. So *sādhyaarśa* cannot be a *vidheya*—en-
joined by *vidhi*—and that which becomes the object of *vidhi*
is called *artha* and *dharma*. Hence *Śyena* is an *artha* and
a *dharma*.

was affected by drowsiness, while those in the awakened state are not sublated by similar cognitions—'स्वप्ने विपर्ययदानाद् भविष्यदाद्यंतरस्मिन्'. The argument that just as the dream cognitions are unreal, so those in the awakened state can also be considered unreal as they too are cognitions, is refuted by the fact that the invalidity of cognitions is found in their state of not being sublated by any succeeding cognition 'वागमायादितरत्रापि भविष्यतीति चेत्—यदि प्रत्ययत्वाद् स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावः, जाग्रदप्रत्ययस्यापि तथा भवितुमर्हति । अथ प्रतीतिस्तथाभावस्य हेतुन तत्रयत् प्रत्ययत्वादयमन्य इति वक्तुम् । अन्यतस्तु स्वप्न-प्रत्ययस्य मिथ्याभावो विपर्ययादवगतः । कुत इति चेत्—सनिद्रस्य मनसो दीर्घकालाग्निद्रा मिथ्याभावस्य हेतुः स्वप्नादौ स्वप्नान्ते च । सुषुप्तस्वप्नाय एव । अचेतयन्नेव हि सुषुप्त इत्युच्यते । तस्माज्जाग्रतः प्रत्ययो न निष्यति'—the cognitions in the awakened state are not sublated by any succeeding cognition, nor is it known that the sensory organs of the person who cognises are affected by any defect as found in the dream state. So the dream cognitions are unreal and invalid while those in the awakened state are real and valid.

*The Sūnyavāda section—a continuation of the
Nirālambanavāda*

The *bhāṣya*—'शून्यस्तु । अर्थज्ञानयोगाकारभेदोपपन्नमाह । प्रत्यक्षा च नो यदि । अतस्तद्विन्ममर्थरूपं नाम न किञ्चिदस्तीति पश्याम—' is interpreted by the *Vārtikabhāṣa* as having reference to the Yogācāra Buddhist who had already established that the cognitions in the awakened state stood on a par with those in a dream and were devoid of any real object. This argument had been subsequently met by the Mīmāṃsaka who pointed out that the syllogistic argument went against the universally accepted authority of perception. Now again the Yogācāra asserts that there is no entity called *artha* apart from cognition. The term *sūnya* is to be interpreted as 'वाङ्मयशून्य'—the cognition devoid of any real external object other than cognition, and not as 'अन्यथादि' the Mādhyamika, who views that even the cognition is *śūnya*—void or unreal. A cognition like *void* cannot prove the existence

explains the nature of *pratyakṣa-pramāṇa*: सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म—that *pratyakṣa* generates cognitions when there is contact of the sensory organs with the objects perceived—and thus supplies the *probans*, viz., सत्सम्प्रयोगत्वाद् to establish that *pratyakṣa* is *vidyamāṇopalambhana*—प्रत्यक्षं विद्यमानोपलम्भनम् सत्सम्प्रयोगत्वाद्. The *bhāṣya* passage: 'प्रत्यक्षमनिमित्तं, पूर्वलक्षणकं हि, तत्' is to be interpreted thus: that the former part of the *sūtra* does not give the definition of *pratyakṣa* but only the *hetu* (*probans*) for the establishment of its विद्यमानोपलम्भनत्व. The *Vārttika* runs thus: '

‘प्रत्यक्षं यज्जने सिद्धं तस्यैवंधर्मकत्वतः ।
विद्यमानोपलम्भत्वं तेन धर्मोऽनिमित्तता ॥
पूर्वलक्षणकत्वं च न स्वरूपविषयता ।
पूर्वलक्षणकमित्येतद् भाष्यकारेण वर्ण्यते ॥
यतोऽस्ति तत्र धर्मोऽयं विद्यमानोपलम्भनम् ।
तस्मात् तेन प्रसिद्धेन गम्यतामनिमित्तता ॥
प्रत्यक्षत्वमदो हेतुः शेषं हेतुप्रसिद्धये ।’

(I. 1. 4. verses 18-21)

Other Interpretations of the Sūtra criticised.

Some *Vṛttikāras* like Bhavadāsa have split the *sūtra* into two. (1) सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्; (2) अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वाद् । The first part gives the definition of *pratyakṣa* and the second part explains that *pratyakṣa* is not an authority on *dharma* since it generates cognitions presenting objects that exist during the time of cognition. This explanation has not been accepted by the *Vārttikakāra* because there would be the fallacy called *vākyabheda* in the *sūtra* when it is split into two separate *vākyas*. Moreover, to give the definition of *pratyakṣa* would be not only irrelevant but necessitate the *Sūtrakāra* to give the definitions of *anumāna* and other *pramāṇas* along with that of *pratyakṣa* to establish that all *pramāṇas* other than *codāna* are not authoritative on *dharma*. So the *Vārttikakāra* takes the former part of the *sūtra* as supplying the *probans* सत्सम्प्रयोगत्वाद् in the syllogism: प्रत्यक्षं विद्यमानोपलम्भनम् सत्सम्प्रयोगत्वाद् and

cognition 'इदं नीलं' has the *ādampadārtha* which is perceived outside by the perceiver is its object which is again other than the cognition or part thereof. If it be solely the *form* of cognition, it would have been known as *निलमद्रूपं* and not *नीलमिदम्*. The *bhāṣya* 'स्वप्नमनैवास्ती ज्ञायते ज्ञाययति चार्थान्तरप्रदीपयति' again opposes the view that there is the external object, which becomes the *viśaya* of cognition. The cognition when it is generated is also cognised like the bright light (without external help) and presents something as its object, so it becomes both *grāhya* and *grāhaka* simultaneously. This is met by the *bhāṣya* — 'न ह्यज्ञातेऽर्थे कश्चिद्बुद्धिमुपलभते । ज्ञातं त्वनुमानादुपगच्छति । तत्र गौतममनुसूयनम्' — Nobody experiences the cognition when its object is not cognised, the existence of cognition is inferred when its object is cognised. Hence the simultaneous conception of the cognition as *grāhya* and *grāhaka* is impossible. The *bhāṣya* — 'ननु स्वनायामव बुद्धौ ज्ञातोऽर्थे इत्युच्यते नानुसूयनायाम् । अतः पूर्वं बुद्धिरुपपद्यते पश्चाज्ज्ञातोऽर्थः' — raises that same objection that a cognition is both generated and experienced simultaneously in view of the fact that the object is said to be cognised only after the cognition is generated. The *siddhānta bhāṣya* runs, thus — 'सर्वे पूर्वं बुद्धिरुपपद्यते न तु पूर्वं ज्ञायते — it is true that cognition is produced, but it is not cognised at the time of its generation, nor does it become the object of itself when it presents an external *artha* as its object. The view that the cognition becomes both *grāhya* and *grāhaka* simultaneously is objected to on the ground that sometimes we experience the *grāhaka* element without the *grāhya* when we say that a particular thing, though well known to us, is not always remembered or appears to be unknown — भवति हि कदाचिदेतद् यद् ज्ञातोऽप्यर्थं सत् अज्ञात इत्युच्यते । Hence it cannot be maintained that the elements of *grāhakatva* and *grāhyatva* are identical.

The concluding *bhāṣya* of this section — 'कामनेकरूपत्वे बुद्धेरैवाशयं कार्यस्य प्रत्यक्षस्य सत् — clearly points out the fact that if only one of the two — the cognition and the external object — is to be accepted, the cognition may even be negated

pratyakṣas are both *satsamprayogaja* and *vidyamāno-palambhāna* leads to that of that important aspect of dharma that it is *not pratyakṣa*, i. e., that it does not become the object of perception since it is something that is yet to take place—धर्मो न प्रत्यक्षः भविष्यत्वात्, अनागतमिदं दृष्टवत्. The sacrifices and their accessories are called *dharma*s in the sense that they bring the desired fruit to the sacrificer, at least ultimately by producing an imperceptible effect (*apūrva*) in him. Hence, they are known as *apratyakṣas*—objects beyond perception.

*The Meaning of the word 'satsamprayoge'
in the Sūtra*

The word *सत्संयोगे* in the *sūtra* is explained by the *bhāṣya* as *सतीन्द्रियार्थसंयोगे*. It suggests that the compound is to be split as *सति संयोगे* and not as *सत्तः संयोगे*. This explanation serves as a fitting reply to the criticism made by some Bauddhas on the term *सत्संयोगे* that the adjunct is of no purpose since there cannot be a *samprayoga*—contact with an *asat*—a non-existent object.

*The meaning of the particle 'sam' in the
word samprayoga.*

The particle 'सम्' in the word *samprayoga* emphasises the reality of the contact of the sensory organs with the object. The contact of the eye with nacre which produces an invalid cognition presenting silver on nacre — *शुक्तिरूपम्* — is not *samprayoga* but only *duṣprayoga*.

‘संयोगर्थे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः ।
प्रयोग इन्द्रियाणां च व्यापारोऽर्थेषु कल्पते ॥
दुष्टवार्तुस्तिक्कादीनां वार्यते रजतक्षणात् ।’

(*ibid.*, verses—38-39).

Again, the Bauddhas interpret the term *संयोगे* in the sense of *प्राप्ते*, i. e., the travelling of the sensory organs to the place of the object and reaching it, and call it defective in that the sensory organs—eye and ear—do not travel to the place of

The definition of Anumāna.

The definition of *anumāna*, according to Vṛttikāra Upavarsa, is given by the Bhāṣyakāra, thus—

‘अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेवान्तरेऽसन्निकृष्टेऽप्येव बुद्धिः’ — the inferential knowledge presents an object which has no contact with the sensory organs (असन्निकृष्टे) and which is one (*probandum*) of the two (related objects—एकदेशान्तर), (and this knowledge arises) on the basis of the perception of the other viz., *probans* (एकदेशदर्शनात्) when their relation (invariable concomitance between the two) is known (ज्ञातसम्बन्धस्य)

The meaning of the Compound—ज्ञातसम्बन्धस्य

Every part of this definition is carefully scrutinised and explained by the Varttikakāra. The compound ‘ज्ञातसम्बन्धस्य’ may be taken as a *bahuvrīhi* or *karmadhāraya*. If it is a *bahuvrīhi* it may mean (1) ज्ञात सम्बन्ध येन—the *pramāṇa*—the knower who has already experienced the *sambandha*—the invariable concomitance of the *probans* and the *probandum*, both of which are conveyed by the word एकदेश in the definition or (2) ज्ञात सम्बन्धो यत्र—the *pakṣaikadeśa*, in which the same *sambandha* between them might have been experienced, or (3) ज्ञात सम्बन्ध ययोः—both the *probans* and the *probandum*, the mutual relation of which is already known. If it is taken as *karmadhāraya*, it means the *sambandha* itself which is already known. The word एकदेश in the definition would mean the *probans* and the *probandum*. The Varttika says

‘प्रमाता ज्ञातसम्बन्ध एकदेशयवबोधयेत् ।
कर्मधारयपक्षो वा सम्बन्धिन्येकदेशात् ॥
द्वय वा ज्ञातसम्बन्धमुपलब्ध परस्परम् ।
तत्पैकदेशादनुमानमुच्येते समुदायिनौ ॥’

(I 1. 5 Anu Verses 3 & 4)

The Import of the word Sambandha

The word *sambandha* in the compound ‘ज्ञातसम्बन्धस्य’ is explained thus — ‘सम्बन्धो व्याप्तिरिष्टान् निश्चयमेव किञ्चिन्ना — the invariable concomitance of the *linga* and the *lingin*. When

anupalabdhi is the authority on dharma; if so, it would mean that there is no positive entity called *dharma* since *anupalabdhi* is a *pramāṇa* that generates a cognition presenting *abhāva*. The fifth sūtra refutes this view and establishes *śabda* (*codanā*, as referred to in the *codanāsūtra*) as the only authority on dharma. The introductory note in the *bhāṣya* on the *utpattikasūtra*—अभावोऽपि नास्ति, नत औपत्तिकस्तु शब्दस्यायं सम्बन्धः तस्य ज्ञानमुपदेसः—explains that *anupalabdhi* is no authority on dharma. The sūtra औपत्तिकस्तु establishes further that since *śabda*, *artha*, and their relation are eternal, the *upadeśa*, viz., *codanā*, is the infallible authority on dharma which cannot be known from other sources and that this kind of validity of *śabda*, viz., its independence of any other proof—अनपेक्षत्वं—is to be accepted on all hands in view of the fact that it has 'got the sanction of the great Ācārya-Bhādarāyaṇa—'अयमज्ञानं यादृशमनस्यानपेक्षत्वात्' :

Vṛttikāra Upavarṣa and his interpretations.

Vṛttikāra Upavarṣa whom Bhāṣyakāra Śābarasvāmin quotes under the fifth sūtra interprets the three sūtras 'तस्य निमित्तपरीष्टि, सत्सम्बन्धो and औपत्तिकस्तु' in a different light : 'वृत्तिकारसम्बन्धयेन प्रथं वर्णयामकार तस्य निमित्तपरीष्टिरित्येवमादिम्'

(*Śābarabhāṣya*, 1-1-5.)

Śābarasvāmin does not quote *verbatim* from the text of the Vṛttikāra. He refers to one and the same person as Vṛttikāra in one place and by his name 'Upavarṣa' in another. It is also believed that the Vṛtti-grantha in the *bhāṣya* continues to the beginning of the *ātmanavāda*. On the strength of *Sāṅkharabhāṣya* on III. 3. 53. and that of other evidence¹⁵ it is also suggested that Śābarasvāmin

15. 'शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादे शास्त्रफलोपभोग्योभ्यस्य देहव्यातिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तम् । सत्यमुक्तं भाष्यकृता न तु सद्रास्मास्तित्वे सूत्रमास्ति । इह तु स्वयमेव सूत्रकृता नदस्तित्वमाशेषपुरस्सरं प्रतिष्ठापितम् अत एव चाङ्ग्याचार्येण दावरस्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितम् । अत एव च भगवतोपवर्णेन प्रथमे तन्ने आत्मास्तित्वप्रसङ्गौ शारीरिके वक्ष्याम इत्युदाहर कृता ।'

¹⁵ Vide my article on "Old Vṛttikāras on the Puruṣasiddhisaṃgraha" (I II-11 & 12, 1931).

adharmatva. The Vedic passage, 'न हिंसात् सर्वा भूतानि' prohibits certain *himsās* which are practised for selfish ends and those selfish *himsās* are, no doubt, *anarīhas*. But the *himsās* enjoined like the अग्नीषोमीयहिंसा as accessories of *Jyotistoma* and other sacrifices cannot be called *anarīhas*. So what is prohibited by *Sāstra* is *anarīha*, that is, *niśiddhatva* has *vyāpti* with *anarīhatva*. In this connection, the *Vārttikakāra* explains many fallacies associated with *hetus* and other parts of the syllogism.

The purport of the word असन्निकृष्टे

The purport of the word असन्निकृष्टे in the definition is explained by the *Vārttika* thus:—

‘असन्निकृष्टत्वाच्च द्वयमत्र जिज्ञासितम् ।
सादृश्येण गृहीतत्वं तद्विपर्ययतोऽप्येव ॥
प्रमितस्य प्रमाणे हि नापेक्षा जायते पुनः ।
सादृश्येण परिच्छिन्ने प्रमाण निष्फलं परम् ॥
विपर्ययपरिच्छिन्ने नावकाश परस्य तु ।’

(*Ibid.*, Verses 55—57).

What is already cognised cannot be the object of inferential knowledge since it is presumed that all *pramāṇas* work for the advancement of knowledge. Again, the inferential knowledge cannot prevent an object when its absence has already been established. Hence the term असन्निकृष्ट is taken in the sense of ‘non determined’—either in the form in which the object is to be inferred or in the form contrary to that in which it is to be inferred. An inference, for example, of fire by smoke, if it had been previously determined as existing in the *pakṣa* will be a *restatement* (अनुवादः) of what had been already known, and it will be *invalid* if fire had already been determined as *non existing* in the *pakṣa*.

असमीचीनप्रत्यय, thus: 'यस्य च दृष्टं करणं यत्र च सिध्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति'—where the sensory organ of the perceiver is affected by some defect and where the sublating cognition arises there is doubtless an invalid perception and nothing else.

Nirālambanavāda of the Yogācāras.

Vṛttikāra Upavarga then proceeds to establish that all cognitions possess objects which have objective reality. Unless this is established, the authoritative nature of *codanā* on *dharma*, conceptions of *puṇya* and *pāpa*, etc. cannot be explained on the basis of the Vedic texts. The Vṛttikāra observes :

'प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे पुण्यपापादि तत्फलम् ।
विश्वधर्मवादमन्त्रार्थन समेधादिवत्सत्ता ॥
सर्वेषु लक्षणेष्वेव स्वप्रमाणगणै स्थितिः ।
वचनव्यक्तिमेतेन पूर्वसिद्धान्तपक्षता ॥
कर्मण्यः फलसंबन्धः पारलौक्यैहलौकिके ।
सर्वमित्याद्युक्तं स्यादर्थाभ्यामु सुदिपु ॥
तस्मादर्थार्थिभिः पूर्व प्रमाणैर्लोकतन्मतेः ।
वर्धस्य तदसङ्गावे यत्तः कार्यः किं प्रति ॥'

[I. 1. 5. Nirā. V. I.—4]

The Yogācāras among the Bauddhas, who are generally known as *nirālambanavādins*, argue that all cognitions are devoid of real objects. They accept the reality of cognitions but deny the reality of the objects they present. The *Mādhyamika* denies the reality of the cognitions also on the basis of the unreality of the objects they present. That is why the Bhāṣyakāra and the Vṛttikāra attempt the establishment of the reality of the objects presented by cognitions with the object of establishing the reality of the cognitions themselves. So observes the Vṛttikāra

'वदार्थशून्यं विज्ञानं योगाचाराः समाश्रिताः ।
तस्याप्यभासामिच्छन्ति ये माध्यमिकपादिनः ॥
तच्च वाद्यार्थशून्यत्वं मुख्यं तावद् इयोरपि ।

destination—'यत्र यत्र गत्याति तत्र तत्र प्रापयावृति , यथा देवदत्ते'. On the basis of this सामान्यप्राप्ति we infer that the sun moves from one place to another since his presence is seen in different places

The Meaning of the word 'arthe'.

The word 'arthe' in the definition of the *anumāna* will have been fully explained if it is taken in the sense of an object that has objective reality. The very fact that the inferential knowledge presents in object of reality proves that according to the Mīmāṃsaka, *sāmānya* (generality) is a vastu—object which is perceptible—प्रत्यक्षम्. But the Bauddhas do not accept *sāmānya* as an object of reality. Thus observes the Vārttikakāra —

'प्रत्यक्षविषयत्वं च सामान्यस्य प्रसाधितम् ॥
वस्तुत्वं चात्र हेतुर्वा द्वयस्याप्यभिधीयते ।
भूमादग्न्यनुमानस्य वस्तुत्वान्नवता भवेत् ॥
अभावस्य प्रमाणत्वात् स्वार्थे श्रोत्रादिवुद्धिदत्त ।
सामान्यस्य च वस्तुत्वं प्रत्यक्षमाद्यतामि च ॥
अभावान्नप्रमेयत्वादसाधारणवस्तुत्वं ।'

(*ibid* , Verses 146-148)

All *pramāṇas* except non apprehension—अनुपलब्धि—generate cognitions that present objects of reality , so the *anumāna-pramāṇa* which is distinct from *anupalabdhi* generates the cognition of the *probandum* which may be a generality—*sāmānyam*—or some other category

The Vārttikakāra concludes the *anumāna* section with the important observation that all objects either generalities or other, are to be accepted as they are experienced. A generality like *gotra* can be considered *asādhāraṇa*—more particular than the generality—*satta*. But nobody could conceal the existence of *satta* when he talks of the particular feature of the other generality—*gotra*. The conceptions of *satta* and *gotra* as महासामान्य and असाधारणसामान्य are relative

Attempts have been made by some modern scholars¹⁶ to prove that Śābarasvāmin was not aware of the doctrine of nihilism as fully developed by the Mādhyamikas. The comparative priority among the four well-known schools of Buddhist philosophy has not yet been fixed. It is difficult therefore to conceive that Śābarasvāmin who understood thoroughly the *vyākānavāda* of the Yogācāras was not aware of the advanced nihilistic views of the Mādhyamikas.

The Yogācāras establish the unreality of external objects by two *pramāṇas*—*pratyakṣa* and *anumāna*. The *anumāna* is first given by the Bhāṣyakāra in the opening bhāṣya—*अनु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत्प्रत्ययः*, which, if put in a syllogistic form, would run thus : सर्वोऽपि प्रत्ययः निरालम्बनः प्रत्ययत्वात् स्वाप्नप्रत्ययवत्. This is further elaborated and explained by the bhāṣya—*प्रत्यक्षस्य हि निरालम्बनत्वात्स्वभाव उपलक्षितः स्वप्ने, जाग्रतोऽपि स्वप्न इति वा कुट्टम् इति वा प्रत्यय एव भवति । तस्मात् सोऽपि निरालम्बनः*. Just as all dream-cognitions are unreal in the sense that they do not present any real object, so also the cognitions in the awakened state are unreal, in as much as they are also cognitions resembling those in a dream. This bhāṣya therefore supplies the three parts of the syllogistic argument—*dṛṣṭānta*, *upanaya* and *niqamana*.

Mīmāṃsaka's refutation.

The Mīmāṃsaka refutes this view thus : the *pratyakṣa* is more powerful than the *anumāna*, so the inference establishing *nirālambanata* in reference to all cognitions in the awakened state contradicts the perception that all those cognitions are real. The objection that in the dream state, all cognitions appear to be real and valid is met on the ground that those cognitions are subsequently sublated by those in the awakened state when the person realises that he was in the state of a dream or his mind

¹⁶ See IX Chaitopadhyaya's paper on "References to Buddhist

Philosophy in the Prāsaṅgika of the Śābarabhāṣya" in

Dr. Gangadhar Jha's commemorative Volume, 1937, pp 115—

127.

of an external object like *nīla* as distinct from the cognition itself. What is actually experienced is the *cognition* with the form *nīla* which is considered the *svātmāśā*—the part of the cognition. The Yogācāra accepts the cognition as *svaccha*—pure and devoid of any quality, yet it is associated with certain elements which may be considered the offsprings of previous cognitions that are transmitted to the succeeding ones when the former perish ;

‘मत्पक्षे यद्यपि स्वच्छो ज्ञानात्मा परमार्थतः ।

समाप्नोतीति संसारे पूर्वज्ञानप्रभृतिभिः न’

(I. I V. सूत्र. V. 15.)

So the cognition is the only reality deemed both *grāhya* and *grāhaka*—the object of perception and the perceiver. Though the cognition is one, the experience of it as *grāhya* and *grāhaka* is due to different kinds of *vāsanās* that are associated with it while one lives in this constantly changing world. The distinction of *pramātā*, *pramiti* and *prameya*—knower, knowledge, and the known—is all unreal and based on the multifarious *vāsanās* in a way associated with the stream of rising and falling cognitions. The Viśiṣṭavādin adds that the reality of cognition cannot be denied even by those who accept the objective reality of external objects presented by cognitions. It would therefore be better to say that the so-called objects like *nīla* presented by cognitions ‘इदं नीलं’ are *ākāra* or form of the cognitions themselves.

The Mīmāṃsaka refutes the view of the Viśiṣṭavādin by pointing out that the *grāhyavastu*—the object perceivable—and the *grāhaka*—the perceiver or the means of perception—cannot be identical. Even instances like *ātman* and *light* which illumine themselves while illumining others cannot prove the identity of *grāhaka* and *grāhya* though the properties of *grāhakatva* and *grāhyatva* at times reside in one and the same thing. The *bhāṣya* ‘स हि चिदेकमव्ययः प्रकृत्यनुपलभ्यते’ explains that the object of perception is that which is in contact with the ‘चिदेकं’; the

of an external object like *nīla* as distinct from the cognition itself. What is actually experienced is the *cognition* with the form *nīla* which is considered the *svātmāśā*—the part of the cognition. The Yogācāra accepts the cognition as *svaccha*—pure and devoid of any quality, yet it is associated with certain elements which may be considered the offsprings of previous cognitions that are transmitted to the succeeding ones when the former perish ;

‘मत्पक्षे यद्यपि स्वच्छो ज्ञानात्मा परमार्थतः ।

समाप्त्वा नादौ संसारे पूर्वज्ञानप्रभृतिभिः न’

(I. I V. सूत्र. V. 15.)

So the cognition is the only reality deemed both *grāhya* and *grāhaka*—the object of perception and the perceiver. Though the cognition is one, the experience of it as *grāhya* and *grāhaka* is due to different kinds of *vāsanās* that are associated with it while one lives in this constantly changing world. The distinction of *pramātā*, *pramiti* and *prameya*—knower, knowledge, and the known—is all unreal and based on the multifarious *vāsanās* in a way associated with the stream of rising and falling cognitions. The Viśiṣṭavādin adds that the reality of cognition cannot be denied even by those who accept the objective reality of external objects presented by cognitions. It would therefore be better to say that the so-called objects like *nīla* presented by cognitions ‘इदं नीलं’ are *ākāra* or form of the cognitions themselves.

The Mīmāṃsaka refutes the view of the Viśiṣṭavādin by pointing out that the *grāhyavastu*—the object perceivable—and the *grāhaka*—the perceiver or the means of perception—cannot be identical. Even instances like *ātman* and *light* which illumine themselves while illumining others cannot prove the identity of *grāhaka* and *grāhya* though the properties of *grāhakatva* and *grāhyatva* at times reside in one and the same thing. The *bhāṣya* ‘स हि चिदेकमव्ययः प्रकृत्यनुपलभ्यते’ explains that the object of perception is that which is in contact with the ‘चिदेकं’; the

मायशाब्दपरीक्षस्ये सन्दर्भोऽवहेतुकम् ।
शाब्दसाध्यपरीक्षयामात्रेव विरोदितम्

[1 1 5 Śabdā, verses 7 14]

There is a big section in the *Vārttika* which discusses the views of the *Vaśiṣṭhīyās* and the *Buddhās* who bring *śabda* under *anumāna*. The considered view of the *Bhāṭṭas* that the *pada* or *padajñāna* is not the efficient cause of *śabdashodha*—verbal cognition—but the *padarthās* which are conveyed by *padas* is also elucidated, so that the inference of the *vākyārtha* from *pada* as the *proband* is not possible.

Upamāna—its definition

After *śabdayanamāna upamāna* is defined by the *Bhāṣyakāra* 'एवमानमपि सादृश्यमसत्तिष्ठेत्सं बुद्धिमुत्पादयति—यथा गव्यदर्शनं गोस्मरणस्य'—*Upamāna* is similarity (experienced in the object) generating cognition (of the same) in another which has no contact with the senses. This definition has been fully explained in the *Kāśikā* 'एकत्र दृश्यमानं सादृश्यं प्रतिबोध्यते' दृश्यमानप्रतिपाद्यमादृश्यावशिष्टतया असत्तिष्ठेत्सं येन यां बुद्धिं, मुत्पादयति—एतत्सादृश्यविशिष्टाऽस्माविति साधनमिति यत्तद्वैरुद्धाहार'

(Page 136, below)

The illustrative passage 'गव्यदर्शनं गोस्मरणस्य' is to be interpreted as follows: the compound *गव्यदर्शनं* is a *bahuvrīhi*—गवयो दर्शनं अस्य (सादृश्यस्य). The word *दर्शनं* is to be interpreted as *दृश्यमानं*—that in which (*sādṛśya*) is experienced. So the total meaning of the compound will be the similarity that is experienced in *Govaya*—गवये दृश्यमानं सादृश्यम्. The compound *गोस्मरणस्य* means the *pramāṇa* who recollects the cow (गौ स्मरत). The word *स्मरण* is to be taken in the sense of the agent—*pramāṇa* who recollects. So the total sense will be—गव्यं दृश्यमानं सादृश्यं एतत्सत्त्वा गौरिति बुद्धिमुत्पादयति—the similarity experienced in *govaya* produces cognition 'the cow is similar to this (*govaya*)'.

rather than the external object the reality of which is perceived by each and every person. The acceptance of the reality of the external object is based on the universally valid perceptions that present these objects to our view. Hence the views of the *Yogācāras* and the *Mādhyamikas* that cognitions are devoid of real objects and that they are void cannot be accepted.

Thus the *Bhāṣyakāra* establishes the reality of the external object. So the reality of *dharma* enjoined by *codanā* is also established. The explanation of the three *sūtras* by *Vṛttikāra Upavarṣa* is as follows: *pratyakṣa* is ever valid and its scope and function are well known and need not be examined; so too are other *pramāṇas* like *anumāna* based on *pratyakṣa*. Hence their definitions and other details are also known and need not be investigated. The *Vṛttikāra* however explains them all as understood by all people in the course of their worldly experience. Thus the *Vārttikakāra* begins the *anumāna* section :

‘प्रत्यक्षान्वयमिचारित्वादेवलक्षणकं च यत् ।

प्रसिद्धमनुमानादि न परीक्ष्यं तदप्यतः ॥’

[S. V. Ann. V. 1]

While commenting on this *Vārttika* *Sucaritamāra* remarks that the definitions of *anumāna* and other *pramāṇas* given by the *Bhāṣyakāra* are based on observation of facts and that they are explained here for a proper apprehension of their nature and function. He adds that the *Mīmāṃsakas* are more realistic than the *Naiyāyikas* in their respective explanations of the *pramāṇas*—

‘इयं च सर्ववैयर्थ्यमात्रप्रमाणलक्षणभाष्यतात्पर्यव्याख्या साधारणी वार्तिककारेण कृता । सर्ववैयर्थ्यमात्रप्रमाणप्रपञ्चस्य हीदमेव साधारणं स्थानम् । अनेन च श्लोकेन समर्थितारम्भावसरः प्रपञ्चो विनियतो व्याख्यास्वत इति । तदेतदुक्तं भवति — अथ नैयायिकादिवदलौकिके प्रमाणानां स्वरूपमुपदर्शयितुं लक्षणानि प्रणीतानि । श्लोकप्रसिद्धप्रमाणान्वयमिचारित्वात्मीमांसकानाम् । ‘किन्तु वाद्विषयमिचारापादित-परीक्षाप्रस्तावनापार्थ लोकाप्रसिद्धैव स्वरूपमुपदर्शयेत् । अतो न प्रमाणलक्षणेऽस्त्यति-प्रपञ्चविषयप्रस्तावनादुक्तमप्येति ।’ (Kāṭhīla pp. 1 and 2 (below))

Agneyavidhyanta Similarly, the acceptance of a *pratinidhi*—*substitute*—of an accessory is based on a similarity—*upamānāpramāna*. If a substitute (*pratinidhi*) is closely similar to the original, then it is to be preferred to anything less similar. Observes the *Vārttikahāra* —

मि नानुमानादुपमेयमुक्ता

सै योदिबाधेयैरहहापि दृष्टम् ।

सादृश्यतोऽप्याश्रित्युक्तं कथं नु

प्रत्याययदिसुपयुज्यते न ॥

प्रतिविधिरपि चैव ग्रीहिसादृश्ययोगाद्

भवति सदपचारे यत्र नैवारागतौ ।

तदपि वक्ष्यमपीष्टं लक्षणस्यापमाया

प्रतिवृत्तिरपि गौणैर्बोध्यते यत्र चान्यै ॥

यदि सुसंज्ञामन्यहम्यते तत्र मिथ्या

भवति विसंज्ञात्वान्मन्दसादृश्यमुक्तम् ।

मतिरपि च तथैव द्रागिवोपपद्यतेऽस्मिन्

नितरविषयबोधेऽसंख्यरीय च दाध ॥

(*ibid*, verses 52—54)

Arthāpatti—its definition

Arthāpatti presents an object presumed to exist without which another object seen or heard of, cannot be spoken of as existent—‘अर्थापत्तिरपि दृष्टं ध्रुतं बाधोऽन्यथा बोधपक्षत इत्यर्थकत्वना’ (*Sābarabhāṣya*). This is illustrated in the *bhāṣya* — यथा जावति देवदत्ते गृहान्मावदर्शनेन बहिर्मां वस्यादृष्टस्य कल्पना—the presumption that Devadatta exists outside (the house) is based on the experience of his non-existence in the house and on the fact that he is alive. Here there is a conflict (*विरोध* or *अनुपपत्ति*) betw. of two *pramāṇas* viz, *abhāta* which makes us know that Devadatta is not in his house (गृहान्मावदर्शनेन) and the *anumana* that makes us infer that he lives (जावति), but is not found in his house, and on the basis of this conflict it is presumed that Devadatta exists in some place outside the house (बाहिर्मावकल्पना). This is explained by the *Vārttikahāra* —

‘प्रमाणद्वयविज्ञातो यद्यर्थो नाप्या भवति ।

अतएव कल्पयेदस्य अर्थापत्तिरुदाहृतम् ॥

(*ibid*, *Arthā*, verse 1.)

the relation is thus spoken of, the related objects are also spoken of as *vyāpya*—the *probans* and the *vyāpaka*—the *probandum*. The *vyāpya* is one which exists either in all cases of the *vyāpaka* or in some only, while the *vyāpaka* exists in all cases of the *vyāpya*.

‘व्याप्यस्य गमकत्वं च व्यापकं गम्यसिद्ध्यते ।

यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोऽपि वा भवेत् ॥

तेन व्याप्ये गृहीतेऽयं व्यापकस्तस्य गृह्यते ।

न ह्यन्यथा भवत्येता व्याप्यव्यापकता तयो ।’

(*ibid.*, Verses 4 & 6)

Of the two, the *vyāpya* is the *gamaka*—the chief means of inferential knowledge, and the *vyāpaka* is the *gamyā*—the object inferred.

‘व्याप्यांशो व्यापकांशस्य तथैव प्रतिपादकः ।’

(*ibid.*, Verses 11).

Bhūyodarśana—a means of *vyāpti*—*āna*.

The knowledge of *vyāpti* or the invariable concomitance which is the chief property of the *vyāpya* (व्याप्तिविशिष्ट) is the result of *bhūyodarśana*—the experiences of the co-existence of the *probans* and the *probandum* in many instances in different times and places. It is possible to experience the *vyāpti* of two properties of a general character, सामान्यधर्म, or between two concrete objects. The experience of the *vyāpti* between *भूमिकृति* and *भग्न्याकृति* is that between two general properties, while the *vyāpti* between the rise of *kṛttikā* in the horizon and that of *rohini* in succession to it is that between two concrete instances.

‘भूयोदर्शनगम्या च व्याप्तिः सामान्यधर्मयोः ॥

ज्ञायते भेदज्ञानेन क्वचिदपि विशेषयोः ।

कृत्तिकोदयमातस्य रोहिण्युदयसिद्ध्यतिवत् ॥’

(*ibid.*, Verses 12 & 13)

This *vyāpti* has to be ascertained carefully. Only certain *hetus* possess it while others do not. For example, some mistake that all instances of *kṛttikā* are instances of *udhanna*; in other words, *kṛttikā* has *vyāpti* with

is based on anumāna is illustrated in the *Vārttika*: अमुनिः
 ताम्रदेवं यत्रासत्पुनरप्यत्र (ibid, ver. 3) From the fact that
 the sun is in different places in different times it is inferred
 that he moves from place to place and it is presumed that
 the movement is not possible without possessing the *śakti*
 for movement. Those that are based on *upamāna*, *arthā-*
patti and *anupalabdhi* are illustrated in the *Vārttika* as
 follows —

गवयोपमिताया गोरसम्भवनमाकृष्टा मता ॥
 अभिधाप्रतिदूष्यपर्यवसायवोभिताम् ।
 तद्वै बोधकस्य मर्यादास्तस्माद्व्यवहरन्मम् ॥
 अभिधा नापथा सिद्धयेदिति वाचकस्यवताम् ।
 अर्थपरिवाहगामैव तदनुपपत्ते पुन ॥
 अर्थोपपन्नतरणैव समुत्पित्तस्यवनिमय ।
 'दुष्टेनस्य पराधर्माद्वैदस्मिन्समिधादवते ॥
 प्रमाणाभावाभिर्जातितर्कसामायाः सापत्ताम् ॥
 गेहाद्यप्रवृत्तिर्माणासद्विपर्यय इति ॥
 सामभाव्योदित्यहामन्दावयौपसिमुदाहरत् ।

(ibid, *Artha* verses 4-9)

Two main Varieties of *arthāpatti*

Arthāpatti is of two kinds *रहायोपत्ति* and *धुत्तायोपत्ति* ।
 The varieties under *रहायोपत्ति* have been already mentioned
 The *धुत्तायोपत्ति* is illustrated in the *Vārttika*, thus,

दीनो दिवा न भुङ्क्त भस्त्रेवमादिवपश्रुतो ।
 रात्रिभोजनविज्ञान धुत्तार्थोपपिदच्यते ॥

(ibid, *Artha* verse 5)

When we hear the statement that Devadatta does not
 eat in daytime but is at the same time fat we presume that
 he should be eating in night time since his fatness cannot
 be accounted for otherwise

The division of anumāna with illustrations

The *bhāṣya* text — तच्च द्विविधम् — प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्ध सामान्यतोदृष्टसम्बन्ध च । तत्र प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्ध यथा — धूनाकृतिदर्शनादग्न्या कृतिविज्ञानम् । सामान्यतोदृष्टसम्बन्ध यथा — देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरात् प्राप्तिमुपलभ्यादित्येव गतिस्मरणम् — gives two kinds of inference with illustrations. The former — प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्ध — is explained by the Vārttikakāra as the inference of one particular from another particular— where the invariable concomitance of two particulars is known—taking the word ‘*pratyakṣa*’ in the sense of ‘*viśeṣa*’ (particular), in contrast with ‘*sāmānya*’ (generality) in the latter—

‘प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्ध ययोरैव विज्ञापयो ॥
गोमये घनतन्त्रयविशेषादिमति कृता ।
तदेतस्येव तेनैव गत्वा काष्ठान्तरेऽपि तम् ॥
यदाग्निमुपगच्छे तस्य पूर्वबोधात् पुन पुन ।
सन्दिह्यमानसद्भावस्तुयोधात् प्रमाणता ॥

(*ibid* , Verses 141 & 142)

This kind of inference of a particular is acceptable to *Vindhyāśāsin*, who is identified by some with *Iśvarakṛiṇa* the author of the *Sāṅkhyakārikās*—

‘विशेषदृष्टमन्तरं च लिखितं विन्ध्यवासिना ।’

(*ibid* , Verse 143)

The term *śāstri* in the *bhāṣya* is to be taken in the sense of special generalities like गोमये घनधूमत्व and गोमयेन्यनाग्नत्व, so that there may not be any overlapping between the two. So observes the Vārttikakāra:

‘आकृत्योरैव चैवेष्टा न्यवच्छेदः केनचित् ॥
इत्युक्त्याप्यस्यत्येति विज्ञापे नोपदर्शितः ।

(*ibid* , Verse 144).

The second variety is illustrated thus in the *bhāṣya* — ‘देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरात् प्राप्तिमुपलभ्यादित्यस्मरणम् — when we see that Devadatta moves from one place and reaches another, we suppose that all *gatis* (movements) lead to some

Arthāpatti as a separate Pramāna.

The Naiyāyikas, however, hold the view that *arthāpatti* can be brought under *anumāna*. They argue that in the example of *arthāpatti*: जीवति देवदत्त गृहभाषदर्शनेन बहिर्भावकस्य च, it can be suggested that *arthāpatti* is nothing but a syllogistic statement such as 'देवदत्तो बहिरस्ति, जीवित्वे सति गृहेऽसत्त्वाद्, सो जीवन् यत्र नास्ति स ततोऽयमास्ति यया भटम् । This is met by the Mīmāṃsikas, as follows —the *probans* in the example cited above, *viz.*, जीवन्निशिगृहभाष cannot be spoken of as existent in the *pakṣa* (subject) without knowing Devadatta's outside existence—देवदत्तबहिर्भावसत्त्वम्. Hence the fallacy of *śarupāśiddhi*: the absence of *probans* in the subject. This fact has been explained in one of the *kārikās* of Kumārīlabhaṭṭa's forgotten work '*Brhastika*' cited by Nārāyaṇabhaṭṭa in his *Manameyodaya*

‘तस्मादो विद्यमानस्य गृहभाषोऽवगत्यते ।

स हेतुः, स बहिर्भाव नागृहीतश्च च मृश्यते ॥

(T. P. H. Edn p 126.)

Anupalabdhi—its definition

Next to *Arthāpatti* the *abhātapramāṇa* is explained by the Bhāṣyakāra. ‘अभाषोऽपि प्रमाणभावो नास्तीत्यवधार्यत्वात्प्रकृतस्य Abhāva is the absence of the five other *pramāṇas* (already dealt with) and it produces a cognition presenting *abhāta* without any contact with the senses. Whether *abhāta* is an object to be cognised is a vexed question. The Prābhākaras do not accept *abhāta* except the *adhikaranastarūpa* in instances like — ‘भूतले घटो नास्ति’, and consequently they do not recognise the *abhātapramāṇa*. But the Bhāṣyas accept the four well known varieties of *abhāta* and explain that the cognitions presenting *abhāta* are produced by *anupalabdhi* *pramāṇa*. The Varttikakāra opens this section thus

‘प्रमाणवत्त्वकं यत्र वस्तुत्वे न चापदे ।

वस्तुत्वावयवोपार्थं तत्राभाषप्रमाणता ॥

(ibid., *abhāta*, verse 1)

and it is possible to speak of these generalities in such terms as they are universally experienced :

‘तस्माद् यद् गृह्यते तस्य येन रूपेण सर्वदा ।

तत्तथैवाभ्युपेतव्यं सामान्यमप्येतरत् ॥

सत्तादिष्टामान्यमपेक्ष्य सर्वं

गोत्वापद्याधारणतामुपैति ।

तस्मादसाधारणमक्षयम्

यद् न सामान्यमपद्भुवीति ॥

सामान्यरूपेण न गृह्यते चेत्

किं वास्तवसाधारणबुद्धिरत्र ।

यद्भस्तु लोक-प्रतिपद्यतेऽस्मिन्

द्विधापि तच्छक्यत एव वस्तुम् ॥

(*ibid.* Versee 186-188)

*Śabda and the propriety of its placement after
pratyakṣa and anumāna.*

After *anumāna śabdapramāṇa* is defined by the Bhāṣya-kāra. The importance of *śabda* as a *pramāṇa* is greater than *upamāna*, *anidāpatī* or *anupalabdhi*. The Sāṅkhya¹¹⁶ who do not accept *upamāna* recognise *śabda* as a separate *pramāṇa* under which *śāstra*, the self-revelatory *śabdas*, viz., the *Vedas*, is taken the infallible authority on supernatural *dharma* and *mokṣa*. *Pratyakṣa* is first defined since *pratyakṣa*, the first and foremost of all (अपेक्षमाणम्), is accepted by all schools of thought including the materialist *lokāyatikas* who do not recognise any *pramāṇa* other than *pratyakṣa*. *Anumāna* is then taken up in view of the fact that the Vaiśeṣikas and the Buddhists accept two *pramāṇas* only, viz. *pratyakṣa* and *anumāna* and that *anumāna* is dealt with immediately after *pratyakṣa* in most of the works dealing with *pramāṇas*; hence the propriety of defining *śāstra* (*śabdapramāṇa*) as the third important means of knowledge. Since the Naiyāyikas and many others accept *upamāna* as an important source of knowledge, it is defined after *śabda*. *Pārśvatarīya* (who may be identified

जगति यद् १ तस्य निरूपयैतिद्युक्त

भवति तु यदि सत्यं ज्ञानमादिष्टो तत् ॥

(ibid, verse 58)

Vṛttikāra's interpretation of the pratyakṣa sūtra

Thus the Bhasyakāra gave the interpretation of the former part of the sūtra—'सत्यप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिर्ज्ञानं तत्र स्पष्टम्' as understood by Vṛttikāra Upaviṣṭa by transposing the words सत् and तत् and explained the Vṛttikāra view that all *pramāṇas* beginning with *pratyakṣa* are well known and as such, they need no investigation. The latter part of the sūtra 'अनिमित्त विद्यमानोपलम्भनत्वात्' is interpreted by the Vṛttikāra thus—'injunctioes like चित्रवा यज्ञं पशुकाम' which enjoin sacrifices for the attainment of *atithikaphala* such as cows by the sacrificer cannot be valid (अनिमित्तम्) in that they do not produce the desired fruit on the performer of those sacrifices. This is explained by the *atirākṣepabhāṣya* which begins with—'ननु भवत्येव यानि प्रमाणानि, सत्यस्तु न प्रमाणम् । कुत, अनिमित्त विद्यमानोपलम्भनत्वात्

It is objected that this same *atīśepa* has been already raised and disposed of by the *bhāṣya* under *codanāsūtra*—'न यत्तथाभूतमप्यर्थं श्रुत्यादाय—यथा यत्किञ्चन छैकिकं दत्तम्—नद्यास्तीरे पशवः सन्तीति' The Vṛttikakāra meets this objection thus—

परलोककलाः पूर्वमादिष्टाः कोदना परे ।

इदानीमैहिकाक्षप सूत्रकारेण बोध्यते ॥

(*atirākṣepa* verse 1)

The *bhāṣya* under *codanāsūtra* refers to those injunctions enjoining sacrifices like Agnihotra of परलोककला like *starga*, and the objection is made by the Brāhminas that all verbal statements may or may not be valid in that their validity is based on the honesty and other like qualities of the speaker. The *bhāṣya* under *atirākṣepa* deals with those injunctions enjoining sacrifices like *atirākṣepa* which can produce

pramāṇa is explained by the fact that the Vedic student infers in instances like 'देवस्य स्येति विवर्षति' the remaining portions of the *mantra* beginning with 'देवस्य स्या'. So also *arthāpatti* would help him in tracing the passages in instances where complete *vākyas* are not found in the Vedic texts. *Upamāna* helps to trace the relation between the *prakṛti* and *vikṛti* sacrifices. Even *abhāvapramāṇa* guides him in the interpretation of *avyaktacodanās* which enjoin sacrifices without *dravya* and *devatā*. As the word *śāstra* means only the Vedic injunctions, so the words शब्दविज्ञानं and अर्थविज्ञानं in the body of the definition mean only the knowledge of विधायकशब्द and विधेयार्थ respectively. The word *Śāstra* not only means the Vedic texts but (by *yogarādhi*) all writings that instruct mankind in the means of attaining the human values, *dharma* and *mokṣa*. The important *Veśāṅga*, the *Vyākaranasāstra*, for example, explains the correct formations of words with their correct usage and prescribes it for the attainment of *abhyudaya*. The *Mīmāṃsā-śāstra* interprets the Vedic texts by enunciating many rules for the correct understanding of the Vedic sacrifices which, if performed properly, produce *abhyudaya* for the performer. So these systems can also be called *śāstra*. The *Vārttika* text runs,

“अपरीक्षानिषेणापि लक्षणानि चङ्गमम् ।
 न स्वतन्त्रोपयोगित्वनिरपेक्षाणि जल्पन्ति ॥
 तत्र यत्लोकवाक्यवस्थं कथयेच्छब्दलक्षणम् ।
 वेदे श्वाख्यातुकामस्य तज्ज्ञातीवोपयुज्यते ॥
 प्रत्यक्षानुपयोगो तु वर्णमाणादितः पुरः ।
 शास्त्रार्थज्ञानवेत्तव्यं सत्त्वा बहुभगं कृतम् ॥
 यत्तु गामानयेत्यतिवाच्यवस्थं शब्दलक्षणम् ।
 तस्य नेहोपयोगोऽस्ति तस्माच्छास्त्रगतं कृतम् ॥
 विशेषश्च न सामान्यमन्तरेणास्ति कश्चन ।
 तस्मात्तमप्युदाहृत्य सामान्यं लक्षयेत्सुक्ष्मम् ॥
 सामान्यरूपमप्येतदधिकारादि दिश्यते ।
 १) चोदना चोपदेशश्च शास्त्रमेवेत्युदाहृतम् ॥
 २) यथा च चोदनाशब्दो वैदिक्यामेव वर्तते ।
 शब्दज्ञानार्थविज्ञानशब्दौ शास्त्रे तथा स्थितौ ॥

अभ्युदयितरामनया च यो ध्रियते येन वानुष्ठितेन पुरुषोऽयं ध्रियते विवृता
नाथः पतनि अभ्युदेति च सोऽयं धर्म इति तु योगस्त्वदितो धर्मशब्दप्रवृत्तिः । परं तु
मीतिसाधनतामयमवार्थं व्याचक्षते । (काशिका—चोदनासूत्रव्याख्या, १५९.५.) ।

अपीतवेदेनापि दुरधिगमो वेदार्थः । अतिगहनो ह्येष वेदमार्गः ।
आपाततश्चाथोऽनगतः संशयविपर्ययो नातिरतिवृत्तुं प्रभवति, विप्रतिपक्षे च । अतो
भगवान् जैमिनिर्महर्षिर्वर्मतत्त्वं तदधिकारिणः समवधारयन् संशयविपर्ययापनो-
दकन्यायनिबन्धनलक्षणं धर्मविचारात्मकं द्वादशलक्षणं शास्त्रं सूत्ररूपेण व्यर-
चयत् । आह चारम्भसूत्रविवरणे वार्त्तिककारः—

मतिर्बहुविदां पुंसां संशयाद्योपजायते ।

केचिदाहुरसावर्थः केचिन्नासावर्थं त्विति ॥

तन्निर्णयार्थमप्येतत् परं शास्त्रं प्रवर्तते ।

इति । तदिदं प्रथते मीमांसाशास्त्रमिति । उक्तं च तन्त्ररहस्ये — वेद-
वाक्यार्थसंशये सति तन्निर्णयौपयिकन्यायनिरुद्धनं हि शास्त्रं मीमांसा, सा
च द्वादशाध्यायी । सा च करणामृतस्य वेदम्येति कर्तव्यता, यथा चक्षुष
आलोकः । तदुक्तम् —

धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन कणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

इति । उक्तं च वाचस्पतिमिश्रैस्तात्पर्यटीकायाम् —

‘निश्चयाय तु प्रवर्तमानं प्रमाणं तद्विषयविवेकेनानुगृहणन् इतिकर्तव्यतात्वेनो-
पयुज्यते इति । यथोक्तम् —

मीमांसासङ्गकर्तृकं सर्ववेदसमुद्भवम् ।

सोऽतो वेदो ह्युपनिषद्भाष्यदिब्रह्मण्यवत् ॥

पूजितविचारवचनो हि मीमांसाशब्दः, अयुक्तमतिपेक्षेन युक्तान्यनुज्ञानं तर्कं,
प्रमाणेतिकर्तव्यतात्वेन च प्रमाणाद् वेदाद् भेद उक्तः । “सोऽतो वेदः” इत्य-
न्नाज्ञिनोरभेदविवक्षया इति ॥ (न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका — तर्कनिरूपणम्)

व्याख्येयश्च स एव भगवान् जैमिनिरस्वा शेषभूतं चतुर्लक्षणं सङ्कर्ष-
काण्डम् । इतन्मतो विप्रकीर्णो वेदवाक्यार्थां संवृण्व यस्मिन् विचार्यन्ते,
सोऽयं सङ्कर्षकाण्ड उच्यते ।

Naiyāyika definition criticised.

While explaining this definition of *upamāna*, the Vārttikakāra points out that Bhāṣyakāra Śabaraśvāmī gives a definition different from the one given by the Naiyāyikas 'प्रतिदूसाधर्म्योत्साध्यसाधनमुपमानम्'. The naiyāyika definition would not prove that *upamāna* is a *pramāṇa* as distinguished from *āgama* or *śabda*, (*Vide Kāśikā*, p. 137, below). So begins the Vārttika text in the *upamāna* section :—

कीदृशवय इत्येवं शृष्टे नामरित् वैदि ।
प्रतीत्यारण्यको वाच्यं यथा गौर्मवयस्त्वथा ॥
एतस्मिन्मुपमानस्य प्रसिद्धं साधने पुनः ।
तस्यागमावदिभोवादन्यथैवोपवर्जितम् ॥

(I. 1. 5. Upi verses 1 & 2).

In this connection the scope of *upamāna* is discussed. It is said that *upamāna* generates a cognition of similarity in an object which has no contact with the senses. The similarity that is cognised may be the object of a perception and the object that possesses the similarity (like the 'cow' in the example cited above), may be the object of a recollection; but the cognition—एतत्परहस गौ— with cow as the *viśeṣya* and similarity as the *prakāra* is nothing but *upamiti*. Thus the Vārttikakāra concludes,

“तस्माद्यत्प्रयते तस्यात्सादृश्येन विरोधितम् ।
प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥
प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि सादृश्ये गति ष सृष्टे ।
विदिष्टस्यान्यतोऽसिद्धेऽपमानप्रमाणता ।”

(I. 1. 5. Upi verses 37— 38.)

Upamāna as a separate pramāṇa.

The importance of *upamāna* as a separate *pramāṇa* in the interpretation of the Vedic texts is emphasised by the Vārttikakāra at the end of the *upamāna* section. The *atideśa* by which the accessories of a *prākṛti* sacrifice are transferred to a *vikṛti* on the basis of similarity is nothing but *upamānapramāṇa*. Some think that it is *anumāna*. But there is no *vyāpti* between the *sauryādivādīyas* and the

तथान्यां शाब्दिकानार्थो नानाप्रकरणान्विताम् ।

मानमेवविवेकार्थं चक्रे यत्नेन पश्चिकाम् ॥

टीकाद्वयं पश्चिकां च भवनाद्यस्तु संक्षिपन् ।

चक्रे नयविवेकाख्यं प्रबन्धं सर्वसम्मतम् ॥

भट्टकुमारिलेन वार्त्तिकरूपा व्याख्या, बृहट्टीका चापरां व्यरच्यत । बहवः श्लोकास्तैस्तैर्व्याख्यातृभिः, परमतानुयायिभिश्च (तत्त्वसद्ब्रह्मकारादिभिः सौमतेः) बृहट्टीकातः समुद्धृता इति, बहूनां भवत्वम्यूहः । तत्र तत्र व्याख्यात्रोरेनयो-
र्भवति गूयान् मतभेदः । उक्तं च तन्त्ररहस्यारम्भे —

भिषं क्वचिन्कुत्रचिदप्यभिलं

विरुद्धमेकत्र तस्मादविरुद्धम् ।

तन्त्रद्वयं चापि ।

इति । तं च भेदमवसरे दर्शयिष्यामः, येनास्याः काशिकाया विशेषोऽप्यव-
गम्येत । तत्र प्राभाकरमतानुयायिनः शाब्दिकनायममृतयो निबन्धकाराः ।
भाट्टमतानुयायिनो भट्टोऽप्येकमुचरितमिथ्यपार्थसारथिमिश्रममृतयो बहवः ।
येषां कृतयोऽद्याप्यध्ययनाध्यापनसरणौ प्रकाशन्ते ।

तेनानेनाचार्येण भट्टकुमारिलेन विरचिता सेषं आप्यव्याख्या वार्त्तिक-
मिति प्रथते । इदं च वार्त्तिकलक्षणं स्मर्यते —

उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।

तं ग्रन्थं वार्त्तिकं ग्राह्यवार्त्तिकज्ञा मनीषिणः ॥

इति । वार्त्तिकं चेदमंशतः श्लोकवार्त्तिकमित्यंशतस्तन्त्रवार्त्तिकमित्यंशतः
दुपट्टीकेति च संज्ञायते । तत्र प्रथमाध्यायप्रथमपादव्याख्यायाः श्लोक-
वार्त्तिकमिति, प्रथमाध्यायद्वितीयपादव्याख्यातः तृतीयाध्यायव्याख्यां यावत्
तन्त्रवार्त्तिकमिति, तदुपरितनव्याख्यायाः दुपट्टीकेति प्रवर्तते व्यपदेशभेदः ।

तस्यास्य श्लोकवार्त्तिकस्यैका उन्वेषविरचिता तात्पर्यटीकानाम्नी
व्याख्या, अपरा च मुचरितमिथ्यविरचिता काशिकाख्या, इतरा च पार्थ-
सारथिमिथ्यविरचिता न्यायरत्नाकराख्या । निर्देशकमात्रासां पौर्वापर्यम् ।
सौमतदर्शनप्रतिष्ठापनैकपरस्य तत्त्वसद्ब्रह्माख्यस्य वादग्रन्थस्य व्याख्याता क-
मलशीलस्तस्यामेव व्याख्यायां स्वतःप्राप्ताप्यपरीक्षायाम् — 'उन्वेषकस्तथाह'

While commenting on this *Vārttika* Sucaritamītra observes :

‘किं नामावेनोच्यते—दृष्टः क्षुतः कल्पनामन्तरेण नोपपद्यते इति । का पुन-
रस्यानुपपत्तिः, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । दृष्टमपि प्रमाणान्तरविरोधाद् यत् प्रति-
हन्यते सानुपपत्तिः । दृष्टो हि गृहे चैवामावोऽभावेन । आनुमानिकी च तस्य जीयतः
प्रचिरक्षत्ता । सा अनिर्धारितदेशविशेषतया गृहमपि ध्यामोति । सोऽयमभावा-
नमानयोर्विरोधोऽनुपपत्तिराशयायते । संज्ञयोऽपि चात्र प्रमाणान्तरविप्रतिपत्तिरवान-
वस्थितोभयमानवस्तुलक्षणः । अयवायमनच्यवसाय एवैकस्मिन् दुर्दिमुपसंद्भुं शुक्ति-
विशेषादनावनुपपत्तः । अतो नेहान्यतरदुपादातुं हातुं वा द्रव्यं प्रमाणत्वाविशेषाद् ।
तदिह सङ्ग्रे प्रामाणिकोऽनुमानस्य विषयं कल्पयति—बाहिरस्तीति, न हि स्यादिति
सामान्यशास्त्रस्येव विहितवार्जितां हिंसाम् । एवं चोनयमुपपत्तितं भवति अभावोऽ-
नुमानं चेति । सर्वत्र चैवमेव दर्शयितव्यम् । (Page 160 below.)

The non-existence of the person concerned in the house is known by *anupalabdhi* or *abhāva pramāṇa*, while his existence in some place is inferred since he is known to live. The conflict between the two *pramāṇas*—*abhāva* and *anumāna* is to be explained as that between a *viśeṣa-śāstra* and a *sāmānya-śāstra* and not as between two particulars like ‘इदं रजतम्’ and ‘नेदं रजतम्’ in which one is sublated by the other. Just as the scope of the *sāmānya-śāstra*—‘न हि स्यात्सर्वा भूतानि’ is restricted in the light of the particular in-
junction of the *kratuhiṃsā*, the scope of *anumāna* is restricted in the light of the *abhāvapramāṇa*, so that the person who is not in his house should still be living in a particular place outside, since he lives.

Arthāpatti based on other *pramāṇas*.

This *arthāpattipramāṇa* is based on all other *pramāṇas*. That which is based on *pratyakṣa* is illustrated in the *Vārttika*.—तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञाताग्नाद्दहनशक्त्या । वद्रेः । (*ibid*, *Arthā*. Verse 3.) The presumption of the existence in fire of a *śakti* to burn (दहनशक्त्या), without which the perception of burning cannot be satisfactorily explained. That which

युक्तमित्याह — तदनेनेति' इत्यनेन वाक्येनावगम्यते । तस्मात् काशिकायां निरस्यमानं व्याख्यानान्तरं, उद्बेकाचार्योणामेवेति तिसृषु व्याख्यासु प्राथम्यं तात्पर्यटीकायाः, ततः पश्चात्तत्वं काशिकायाः, ततोऽपि पश्चात्तत्वं न्याय-
रत्नाकरस्येति सुनिश्चितोऽय पौर्वापर्यक्रमः ।

प्रसङ्गादिह किञ्चिदुच्यते — परव्याख्याने योऽयमाक्षेपः सुचरित-
मिथाणाम् — “नचान्वयस्यानुमानाद्भवे युक्तिः शाब्दे वक्ष्यते” इति, स च
'युक्तिः शाब्दे हि वक्ष्यते इति वचनं अत्र च युक्तिरपोहनिराकरणपर्वणि,
वक्ष्यते' इति व्याचक्षाणैः पार्थसारथिमिश्रैर्दूरीकृतः । तथा चापोहनिराकरण-
पर्वणि वार्तिकम् —

‘नचान्वयविनिर्मुक्तो प्रवृत्तिर्लिङ्गशब्दयोः ।

ताभ्यां च न विनापोहो न चासाधारणेऽन्वयः ॥

न चादर्शनमात्रेण ताभ्यां प्रत्यायनं भवेत् ।’

इति । व्याख्यात चैतत्पार्थसारथिमिश्रैः — ‘शब्दलिङ्गयोश्चान्वयाधीना प्रवृत्तिः,
‘नचान्वयग्रहणमसाधारणेन सम्भवति । तस्यातद्विषयत्वात् । अदृष्टे शब्दयो
विपक्षवत् सपक्षेऽप्यदृष्टौ लिङ्गशब्दौ कथमिव साध्यं प्रतिपादयेताम्’ ।
इति । अनेन चान्वयस्यानुमानाद्भवं समर्थितं भवति । उद्बेकाचार्यस्तु ‘युक्तिः
शाब्देऽभिधास्यते’ इति प्रतीकग्रहणपूर्वकं न व्याख्यातम् । परन्तु असाधारणेऽ-
पि भावादिति भाववर्णनमुक्ततो व्याख्यातम् । अपोहवादस्य शब्द-
प्रमाणनिरूपणतः उपमानप्रमाणादिनिरूपणैः मुदूरं व्यवहितस्यापि शब्दार्थ-
विचारस्मरणान्तर्गततया शब्दत्वमक्षतमेवेति अपोहनिराकरणपर्वणीति व्याख्यानं
युक्तं नाम ।

सुचरितमिथास्तु — शाब्दे इत्यस्य प्रमाणविभागनिरूपणान्तर्गत-
शब्दपरिच्छेदपरतामभिप्रेत्य ‘न चान्वयस्य शाब्दे युक्तिर्वक्ष्यते’ इति परव्या-
ख्याने दोषमुद्गावयन्ति । सहन्ते च स्वयं युक्तिशब्दस्य प्रसिद्धार्थपरित्याग-
केशम् । तेषां चेयं व्याख्या — ‘युक्तिः योगः सम्बन्धः अन्वयः’ इत्यनयो-
न्तरम् । नान्वयोऽङ्गमिति यावत्’ इति । । योजितम् । युक्तिशब्दः पूर्वेण,
आहतम् एतावता नह्यनङ्गमिति पाठः । अभ्युपगम्य च तावता नह्यनङ्ग-
त्वमिति पाठं विवक्षिताभे क्लेशेन निर्वहन्ति । नचान्वयस्यानङ्गत्वमित्यद्यादस्य

The utility of श्रुतार्थपत्ति for the interpretation of the Vedic texts is further elucidated in the *Varttika*, thus :—

स्मृत्या श्रुतिर्या पोरिकल्प्यतेऽस्मिन्
 लिङ्गादिमिर्या विनियोजिका च ।
 फलादिभिर्यपरिपूरणं च
 सम्बन्धकं तत्र न कश्चिदस्ति ॥

(*ibid* , Arthā verse 87)

The authoritative-ness of the vidhi passages in the *Smṛtis* of Manu and other great Ācāryas enjoining *aśaka* and other *śraddhās* is explained by *śrutarthāpatti*: that they are based on—*smṛtirāilyas* and not on the ordinary statements of men which may or may not be valid. The *linga*—the capacity of a *mantra* to convey a particular sense becomes a *pramāṇa* on *angatta* on the basis of *śrutarthāpatti*. The *mantra*—बहिर्देवसदनं दासि— which explains the cutting of *barhis* in the *Darsapurnamāsa* sacrifice will be of no use unless we take it as an accessory of *barhirlavana* in the sacrifice, and this cannot be made out by *lingapramāṇa* unless we take for granted a *śruti*—जननं मन्त्रेण हवनं कर्तव्यम्— i. e., this *mantra* should be utilised as an accessory of *barhirlavana* in this sacrifice. The presumption of a *śruti* without which the *lingapramāṇa* cannot explain the *angāṅga* *dhāra* is the result of *śrutarthāpatti*. The supplying of the word expressing a *phala* (fruit) in those *codanās* without *phalaśratana* is again made possible by *śrutarthāpatti*. The *codanās* like 'विधित्वा यजेत' which enjoin sacrifices like *Yajit* cannot convey a complete sense unless they are related to words expressing reward. Hence the presumption that these sacrifices are related to a *phala* like *starga* which is desired by all alike. In all these instances it is not possible to speak of the existence of *tyāgi*: between the *gamaka* and the *gamiya*. So the question does not arise that *anurūpa* can work in all instances of *arthāpatti*.

तामनिरस्य शब्दान्तरसमुदाहनं वार्तिकशेषस्य तत्परिहरणपरतया व्याख्यानं
चेत्याद्यतिक्लिष्टम् । तस्माद्विह पाथेसारथिमिश्राणां व्याख्येय स्वरसगतिरिति ॥

अथ साम्यते चास्याः काश्चिन्नायाः प्रमारितमदृशिष्यभट्टोप्येकविर-
चितवार्तिकव्याख्यानत इव प्रभाकरशिष्यशालिकनाथविरचितटीकाव्याख्या-
नतोऽप्यनन्तरकालिकत्वम् । दृश्यते हि काश्चिन्नायामनुमानव्याख्याने द्विती-
यश्लोकाव्याख्यानावसरे शालिकनाथोक्तोक्तसमम् — 'पूर्वपक्षस्थितेन वार्ति-
ककृता 'गम्यमानं न विशेष्यते' इति यदुक्तं तदेव दुर्लभलब्धमिव सम्बन्ध-
कैश्चित् यस्मात्तमित्युपेक्षणीयमेव । निद्धान्ते हि गम्यमानाया एव व्यक्तेर्गार्थी
भावः शुद्धा गौरिति च विभक्त्या शब्दान्तरेण च विशेषण भविष्यति ।
मया प्रोक्तंतीति च । आह च—

जातेरस्तित्वनास्तित्वे नहि कश्चिद्विवक्षति ।

नित्यत्वादुद्देश्यमाणाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे ॥ इति ।

(काशिका. अनु. पु. ४)

अत्र कैश्चिद्विरचितमिति हि शालिकनाथमभिनेत्योच्यते । यदिदमाह शालि-
कनाथो ऋतुविमलानाम्ना टीकाव्याख्याया अनुमानरक्षणविचारे —
'मा भूदेकदेशस्य ज्ञातसम्बन्धशब्देन निर्देशः, ज्ञातः सम्बन्धो येन पुरुषे-
णेति पुरुषो विशेष्यताम् । अत्रैव सम्बन्धो भवति । ज्ञातसम्बन्धस्य पुरु-
षस्य बुद्धिरिति । न चानुपात्तान्यपदार्थता दोषः । बुद्धिसम्बन्धेनैव
योद्गुरुपस्थापनात् । तदपि न सम्भवति । गम्यमानार्थस्य विशेषणादर्शनात् ।
यदाहुर्वार्तिककारमिश्राः ।

गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम् ।

शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा घृमोऽयं ज्वलतीतिवत् ॥ इतीति ।

बृहती पञ्चिकासमेता [अ० १ पा० १ अ० ५ प० ११]

इदमेव तु तद्वचनम्, यत् पूर्वपक्षस्थितेन वार्तिककृता 'गम्यमानं
न विशेष्यते' इति यदुक्तमित्यर्थतोऽनूदितम् ।

निरूपितमेतावता तिसृणां व्याख्याना पार्श्वार्थं तच्चद्वान्यपर्यालोचनार्थैव,
येन व्याख्यातृणा समयाविशेषो गम्येत । व्याख्यास्वेतासु तिसृ-

The object which cannot be cognised with the help of five other *pramāṇas* is cognised by *abhāvapramāṇa*. The first five are known as *bhāvapramāṇas* in the sense that they are helpful to cognise positive entities while the sixth is known as *abhāvapramāṇa* in that it produces a cognition presenting *abhāva* which is also accepted as a *vastu*. That both *abhāvas*—the *pramāṇa* and the *prameya*—are different from the *bhāvapramāṇas* and *bhāvaprimeyas* is explained in *Vārttika* in syllogistic forms :

“अभावस्तद्वदवयवत्वात्प्रत्यक्षार्थेन मिथ्ये ।
प्रमाणानामभावो हि प्रमेयानामभाववत् ॥
अभावोऽपि प्रमाणेन स्वानुरूपेण धीयते ।
प्रमेयत्वाद्यथा भावस्तस्माद्भावात्मकात्पृथक् ॥”

(*ibid.*, *Abhāva*. verses 54, 55).

The utility of *abhāvapramāṇa* in the interpretation of the Vedic texts is thus explained by the *Vārttikakāra* :

“कर्माणि सर्वाणि ऋतेऽस्मस्ते
सर्वेयंपावच्च यदङ्गकान्धेः ।
न सङ्गताग्नीह परस्परं हि
बाह्वं सदेतत्प्रमथं कर्तव्यम् ॥

(*ibid.*, *Abhāva*. verse 56).

To explain that the fruit of one sacrifice is not produced by another, that one *pradhāna* sacrifice is not an accessory of another and that two accessories of a *pradhāna* sacrifice are not accessories of each other requires the aid of *abhāvapramāṇa*.

Sambhava and Aitiḥya-not separate pramāṇas.

Only six *pramāṇas* are recognised by the *Vārttikakāra* and the *Bhāṣyakāra*. The two other *pramāṇas*—*sambhava* and *aitiḥya*—are placed under *anumāṇa* and *āgama* respectively, though they are recognised by some *Ācāryas* as separate *pramāṇas*. The *Vārttikakāra* observes :—

“इह भवति कतारो सम्प्रदाया यद्वा-
प्रतिरिचिदुक्तभावात्सामानादभियः ।

एष पदस्वर्थभेदेष्वन्तिमे पक्षे व्याख्यातुरादर इति तात्पर्यटीकातः
काशिकातश्च विज्ञायते ।

प्रभाकरस्तु मन्यते— अध्यापनविधिप्रयोज्योऽयमध्ययनविधिः ।
अध्यापनविधिस्तु — अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयति, तमध्यापयति ;

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥

इति च । उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदिति तु विध्यर्थः । अध्ययनमुप-
कारकमाचार्यकनियोगस्य । उपनीयाध्यापनात् हि आचार्यो भवति । अध्य-
यनमन्तरा च नाध्यापनं सम्भवति । तस्मादध्ययनमध्यापनार्थमिति स्थितम् ।
अध्यापनार्थस्याध्ययनस्य नार्थज्ञानार्थता घटेत् । अन्यार्थस्यान्यार्थता हि
नोपपद्यते । तस्मादविवक्षितार्थतया अध्ययनस्यानारम्भणीयो धर्मविचार इति
शङ्कायां सूत्रमिदं प्रवर्तते—अथातो धर्मजिज्ञासेति । आचार्यकरणविधिप्रयोज्य-
त्वेऽप्यध्ययनविधेः न तज्जिप्स्यतिमात्रमस्य प्रयोजनम्, बहिरङ्गत्वात् । कर्तृ-
गामित्वादान्तरङ्गतयाऽर्थज्ञानमेवास्य मुख्यं प्रयोजनमनपोह्यम् । न चैकन्योम-
प्यार्थतानुपपत्तिः । एकः शाब्दः अपरश्चार्थ इत्यविरोधात् । अधीयमानस्य स्वा-
ध्यायस्य नैसर्गिकमर्थावबोधनसामर्थ्यं तु न विहन्यते । अतश्च मन्यते—माण-
वको 'मदर्थमिदमध्ययनमिति । तस्माद् वेदाध्ययनानन्तरम् अत एव हेतोर्ध-
र्मविचारः कार्य इति सौत्रः सिद्धान्त इति । माप्यं व्याचक्षाणः 'लोके'
इत्यादिभाष्यं सौत्रयोरन्यातः शब्दयोरलौकिकार्थशङ्कानिवर्तनपरतया व्याचष्टे ।
तथा च टीका— लोके इत्यादिभाष्यस्याथात इत्यास्मिन् पदद्वयेऽलौकिकार्था-
शङ्कानिवृत्तिः प्रयोजनम् । कुत एतत् ? स्वाध्यायाध्ययनविधेरविवक्षितार्थ-
स्वनिराकरणात् । कथं पुनरविवक्षाशङ्का ? स्वाध्यायाध्ययनविधेरपिकाराशव-
णात्, आचार्यकरणविधिप्रयोज्यत्वात् इत्यादि ॥

तदिदं गुरुमतं भट्टोज्ज्वलः 'अथातो धर्मजिज्ञासामूत्रमापमिदं कृतम्'
इति चार्त्तिकमवतारयन् निरस्यति 'नाप्यध्ययनविधिप्रयुक्तत्वेन' इत्यादिना
ग्रन्थेन । (तात्पर्यटीका. पु. ४.) सुचरितगिथैरपि प्रतिज्ञासूत्रे 'विरोधो युग-
पत्प्राप्ते' इति चार्त्तिकं व्याचक्षाणैर्विस्तरशो निरस्तम् ।

their fruit, namely, cows, when they are performed by the sacrificer. It may also be said that under *codanāsūtra*, it is the Bhāṣyakāra who has raised and met this objection ; but here the Sūtrakāra himself raises the objection in reference to all *codanās* that they all are invalid since the sacrifices enjoined by *codanās* do not produce their fruit when they are performed. Moreover, there are many Vedic passages which speak of things that we know cannot occur and they cannot therefore be valid — दृष्टविरुद्धमपि किञ्चिद्वैदिकं यत्नं— 'स एष यहायुधी यजमानोऽजसा स्वर्गं लोकं याति' इति । So it is concluded that all *codanās* both of *aihi-kaphala* and *amuṣmikaphala* are not authoritative on *dharma*— "तत्समान्यादमिहोत्रचो-दनास्यप्यनाश्रयः ।"

Vṛttikāra's interpretation of the autpattikasūtra.

This objection is met by the *autpattikasūtra* and it further establishes the authoritativeness of *codanā* on *dharma*, as explained by the *codanāsūtra*. In this connection it speaks of the eternal relation between *śabda* and *artha*— "धोतपसिक्तानु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः". Both *śabda* and *artha* are eternal and so their relation is eternal. Since the Vedas are self-revelations free from all personal elements, they can be accepted as self-valid authorities on *dharma*. So what is explained by the Vedas is also to be accepted as eternal truth. The relation between *śabda* and *artha* is nothing but *vācya-vācakaabhidhā*—the relation that subsists between the expressing element and the expressed element; and so long as these two remain so, so long does their relation remain. It is on the basis of this eternal relation between the two eternal elements—*śabda* and *artha*—that the Vṛttikāra establishes that the Vedas form the self-valid (स्वतः प्रमाणम्) and independent (अनपेक्षम्) authority on DHARMA.

श्रेयो हि पुरुषमीतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।

चोदनालक्षणेः साध्या तस्मात्तेष्वेव धर्मता ॥

अन्यत्साध्यमहदृष्टैव यागादीननुतिष्ठतः ।

धार्मिकत्वसमाख्यानं तद्योगादिति गम्यते ॥ इति ।

(छे. वा. Vol. I. Page १५७)

अन्यच्च — अपूर्वं धर्म इति वदता धर्माख्यः कथनात्मागतो गुण-
विशेषो नैयायिकेनेवाभ्युपगतो भवति । यागादिना धर्मेण स्वर्गे जननीये
द्वारतया अपूर्वं श्रुतार्थापत्तिगम्यमभ्युपगच्छतोऽपि तं शक्तिविशेषादनतिरिक्तं
वदतो भट्टकुमारिलस्य मते शक्त्याख्ये गुणेऽन्तर्भावः स्वीकृतो भवति ।
अभ्युपगम्यते च सर्वसिद्धेय कारणे शक्तिरुपाभ्यामपि, सा पदार्थान्तरमिति
प्राभाकराः, गुणविशेष इति तु कौमारिलाः । प्रतिपाद्यते चापूर्वस्य
शक्तिरूपता तन्त्रचार्मिके—

कर्मभ्यः प्रागयोग्यस्य कर्तव्यः पुरुषस्य वा ।

योग्यता शास्त्राभ्यां या परा सापूर्वमिष्यते ॥

श्रुतार्थापत्तिरेवैका प्रमाणं तस्य वेद्यते ।

शब्दैकदेशभावाच्च स्वार्थेऽप्यागम एव नः ॥

शक्तिभिः सर्वभावानां व्यवहारानुपातिता ।

तेनान्यदेशकालेऽपि रूपे ताभिः स सिध्यति ॥

लौकिकं चापि यत् कर्म फले कालान्तरोद्भूतौ ।

तत्रापि शक्तिरेवास्ते न त्वपूर्वमिहेष्यते ॥ इति ।

(तन्त्रया० अ० २ पा० १ अ० २)

वेदास्य प्रामाण्यं समर्थयद्विर्भेदे कलङ्कसम्भावना परिहरणीया, सा
चानाष्टोत्तरितत्त्वलक्षणा, अनाप्तानुत्तरितत्वेन तां परिहरन्तो मीमांसकाः
अपीरूपेयतां प्रसाधयन्ति वेदानां । तत्र—वेदानामपीरूपेयत्वे निमित्तं भवति
कार्यपरत्वमिति प्राभाकराः । न, पूर्वापरकोटिरादित्यं निमित्तमिति भाट्टाः ।
प्राभाकराणामयमाशयः —

अहदृष्टपूर्वापूर्वाख्यकार्यान्वय्यर्थबोधिनः ।

॥ ६० ॥

उपोढातः ।

चोदनालक्षणाभिधानां श्रेयःसाधनता यया ।

उपास्महे देवतां तामेकां नानात्मना स्थितान् ॥

यत्संस्कृतावर्धकामौ पुरुषार्थत्वमश्नुतः ।

प्रथमः पुरुषार्थेषु स धर्मः श्रेयसेऽस्तु नः ॥

इह जगति जातमात्रस्य प्राणिनः सुखे रागो दुःखे द्वेषश्च नैसर्गिको नाम । ततश्च तत्साधनेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती च । साधनावगतिश्च तत्तद्वस्तुप्रकाशन-समर्थैस्तैश्चैरिन्द्रियैः, तदेकोपजीव्यया च सम्भावनया । साधारणमेतत्तिरश्चां तत्सधर्मणां मानुषाणां च । त इव तेऽपि हि दृष्टं दृष्टमुपधावन्तीदं नः प्रिय-मिदं नः प्रियमिति । यदेयमहग्रहो विगरणस्वभावात् प्राणैर्ध्रियमाणात् शिरः-पाणिनादलक्षणाद् भूतसङ्घाताद्यान्यं तस्याप्यान्तरमुपसर्पति । आत्मानमविज्ञान-तामहमर्थे आम्पतां नैसर्गिकरागद्वेषाभ्यामभिमूतानामेषा न जातु श्रेयसेऽवसरः ।

ये पुनरधिकारप्राप्तेन शास्त्रविलोचनेन शरीरेन्द्रियमनःप्राणेभ्यो व्यति-रिक्तमात्मानमहमर्थमवबुध्य, अत्रबुध्य च पुनर्भव, स्पृहयन्तः श्रेयसे, चोदना-लक्षणार्थेषु प्रवर्तन्ते, न तेषां ज्ञात्वन्धोपनिपातस्यावसरः । श्रेयसि तत्साधने तदधिकारिणि पुरुषे च शास्त्रमेव प्रमाणम् । तच्च शास्त्रमन्नादिनिधनमपौरुषेयं वेदाख्यं शब्दतत्त्वम् । तद्व्रतया चान्येष्वपि शिक्षादिषु शास्त्रशब्दप्रवृत्तिः । पुंसां वेदितव्यं श्रेयः श्रेयस्साधनं चानेन वेद्यत इति वेद उच्यते । अर्थलुब्धैरि-न्द्रियैरितस्ततः समाकृष्टमाजमपथे प्रसर्पन्तं पुरुषमिदं कुरु, इदं मा कुर्विति शास्त्रीत्यतः शास्त्रमित्युच्यते । श्रेयश्च भवति द्वेषा, परमपरं चेति । तत्र परमात्यन्तिकदुःखोपरमलक्षणं यज्ञिःश्रेयसमुच्यते । अपरं तु संसरतोऽस्य पुरुषस्य भवे भवे इहामुत्र चाम्युदयः—समुद्गतिः । तद्विदमपरं परं च श्रेयः कस्मात् ससाधनं वेदवेदान्तयोः प्रतिपाद्यते ।

तत्र च श्रेयसे विधीयन्ते विविधानि साधनानि यथाधिनारं यथाधयो-जनम् । विधीयमानायां धर्म उच्यते । स्वगम्यगतरनुत्सुमुरन्नादिनानायोगि-भेदान्नित्योत्तेजोऽस्मिन् वासनापक्षिते मरणपथे संसरत्वा पुरुषेणापदच्युतिभयाद्

ननु सर्गादावादिवक्ता अभ्युपगन्तव्यः, स एवास्य कर्ता, तत्कथमकर्तृकता,
हन्त भोः सर्गादिं वयं नाभ्युपगच्छामः, यथैवेदानीमध्ययनपरम्परा गुर्वाध्य-
यनपूर्विका, सदैव तथा प्रचलति । नास्य प्रवाहस्योपरमः । इयमेव प्रवाहतो
नित्यता, पदक्रमनियमे चास्वातन्त्र्यादपौरुषेयता । इति ।

वेदप्रामाण्यसमर्थने प्ररूढोऽयमेयामभिनिवेशः सुदूरमेनानपकर्षति ।
येदेते श्रममाणावपि सर्गप्रलयौ प्रतिपिच्य वेदप्रामाण्य संरक्षितुं प्रयतन्ते ।

मा नाम जगतः सर्गो मा नाम प्रलयस्तथा ।

नित्यं च वेदाध्ययनप्रवाहः प्रचलत्यपि ॥

मिथ्यार्थवेदाध्ययनप्रवाहः स्यादयं न किम् ।

अनाप्तानुक्तता वेदेः पर्यवस्यत्यनुक्तता ।

तथा च वेदे प्रामाण्य निश्चेतुं नैव शक्यते ॥

सर्गस्थितिप्रलयकर्तुः सर्वज्ञस्य परमेश्वरस्यावधीरणेन वेदस्यापौरुषेयत्वसमर्थने
संस्मः प्रमाणसरक्षणधृद्वातिरेककृत इति ईश्वरवादिभिः सोढव्यं नाम ।
यस्त्वयमपौरुषेयत्वनिर्वहणप्रकारो वेदान्तिनाम् — सर्गाद्यकाले परमेश्वरः पूर्व-
पूर्वसिद्धवेदानुपूर्विसमानानुपूर्वीकं वेदं विरचितवान्, न तु तद्विजातीयं वेदम् ।
सजातीयोच्चारणनिरपेक्षो (स्वतन्त्रो) चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वं भारतादीनाम् ।
वेदस्य तु पूर्वपूर्वसजातीयोच्चारणसापेक्षोच्चारणविषयत्वादपौरुषेयत्वम्, इति ।

ईश्वरं श्रद्धाधनेभ्यः पक्षस्त्वेव तु रोचते ।

यस्तर्कशरमादत्ते वेदवादिजिगीषया ॥

सं प्रति प्रत्यवस्थाने युक्तो युक्तिशरग्रहः ।

कुतार्थिकशराभातात् सेयं संरक्षिता त्रयी ॥

कामधेनुरिवास्माकं काक्षितार्थाय कल्पते ।

अपरं चेदमस्मिन् सूत्रे विचारपदम्—

प्रमाणं चोदना धर्मे स्वतत्त्वस्याः प्रमाणता ।

प्रमाणानां च सर्वेषां प्रामाण्यं स्वत एव तु ॥

अभ्यामनाप्तानुक्ताया नाप्रामाण्यस्य कारणम् ।

तस्यास्य मीमासाद्यास्तस्य पूर्वमीमासैति यो व्यवहारः स शारीरक-
मीमांसापेक्ष्य भवति केषाञ्चित् ।

अनयोरेकशास्त्रत्वं पूर्वं कैश्चित्समर्थ्यते ।

निरस्यते परैरेतत् कथमप्यस्तु किं तत् ॥

पूर्वोत्तरविभागोऽयं शास्त्रयोरनयोर्द्वयोः ।

असत्यपि च शास्त्रैक्ये स्यादेवान्यनिमित्तक ॥

कर्तृकर्मक्रियाभेदवासनावासितात्मनाम् ।

श्रेयसे चोद्यते योऽर्थः स पूर्वस्मिन् विचार्यते ॥

धर्मादन्यदधर्माद्यदन्यदस्मात्कृताकृतात् ।

अन्यद् भूताद्यं न्यायदुत्तरस्मिन् विचार्यते ॥

ब्रह्मर्षिण ब्रह्मविर्त्राज्ञौ ब्रह्मणा हुतम् ।

इति भावयता पुंसां कर्म ज्ञाने समाप्यते ॥

अपसराम् प्रासज्जिहादसात् । अस्या द्वादशलक्षण्या मीमासायाः शबरस्यापिनां
विरचितं भाष्यमध्ययनाध्यापनादिना सर्वतो लब्धप्रचारमतिगम्भीरमर्थतः शब्द-
तत्त्व सकलमुपन सेव्यं वरीवर्षि । उभयोरप्यनयोर्मीमांसयोर्भगवतोपधर्षण
विरचिता वृत्तिरयं नास्ति केवलं विख्यायते । यस्यास्य वृत्तिकारस्य मतमनूयते
भाष्येऽस्मिन् । द्वावस्य व्याख्यातारौ भट्टकुमारिलः प्रभाकरमिश्रश्चेति ।
विशेषतः प्रशस्तापदं भवति भट्टकुमारिलः ।

ताथागतमिर्गीयामि प्रजामात्रे विमुह्यति ।

क्षणमज्ञाद्यसद्वादेस्तत्त्ववादे विदूषिते ॥

धर्माभासे गृम्भमाणे विलुप्ते वैदिके विधौ ।

श्रुतेर्जीवातुरेकोऽयमभूत् भट्टकुमारिलः ॥

निरस्य येन दिङ्नागकीर्त्यादीनां कुतर्कितम् ।

रक्षिता धर्ममीमासा सेयं नि श्रेयसावहा ॥

इति । द्वयोरुपयोग्युक्तिरप्यभावप्रश्ना च महती प्रवर्तते । व्याख्याग्रन्थेषु च तत्र
तत्र 'आचार्या भट्टाचार्या' इति गौरवितो निर्देशः कुमारिले प्रवर्तते । शबर
इति च प्रभाकरमिश्रे ।

बृहती रुग्णीति टीकादयं प्रभाकरमिश्रेण व्यरच्यत, तयोधीकयो
रुक्षुमिता, दीपाशिखेति क्रमात् व्याख्ये शालिकनारथेन व्यरच्येताम् ।

इत्यादिना । आपाततो गृह्यमाणान् पश्चाद् विचार्यवचार्थमाण एव पश्य-
 श्रेयान् । नहि वाक्यगतिः स्वरसवाहिनीत्येतावतानुपपन्नोऽर्थ उपादेये
 भवेत् । काशिकायां व्याख्यातं चेत्तद् विस्तरतः । उच्येकस्त्वाह — अत्र
 भाष्यं स्वरसतः श्रेयनादिवारेणमर्थपदप्रयोजनमवबोधयद् विचारयतामौदासी-
 न्यस्य पात्रमिति । तथाहि तात्पर्यटीकायाम् — “तस्यानर्थत्वप्रतिपादनरं
 ‘श्रेयो’ वज इपुः, इत्येवमादिभाष्यमुपेक्षणीयम् । तदुक्तम् —

गुरोरप्यवलितस्य कार्यकार्यमज्ञानतः ।

उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥” इति ।

(श्लोः चां. तात्पर्यटीका. पु. १०८)

ज्ञानं स्वयंप्रकाशमिति गुरुः प्रभाकरः, नेत्याचार्यः । तत्र प्रभाकरा-
 णामयमाशयः — अर्थानवभासयत् ज्ञानं स्वात्मानमपि स्वयमेवावभासयति,
 यथा दीपो घटादीन् प्रकाशयन् स्वात्मानं स्वयं प्रकाशयति । अवभासश्च व्य-
 वहारस्योप्यतालक्षणः, जातोऽपि घटो यावन्न ज्ञानपथमुपयाति तावन्न व्यवहार-
 गोचरो भवति, ज्ञानं तु जातमात्रं व्यवहारपथमुपैत्येव, अत एव ज्ञानं स्वा-
 त्मानं स्वाश्रयं चाहमर्थमर्थं च घटादिकं गोचरयदेव ज्ञायते । अत एव
 ज्ञातमात्रे घटे घटमहं जानामीति त्रितयावगाहल्लेखो भवति इति ।

भाट्टानां तु ज्ञानम्, अर्थमवभासयतीत्येतावता स्वात्मानमपि स्वयम-
 वभासयतीति न साम्प्रतम् ।

अद्भुत्यमयं यथात्मानं नात्मना स्पष्टमर्हति ।

स्वाशेन ज्ञानमप्येवं नात्मानं ज्ञातुमर्हति ॥

किन्तु ज्ञानेन भवति योऽर्थस्य घटादेः प्रकाशः स प्राकट्यापरनाम ज्ञानेन
 घटेऽर्थे जायमानः कश्चिद् गुणविशेषः, तस्य कार्यस्यान्यथानुपपत्तितः अर्थोपपत्ति-
 प्रमाणेन ज्ञानं गृह्यते । न चान्यप्रकाशकेन स्वमकाशे स्वसजातीयसापेक्षेण न
 भाव्यमिति नियमः, परप्रकाशकं लिङ्गं स्वसिद्धौ भवति लिङ्गान्तरसापेक्षमिति ।
 परैः सौगतैरभ्युपगतं संप्रत्ययैः स्वीकृतं संग्रहितैर्वैदान्तिभिरपि स्वीकृतं न
 सहते भट्टाचार्यः ॥

साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षमिति प्रभाकराः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजं प्रमाणं
 प्रत्यक्षमिति भाट्टाः । तत्प्रभाकरा मन्यन्ते; सर्वसंवेष्टीनामिवात्मस्वात्मानशयोः

इत्यादिना उन्वेकमतमनुद्य निरस्यति । निरस्यमानध्यायं पक्षः श्लोक-
वार्तिकटीकायां उन्वेककृतौ समुपलभ्यते । तस्मात् तात्पर्यटीका तत्त्वसङ्ग्रह-
पञ्चिकातः प्राक्तनीति निष्पन्नम् । समयश्च कमलश्रीलस्य कैस्ताष्टमशतकस्य
पूर्वो भागः, भट्टकुमारिलस्य समयः कैस्तसप्तमशतकस्य पूर्वो भागः । ततश्च
विज्ञायते तात्पर्यटीकायाः उन्वेककृतोः समयः कैस्तसप्तमशतकस्योत्तरो
विभाग इति । उन्वेकइचायं भट्टकुमारिलशिष्यः । अयमेव च भवभूति-
रिति विमर्शकैर्मिर्णातचरम् । इत्थं च तिसृषु व्याख्यासु तात्पर्यटीकैव
प्राथमिकीति व्यक्तमेतत् । किञ्च, काशिकायामनुमानपरिच्छेदे—

साधनं यद्यपीष्टोऽत्र व्यतिरेकोऽनुमां प्रति ।

तावता न ह्यनङ्गत्वं युक्तिः शाब्देऽभिप्रास्यते ॥

इत्येतच्छ्लोकव्याख्यानापसरे “तावता न ह्यनङ्गत्वमन्ययस्येत्यध्याहृत्य अत्रैवायं
युक्तिः शाब्दे वक्ष्यते” इति व्याचक्षते, तेषामश्रुतान्वयाध्याहार एवोपाह्वयः ।
‘न चान्ययस्य युक्तिः शाब्देऽभिप्रास्यते’ इति यत् परव्याख्यानं निरस्तम्,
तेन व्याख्यानेन उन्वेकाचार्यस्य वा पार्थसारथिमिश्राणां वा व्याख्यानेन
भाव्यम् । व्याख्यातं च तथैव ताभ्याम् —

उन्वेकाचार्याणामियं व्याख्या — ‘यद्यपि विपक्षव्यतिरेकस्याङ्गत्वं
तथापि नान्वयनिरपेक्षस्य, असाधारणेऽपि भाषादित्यर्थः’ इति । (तात्पर्यटीका,
३३७) ।

पार्थसारथिमिश्राणामियं व्याख्या — ‘यद्यप्येवं व्यतिरेक एवानुमानाङ्गं
शाक्यानामिष्टम्, तथाप्यन्वयोऽनुमानेऽङ्गमेव, न तस्यानङ्गत्वं शक्यते वक्तुम् ।
अत्र च युक्तिरपोहनिराकरणपर्यणि वक्ष्यते’ इति (न्यायरत्नाकरे ३८८,
चौखान्वासीरीम्) ॥

व्याख्याद्वयेऽपि ‘तावता न ह्यनङ्गत्वमन्ययस्य’ इत्येव वाक्ययोजना
अभिप्रेता भवति ।

तदेव व्याख्यानं सुचरितमिश्रैरर्थतोऽनूद्य निरस्तम् । तत्र पार्थसारथि-
मिश्राणां सुचरितमिश्रेभ्योऽर्वाचीनत्वं शास्त्रदीपिकान्याख्यायां मयूख-
मालिकायां समुपलभ्यमानेन ‘सुचरितमिधनतं वार्तिककाराममृतत्वात् न

१. तात्पर्यटीका १२ पत्रे । २. तात्पर्यटीकायां ५४ पत्रे । ३. तत्र-
संग्रहप्रस्तावनायां ।

इत्यादिना । आपाततो गृह्यमाणान् पश्चाद् विचार्यवचार्थमाण एव पश्येयान् । नहि वाक्यगतिः स्वरसवाहिनीत्येतावतानुपपन्नोऽर्थ उपादेये भवेत् । काशिकायां व्याख्यातं चेत्तद् विस्तरतः । उच्येकस्त्वाह — अत्र भाष्यं स्वरसतः श्येनादिवारणमर्थपदप्रयोजनमवबोधयद् विचारयतामौदासीन्यस्य पात्रमिति । तथाहि तात्पर्यटीकायाम् — “तस्यानर्थत्वप्रतिपादनरं श्येनो वज्र इपुः” इत्येवमादिभाष्यमुपेक्षणीयम् । तदुक्तम् —

गुरोरप्यवलितस्य कार्यकार्यमज्ञानतः ।

उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥” इति ।

(श्लोः चां. तात्पर्यटीका. पु. १०८)

ज्ञानं स्वयंप्रकाशमिति गुरुः प्रभाकरः, नेत्याचार्यः । तत्र प्रभाकराणामयमाशयः — अर्थानवभासयत् ज्ञानं स्वात्मानमपि स्वयमेवावभासयति, यथा दीपो घटादीन् प्रकाशयन् स्वात्मानं स्वयं प्रकाशयति । अवभासश्च व्यवहारस्योप्यतालक्षणः, जातोऽपि घटो यावन्न ज्ञानपथमुपयाति तावन्न व्यवहारगोचरो भवति, ज्ञानं तु जातमात्रं व्यवहारपथमुपैत्येव, अत एव ज्ञानं स्वात्मानं स्वाश्रयं चाहमर्थमर्थं च घटादिकं गोचरयदेव ज्ञायते । अत एव ज्ञातमात्रे घटे घटमहं जानामीति त्रितयावगाहल्लेखो भवति इति ।

भाट्टानां तु ज्ञानम्, अर्थमवभासयतीत्येतावता स्वात्मानमपि स्वयमवभासयतीति न साम्प्रतम् ।

अद्भुत्यमयं यथात्मानं नात्मना स्पष्टमर्हति ।

स्वांशेन ज्ञानमप्येवं नात्मानं ज्ञातुमर्हति ॥

किन्तु ज्ञानेन भवति योऽर्थस्य घटादेः प्रकाशः स प्राकट्यापरनाम ज्ञानेन घटेऽर्थे जायमानः कश्चिद् गुणविशेषः, तस्य कार्यस्यान्यथानुपपत्तितः अर्थोपपत्तिप्रमाणेन ज्ञानं गृह्यते । न चान्यप्रकाशकेन स्वमकाशे स्वसजातीयसापेक्षेण न भाव्यमिति नियमः, परप्रकाशकं लिङ्गं स्वसिद्धौ भवति लिङ्गान्तरसापेक्षमिति । परैः सौगतैरभ्युपगतं संप्रत्ययैः स्वीकृतं संग्रहितैर्वैदान्तिभिरपि स्वीकृतं न सहते भट्टाचार्यः ॥

साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षमिति प्रभाकराः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजं प्रमाणं प्रत्यक्षमिति भाट्टाः । तत्प्रभाकरा मन्यन्ते; सर्वसंवेष्टीनामिवात्मस्वात्मानांशयोः

योजनातो युक्तिशब्दस्य प्रसिद्धार्थपरित्यागो नातिशतये इति ते मन्यन्ते । व्याचक्षते च 'शब्दे हि वक्ष्यते' इति वार्तिकशेषम् — शब्दे अनुमानाद् भिन्ने प्रतीत्युत्तरकालमाविर्नी युक्तिरनङ्गमिति वक्ष्यते । यथा वक्ष्यति —

नाङ्गमर्थधियामेषा भवेदन्वयकरूपना । (श्लो० १३ पु० १२३)

इति । अनुमाने तु सर्वत्रैवान्वयः प्रतीत्यङ्गमितीत्यन्तेन । अत्र किञ्चित् पर्यालोचनीयम् । अयं तु श्लोको यः शब्दस्यानुमानेऽन्तर्भाववादस्तन्निरसनप्रकरणे वर्तते । तत्र प्रतिपाद्यमानार्थसारस्त्वयम् — अनुमानाद्गतया इष्यमाणस्य अन्वयस्य व्यतिरेकस्य चासम्भवेन शब्दस्य नानुमानेऽन्तर्भावो घटते इति । तत्र प्रथममन्वयो निरस्यते, धूमवद्गोरिव शब्दार्थयोर्न घटतेऽन्वयः, तौ हि भिन्नदेशस्थौ । गवादिशब्दस्य तदर्थभूतगोत्वादिजातेश्च विभुत्वपक्षे गवादि-शब्दैर्लिङ्गैरश्वदीनानप्यर्थानां प्रत्यायन स्यात्, न च शब्दार्थयः अर्थधियश्चान्वयः सम्भवति, व्यभिचारात् । अव्युत्पन्नस्य शब्दं शृण्वतोऽपि हि नार्थधीः । तथा अर्थे पश्यतोऽपि न शब्दधीः । अथ व्युत्पन्नमपेक्ष्य भवेत्यनयोरन्वय इति चेत्, तर्ह्यन्य एव शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽभ्युपगन्तव्यः, तत एव चार्थप्रत्ययात् ॥

‘नाङ्गमर्थधियामेषा भवेदन्वयकरूपना ।’

एषा — सम्बन्धग्रहणसमनन्तरं सम्भाव्यमानान्वयकरूपना अर्थधृतीतावस्यां नाङ्गं भवितुमर्हति । सम्बन्धग्रहादेवार्थप्रत्ययासिद्धेः । तस्मादन्वयनिरपेक्षं जायमानेयमर्थधीर्नानुमानम् । अथ व्यतिरेकाङ्गकतया (व्यतिरेकन्याप्त्यङ्गकतया) अर्थधीरियमनुमानं भवेदित्यपि न । न ह्यनवगतेऽर्थे तज्ज्ञानेन विना शब्दज्ञानं न भवतीति व्यतिरेकः शक्यतेऽवगन्तुम् । अवगतत्वेदर्थः, किं व्यतिरेकाध्ययणेनेति । तदेवं प्रकरणार्थे स्थिते 'नाङ्गमर्थधियामेषा भवेदन्वयकरूपना' इत्यतः अनुमाने तु सर्वत्रैवान्वयः प्रतीत्यङ्गमित्ययमर्थः कथमिव लभ्यते । अस्तु वा कथमप्यस्मिन्नर्थेऽस्याशयः 'साधनं यद्यपीष्टोऽत्र व्यतिरेकोऽनुमां प्रति तावदान्वयस्य नानङ्गत्वम्' इत्यस्मिन् व्यतिरेकमात्रस्यानुमानाङ्गत्वादनिरसनपरे श्लोके कोऽयमनेनार्थेन लाभः । व्यतिरेकमात्रेण साध्ये सिध्यति किमन्वयकरूपनेति तु शङ्का सपदि समुन्मिषति । परेषां चेयमेव । सा हि निरसनीया ।

चोदनासूत्रे उदमाक्षेपभाष्यम् — 'नन्वतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना यथा लौकिक वचनम् — 'नधास्तीरे पञ्चफलानि सन्तीति, तत् तथ्यमपि भवति वितथमपि भवतीति' । इदं परिहारभाष्यम् उच्यते । विप्रतिपि-
द्धमिदमभिधीयते । ब्रवीति च वितथं चेति' इत्यादि । वार्त्तिककारस्तदिद-
मुभयं 'नित्यत्वादेरसिद्धत्वात्' इत्यादिना व्याचष्टे । टीकाकारस्तु अनेन
सूत्रेण कार्य एवार्थे वेदस्य प्रामाण्य प्रसाधयन् इमे आक्षेपपरिहारभाष्ये प्रका-
रान्तरेण व्याचष्टे — 'नन्वतथाभूतमर्थं ब्रूयाच्चोदना' इति शब्दस्यार्थसं-
स्पर्शितां वदन् प्रतिज्ञादोषमाह इत्यादिना ।

अत्र काशिकाकारः, तदेतत् 'नित्यत्वादे'रिति वार्त्तिकमवतारयन्
टीकाकारवर्णितावाक्षेपपरिहारभाष्याशयौ विस्तरेणानूद्य निरस्यति ।

तदेतच्चोदनासूत्रभाष्य प्रकारान्तरेण व्याचक्षाणेन प्रभाकरेण कार्य-
विविप्रत्ययार्थ, लौकिकस्य वैदिकस्य वा वाक्यस्य कार्येऽर्थे एव प्रामाण्यम्,
तदन्वित एव च पदाना व्युत्पत्तिः, अन्वितमेवाभिधत्ते पदं, नानन्वितम्,
वेदे विध्यर्थः कार्यमपूर्वम् । स एव वेदार्थः । तस्मिन्नेव कार्ये वेदाना
प्रामाण्यम्, न सिद्धेऽर्थे । इत्येष रिलेप कौमारिल्लात् ज्ञाप्यते । मण्डनमि-
श्रैर्ब्रह्मनिर्दोषिद्वे ब्रह्मणि वदान्तानां प्रामाण्यं समर्थयद्भिः कार्येऽर्थे एव वेदस्य
प्रामाण्यमेत्येतन्निरस्तम् । शालिकरुनाथस्तु मण्डनमिश्रोक्तमपि निरस्यन्
प्रयस्यति टीकाच्याख्यायाम् । पार्थिवारथिमिश्रैः शास्त्रदीपिकाया न्याय-
रत्नमालायां च पराभिमतं कार्यमन्विताभिधानं च विस्तरतो निरस्तम् । कार्य-
स्यापूर्वस्यैव धर्मत्ववादश्च न भाष्यस्मारस्यमन्वेति । तथा च भाष्यम् — उच्यते ।
य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते । कथमवगम्यते ? यो हि याग-
मनुतिष्ठति तं धार्मिक इति समाचक्षते । यश्च यस्य कर्ता स तेन व्यपदि-
श्यते — यथा पाचको लावक इति, तेन यः पुरुष निःश्रेयसेन संयुज्जति स
धर्मशब्देनोच्यते । न केवलं लोके वेदेऽपि । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा,
तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' इति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समामनन्ती-
ति । उक्तं च वार्त्तिके —

धर्म इत्युपसङ्गार्थे यत् श्रेयस्करभाषणम् ।

प्रौढा विस्तृता गभीरशब्दसन्दर्भा गहनानेकार्थसम्भृता तत्र तत्र विषयनि-
रसने विशेषतो व्यापृता शास्त्रेऽस्मिन् निष्णातानां हृदयङ्गमा विशिष्यते
व्याख्यानतरतः । पार्यसाराधिभिश्चैर्विरचिता न्यायरत्नाकरारूपा व्याख्या
नातिविस्तृता नातिसंक्षिप्ता शब्दतोऽर्थतश्च सरलगम्भीरा निगूढानर्थान्
सुखेनावगमयन्ती विदुषामाह्लादाय कल्पते । शास्त्रदीपिकायां न्यायरत्न-
मालायां भाट्टनयप्रतिष्ठानैकान्ताया प्राभाकरमतनिरसनं कौमारिलनयसम-
र्थनं च विशेषतः कृतम् । असदृशं सर्वशास्त्रवैदुष्यमेपां तत्र प्रकशते । न्याय-
रत्नाकरेऽपि तत्र तत्र विशेषस्ततोऽवगन्तव्य इति ज्ञाप्यते । तात्पर्यटीका,
नातिकठिना नातिसरला अनतिविस्तृता । तिमृज्वप्यासु क्वचित् क्वचित् व्या-
ख्यान्तरेऽनुक्तविषया निरूप्यन्ते । योजनाभेदाश्च सन्ति ॥

एकमेव भाष्य व्याचक्षाणयोर्भट्टकृमारिलप्रभाकरयोर्मतमदस्तत्र तत्र
भूयान् वर्तते । दिग्भात्रेण दर्शयामः — आरम्भ एवानयोरयं भावभेदः,
स यथा वार्त्तिककारो मन्यते, 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यध्ययनविधिर्न केवलं
वेदाध्ययनमात्रे विश्राम्यति, अर्थज्ञानार्थत्वादध्ययनस्य, अर्थात्तेन स्वाध्या-
येनार्थं भावयेदिति हि वाक्यार्थः । इदमेवाध्ययनविधिवाक्यमवलम्ब्य भग-
वान् जैमिनिः 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति सूत्रं व्यरचयत् । प्रतिक्षिप्यते
चानेन सूत्रेण विधजिन्त्यायेनाध्ययनस्य स्वर्गार्थत्वसिद्धिश्च वेदाध्ययनमात्रेण
तन्निष्पत्तेस्तदर्थविचारलक्षणा धर्मजिज्ञासा अनारम्भणीयेति पूर्वपक्षः ।
दृष्टार्थो ह्यध्ययनविधिरयम्, प्रयोजनवदर्थवचोपीक्ष्यं स्वाध्यायः । अनेन
चाथसूत्रेण शास्त्रस्य विषयप्रयोजने दर्शिते भवत इति । तथा च वार्त्तिकम्—

अथातो धर्मजिज्ञासासूत्रमाद्यमिदं कृतम् ।

धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् ॥ इति ।

अथ भाष्यं व्याचक्षाणश्चेदमाह —

लोक इत्यादिभाष्यस्य षडर्थान् सम्प्रचक्ष्महे ।

भाष्यकारानुसारेण प्रयुक्तस्यादितः पृथक् ॥

सर्वव्याख्यामुपालम्भं प्रत्याख्यानं तथापरे ।

परिसङ्गुचास्तुती केचिदथशब्दस्य दूषणम् ॥ इति ।

अप्यनुभवत्वात् प्रामाण्यमव्याहृतमिति । आह च टीकाकारः —
 अनुभवविदोक्तो महान् प्रमादः, किं पूर्वदृष्टस्यानुभवो न भवति । अनु-
 तिक्ष नः प्रमाणम् । अन्या च स्मृतिरन्योऽनुभवः । ... सिद्धं चानुमाना-
 दिषु प्रमाणत्वमनुभूतेः" इति (बृहती. पु. १०२) । माट्टानां पुनरयमाशयः —
 व्याप्तिज्ञानेन न धूमवत्सामान्ये वह्निसंयन्धोऽवगम्यते, अपि तु महानसादि
 कतिपयस्यलेप्येष्वधूमवत्सु न पर्वते, कचिदप्यनमौ धूमो नोपलब्ध इत्यतश्च
 भवत्यनुमानं प्रमाणम् । तथा च वार्तिकम् —

"साहित्ये मितदेशत्वात् प्रसिद्धे चाग्निधूमयोः ।
 न्यतिरेकस्य चाग्निदेर्गमकत्वं प्रकल्प्यते ॥"

(श्लो. वा. Vol. III. page 173)

इति । धूमवत्सामान्यात्मना पर्वतस्य व्याप्तिज्ञानविषयत्वान्मुपगमेऽपि न
 पर्वतत्वेन विशेषावधारणम् । काश्चिन्नयाम् —

"असंनिकृष्टवाचा च द्वयमत्र जिह्वासितम् ॥"
 इति श्लोकव्याख्यानावसरे प्रामाकरं मतमनूय निरस्तम् । (श्लो. वा. Vol. III.
 page 40).

"तत्तु द्विविधं प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धं सामान्यतो दृष्टसम्बन्धं च । तत्र
 प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धं यथा — धूमाकृतिदर्शनादग्न्याकृतिविज्ञानम् । सामा-
 न्यतो दृष्टसम्बन्धं यथा — देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्या-
 दित्येऽपि गतिस्मरणम्" इति भाष्यं व्याचक्षाणेन भट्टकुमारिलेन प्रथमम् —

"द्वैविध्यं नोपपन्नं तु यथैव ह्यग्निधूमयोः ।
 प्रत्यक्षदृष्टः सम्बन्धो गतिप्राप्त्योस्तथैव हि ॥"

(अनुमान श्लो० ११८)

इति भाष्यमाक्षिप्यते । कर्मणः प्रत्यक्षता चास्याभिमत भवति ।
 प्रमाकरस्तु कर्मणोऽनुमेयतामेव मन्यते, तथा चोक्तम् — "अदृष्टस्व-
 लक्षणविषयमनुमानमस्ति" क्रियादिषु, कथं पुनरदृष्टस्वलक्षणे सम्बन्धि-
 दर्शनम्?, उत्पत्तिमतः फलस्य दर्शनात्" इति । (बृहती Page 98). अनेन हि
 क्रियामात्रं स्वफलेन संयोगेनानुमीयत इति गम्यते । व्याख्याता शालिक-
 नाथोऽपि कर्मणो नित्यानुमेयतां प्रमाकरमिध्याभिमतं समर्थयन् पराभिमतं
 प्रत्यक्षत्वं 'अत्रापरः परोत्कर्षव्यलीककलपितान्तःकरणः' कर्मणः प्रत्यक्षता

चोदनासूत्रे उदमाक्षेपभाष्यम् — 'नन्वतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना यथा लौकिक वचनम् — 'नधास्तीरे पञ्चफलानि सन्तीति, तत् तथ्यमपि भवति वितयमपि भवतीति' । इदं परिहारभाष्यम् उच्यते । विप्रतिपि-
द्धमिदमभिधीयते । ब्रवीति च वितथं चेति' इत्यादि । वार्त्तिककारस्तदिद-
मुभयं 'नित्यत्वादेरसिद्धत्वात्' इत्यादिना व्याचष्टे । टीकाकारस्तु अनेन
सूत्रेण कार्य एवार्थे वेदस्य प्रामाण्य प्रसाधयन् इमे आक्षेपपरिहारभाष्ये प्रका-
रान्तरेण व्याचष्टे — 'नन्वतथाभूतमर्थं ब्रूयाच्चोदना' इति शब्दस्यार्थसं-
स्पर्शितां वदन् प्रतिज्ञादोषमाह इत्यादिना ।

अत्र काशिकाकारः, तदेतत् 'नित्यत्वादे'रिति वार्त्तिकमवतारयन्
टीकाकारवर्णितावाक्षेपपरिहारभाष्याशयौ विस्तरेणानूद्य निरस्यति ।

तदेतच्चोदनासूत्रभाष्य प्रकारान्तरेण व्याचक्षाणेन प्रभाकरेण कार्य-
विविप्रत्ययार्थ, लौकिकस्य वैदिकस्य वा वाक्यस्य कार्येऽर्थे एव प्रामाण्यम्,
तदन्वित एव च पदाना व्युत्पत्तिः, अन्वितमेवाभिधत्ते पदं, नानन्वितम्,
वेदे विध्यर्थः कार्यमपूर्वम् । स एव वेदार्थः । तस्मिन्नेव कार्ये वेदाना
प्रामाण्यम्, न सिद्धेऽर्थे । इत्येष रिलेप कौमारिलात् ज्ञाप्यते । मण्डनमि-
श्रैर्ब्रह्मनिर्दोषिद्धे ब्रह्मणि वदान्तानां प्रामाण्यं समर्थयद्भिः कार्येऽर्थे एव वेदस्य
प्रामाण्यमेत्येतन्निरस्तम् । शालिकरुनाथस्तु मण्डनमिश्रोक्तमपि निरस्यन्
प्रयस्यति टीकाच्याख्यायाम् । पार्थिवारथिमिश्रैः शास्त्रदीपिकाया न्याय-
रत्नमालायां च पराभिमतं कार्यमन्विताभिधानं च विस्तरतो निरस्तम् । कार्य-
स्यापूर्वस्यैव धर्मत्ववादश्च न भाष्यस्मारस्यमन्वेति । तथा च भाष्यम् — उच्यते ।
य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते । कथमवगम्यते ? यो हि याग-
मनुतिष्ठति तं धार्मिक इति समाचक्षते । यश्च यस्य कर्ता स तेन व्यपदि-
श्यते — यथा पाचको लावक इति, तेन यः पुरुष निःश्रेयसेन संयुज्जति स
धर्मशब्देनोच्यते । न केवलं लोके वेदेऽपि । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा,
तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' इति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समामनन्ती-
ति । उक्तं च वार्त्तिके —

धर्म इत्युपसहार्ये यत् श्रेयस्करभाषणम् ।

तत्र यल्लोकवाक्यस्थं कथयेच्छब्दलक्षणम् ।

वेद व्याख्यातुकामस्य तस्मात्तीवोपयुज्यते ॥

यत्तु गामानयेत्यादिवाक्यस्थं शाब्दलक्षणम् ।

तस्य नेहोपयोगोऽस्ति तस्माच्छास्त्रगतं कृतम् ॥

विशेषश्च न सामान्यमन्तरेणाम्ति क्षश्चन ।

तस्मात्तुमप्युदाहृत्य सामान्यं लक्षयेत्सुखम् ॥”

(शब्द ७, ८, २०, ११)

इति । अयमाशयः — सत्यं लौकिकवैदिकवाक्योभयसाधारणं शब्द-
प्रमाणलक्षणं प्रमाणप्रकरणे वक्तव्यम् । इह तु वेदप्रामाण्यसमर्थनप्रकरणे
लौकिकवाक्यसाधारणेन लक्षणेन नोपयोग इति तदनुकिरिति । अनेन
महोपाचार्याणां लौकिकवाक्यानां शाब्दप्रामाण्यमभिमतमिति सिद्धम् ।

प्रमाणरमिभस्तु मन्यते — लौकिकानामाप्तवाक्यानामनुमानप्रमाणे
ऽन्तर्भावान्न तत्साधारणं लक्षणं भाष्यकारैरुक्तं, किन्तु वैदिकानामेव वाक्यानां
प्रमाणान्तरापरिच्छिन्नकार्थवयोषकत्वात्तदसाधारणमेव शास्त्रलक्षणमुक्त-
मिति । उक्तं च बृहत्या—‘अत एव तद्येत्प्रत्ययितादित्युक्तम्, प्रत्ययितस्य
हि वचनमव्यभिचारि प्रमाणान्तरपूर्वकम्’ इति । तथा ऋजुविमलायाम् —
‘यत एव लिङ्गभूतं पौरुषेयं वाक्यं, अत एव प्रत्ययितस्य नियमेन प्रमाणा-
न्तरपूर्वकार्याभिधायिनो वचनं सत्यम्’ इति । चोदना २६-२७)
तथा — “अयमर्थः—पौरुषेयं वाक्यं लिङ्गभूतं प्रमाणान्तरोपस्थापनमुखेनार्थं
प्रतिपादयति । ततश्च लिङ्गाभासोत्थमेतत् ।” इति । (बृहती शब्दप
१०६—१०७) । तथा अकरणपञ्चिकायां पद्ये प्रकरणे चोक्तम्—‘तदेव
लौकिकादचक्षोः लिङ्गभूतात् वस्तुज्ञानमनुमीयते, ततोऽर्थं निश्चित्य व्यवहार-
प्रवर्तते ।’ इत्यत्र च निश्चितेऽर्थे निश्चितान्वयपरात्वात्तस्यार्थनिश्चये
जायते, किं तु तस्या दशायामनुवादकमेव । अत एव लौकिके वचने
न शाब्दं प्रमाणम् ।’ इति ।

समर्थयते तु लौकिकवाक्यमेवपि शाब्दप्रामाण्यं वार्तिककृता ॥

न हीष्टे पुरुष. कोऽपि द्रष्टुमर्थमतीन्द्रियम् ।
तादृक्कार्यपर वेद को ऽ निर्मातुमर्हति ॥

सूत्रिता चोदनासूत्रे कार्यार्थपरता श्रुतेः । इति ।

भाट्टानां तु —

ग्रन्थानां गौरुपेयाणां स्याता पूर्वापरत्वधी ।
न च वेदस्य तौ स्याता तस्मात्कालत्रयानुग ॥

तेन शून्यो न समय कालयोर्भूतमाविनो ।
तस्मादपौरुषेयत्व वेदानां ननु सुस्थितम् ॥

यत्पूर्वापरयो कोट्योः परै साधनमुच्यते ।
तन्निराकरण कृत्वा कृतार्था वेदवादिनः ॥

न सर्वस्यैकदा सर्गं न सर्वस्यैकदा लय
एतेन वेदशून्योऽपि कालोऽस्तीति निराकृतम् ।

अथ भाट्टपक्षः प्राभाकरपक्षनिरसनपूर्वक काशिकाया समर्थितः ।

(श्लो. वा Vol I Page ७१)

किञ्चिदिह विवेचयामः — वेदप्रामाण्यमसहमानान् सांगतान् प्रति-
वक्तुं प्रवृत्ता. केचित् आसत्तमपरमेश्वरप्रणीतत्वात् वेदमाप्तवचनकोट्यव-
न्तर्भाव्य वेदप्रामाण्य समर्थयन्ति । अनुमानेन परमेश्वरसमर्थनस्य दुर्घटता
पश्यन्त, विवादग्रस्ते वेदप्रामाण्ये वेदेनेश्वरसमर्थनस्य तुतरा दौर्घट्यं पश्यन्तो
मीमांसकाः प्राहुः — वाक्यदोषो हि वक्तृदोषायत नास्ति काश्चिदस्य
वेदस्य वक्ता, न हि भारतादाविहेह कमपि वक्ता सराम, यस्य पुनरप्रा-
माण्यसमर्थनेऽभिनिवेशस्तेन तु समर्थनीयम् — अनेन वेदो विरचितः, स
चानाप्त इति । अनाप्तोक्तत्वं नेति वदद्भिस्सामि. प्रमाण किमपि नान्वेष्टव्यम्,
अनुपलब्धेनैव तु अनाप्तानुक्तता वदामः, यतोऽस्य वक्ता अनाप्तो न सिद्धः,
ततः सिद्ध वेदानां स्वतः प्रामाण्यमिति ॥

ननु वेदो वाक्यसमुदायविशेषलक्षणः, वाक्यस्याभाव्यात्तेन वक्तृतापेक्षेण
भाव्यम् । सत्यम् । आदिवक्ता नेत्येव ब्रूमः, येन तस्मान्नाप्तत्वाशङ्कया अप्रा-

प्तत्वेन वाक्यस्यैव कर्तृत्वं भाव्यता कर्तृत्वपक्षविधिमिति विशेषः ।

गवयसादृश्यम्, अन्यच्च गवये^१ गोसादृश्यम्, गुणत्वादिकं तु तदेव तद् धर्म्यन्तरे । गोत्वदेरेकत्वात् कर्णत्वादेरपि तदविशेषादेकत्वमेव' इति (ऋजुवि पु. १०९) ।

अत्रैव परमतं निरम्यता काशिकाकारेणोदमुच्यते — 'तत्त्वान्नामादिना नेवमाश्रयपारतन्त्र्यात् गुणान्तर्गतमेवास्मेयम्, न पञ्चमम्, अशै किवत्वात् । जातिद्रव्यगुणत्रया पदार्था इति लोकसिद्धम् । अतोऽप्य गुणस्य सतो गुणकर्मणोरनुपपन्न एष समवायः' (पु १४५) इति । अत्रेद माशङ्क्यते, प्राकट्य गुणविशेषमभ्युपगन्तृता रूपादिषु गुणेषु तस्य समवाय कयमिष्यते इति ।

'अर्थापत्तिरपि दृष्ट श्रुतो वार्थाऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थकल्पना । मया जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पना । इति भाष्यम् । नन्वनुमानमेवेदम्, अन्यथा नोपपद्यते इति शब्दान्तरेणोक्तमि त्याद्यद्वा परिहरन् भाष्यमिदं व्याचष्टे टीकाकार — 'कथमन्यथानुपपत्तिर्ना यदि तावदम्यानेन विना सद्भावो नोपपद्यते इति, तदेव कार्यत कारणादुभय मुपन्यस्तम्, न प्रमाणान्तरम् । अतः प्रमाणान्तरं भुगतृष्णिकैव । सत्यम्, यदि यथेन विना नोपपद्यते तदेवावगमक स्यात्, इह तु यतोपपद्यते तदवा वगम्यते । किं चात्र नापपद्यते', जीवतो गृहाभावदर्शनात् यत्राभावो नोपप द्यते । ततः किं ? नात्राभावस्य गम्यता, कस्य तर्हि', भावस्य । ननु दर्शयति । अग्रन्थज्ञो देवानां प्रिय प्रमाणमित्यर्थः" (बृहती पु ११०—११२) इति ।

व्याख्यात चैतच्छालिकर्णधेन — 'अत्रेदमाकृतम् — नात्र गृहा भावदर्शनेन विना' इत्यादिना (ऋजुवि पु ११२) ।

अयमाशयः प्रभाकरमिश्राणाम् — बहुशो गृह एव दृष्टास्य गृहा भावे दृष्टे तस्यासति बहिर्भावकल्पनं दृष्टोऽयं गृहाभावो जीवनस्यानुपपत्ति मापादयन् तस्य बहिर्भाव कल्पयति । अनुपपत्तिश्चात्र सन्देहः । सततं गृह एव स्थितं देवदत्तं दृष्टवतो यदा गृहाभावदर्शनं भवति, तदा पूर्ववगतेऽपि तस्य जीवो शून्यगृहदर्शनाद् भवत्येव सशयः, स च सशया बहिर्भावक र्पनमापनोद्यते । सेयं कल्पना अर्थापत्तिरिति । उक्तं च शालिकर्णधेन ऋजुविमल्लाम् । "अत्र स्माका भवन्ति —

किञ्च —

स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम् ।
 नहि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते ॥
 आत्मत्वमेव च भावानां कारणापेक्षता भवेत् ।
 लब्धात्मनां स्वकार्येषु प्रवृत्तिः स्वयमेव तु ॥
 यद्यथा वर्तते वस्तु तत्तथैवावगच्छताम् ।
 अवबुद्धं तदैवार्थतथात्वं स्वत एव हि ॥
 बोधात्मनः प्रमाणस्य स्वभावोऽर्थावधारणम् ।
 तस्मादर्थतथात्वं तु स्वत एवावगम्यते ॥
 तदेव हि प्रमाणानां प्रामाण्यं किं ततोऽधिकम् ।
 अन्यमर्थं सन्निकृष्टमन्यथैवावगृह्यता ॥
 अर्थान्यथात्वं न तदा बुध्यते यत् प्रवर्तते ।
 पश्चादोपपरिस्फूर्त्या शङ्क्यते त्वप्रमाणता ॥
 तस्मादेवान्यतो ग्राह्यमप्रामाण्यमिति स्थितम् ।

उक्तं च वार्तिके —

तस्माद् बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।

(चोदनासूत्रे ५३ श्लोकः)

अनूदितं च तन्त्ररहस्ये —

आत्मवाची स्वशब्दोऽयं स्वतो भाति प्रमाणता ।
 अर्थस्य च तथाभावः प्रामाण्यमिति गीयते ॥
 तस्मात् स्वतः प्रमाणत्वं सर्वत्रौत्सर्गिकं स्थितम् ।
 बाधकारणदुष्टत्वज्ञानाभ्यां तदपोक्षते ॥ इति
 आहुः प्रामाण्यवादेऽसिन् संगताः परिपन्थिनः ।
 अप्रामाण्यं स्वतो भाति प्रामाण्यं परतस्त्विति ॥
 केचित् स्वतस्तदुभयं परतस्त्विति केचन ।
 भिक्षुपक्षप्रतिक्षेपे भूयान् वार्तिकविलारः ॥
 व्याख्यातश्च विशेषेण वादोऽयं व्याख्ययोर्द्वयोः ।
 पार्थसारथिमिश्रैस्तु परत्रापि प्रपञ्चितः ॥

मुक्ते उति वाक्यं तस्यापराधः, तद् भवति वाग्यान्तरकल्पनमिति मय
मार्गोपतिः प्रमाणानुसंधानम् । यथा व्यापाररूपे 'रिपेहि' इति प्रयुक्ते
तृतीयान्त कर्मवत्पदस्यार्थनिर्वाह इत्यमिति द्वितीयान्तस्याप्याहारः, एव-
मिति । अत्र च व्यापारस्य अन्तःपरिप्रेष्येति न्यायात् । ध्रुतायपिने
इत्यर्थोपतिः । विदेशार्थं न विद्यमानमित्येव श्रुतमप्यत्र । इष्टं इति च
ध्रुतायिरेवोपनिषत्प्रमाणवाची, तथा च वाच्यम् —

‘इष्टं पञ्चमिदं पदं न स्वीया श्रुतोद्भवा ।

यथा व्यापारिणः पदं यथा पूर्वोक्तकणा ॥’ इति ।

(अर्थोपति स्तो २)

मगस्य ध्रुतायपिने कर्मवत्पदस्यो मन्थवे, अर्थोपगतये हि
ध्रुवद्वयम्, तत्र तत्रम् । अर्थोपगतये समुचितम् । अन्त्याहारस्येति
अर्थोपगतये एव सधुः । इति ।

देहिता प्रयुक्ते व्यापारोपे मउभेदे भवति विचार्यम् । शालि-
कनायः सुप्रसिद्धाया ‘तदेतद्व्यापारो मगस्य न मृच्यति’ (पुं ११६)
इत्यादिना भट्टाचार्यमतं निरस्य मुक्तमतं समर्थयति । पार्थसारथिप्रभे
श्यामदीपिकाया प्रमाणपत्रं प्रमाणपत्रादिकेन श्रुतावन्तोपयोगो
निरूप्यते ।

अस्यभाषो नाम पदम्, तत्र न प्रमाणमनुपलब्धिः, यत्र प्रमाणमिति
नाह । श्यामदीपिकाया नाम निरिक्तं पदम्, न चानुपलब्धिरिति प्रमाणा-
न्तरम्, इति भावः । तत्र श्यामदीपिकाया एव प्रथमतः निरूपयाम ।
‘अभावोऽपि प्रमाणाभावात्, तात्पर्यस्यार्थस्यासिद्धेऽप्यस्य’ इति भाष्यम् ।
अस्यभाषार्थः — अभावोऽपि प्रमाणाभाव इति न प्रमाणलक्षणम्, प्रमेयाभावात् ।
ननु भूते घटे नास्तीति प्रमायत भूतस्याधिकरणको पदभावः । न चेव
प्रमातिर्भूतलमात्मन्भवा, त्वयि घटे तत्त्वसद्भावात् । न च निरात्मन्भवा
पतीतिरपीति व्याहृतम्, प्रमातिरनात्मन्भवा नोपपद्यते । चरणन्यासादि
लक्षणा प्रमातोऽपि भवति घटस्याभावपरिच्छेदात् । नन्वय परिच्छेद
केवलभूतपरिच्छेदनातिरिच्यते । भूतेषु त्वस्यमभावानुपपत्तेः दुर्भ्यम्,
तस्मादपि भूतलानिश्चित्यधिकरणकं अभावारव प्रमेयः । प्रमेयविशेष
श्यामदीपिकाया मय यथावाच्यं यत्र प्रमाणम् । उच्यते । त कोऽप्यत्र प्रमेयविशेषः,
तत्र नास्तीत्यमर्थ इति, अमत्र त अभाव इत्येव तु तदर्थः ।

रमात्रजन्या, संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं प्रमाणमिति तु प्रमाणसामान्यलक्षणं पर्यवसन्नम् ।

अथ धारावाहिकस्याप्यनुभवस्य प्रामाण्यमापत्तेः, को नेति ब्रूते, ननु गृहीतग्राहिणोऽपि प्रामाण्ये स्मृतेः प्रामाण्ये कः प्रद्वेषः । संस्कारजन्यत्वादिति चेत्, संस्कारेण वा जायतामन्येन वा, पूर्वगृहीताभाधिकं गृह्यते भवम् । अनुभूतिस्त्वादेवानधिकार्गग्राहिणोऽपि प्रामाण्यम् । यत्तु धारावाहिकोऽस्य प्रामाण्यसंरक्षणाय कालकलमेदैरधिकार्थतावर्णनम्, तत्त्वनैन्द्रियक-स्येन्द्रियकत्वकरुणादोषकल्पितमिति । उक्तं च शालिकनाथेन — 'एतेन ये कालातिरेकेण प्रामाण्यं धारावाहिकेष्वाहुः, ते निरस्ताः' इति (अजु. ३. । १०३) तदिदं प्रामाकरमतं (औत्पत्तिकसूत्रव्याख्याने) प्रमाणसामान्यलक्षणा-शिव्यञ्जकम् —

औत्पत्तिकगिरा दोषः कारणस्य निरस्यते ।

अबाधोऽन्यतिरेकेण स्वतस्तेन प्रमाणता ॥

सर्वस्यानुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं स्मृतिरन्यथा ।

(श्लो वा Vol. २. प. ४)

इत्येतद्वार्तिकं व्याचक्षाणैः सुचरितमिश्रैः विस्तरेण निरस्तम् । निरस्तं च शास्त्रदीपिकायां पार्थसारथिमिश्रैः ॥

एवं धर्मलक्षणेऽर्थपदग्रहणस्य प्रयोजनं श्येनादेर्वारणमिति प्रभाकराः । ब्रह्महत्यादेरधर्मस्य वारणमिति भट्टकुमारिलः । अत्र प्रभाकरो मन्यते — 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इति श्येनस्य चोदिततया चोदनालक्षणत्वेऽपि तस्य अनुवर्षहेतुतया न हिंस्यादिति निषेधसंस्पर्शस्य फलतः सम्भवात् तस्य धर्मता मा प्रसजत्वित्यर्गपदग्रहणम् । भाष्यं चास्मिन्नेवार्थे स्वरसगीतकीर्तितम् ।

वार्तिककारस्तु भाष्यत आपाततः प्रतीयमानमिममर्थमाक्षिप्य सूत्र-स्यचोदनाशब्दस्य प्रवर्त्तनानिवर्त्तनोभयपरतामाश्रित्य ब्रह्महत्यादावतिप्रसङ्गवा-रणमर्थपदप्रयोजनमाचष्टे । उभयमिह चोदनयेत्यादिभाष्यं चानुकूलतया योजयति —

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा या शब्दश्रवणेन धीः ।

सा चोदनेति सामान्यं लक्षणं हृदये स्थितम् ॥

(चोदनासू. श्लो. २१०),

तस्याधिसानिष्ठस्य अभावान्न प्रमाणाभाव प्रमाणपञ्चकाभाव
प्रमाणमिति युक्तमुक्तं भाष्यकृता । तथा च वार्तिकम् —

“प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्त्वबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥

न तावदिन्द्रियैरेषा नास्तीत्युत्पद्यते मतिः ।

भावाशेनैव संयोगो योग्यत्वादिन्द्रियम्य हि ॥”

इति । (श्लो. वा अभाव० १-१८) । केन प्रमाणपञ्चकानुपपत्तिर्या अभावे
प्रमाणमुच्यते ?

सात्त्विकोऽपरिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि ।

(श्लो० वा० अभाव० ११)

अयमाशयः — यदा चेतनोऽयमात्मा घटादि पश्यति, तदा तस्य
तत्तद्दर्शनरूपा परिणतिर्भवति, न चैनावतानित्यतामसम्, चेतन्यस्वरूपानु-
च्छेदात् । विकृतिरपीयं न स्वरूपोच्छेदमावहति स्वर्णस्येव कुण्डलात्मना परि-
णतस्य । इदमात्मवादे व्यक्तीभविष्यति । यदा पुनर्दृश्यमपि घटादि दृश्य-
माने भूतले न दृश्यते तदा तत्राविधपरिणत्यभाव आत्मनः स्येन रूपेण
स्थितिः, अन्यवस्तुन — नास्तितात्त्विकवस्तुनो वा ज्ञानं भवति, तयोरेक
यथाविवक्षमभावे प्रमाणं भवतीति । तयोः प्रथमस्य प्रामाण्यविवक्षायां
नोस्तिताज्ञानं पञ्चम्, द्वितीये हानादिबुद्धिः फलम् ।

ये पुनः । शाक्या अभावस्यावस्तुता मन्यन्ते ते वस्तुस्वभावानभिज्ञा ।
तस्मिन् वस्तु सदसदात्मना भवति द्विरूपम् । स्वेन रूपेण सदात्मकं पररूपेण
धासदात्मकम् । यथा गा स्वेन रूपेणास्तीति प्रतीत्यहम्, भवति स्वेन
रूपेण सत्ताधर्मकम्, नाद्योऽयमिति प्रतिपिध्यमानतया अध्यात्मना त्वसत्ता-
धर्मकम् । एव द्विधे स्वेन रूपेण सत्पि क्षीरात्मना तु नास्ति, क्षीरमध्वसा
भावत्वात् सत्ताधर्मकत्वात् । एव विचार्यमाणे वस्तुनिष्ठवस्तुनः कश्चिदभावो
धर्मभूतः कथमवस्तुता यायात् । तथा च वार्तिकम् —

स्वरूपपरस्याभ्यासित्य नवसदात्मके ।

वस्तुनि ज्ञायते कश्चिद्रूपं किञ्चित् कदाचन ॥ इति ।

(अभाव. श्लो० १२)

प्रत्यक्षतैव, तदा तयोः स्फुटावभासात् । ऐन्द्रियकज्ञानेषु च वेदांशेऽपि ।
 विचिमात्रं विचिबेत्तुवेदांशत्रयावगाह्येव । इत्थं, च स्मृत्यादेरपि विचिबेदंशयोः
 प्रत्यक्षत्वमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वे नोपपद्यते । साक्षात्प्रतीतिः
 प्रत्यक्षमित्येव प्रत्यक्षलक्षणं वाच्यम् । साक्षात्त्वं च विशदावभासलक्षणम्, यः
 परोक्षो न तस्य विशदावभासः, यस्त्वपरोक्षस्तस्य भवति विशदावभासः ।
 ज्ञानस्य स्वयंप्रकाशस्याभाव्यात् ज्ञानं जायमानं विशदमेवावभासते । निराश्रयस्य
 तस्य प्रकाशो न भवतीत्यात्मापि तथैव विशदमेव भासते । स चाहं जानामीति
 ज्ञाने कर्तृतयोऽल्लिख्यमानं यन्तु वेदांशः, स यदा इदमा ल्लिख्यते तदा
 तदंशे ज्ञानस्यापरोक्ष्यम्; यदा तु स इत्यल्लिख्यते (स्मृत्यादौ) तदा तदंशे
 परोक्ष्यम् । तथा च सिद्धं ज्ञानमात्रस्यात्मांशे स्वात्मांशे च साक्षात्त्वमिति ।
 भाट्टास्तु—इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वस्यैव प्रत्यक्षलक्षणता सूत्ररूढमिमता । यद्यपि
 'सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्त्वत्वशम्' इति सूत्रं धर्मे प्रत्यक्षस्य
 निमित्तताप्रतिषेधाय प्रवृत्तम्, न तु प्रत्यक्षलक्षणनिरूपणाय, अद्यापि तेन
 गम्यत एवेदमस्य लक्षणम् इति प्राहुः । व्याचष्टे च वार्तिककारः —

“सम्यगर्थे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः ।

प्रयोग इन्द्रियाणां च व्यापारोऽर्थेषु कथ्यते ॥

दुष्टत्वाच्छ्रुक्तिकायोगो वार्यते रजतेक्षणात् ।

एवं सत्यनुवादत्वं लक्षणस्यापि सम्भवेत्” ॥

इति । (श्लो. वा. प्रत्यक्षसूत्रम्. ३८)

व्याख्यातं च काशिराया 'एव चावयवव्याख्यायामाश्रीयमाणायां
 लोकसिद्धलक्षणानुवादेनाप्यानिमित्तत्वविधिर्न दुष्यतीति (श्लो. वा. Vol. I
 Page २२२) पार्थसारथिगिर्यैस्तु शास्त्रदीपिकाया 'किं पुनराभाससङ्कीर्णं
 प्रत्यक्षलक्षणम्' इत्यादिना सूत्रारूढमिदमेव लक्षणं निरूप्यते । निरस्तश्च
 प्राभाकरः पक्षस्तत्र तत्र ।

प्रसज्जादिन्द्रियार्थसन्निकर्षे मत्तभेदमनयोर्निरूपयाम् — रूपग्रहणे
 चक्षुःसंयुक्तसमवायः सन्निकर्षः, तथा रसग्रहणे रसनेन्द्रियसंयुक्तसमवायः,
 गन्धग्रहणे घ्राणेन्द्रियसंयुक्तसमवायः, एव द्रव्यगतजातिग्रहणेऽपि । इति
 प्राभाकराः । इष्यते चैतैः समवायो नाम पदार्थः । भाट्टास्तु मन्यन्ते —

"चित्रावगुफलत्वादिविषयाश्चोदना मृषा ।

प्रत्यक्षापधिकारेऽपि तैरर्थोत्पत्तिर्यतः ॥

न वा पशुकला चित्रा स्वकाले तदज्ञानतः ॥

अत्र तावदसंवादो विरोधश्चोत्तरत्र तु ।

स्वर्गयानविरुद्धो हि भसीगावोऽत्र दृश्यते ॥

एवं सत्यमिहोत्रादिवाक्येष्वपि मृषार्थेता ।

वेदवाक्यैकदेशत्वाच्चित्रादिवचनेष्विव ॥" इति ।

(श्री. वा. चित्रा०)

तथा शब्दार्थयोः सम्बन्धाक्षेपवादोऽपि "असम्भवेन शेषाणां संक्षेपः परिशिष्यते" इत्यादिना विस्तरेण वार्त्तिककारेण व्याख्यातः । सम्बन्धाक्षेप-
वादं व्याचक्षाणैः सुचारितमिश्रैः वैशेषिकैः पदार्थान्तरत्वेनाभ्युपगतो विरोधः
प्रसङ्गाजिरस्यते, (अस्ति हि केषांचिद्दर्शनं नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषः'
इत्यादिना (पु. २३२)

अत्रैव सम्बन्धाक्षेपारम्भे "अपौरुषेयः शब्दस्वार्थेन सम्बन्धः" इत्यादि
माध्यं व्याचक्षाणष्टीकाकारः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरतन्विताभिधानवादे
श्रद्धामात्मनो व्यनक्ति, तथा च वाक्यम् — 'ननु सर्व एवायं सूत्रार्थो विवृतः
(औत्पत्तिकसूत्रे एव) पुनरिहान्वितः (अनेन पौनरुक्त्यम्) । सत्यम् । वि-
शेषाभिधानाय । कः पुनरत्र विशेषोऽभिधीयते ? ननु च सम्बन्ध एव ना-
स्तीति पूर्वोक्तमाश्लिष्य पुनः समाधिः । ननु च वाक्यार्थोऽयमाश्लिषः
विषयानोपलम्भनत्वात्' इति, पदविषयमौत्पत्तिकत्वं मन्यन्ते मीमांसकाः ।
किमनयानुपासितगुरुकथया विकल्पितया । यस्माद्धि यः प्रतीयते स
तत्सार्थः, न च केवलात् पदात् वृद्धव्यवहारे कस्यचिदर्थस्यावगतिर्दृष्टा, नत-
वगम्यमानस्य चार्थस्य केनचित् सम्बन्ध इति दुर्वचं वचः । कथं तर्हि प्रसि-
द्धिरियम् । अनुपासितगुरुत्वादित्युक्तम् । 'तस्मादौत्पत्तिको वाक्यवाक्यार्थयोः
'सम्बन्धः' इति (इहती. पु. १३४) । व्याचष्टे चेदं शालिकनाथः — किम-
नयानुपासितगुरोः अगिहितान्वयवादिनः कथं वा विकल्पितया । ...
अन्वितस्वार्थभिधानवयं च्युतपक्षः अर्गान्तरापेक्षत्वाद्यान्वयस्य 'पदान्तरादते
तदनवगतेः पदान्तरापेक्षत्वे च सिद्धं वाक्यस्यैव प्रतिपादकत्वं न केवलस्य
पदस्य । ... अनुपासितगुरुत्वाद् भ्रान्तिमल्लेख्यम् (परिभा. पु. १३५)
इति । आचार्यस्य स्वभिहितान्वयवाद एव त्वभिमतः । स चान्यत्र द्रष्टव्यः ।

“सम्बन्धो व्याप्तिरिष्टात्र लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिना ।

भूयोदर्शनगम्या च व्याप्तिः सामान्यधर्मयोः ॥”

(अनु. श्लोक. ४—१२.)

इति । प्राभाकरास्तु वदन्ति — महानसादौ वह्निधूमौ सदचरितौ पश्यत
प्रथमदर्शन एव धूमस्य वह्निना सम्बन्धो गृहीतो भवति । भूयोदर्शनस्योप-
योगः सोपाधिकत्वशङ्कानिवारणमात्रमिति । उक्त चेदं तन्त्ररहस्ये —

‘अतः प्राथमिक प्रत्यक्षमेव धूमाग्नयोः सम्बन्धनियमे प्रमाणम् । भूयो-
दर्शनेन पश्चात्तस्य निरुपाधिकत्वनिश्चयः’ इति ।

भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकता व्याचक्षणेः सुचरितमिष्टै — ‘कथं
पुनर्भूयोदर्शनगम्या व्याप्तिः, किं हि तत्र प्रत्येकमेव भूयासि दर्शनानि
प्रमाणम्, आहोस्वित् दर्शनसङ्घात, पूर्वदर्शनादितसस्कारसचिवमन्तिम
प्रमान्तरं वा’ इत्यादिना विकल्प्य निरस्य तत्तन्मतं प्राचीनानेकदर्शनजनित
संस्कारसहाये चरमे दर्शने चेतसि चकास्ति धूमस्य वह्निनियतस्वभावत्वं रत्न-
तत्त्वमिव परीक्षमाणस्य’ इति व्याख्यातम् । (श्लो. वा. Vol. III
page 12, 16). प्रसङ्गेऽस्मिन् ‘यस्तु वदति साहित्यमग्निधूमयोः संबन्धः ।
स च प्रथमसमाधिगमनसमय एव संविदितः, अनवच्छिन्नदेशकालध्याग्निधूमयो-
संबन्धो भासते’ इत्यादिना अनौपाधिकस्य न व्यभिचाराशङ्का इत्यन्तेन
प्रत्येन काशिकाया प्राभाकरः पक्षोऽनूद्य ‘स यक्तव्यः’ इत्यादिना ‘सि-
ध्यती’त्यन्तेन निरस्तः (श्लो. वा. Vol III page 14 15) । अयं च
निरस्यमान पक्षः शालिकनाथकृताया प्रकरणपञ्चिकायां पञ्चमप्रकरणे ‘किं
पुनः संबन्धनियमावगमे प्रमाणम् अत्रोच्यते’ इत्यादिप्रत्येनोपपा-
दितः । तथा ऋजुविमलाया ‘अत्र प्रमाणमालपरिमलविमलमतयः प्रती-
कारमारभन्ते’ इत्यादिनोपपादितः ।

अयमपरोऽत्र विशेषः, प्राभाकरा अनुमानस्य व्याप्तिग्राहकधिकार्य-
तया गृहीतग्राहित्वेऽपि अनुभवत्वाद्वावाहिज्ञानस्येव प्रामाण्यं मन्यन्ते ।
माट्टाः पुनरधिकार्यविषयतयैव प्रामाण्यमाचक्षते । अयमाशयः प्राभा-
कराणाम् — यो यो धूमवान् स वह्निमानिति व्याप्तौ गृह्यमाणाया धूमव-
त्सामान्ये वह्निसंबन्धस्य ग्रहणात् पर्वतस्यापि सामान्यान्तर्गततया तत्रापि
वह्निसंबन्धो गृहीत एवेति नाधिकमनुमानेन प्राप्तिमतीत्यनमानं

‘साक्षात्तमपि सम्बन्धो नात्मनो यदसाधनैः ।

तथापि लक्षणावृत्त्या शरीरद्वारको भवेत् ॥

अत्मभावं च देहस्थं भाक्तमारामनि कल्पितम् ।’ इति ॥

(श्लो० वा. व्यात्मवाद १३)

ननु कोऽन्यः शरीरादात्मा नाम, न सुपलभ्यते, तस्मात् व्यावृत्तमेव यजमानः स्वयं लोकं यातीति । ननु उपलभामहे प्राणादिभिः, योऽसौ प्राणिति प्राणानिति उद्भवसिति निर्मिति च ।

“वृहतीपञ्चिकावाक्यैरन्वयं प्रापितैर्मिथः ।

संवादगैरेषेक्ष्येण विप्रयोऽत्र निरूप्यते ॥”

ननु शरीरमेव प्राणिति अपानिति । शरीरं नाम किमभिधेयं भवता । ननु वातुर्गतिः सञ्जातः । न तर्हि शरीरकार्याण्येतानि । यदि भूतारब्धद्रव्यसंवायीयेतानि स्युः, तदा कार्यद्रव्यसमवायित्वाद् कारणद्रव्येऽपि तदापि स्यात् । कारणगुणपूर्वको हि कार्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भः । वैशेषिकगुणाश्च बुद्ध्यादयः । नापि रूपादय इव परंपलभ्यन्ते बुद्धिसुखादयः ।

ननु शोः । सुखादयो यदि भूतधर्मा न, अथ कस्येमे । शतुरारमनः ।

ननु कुत एव सम्प्रत्ययः, सुखादिभ्योऽन्यस्तद्भानस्तीति, नहि सुखादि-

प्रत्याख्यानेन तस्य रूपमुपलभ्यते, यटादिप्रत्याख्यानेन केवलभूतरुमिव । ननु

गीलादिप्रत्याख्यानेन न तदाश्रयः पटो नाम कश्चिदुपलभ्यते । को ब्रूते

नीलो धर्मः यटस्येति, स एव तु सः । हन्त सौमर्तं पन्थानमनुप्रविष्टोऽस्ति ।

सौमतेन गृहैवेदमाक्षिप्यते । ननु कस्येमे सुखादयः, न कस्यचित् । न

हि यो य उपलभ्यते, तस्य तस्य सम्बन्धिना भाव्यमिति शक्यते ववतुष ।

यस्य सम्बन्धोऽप्युपलभ्यते सम्बन्धी च तस्यायं सम्बन्धीति गम्यते । न हि

चन्द्रमसमादित्वं गोपलभ्य सम्बन्धान्वेषणा भवति कस्यायमिति । यथाप्रदः

उपलभ्यमानः कस्यचित्तयः सम्बन्धीति, तर्हि ततः कस्मिन्तस्यात्मनः

कस्यायमिति स्यादेव सम्बन्धान्वेषणा तस्याप्यन्यसम्बन्धिकल्पने तस्यापि

सम्बन्धान्वेषणया अन्वक्षा समापतेत् । अथैकं परुषयित्वा तावत्येव विरं-

स्यति, तर्हि विज्ञान एव विरन्तुमर्हति भवान् ।

ननु कार्येण सञ्चारणेन भाव्यम्, सुखादेः कार्यस्य कारणेऽन्य-

भावेऽप्यत्र कार्येण सञ्चारणेन भाव्यमिति गम्यते न त

माकांक्षेवमाह' इत्यादिनानूद्य निरस्यति (ऋजु. Page 98) ।
 काशिकाकारः पुनः सर्वमिदं निरस्य कर्मणः प्रत्यक्षता द्रढयति । (अनु०
 १२८ श्लो. व्या) 'तत्तु द्विविधम्' इत्यादि माप्यग्रन्थस्याशयं त्वेवं वर्णयति
 भट्टकुमारिलः । तथा च वार्तिकम्—

"... .. तस्मादेवं प्रचक्षते ॥
 प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धं ययोरेव विशेष्यो ।
 गोमयेन्धनतज्जन्यविशेषादिमतिः कृता ॥
 तद्देशस्येन तेनैव गत्वा कालान्तरेऽपि तम् ।
 यदाऽऽमिर्बुध्यते तस्य पूर्वबोधात्पुनः पुनः ॥
 सन्दिग्धमानसद्भाववस्तुबोधात्प्रमाणता ।
 विशेषदृष्टमेतच्च लिखितं विन्ध्यवासिना ॥"

(अनुमा० १४०—१४२)

इति । अस्मिन्नेव प्रकरणे — ननु सामान्यं नाम नास्ति वस्तु, अथ कोऽयं
 विशेषतो दृष्टसम्बन्धं सामान्यतो दृष्टसम्बन्धमित्यनुमानविभागः. इतीमां
 सौगताशङ्कां परिहरन्नाह भट्टाचार्यः —

"प्रत्यक्षाविषयत्वं च सामान्यस्य प्रसिद्धितम् ।
 वस्तुत्वं चात्र हेतुर्वा द्रव्यस्याप्यभिधीयते ॥"

(अनु. १४६)

इति । आकृतिः सामान्यं जातिरिति च पर्यायः । इष्यते चाचार्येण जाते-
 र्व्यक्तितो भेदोऽभेदश्च, गुरुणा तु भेद एव ।

"शास्त्रं शब्दविज्ञानादसंनिकृष्टेऽर्थे विज्ञानम् ।"

इति भाष्यम् ।

"प्रत्यक्षादिषु वक्तव्यं शब्दमात्रस्य लक्षणम् ।
 तदतित्वरितेनेह किं शास्त्रादभिधीयते ॥"

(शब्द. श्लो० १.)

इत्यादिनाक्षिप्य समाधीयते —

"अपरीक्षामिषेणापि लक्षणानि वदन्नयम् ।
 न स्वतन्त्रोपयोगित्वनिरपेक्षाणि अल्पसि ॥

यत्नत इत्यादिना नास्तीत्यवगम्यते । एवमपि गुरोर्वाजायानमुपलभ्यते न
 चान्यस्मै शक्नोति दर्शयितुम् । अन्यस्य द्रष्टुं न पुरुषः प्राप्ते दर्शनशक्त्यभा-
 वात् । सोऽयमन्य गुरुः स्वयमात्मानमुपलभते, न च परमात्मानम् । तेन सर्वं
 स्वप्ने स्वप्नात्मा आत्मानमुपलभमाना गन्त्येव । अथारिमत्रयं प्राणम् —
 'शान्तायाः तानि किञ्च्योतिरेवाय पुनः, आत्मज्योतिः समाह' इति ।
 परेण तोषलम्यन्ते इत्यत्रापि बाह्यणम् — 'अगृणो न हि गृह्यते' इति ।
 परेण न गृह्यते इत्येतदभिप्रायमेतन् । ननु तर्हि परेण परमं कथमात्मोप-
 दिश्यते ? एवमुपदिश्यते 'स एष नेति नेत्यात्मेति' । अथमाशयः — असौ
 गुरुः इति न शक्यते निदर्शयितुम्, यत्तु परं पारं पश्यति शरीरमेवेति,
 निषिध्यते तु तत् नायमात्मेति, यत्तन्न्य प्राणम्, निषिध्यते च नाप-
 प्राण आत्मेति, त्रिहोत्रं य यमात्मानमुपलभन्ते परे, न स आत्मेति च प्र-
 सिध्यते । एव भवति दृश्यनिषेधपुरोनागोपदेश इति ।

१ । एतैर्मधुरगम्भीरमार्ग्यवाक्ये भुयोक्तिः ।

२ । परतावन्नाया सादृशुण्य सिद्धमस्मदह्नेरपि ॥

आचार्यसात्मवादे शरीरेन्द्रियप्राणविशनिर्म्यो व्यतिरिक्तो नित्या ज्ञाता कर्ता
 मोक्षा विमुरहप्रत्ययवोऽप्रतिशरीरिभिः । इत्यात्मस्वरूप विम्वरेण परपद-
 निरसनपूर्वकं प्रसाध्य हृदमुदाहृतम् ।

इत्याह नाम्नामनिराकरिष्युस्तत्पारसता भाग्यवत्तु युनत्या ।

हृदयमेतद्विषयश्च बोधः प्रयाति चेदन्तर्निषेधेण ॥ इति ।

(श्री म. आत्मवाद १४८)

अनेन पारोक्षिकान्तवितारगोपकायांपकाररूपावस्थ गम्यते ॥

तत्र मृगान्तिपणीतं सारोऽंशो वर्तते । स चास्तेषां भगव-
 त्किंस्मात्परमात्मप्रकाशमात्रसंस्पर्शमात्रमात्रमहमिति प्रकाशितः प्रमादः ।
 एता परिममाप्नोति ॥

अथ तु परमात्मनः परमात्मज्ञानेन ।

अथानोऽनुत्तमाज्ञातां योऽतैश्चमाज्ञाता ॥

एवमाह परमात्मज्ञानेन । (श्रीराम)

इदमुपमानप्रमाणलक्षणम् — पूर्वदृष्टे स्मर्यमाणार्थे दृश्यमानार्थ-
सादृश्यज्ञानमुपमानम् । दृष्टगोव्यक्तेर्वने तत्सदृशादृष्टिकं गवयं पश्यतो यद्
भवति ज्ञानम् अनेन सदृशी सा गोरिति, तदिदमुपमानम् । प्रतीयमान
सादृश्यं किमिति विचार्ये सोमताभिमतमवस्तुत्वं तस्य निरस्पृशानार्थः
प्राह —

“सादृश्यस्यापि वस्तुत्वं न शक्यमपवाधितुम्
भूयोवयवसामान्ययोगो जात्यन्तरस्य तत् ॥”

(उपमानं श्लो० १८)

इति । व्याख्यातं चैतत् सुचरितमिष्टै — ‘भूयोऽभरवयवसामान्ये यो
जात्यन्तरस्य योगः, तत् सादृश्यम् । जात्यन्तरावयवसामान्यग्रहणमुपलक्ष-
णार्थम् । व्यक्तिसादृश्यमपि यमादिषु दृष्टमेव । एवमवयवसामान्यैर्विनापि
गुणकर्मादिसामान्ययोगेनापि सादृश्यं दृष्टमेव, यथा चित्रादिषु । ...
अतः सिद्धं जातिव्यवत्यन्तरावच्छिन्नानि गुणवयववादिषामान्यानि सादृश्यम्’
इति (पु. १४५, १४६) ।

गुरु पुनराह — ‘सादृश्यमिति हि सादृश्यम्’ इति । (बृहती पु १०७)
व्याचष्टे च शालिक्रमाद्यः — ‘अस्यार्थः — सादृश्यमिति यत्र ज्ञानम्,
तत्सादृश्यम् । अस्ति चेद् ज्ञानम्, तत्तिबन्धना न त्रिपयव्यवस्था, तेन
ज्ञानबलेन गुणादिव्यतिरिक्तं तदन्तर्निवेशि वा सादृश्यमभ्युपगमनीयम्’ इति
(पु. १०७) । इत्थं च सादृश्यस्यार्थान्तरत्वमभिमतमिति सिद्धम् । साद-
र्याख्यं कोऽपि गुणविशेषो वेति च ।

निरस्यति च परमतं गुरुरनुपदम् — अत्र सामान्यमेव कैश्चित्
सादृश्यमुक्तम्, न तत्र सादृश्यम्, किं तर्हि ‘तदेव तत्, गोत्वादेरेकत्वात्
(बृहती. पु० १०९) । व्याख्यातं चैतत् शालिक्रमादेन — परमतमुपन्य-
स्यति — अत्र सामान्यमेव कैश्चित् सादृश्यमुक्तम्, सामान्यमेव गुणावयव-
कर्मादिकं धर्म्यन्तरगतं जायमानं सादृश्यमुक्तम् —

‘सामान्यानि च भूयासि गुणावयववर्धनानि ।

मित्रप्रधानसामान्यव्यक्तं सादृश्यमुच्यते ॥’

इति । तत्राह — न तत्र सादृश्यम्, सादृश्यं मित्रम् अन्यदेव हि मित्रं

समासघटकसम्बन्धशब्देन विवक्षितस्या-

र्थस्य निरूपणम्

॥

३३

८

(व्या) सम्बन्धनिरूपणग्रन्थावतरणम्

६-८

तत्र सोगतेरनुमानाद्भवता अभिमतस्य

कार्यकारणभावतादात्म्यान्यतरनिमित्तकस्य

लिङ्गलिङ्गिनोरविनाभावसम्बन्धस्योपपादनम् ।

६

रसाद्रूपानुमानस्थले सोगताभिमतस्या-

विनाभावनियामकस्यानुपपत्त्याशङ्का, एक-

सामग्र्यधीनत्वेन तत्सम्बन्धोपपादनम् ।

॥

आशङ्कानिरसनमुखेन रूपरसयोरेक-

सामग्र्यधीनत्वस्थापनम्

७

रूपरसयोरेकसामग्र्यधीनत्वस्य कार्य-

कारणभावतादात्म्ययोरविनाभावनियामक-

त्वस्य च सोगताभिमतस्य निरसनम्

७-८

नियमस्यानुमानाद्भवे अनुपपत्त्या-

शङ्का

॥

॥

८

सम्बन्धतया विवक्षितस्य व्याख्या-

सम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयसाधारण्येऽपि गम्य-

गमकभावे विशेषावधारणम्

४

९

विशेषावधारणे गमकोक्ति-

५-६

९

द्वयोरपि मिथो व्याप्यव्यापकभावसम्भवेऽपि

व्याप्यतया गृहीतस्यैव गमकत्वनिरूपणम्

॥ ७-९

१०-११

भिन्नदेशकसम्बन्धयोरपि गम्यगमक-

भावोपपादनम्

१०-११

११-१२

सूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्रहापायताप्रतिपा-

दनम् । नानाव्यक्तिसाध्यहेतुकस्य हेतुस्य

किमाध्यहेतुकस्य गो-गोसिंहगो-गोसिंह

१२

१२

“विना कल्पनयार्थेन नयतानुपपन्नताम् ।
 अर्थान्तरं कल्प्यते यत्तदर्थप्राप्तिगोचरः ॥
 . अभावेन गृहे भावो बहिः कल्पनया विना ।
 नयतानुपपन्नत्वं कल्प्यमानो बहिर्यथा ॥
 गम्यस्यानुपपन्नत्वमिह कल्पनया विना ।
 गानान्तरविरोधेन सन्देहापत्तिरक्षणम् ॥
 देशेन हि विनाभावो न कदाचन दृश्यते ।
 गृहभावेन सिद्धोऽपि तेन सन्देहमृच्छति ॥
 तत्सन्देहव्युदासाय कल्पना या प्रवर्तते ।
 सन्देहापादकार्थदार्थोपचिरसौ स्मृता ॥” (पु. ११४)

इति । तदिदं टीकाकारमतं सुचिरतमिथः काशिकाया ‘प्रमाणपट्के’त्यादि
 वार्तिकमन्वतारयलक्षरशोऽनूद्य निरस्यति । समर्थयति च तत्रैवार्थपत्तेरनु-
 मानाद् भेदं वार्तिककारमतेन ।

अत्रैवार्थपत्तिरक्षणे ‘दृष्ट श्रुतो वे’ति दर्शनध्रुवणग्रहणयोरर्थभेदं
 पट्टाचार्यो मन्यते । गुरुस्त्वेकार्थताम् । तथा च टीका — ‘दर्शनध्रुवणोप-
 न्यासः किं कारणान्तरव्युदासाय ? नेति नदाम्, उपलब्धोऽर्थ इत्यर्थः । श्रुत-
 ग्रहणमिदानीं किमर्थम् ? दृष्ट इत्येव वक्तव्यम्, उच्यते — अभिधानान्तर-
 भेदेऽम् । ‘दृष्टः श्रुतो वा’ इत्युपलब्धेर्वचकम्’ (बृहती पु. ११५) ।
 इति । अयमस्याशयः — दृष्टात् श्रुताच्च योऽन्यः अनुमानादिप्रमाणान्तर-
 परिच्छिन्नोऽर्थः सोऽनुपपत्त्यर्थकल्पको भवतीति तस्य सद्ब्रह्म न स्यात् ।
 यदि दृष्टशब्द उपलब्धिमात्रवाचकः, तदा श्रुतग्रहण व्यर्थम् । उच्यते ।
 इष्ट श्रुत इत्युभय मिलितग्रुपण्विधमात्रबोधकम्, लोके हि ‘न च दृष्ट न
 च श्रुतम्’ उपलब्धिमात्रनिषेधे प्रयुज्यते इति ।

भट्टाचार्यस्य स्वयमाशयः — माप्यवचनस्य लोकिरुचनसाधर्म्या-
 भयणेनार्थवचनमनुचितम्, अस्ति च दृष्टार्थापत्तेः श्रुतार्थापत्ता विशेषः ।
 प्रमाणान्तरमूलकार्थपत्तयो भवन्ति प्रमेयग्राहिण्यः (नर्थान्तरकल्पिकाः) । श्रुता-
 र्थोपसिद्धिः प्रमाणग्राहिणी । (वाक्यान्तरकल्पिका) पीनो देवन्तो दिवा न
 भङ्गते इति वाक्ये प्रयुक्तं इदं वाक्यं स्वार्थविशेषनेऽयमर्थः सन् रात्रौ

विषयः.

स्रो.

पृ.

मेधाभावेन, वृष्ट्यभावानुमानत्वादेऽपि		
अभावस्य भावान्तरत्वेन नियमस्य प्रत्यक्षः		
गम्यत्वोपपादनम्		१९
विशेषयोर्व्याप्तिग्रहस्योदाहरणम्	१३	१९
सत्यपि व्याप्तिग्राहकभूयोदर्शने अप्रयो-		
जकस्याननुमापकता	१३-१५	२०
अप्रयोजकैरपि हेतुभिः साध्य सिद्धाध-		
यिपतां प्रतिहेत्वाद्यनेकदोषप्रसङ्गनिरूपणम्	१५-२०	२०-२२
स्वाभिमतसाधकतया परैरुक्तानामप्र-		
योजकतानिरूपणम्	२०-२३	२२-२३
भाष्योदाहृतानुमानलक्षणस्थयोरेकदेश-		
शब्दयोरेकदेशवदर्थकत्वसिद्धिनिरूपणम्	२३-२४	२३-२४
एकस्येव धर्मिणः साध्यवत्त्वहेतुमत्त्व-		
रूपाकारभेदादगम्यगामकभावोपपादनम्, प्र-		
योगतृविकक्षावशादनुमानप्रयोगे द्वेविध्यम्	२५-२६	२५
धर्ममात्रस्य, धर्मिमात्रस्य, स्वातन्त्र्येण		
धर्मधर्म्युभयस्य वा अनुमेयत्वे दोषो-		
द्भावनपूर्वकं धर्मविशिष्टधर्मिणो विशिष्ट-		
स्यैवानुमेयत्वोपपादनम्	२७-३०	२६-२७
धर्मिणि धर्मसम्बन्धस्य साध्यत्वा-		
सम्बन्धनिरूपणम्	३१-३२	२७-२८
धर्मविशिष्टधर्मिप्रतीतौ सम्बन्धमानस्या-		
वर्जनीयत्वेऽपि नान्तरीयकत्वमैव भानात् तस्य		
स्वातन्त्र्येणानुमितिगम्यत्वाभावोपपादनम्	३२-३३	२८
(ध्या) अग्निमान् पर्वतः, दण्डा पुरुष		
इत्यादौ मत्तुन्नुजासनबलात् विशिष्टबुद्धे-		
र्विशेषणबुद्धिपूर्वकत्वनियमाच्च धर्मसम्ब-		
न्धस्य प्राधान्येनोपस्थिते, तस्य नान्तरीय-		

का वा प्रमाणपेक्षा । तस्माद् अप्रमितेः प्रमाणमिदमिति लोकवहिर्भूतं वचनम् । अप्रमीयमाणत्वमेव नास्तित्वम्, नार्थान्तरम् । यद्येवं प्रमेयाभावात् प्रमाणलक्षणमिदम्, कथमस्य भाष्यस्य सङ्गमनम् । केचित् क्लिष्टभाव नाम पष्ठं प्रमाणमातिष्ठन्ते, तन्निराकरणार्थं एवायं भाष्यकारस्यासम्भः । कथमनेन निराकरणम् ? श्रूयताम् । यदेके वदन्ति नास्तीत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्य (प्रत्यक्षाविषयस्य) अभावः प्रमाणमिति, तन्न, प्रमाणाभावो ह्यसौ, प्रमाणं न भवतीत्यर्थ इति ॥

भाट्टास्तु— अस्त्यभावो नाम पदार्थान्तरम्, इह घटो नास्ति, घटशून्योऽयं प्रदेशः इति प्रतीतिर्विशिष्टविषयनया भूतलादिप्रदेशस्य विशेषणीभूतेन ह्यभावेन भाष्यम्, न चाभावोऽवस्तु, प्राग्भावादिभेदेन चातुर्विध्यात्, वस्तुन एव हि विधा भेदः । प्रमेयभेदाच्च प्रमाणभेदः । भाष्य चाभावाख्यपञ्चप्रमाणान्तिष्ठण एव स्वरसंगतिकम् । तथा च चित्रापरिहारे भाष्यम् — ‘स्यादेवं यदि पञ्चैव प्रमाणान्यभविष्यन्’ इति । अनेन हि पष्ठं प्रमाणभ्युपगतं भाष्यकारेणेति स्पष्टम् । अयमस्य भाष्यवाक्यस्यार्थः — अभावोऽपीति लक्ष्यनिर्देशः, अपिस्त्वर्यः । प्रमाणाभाव इति लक्षणम् । प्रमाणशब्दोऽयं भावप्रमाणपरः, सामान्यशब्दस्य विशेषपरता च प्रकरणादुक्त्या दृष्टा । तच्च प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकम् । तद्विरहो यथाविषयमनुत्पत्तिरभावाख्यप्रमाणम् । तस्य प्रमेयस्य नास्तीत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्य घटस्य नास्तित्वा (घटविविक्तता) भूतलस्य धर्मः । सा च न भूतलमेव, अतथायमसन्निकृष्टः । असित्त्वर्थेऽभावः प्रमाणपञ्चकानुत्पत्तिलक्षणोऽभावः प्रमाणो भवति । इदमभिहितं भवति — यदा दृश्यमानेऽपि भूतले दृश्योऽपि घटादिर्यो न दृश्यते, तस्य घटादेर्नास्तित्वा (तदभावः) भूतलाधिकरणा प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिलक्षणेन प्रमावेन गृह्यते इति ।

नन्वभावोऽधिकरणमिव भूतलादि कुतश्चक्षुषा न गृह्येत । सत्त्वं चक्षुषा संयुक्तं भूतलम्, न त्वभावः । ननु यच्चक्षुस्तस्युक्तं भूतलं तेनायमभावः संनद्धः । कः सन्नद्धोऽस्य भूतलेन, न संयोगः, अद्रव्यत्वात् । न च समवायः अगुणत्वात् । न चैव गुणेषु गण्यते । ननु संयुक्तविशेषणता मनिकर्ष इति चेत्, चक्षुःसंयुक्तफलविशेषणत्वाद् रसादरेऽपि चक्षुषा ग्रहणमापद्येत । न रसे चक्षुषो योग्यतेति चेत्, अभावोऽन्धियस्येत्युपशम्यतु भवान् । तस्मात्तस्मिन्

विषयः

(व्या) परं प्रत्यनुमानगृहीतार्थस्य
बुबोधविषया साधनप्रयोगेऽपि स्वार्थानु-
मानपरार्थानुमानभेदेन पराभिमतस्यानुमानद्वे-
विध्यस्यानुपपन्नतानिरूपणम्

३७—३८

साधनप्रयोगे पक्षवचनस्यानर्थक्यं वदता
पक्षानुवादः

३८—३९

३९

तत्तिरसनम्

धर्मविशिष्टे धर्मिणि विधीयमाने विव-
क्षणीयधर्मनियमस्य विरुद्धधर्मनिरासकतया
अविरुद्धधर्मान्तरान्वयानुपपन्नकता

५५

४८

भाष्ये अनुमानलक्षणे 'असन्निकृष्टेऽर्थे
बुद्धिरनुमानम्' इत्यत्र कृतस्य असन्निकृष्टपद-
ग्रहणस्य प्रयोजननिरूपणम्

५५—५६

४०—४२

उक्तप्रयोजनदार्ढ्याय सिपाधयिषितरू-
पेण तद्विपरीतरूपेण वा प्रथमं प्रमितेऽर्थे
प्रमाणान्तरप्रवृत्त्यनुपपत्तिनिरूपणम्

५६—५८

४२—४३

तत्र वैपरीत्येन प्रथमं प्रमिते परस्यानु-
मानस्यानवकाशतायाः कारणपुरस्सरं निरू-
पणम्

५८—५९

४३

उदाहरणप्रदर्शनपूर्वकमनुमानस्य क्र-
मशः प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्वाचनिरूपणम्

५९—६९

४३—५२

५९

४३

तत्र प्रत्यक्षाद्युदाहरणम्

अनुमानविरोधोदाहरणम्, उदाहरण-
स्यास्य दिङ्नागाभिमतप्रत्यक्षविरोधोदा-
हरणतया निरसनम्

६०—६१

४५

प्रतिज्ञाविरोधादिभेदेन त्रेषां शब्द-
विरोधनिरूपणम्

६१—६४

४७—४८

। अयेवं रूपद्वयमपि कुतो नैकदैव गृह्यते ? —

“यस्य यत्र यदोद्भूतिर्जिघृक्षा योपजायते ।

चेत्यतेऽनुभवस्तस्य तेन च व्यपदिश्यते ॥” इति । (अभाव० श्लो. १३)

अन्वारुह्यवादेनेदमुक्त — द्वयोरेकेमुद्भूतं रूपं प्रतीयते, अपर तु स्त्रीं तथैवावतिष्ठते इति । अस्त्येव तु भावाभावप्रतीतावन्यतरानुगमः ॥

“अयमेवेति यो ह्येष भावे भवति निर्णय ।

नैष वस्त्वन्तराभावसंविच्यनुगमादहते ॥

नास्तीत्यपि च संविचिर्न वस्त्वनुगमादहते ।

ज्ञानं न जायते किञ्चिदुपष्टम्भनवर्जितम् ॥” इति ।

(श्लो. वा. अभाव. श्लो. १५-१६)

अयमेवेति भावनिर्णये इदमशो वस्तुन सद्रूपं प्रतीयते । एवेत्यवधारणेनेतरव्यावर्चनादसद्रूपमपि प्रतीयते । इदमिदं नास्तीत्यभावप्रतीतौ अधिष्ठानतया वस्तुन सद्रूपं प्रतीयते, नास्तीति चासद्रूपमिति ।

तस्मादभावो यस्तु । पदार्थान्तरं च । तत्र भवत्यभाव प्रमाणमिति सुस्थितम् ॥

धर्मस्य लक्षणं चोदनैव, चोदना लक्षणमेवेत्ययमर्थश्चोदनासूत्रे उक्तः । तावेतावन्ययोगव्यवच्छेदायोगव्यवच्छेदौ परीक्ष्यौ नाम । इदं हि मीमांसाशास्त्रं नोपदेशमात्रेण कृतकृत्यतानर्हति । परीक्षाप्रसंगेन प्रत्यक्षादीन्यभावान्तानि प्रमाणानि निरूपितान्येतावता । अथाक्षेपपरिहारमुखेनायोगव्यवच्छेदः सम्भ्यते । तत्र पश्चादिदृष्टफलकानां चित्रादिचोदनानां यागाद्यनुष्ठानसमनन्तरपश्चादिकलादर्शनान्मृपार्थता वित्रादिचोदनाया इत्ययमाक्षेपः प्रथमं प्रवर्तते । तथा दृष्टविरुद्धमपि किञ्चिद् वैदिकं वचनम् — ‘स एष यज्ञायुधी यजमानोऽज्ञसा स्वर्गं लोकं याती’ति । यजमानो यज्ञायुधी न शरीरादन्यः, शरीरस्यैव हि यज्ञायुधसम्बन्धः, तच्च दहते, भस्मीभूतस्य कथं स्वर्गयानम् । एवं मृपार्थतायाः क्वचिद् दर्शनादन्यत्रापि चोदनासामान्ये समुदेत्येवाप्रामाण्यं शङ्केति । अथान्ये अक्षेपः, शब्दार्थयोः सम्बन्ध एव दुरुपपादः, असति सम्बन्धे कथमर्थवबोधकतेति चोदनानामप्रामाण्यमिति । तावेतावाक्षेपौ वार्तिककृता विस्तरेण व्याख्यातो ‘परलोककला पूर्वम्’ इत्यादिना ।

विषयः	श्लो.	पृ.
धर्मिधर्मस्वरूपयोः तद्विशेषणयोरुभ-		
योरपि बाधोदाहरणम्	७४-७५	५४
भाष्ये 'एकदेशदर्शनात्' इत्यनेन व्याच-		
र्यानां हेत्वाभासानामुदाहरणम्	७५-८३	५४-५५
तत्र-बादिप्रतिवादिनोरुभयोरन्यतरस्य		
वा विपर्ययसशयाज्ञानैः सम्भवन्त्या स्व-	७६-७९	५४-५५
रूपासिद्धेरुदाहरणम्		
स्वरूपासिद्धाविवाश्रयासिद्धावपि विप-	७९	५५
र्ययसशयाज्ञानैस्त्रैविध्यम्	८०	५५
आश्रयासिद्धेर्हेतुदोषत्वोपपादनम्		
विपर्ययप्रयुक्तायाः संशयप्रयुक्तायाश्चाश्रया	८०-८१	५६
सिद्धेरुदाहरणम्	८१-८२	५६-५७
अन्यतरासिद्धेर्बाह्यमात्रेणादूषकता		
संशयविपर्ययाधायकयोरनैकान्तिक-		
विरुद्धयोर्ज्ञातसम्बन्धपदव्यावर्त्यतानिरू-	८३-८४	५७
पणम्		
(व्या) व्युत्क्रमेण पदप्रयोजनवर्णने		५७-५८
कारणनिरूपणम्		
साधारणस्य असाधारणस्य सम्भ-		
वदहेतुप्रतिहेतुद्वयस्य च सशयाधायक-	८४-८५	५८
तया हेत्वाभासता	८५-८६	५८-५९
तत्र साधारणस्योदाहरणम्		
(व्या) साधारणस्य चातुर्विध्याश्रयणे		
कैश्चिदाश्रितानां विशेषाणां हेत्वाभासता-		
यामप्रयोजकतया सपक्षविपक्षोभयवृत्तित्व-		५९
मानस्यैवादरणीयता	८६-८७	५९
असाधारणोदाहरणम्		

अथेदमावेदयामः — काशिकाव्याख्यासंगतस्यारण्ये ^१ कवाचिकस्य प्रकाशपथमुपनेतव्योऽशः प्रायोऽर्धांशादनधिकोऽन्यशिष्यते । या पुनरिह सन्निहिता काशिकामातृका उपरितनाथे प्राशियिरुपजा जीर्णजीर्णा चेति तामालम्ब्य प्रकाशनं दुर्घटम् । मातृकान्तर्गसम्पादने च प्रयत्न आधीयते । अनिरात् प्रकाश्येत । प्रकाशितपूर्वयोर्द्वयोर्विभागयोः इदानीं प्रकाशपथमुपनीति अनुमानादिसम्बन्धाक्षेपवादान्ते चासिन् तत्र तत्र ये विषयविशेषाः यश्च भट्टाचार्यप्रभाकरमिश्रयोर्मतमेदस्तत्र तत्र प्रकाशगानः, त एते द्विद्वात्रेणास्यां प्रस्तावनायां निरूपिताः । सेयं प्रस्तावना 'मधुरेण समाधेयेदिति' न्यायेन आत्मविवारेण परिसमाप्यते । सुदूर व्यवहिनोऽप्यात्मवादः यज्ञायुषिविचोविचारप्रगल्हा सहिहित इव नः ॥

अथ धर्म जिज्ञासमतैरहमर्थः प्रथमं विचार्य । स नेच्छनिषरणपूर्ता-परावधिः, न प्रवर्तते कोऽपि धर्मे न च स्पृहयेतामुत्र श्रेयसे । देहादिभ्यो व्यतिरिक्तमहमात्मानं नित्यं कर्तारं मोक्षारं शांतिरगवधार्थैव स्पृहयन्ते श्रेयसे पुनर्भवसापेक्षाय, यतते च तत्साधनेषु धर्मेषु शास्त्रदृष्टेषु । तस्मात् ये धर्मविचाराय प्रवर्तन्ते समधिगत्यात्मस्वरूपा एव ते इति न तान् प्रति वेङ्क्षा व्यतिरिक्तत्वं इदानीं समर्थनीयम् । ये पुनराभिगन्ति — प्रत्यभन्नादत नैरिक्तं वचनम् “स एष यज्ञायुषी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याति” इति, एष इति हि व्यपदेशः समीपतरवर्तिनि प्रत्यक्षे शरीरे यगन्वेति । यज्ञायुषमन्मन्त्रश्च शरीरस्यैव, न च भूतस्य शरीरस्य दध्यमानस्य स्वर्गयानकत्वा इति । तान् प्रति वक्तव्यम् ।

शरीरे चेदेष इति व्यपदेशो युक्तः, तद्वद्वारा शरीरे युज्यत एव तथा यज्ञायुषयोगश्च । आह च भाष्यकारः — ‘तदुच्यते शरीरसम्पन्नात्, यस्य तच्छरीरं, सोऽपि तैर्यज्ञायुषैर्गज्ञायुषीत्युच्यते’ इति । आह च टीकाकारः — ‘अभेदोपचारनिबन्धनोऽयं व्यपदेशः’ इति (वृहतां पु. २०८) । न्यायघटे च शालिकनाथः — ‘एतच्छब्देन यद्युपलब्धोऽर्थोऽभिधीयते’ यज पत्यक्षे तदपि स्पष्टस्तत्त्वम्, आत्म्य अप्यष्टसंज्ञा इति न गोपणा वृत्त्योक्त्या इति (श्रुतिका. पु. २०८) । विशुद्धमात्मा न कस्यचिद् सन्नित्तो न कस्यचित्प्रकृष्टः, न च स्पष्टवमासः परस्य, अथापि भवति न्ययवृत्तिपक्षे ‘वर्तमानानामयं व्यपदेशः’ — एष वेति न वेति । गोऽयं पशोऽयं च यगन्वेतो भवति विज्ञातः । स्वर्गं च शरीरजनिविनाशान्मुक्त्यामरणमप्यपेक्ष

विषयः ।

श्लो- ३

पक्षधर्मताज्ञान इव सम्बन्धग्रहणेऽप्य

नुमानसापेक्षत्वेनानवस्थाप्रसङ्गापादनम्

१६६ ९३

लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धग्रहणस्य वासनामात्र

गम्यत्वाभ्युपगमे अनुमानप्रमाणमात्रो-

दापादनम्

१६७

शाययपक्षे आपादिताया अनवस्थाया

स्वपक्षेऽनन्वयनिरूपणम्

१६८-१७१ ९४

सामान्यस्याप्रत्यक्षत्वे अनुमानप्रामाण्य

दौस्थ्यवत् सर्वप्रमाणानां दास्थ्यप्रसञ्जनम्

१७२-१७३ ९५

विशेषाणामेव प्रत्यक्षत्वमित्यस्य निर-

सनम्

१७४-१८८ ९५-१००

तत्र परे प्रत्यक्षालम्बनीभूतविशेषात्मना

इध्यमाणस्य गणोदिद्वयम्य, द्रव्यापलापेन

रूपस्य वा, नीलादेर्वा, म्वरूपे विचार्यमाण

सामान्यात्मताया अवर्जनीयता

१७४-१७५ ९५-९६

परमाणूनां विशेषाणां प्रत्यक्षालम्बनात्

चादनिरसनम्

१७७-१७८ ९६

परमाणुसमुदायनादनिरसनम्

१७९-१८० ९७

प्रत्यक्षालम्बनीभूतस्य गवादिद्रव्यम्य

सामान्यात्मतायास्तदानीमग्रहेऽपि सामा

न्यात्मताया अनपलम्बनीयता

१८१ "

गोत्वादिसामान्यानां गवापवयविसामा

न्यस्य च प्रत्यक्षविषयत्वेऽविशेष

१८२ १८

स्थूलमपलपद्भि परे दृतस्य परमाणु

मितेव स्थूलव्यवहारनिर्बाहस्य निरसनम्

१८३-१८५ ९८-९९

सामान्यस्य प्रत्यक्षविषयत्वोपसंहार

१८६-१८८ ९९-१००

इत्यनुमानपरिच्छेदः

विसदृशेनैव कारणेन भाव्यमिति । स्वसदृशकारणकृतामेव तु यत् ब्रूमः ।
पूर्वपूर्वः सुखादिभिरेवोत्तरोत्तरसुखादीनामुत्पत्तिः, क्षणिकविज्ञानधारा चानु-
स्यूता प्रवहति । विज्ञानाद्वनतिरिक्तमेव तु सुखम् ।

प्रतिसत्त्वं मिश्रमिमा क्षणिकज्ञानसन्ततिः ।

अनादिसंस्तवस्यामनुस्यूता प्रवर्तते ॥

इन्त भोः यद्येकः स्थिरो विज्ञाता नाम्युपगम्येत इच्छादि नोपपद्यते, ननुप-
लब्धपूर्वं अन्योपलब्धे वा भवेदिच्छा । न वा अन्येनाभिलषिते अन्यो
भवेत् । भवति चान्येषुरुपलब्धे अन्येषुरिच्छा । तस्मात् स्थिरमात्मानमिच्छा-
दिमिहफलभामहे वयम् । ननु किमुपपन्नम्, यथोपलम्भं भवति वस्तुव्य-
वस्था । न च नित्य विज्ञातारमुपलभामहे । उपलभामहे च क्षणिकविज्ञान-
धाराम् । इदं च दृष्टम् — एकस्यां सन्ततावन्येन दृष्टमन्य इच्छति, सन्त-
त्यन्तरे तु नैच्छतीति । स्मृतावप्येवमेव पूर्वपूर्वप्रत्ययमहिम्ना भवत्सुत्तरो-
त्तरकार्यवैचित्र्यम् । व्यक्लिष्टे च कार्यकारणभावे का नामानुपपत्तिः । ननु भोः
यथोपलम्भं व्यवस्थेति वृत्ते, प्रत्यक्षव्याहता च व्यवस्था कल्पयति । 'इममे-
वार्थं पूर्वेषुदृष्टमन्येषुरुपलभामहे ते वयम्' 'तदेवेदानीं वयमेव स्मरामः',
'तदेवेदं वयमेव प्रत्यभिजानीम' 'वयमेव मः', 'वयमेवाय' इत्यवाहितः
प्रत्ययो भवति । प्रतीतिमवाधितामपलपतस्तव न घटेन लाभः, अलं कुत-
र्हितैः । यद्येदेनैवार्थमवधारयन्तो वेदवचनान्येव विचारयागः । 'स वा अय-
मात्मा' इति प्रकृत्यामनन्ति 'आशीर्यो न हि शीर्यते' अविनाशी वारे अय-
मात्मा अनुच्छिद्यिष्यतीति । तस्माद्विनश्वराद्विज्ञानादन्य एवात्मेत्यवगच्छामः ।
न च शक्यमवगन्तुं — यथोपलभ्यन्तेऽर्थाः, न तथा भवन्तीति, यथा च
खलु नोपलभ्यन्ते तथा भवन्तीति वा । तथा सति शशो नास्ति शशस्य
विषाणमस्तीत्येव तत्त्वमित्यवगम्येत । न चाहंप्रत्ययो व्यामोह इति शक्यते
यवदुम्, बाधकप्रत्ययाभावात् । तस्मात् सुखादिभ्यो व्यतिरिक्तः तत्त्वश्रय
आत्मास्तीति ।

ननु वैदिकं त्वामेव पृच्छामः — यदि विज्ञानादन्यदपि विज्ञात
स्यात् विज्ञानमपास्य तद्विदुर्दृष्टान् इदं तदीदृशं चेति । न च तन्निद-
श्यते, तस्मात् ततोऽन्यदस्ति । उच्यते । स हि भवति स्वसंवेद्यः, 'न चा-
सावन्येन शक्यते द्रष्टुम् । कथमसौ निदर्श्येत । यथा च चक्षुष्मान् स्वयं
रूपं पश्यति, न शक्नोत्यन्यस्मै जात्यन्याय तन्निदर्शयितुम् । न च तत्र

विषयः,	स्रो.	६.
अधिकाराद्विशेषपरताया जैमिन्यमिम-		
तत्त्वोपपादनम्	१३	१०५
(न्या) शास्त्रलक्षणस्याप्रसङ्गातिप्रसङ्गा-		
शङ्का, तन्निरसनाय तद्वलक्षणपरिष्करणं च	१०६-१०७	
शब्दप्रमाणस्यानुमानप्रमाणाद् भिन्न-		
त्वविचारः	१५-१११	१०७-११६
तत्र बौद्धवैशेषिकाभ्यामभिमतं शब्द-		
प्रमाणस्यानुमानप्रमाणादतिरिक्ततां निर-		
स्यता साङ्ख्येन कृतस्य भेदसमर्थनप्रकार-		
स्यापुक्ततोपपादनम्	१५-३४	१०७-११५
भूमसाधर्म्येण शब्दप्रमाणस्यानुमानाभि-		
क्षत्वे परैः प्रसाधिते भूमवैभर्म्येण अनुमा-		
नतो भेदसमर्थनस्य जात्याख्यनिग्रहस्याना-		
कान्तता	१६-१८	१०७-१०९
भेदसाधकतया प्रयुक्तस्य प्रयोगान्त-		
रस्य निरसनम्	१९-२०	१०९-११०
शब्दानुमानयोर्भेदसाधकतया परैराश्रि-		
तस्य तयोर्थेनिश्चये पुरुषसापेक्षत्वतद्भा-		
वरूपवैलक्षण्यस्य निरसनम्	११	११०
शब्दानुमानयोः सम्बन्धग्रहे पुरुषसा-		
पेक्षत्वतद्भावाभ्यां वैलक्षण्यस्य भेदसाध-		
कत्वनिरसनम्	१२-२३	१११
अलौकिकार्थबोधकापूर्वादिशब्दाना-		
मनुमानाद् भेदाश्रयणेन शब्दमात्रस्यानुमा-		
णाद् भेदनिर्वहणस्य निरसनम्	२४-२५	१११
शब्दानुमानयोर्भेदकतया परैराश्रितस्य		
शब्दार्थानुवृत्तीनां नुस्माकारत्वस्य निर-		

विषयानुक्रमणी ।

विषयः.	छो.	पु.
अनुमानपरिच्छेदः ।	१—१८८	१—१००
अनुमाननिरूपणे सज्जतिप्रदर्शनम्	१	१
माष्ये 'ज्ञातसम्बन्धस्य' इत्यादिना निरूपिते		
अनुमानलक्षणे चतुर्था ज्ञातसम्बन्धसमा-		
सार्थनिरूपणम् । तत्र बहुव्रीह्याश्रयणेन कर्म-		
धारयाश्रयणेन चान्वयसमर्थनम्, तत्र च		
तृतीयाबहुव्रीह्याश्रयणेनैकः प्रकारः, पष्ठीबहु-		
व्रीह्याश्रयणे अन्यपदार्थविवक्षाभेदात् द्वौ प्रकारौ	१—३	२—५
(व्या) तृतीयाबहुव्रीह्याश्रयणेन कृतस्य		
प्रथमनिर्वाहस्यावतरणम्, तत्र प्रभाकर-		
मिथविरचितबहुव्रीहिसमासार्थतदन्वयनिरू-		
पणप्रकारनिरसनम्		२—३
निदर्शनपूर्वकमन्यपदार्थानुपादानस्या-		
दोषत्वोपपादनम्		३
'गम्यमानं न विशेप्यते' इति सूक्तार्थे		
कुमारिलोक्तिं संवादयतः शालिकृताथस्य		
कुमारिलहार्दानीभिज्ञतानिरूपणम्		४
प्रमातुरन्यपदार्थत्वे एकदेशस्य ज्ञात-		
सम्बन्धत्वेनाविशेषिततया व्यापकदर्शनात्		
व्याप्यस्मृतेरप्यनुमानत्वापादनम्, सत्परि-		
हारश्च, एकदेशस्यान्यपदार्थत्वे आशङ्का-		
सन्तिरतने		५
कर्मधारयपक्षविवरणम्		११
व्याप्यव्यापकद्वयात्मकसमुदायस्यान्य-		
पदार्थताश्रयणेन कृतस्य चतुर्थनिर्वाहस्य		
विवरणम्		५—६

विषयः	श्लो.	पृ.
अर्थे धर्मिणि शब्दवैशिष्ट्यसाधनाश्र- यणस्य पक्षधर्मत्वासिद्ध्या निरासः	६८-८४	१२६-१३०
पक्षधर्मतासम्भववत् अनुमानाद्भूतान्वय- स्याप्यसम्भवनिरूपणम्	८५-९५	१३०-१३२
अन्वयस्यैव व्यतिरेकस्याप्यसम्भवि- रूपणम्	९६-९७	१३३
पदानुमानयोर्भेदवान्निरसनस्योपका- न्तस्योपसंहारः	९८	"
वस्तुतः पदस्य प्रामाण्यमेव नेत्यस्य निरूपणम्	९९-१०७	१३२-१३४
परभिप्रायानुरोधेन पदस्य प्रामाण्या- भ्युपगमेऽपि, अनुमानादभेदाभ्युपगमेऽपि वाक्यस्य शब्दबोधे प्रामाण्यस्य अनु- मानाद्भेदस्य च अनपेक्षता	१०८-११०	१३४-१३५
इति शब्दपरिच्छेदः ।		
उपमानपरिच्छेदः	१-५४	१३६-१५७
उपमानप्रमाणस्य नैयायिकोक्तलक्षणा- नादरणे कारणोक्ति	१-२	१३६-१३७
नैयायिकाभिमतोपमानस्य तदुक्तश- ब्दप्रमाणलक्षणाक्रान्ततया तत्रैवान्तर्भावा- शङ्का	३	१३७-१३८
आप्योक्तोपमानलक्षणाक्षेप	४-५	१३८
नैयायिकैकदेदयगमितोपमानप्रमाजट-	६-१६	१३८-१४२
क्षणदूषणम्		
तत्रोपमानस्य प्रत्यक्षस्मृतिभ्यामनधि- कार्थतया अप्रामाण्यम्	७-९	१४५

विषयः.

श्लो.

५.

(व्या) भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वा-

सम्भवाशङ्का

१२—१५

तत्र भूयोदर्शनानां प्रत्येकं व्याप्तिग्राह-
कत्वं वा, समुदितानां वा, पूर्वपूर्वदर्शनज-
नितसंस्कारसहकृतान्तिमदर्शनस्य वेति वि-
फल्य तन्निरसनम्

१२

प्रत्यक्षादीनां घण्णां प्रमाणानां व्याप्ति-
ग्राहकत्वासम्भवोपपादनम्

१३

व्याप्तेर्विषयव्यावृत्तिरूपतया अभावरूप-
त्वेन तस्या अभावाख्यपक्षप्रमाणगम्यत्वा-
शङ्कानुवादपूर्वकं तन्निरसनम्

”

मानसप्रत्यक्षस्य व्याप्तिग्राहकत्वासम्भव-
निरूपणम्

१४

साध्यहेत्वो. साहचर्यमात्रस्य सम्बन्ध-
रूपत्वमाश्रित्य तस्य प्रत्यक्षग्राह्यत्वेन सम्ब-
न्धस्य प्रामाणिकत्वाशङ्का, तन्निरसनमुखेन
प्रकान्तायाः सम्बन्धे प्रमाणाभावशङ्काया
व्यसंहरणम्

१४—१५

पूर्वपक्षयुक्ततज्जदाशङ्कानिरसनपूर्वकं

व्याप्तेः प्रमाणगम्यत्वसमर्थनम्

१६—१९

तत्र रत्नतत्त्वादिपरीक्षानिर्दर्शनपूर्वक
धूमस्य वह्निनियतस्वभावत्वस्य भूयोदर्शन-
जनितसंस्कारसहकृतचरमदर्शनरूपप्रत्यक्ष-
गम्यत्वसमर्थनम्

१६—१७

अनुमानगम्यत्वार्थापत्तिगम्यत्वपक्षयोर्निरास

१७—१८

सन्निहितदेशवर्तमानकारसम्बन्धविशि-
ष्टस्यैव भूयोदर्शनविषयतया व्यवहितातीता-
नागतसाध्यहेतुसाधारण्येन सम्बन्धावधार-

न. ११५१५ तन्निरसनम्

१८

विषयः.

।।

श्लो०.

पु.

जातेरिव सादृश्यस्य प्रत्येक परिस-

माप्य वर्तमानता

३५-३६

१५२

“ उपमानप्रमाणस्य स्वमतेन प्रमेयनिरूपणम्

३७-३९

”

उपमानाभासनिरूपणम्

४०-४२

१५३-१५३

उपमानस्यानुमानान्तर्भावनिरसनम्

४३-५१

१५३-१५५

उपमानप्रमाणस्य वेदार्थे उपयोगः

५२-५४

१५५-१५७

इत्युपगानपरिच्छेदः ।

अर्थपक्षिपरिच्छेदः

१-८८

१५७-१८८

भाष्ये ‘दृष्ट. श्रुतो वा’ इत्यादिना

उक्तस्यार्थपक्षिर्लक्षणस्य निरूपणम्

१

१६०

(या) भाष्योक्तलक्षणवाक्यस्य यत्

प्रागाकर्तव्याख्याना तदनुवादपूर्वकं तन्निरसनम्

१५७-१६०

श्रुतार्थापत्तेः पार्थक्येन कीर्तने प्रयोजनम्

२

१६०

प्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्त्यभावपूर्वि-

काणामर्थपक्षीना यथात्र मनुदाहरणम्

३-९

१६१-१६४

(व्या) वदद्यादिषु तदतिरिक्ताया दा-

दादनुकूलायाः शक्ते समर्थनम्

१६१-१६३

भाष्योदाहृताया अभावपूर्विकाया अर्था-

पक्षेऽनुमानातिरिक्ततासमर्थनम्

१०-४७

१६५-१७५

प्रत्यक्षपूर्विकाया अर्थापक्षेऽनुमानाति-

रिक्तत्वसमर्थनम्

४७-४९

१७५-१७६

वृत्त्यन्तरोदाहृतोदाहरणदूषणम्

५०

१७७

श्रुतार्थापक्षिचिार.

५१-८८

१७७-१८८

तत्र श्रुतार्थापक्षेऽर्थाहृत्त्वशब्दग्राह-

कत्वपक्षमेवेन विषये विप्रपिप्ति.

५२

विषयः.

स्रो.

पृ.

उपक्रान्तस्य धर्मविशिष्टधर्मिण एवानु-

मेयत्वनिरूपणस्योपसंहारः

३४

३७.

अभ्युपगम्य विशिष्टस्यैवानुमेयतां तत्र

धर्मधर्मिणोः (साध्यपक्षयोः) विशेषण-

विशेष्यभावे विकल्पं वदतां केपाच्चिन्मता-

नुवादः

३४—३५

”

एतन्मतनिरासः

३६—३८

३२

अन्वयसहचारदर्शने तु धर्मस्य गुण-

भावेऽप्यदोषत्वम्

३८

”

धर्मे धर्मविशिष्टत्वे साध्यमाने पक्ष-

लक्षणानुपपत्तिरूपदूषणान्तरामिधानम्

३९—४०

३३—३५

पक्षदूषणाय अष्टधा पक्षप्रकारविकल्पनम्

४०—४२

३३

पूर्वयोर्द्वयोः सिद्धसाध्यतादोषः

४२

३३

परेषु पञ्चसु प्रकारेषु प्रमाणान्तरविरोधः

४३—४४

३३—३४

अष्टमप्रकारस्य दूषणम्

४४—४६

३४

धर्मविशिष्टधर्मिणोऽनुमेयत्वे दोषाभावा-

निरूपणम्

४६—४७

३४—३५

विशिष्टस्यानुमेयताया लिङ्गे धूमे

लिङ्गिनो कर्तव्यविशिष्टस्यानुमेयता वदता

स्तान्तरानुवादः, आक्षेपपरिहारनिरूपण-

पूर्वकं तत्पक्षसमर्थनम्

४८—५१

३५—३६

सौगताभिमतप्रमाणतत्फलैक्यनिरसनार्थं

प्रत्यक्ष इव विप्रत्येक्यनिर्वहणपूर्वकमनुमाने

प्रमाणतत्फलभेदसमर्थनम्

५१—५२

३६—३७

आप्यकारोक्तिविरोधाशङ्कापरिहारः

५२—५३

” ”

अनुमानगृहीतस्यार्थस्य परं प्रत्यनु-

मानेन प्रतिष्ठाप्यदधिपाया पूर्वोक्तप्रकारेण

पक्षवचनस्य प्रथमं प्रयोक्तव्यता

५३—५४

३७

विषयः	श्लो०.	पृ०.
अभावाख्यवृत्त्यभाजस्य प्रमेयसमर्थनम्		१९२-१९३
अभावाख्यप्रमाणस्यावश्यं स्वीकर्तव्य- तायां निमित्तकथनम्	२-७	१९४-१९५
अभावाख्यप्रमेयस्य शशशृङ्गवत् निरु- पाख्यत्वरूपणावस्तुत्वस्य शक्याभिमतस्य निरसनाय वस्तुत्वसमर्थनम्	८-१०	१९५-१९७
प्रमाणाभावशब्दार्थविवेचनम्	११	१९८
वस्तुमात्रस्य सदसदात्मकत्वम्	१२-१६	१९८-१९९
वस्तुगतसदसदंशयोः प्रमाणविभाग- निरूपणम्	१७-१८	१९९-२००
भावादभावस्य भेदाभेदनिरूपणम्	११-२१	२०१-२०२
भावभावयोर्भेदस्य ग्राहकभेदनिबन्ध- नत्वपक्षः	२२	२०२
युक्तिभेदनिबन्धनत्वपक्षः	२३	"
भेदाभेदयोर्द्विर्दीकरणम्	२४-२८	२०३-२०४
अभावद्वन्द्वौ द्वैतित्वनिरसनम्	२९-५३	२०५-२११
अभावाख्यप्रमाणे प्रसाधितस्य प्रत्यक्षा- नुमानाभ्यां भेदस्य प्रयोगमुखेन निरूपणम्	५४-५५	२११
अभावाख्यप्रमाणस्य वेदे विशेषणो- पयोगप्रदर्शनम्	५६-५८	२११-२१२

इत्यभावपरिच्छेदः ।

चित्राक्षेपः

(१-१५) (१३३-२१९) /

तत्र—'शब्दस्तु न प्रमाणमि'त्यादिना
भाष्यकारेण क्रियमाणे आक्षेपे पौनरुक्त्या-
शङ्कायाः सप्रुद्धयन्त्याः परिहरणम्
पञ्चैवैहिकफलविषयकचित्रादिचोदना-
यामगमाभ्याशङ्का

१ २१३
२-७ २१४-२१६

विषयः.

स्रो.

॥

पृ.

तत्र उक्तिमात्रधर्मोक्तिपञ्चविरोधैः

प्रतिज्ञाविरोधत्रैविध्योदाहरणम्

६२—६३

४७

(व्या) उदाहियमाणानां प्रतिज्ञाविरोधा-
दीनां वस्तुतः शब्दविरोधत्वासम्भवेऽपि
शब्दसंस्पर्शितामात्रेण परसिद्धान्ताभिप्रा-
येण शब्दविरोधतयोदाहरणम्

पूर्वसंज्ञरूपविरोधसर्वलोकासिद्धिविरो-
धयोदाहरणम्

६४—६५

४८

उपमानविरोधोदाहरणम्

६५—६६

४८

अर्थापत्तिविरोधोदाहरणम्

६६—६९

४८—४९

तत्र — अभावपूर्वकत्वप्रत्यक्षपूर्वकत्वानु-
मानपूर्वकत्वोपमानपूर्वकत्वार्थापत्तिपूर्वकत्व-
भेदेन पञ्चविधाया दृष्टार्थापत्तेर्विरोधोदा-
हरणम्

६६—६८

॥

श्रुतार्थापत्तिसंज्ञिकायाः शब्दपूर्विकाया
अर्थापत्तेर्विरोधोदाहरणम्

६८—६९

४९—५२

(व्या) अर्थापत्ताविव प्रत्यक्षादिप्रमाणे-
ष्वपि पाद्विध्यसम्भवात् प्रत्यक्षादितत्प्र-
माणविरोधेऽपि पाद्विध्यमभिप्रेत्य तत्तदु-
दाहरणप्रपञ्चनम्

५०—५२

अभावविरोधोदाहरणम्

६९

५२

(व्या) अभावप्रमाणस्यापि प्रत्यक्षादि-
मूलकत्वेन पाद्विध्येन तद्विरोधस्यापि
पाद्विधेर्विरोधोदाहरणम्

५२

पृथग्वर्तित्वमात्रयोः सङ्गतिनिवृत्त्यर्थम्

६९—७१

५२—५३

धर्मविशेषाधोदाहरणम्

७१—७२

धर्मिरूपधनद्विशेषणयोर्विरोधोदाहरणम्

७२—७३

स्वरूपमुपदर्शयितुं लक्षणानि प्रणीतानि । लोकप्रसिद्धप्रमाणान्यभिचारित्वानीमासकानाम् । किन्तु शङ्कितव्यभिचारापादितपरीक्षाप्रत्यास्यानार्थं लोकप्रसिद्धमेव स्वरूपमुपदर्श्यते । अतो न प्रमाणलक्षणे महति प्रत्यक्षादि लक्षणस्याशङ्कितव्येति ॥ १ ॥

इदानीं लक्षणभाष्यव्याख्यानावसरे प्राथम्यादनुमानलक्षणमनुसन्धास्यति । तत्र च 'ज्ञातसम्बन्धस्ये'त्युच्यते । तत्र न विद्वां को ज्ञातसम्बन्धसमासार्थ इति । न तावत् पुरुषस्सम्बन्धी समुदायो वा । अनुपादानात् । न ह्यनुपात्तान्यपदार्थको बहुव्रीहिर्भवति । ननु बुद्धिसम्बन्धोपस्थापितः पुरुषस्समुदायिद्वयाक्षिप्तस्समुदायो वा विशेष्यते । बुद्धिर्हि स्वशब्दादवगता तद्वन्तमन्तरेणात्मानमलभमानोपस्थापयति एवाश्रयमिति नानुपादानदोषः । नैतदेवम् । गम्यमानस्याविशेषणात् । न खलु धूमशब्दार्थानिनाभावादवगतोऽग्निर्ज्वलतीति विशेष्यते । वक्ष्यति च —

गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्ट विशेषणम् ।

इति । स्यान्मतम् । सत्यम् । अनुपात्तं न विशेष्यते । उपात्त एव त्विदं सम्बन्धी । तथाहि अयमत्र पदान्वयः । अनुमानमेकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे बुद्धिरिति । अतः कस्यैकदेशस्येत्याकाङ्क्षायां स एवैकदेशो ज्ञातसम्बन्धस्येति विशेष्यते । ननु दर्शनोपसर्जनत्वादकदेशो न विशेषणमर्हति । न ह्युपसर्जनं पद पदान्तरेण सम्बध्यते । न हि भवति पुरुष प्रत्युपसर्जनीभूतस्य राज्ञः ऋद्धस्य राजपुरुष इति विशेषणम् । उच्यते । नोपसर्जनत्वादसम्बन्धः । आकाङ्क्षितं हि पूरणसमर्थमुपसर्जनेनापि सम्बध्यत एव । अत्रैकदेशदर्शनादित्युक्तेऽस्ति कस्यैकदेशस्येत्याकाङ्क्षा । अर्थसम्बन्धेऽप्याकाङ्क्षैव हेतुः । उपसर्जनसञ्ज्ञा तु "उपसर्जनं पूर्वम्" (२-२-३०) इति पूर्वप्रयोगसिद्धमर्थैव । अत्र एव हि कस्य गुरुगुरुमिति व्यवहारोपपत्तिः । तत्र हि कुतोपसर्जनस्यैव गुरो कस्येति विशेषणम् । अपिच दर्शनक्रियाकर्मणो दृश्यस्यैकदेशस्य प्रधान्यमप्रधानस्य सापेक्षस्यापि पदा तरेण सम्बन्धो दृष्टः यथा राजपुरुषदर्शोभन इति । अत उपपन्नं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादिति । नोपपन्नम् । उक्तं हि गुरुर्णव — "नोपसर्जनं पद पदान्तरेण सम्बध्यते ऋद्धस्य राजपुरुष इतिवत्" इति । न च परिहृतम् । उपसर्जन-

विषयः.	स्रो	पृ
साधारणस्यैवासाधारणस्यापि संशय- हेतुत्वोपपादनम् ।	८७—८९	६०
(व्या) असाधारणस्य संशयाधायकत्वे अनुपपत्तिनिरूपणम् ।		६१
असाधारणस्यानध्यवासायहेतुत्वं वदता पक्षानुवादपूर्वकं सन्निरसनम् ।		६१—६२
उदाहृतानाममूर्तत्वादिहेतूनां संशया- धायकत्वस्य विषयविशेषसापेक्षतया कसिं- श्चिद्विषये हेत्वाभासत्वेऽपि विषयान्तरे निर्णयाधायकतया सद्देतुतानिरूपणम् ।	८९—९१	६२—६३
' संशयाधायकयोर्विरुद्धार्थसंबन्धयोस्ता- हरणम् ।	९१—९२	६३
(व्या) एकस्यापि विरुद्धाव्यभिचारिण संशयाधायकत्वाभिप्रायेण शाक्यैः कृतस्य विरुद्धाव्यभिचारीत्वेकवचनान्तनिर्देशस्य निरसनम् ।		६३—६४
विरुद्धाव्यभिचारिणोर्हेतुप्रतिहेत्वोः सा- धारणासाधारणाभ्यामतिरिक्तेहेत्वाभासत्वेन तदन्यतरान्तर्गतत्वेन च मतभेदनिरूपणम् ।	९२—९३	६४
(व्या) पराभिमतसाधारणत्वपक्षनिरस- नपूर्वकं जात्यन्तरत्वपक्षसामर्थनम् ।		॥
हेतुप्रतिहेतुभ्यां सशये जाते निर्णयाय प्रमाणेन प्रतिज्ञावाच्यस्य कर्तव्यता ।	९३—९४	६५
विरुद्धाव्यभिचारिणोः संशयाधायक- त्वेन हेत्वाभासत्वे विरुद्धाव्यभिचारित्वं विशेषणांशमनाहत्य हेतुद्वित्वस्य प्रयोज- कत्वं वदतो धर्मकर्तृत्वतानिरसनम् ।	९४—९५	६५—६६

धारया गृह्णातीति प्रकरणावगतस्सोमरसोऽन्यपदार्थ इत्युच्यते । इहापि बुद्धयविनामावावगतस्य प्रमातुर्बहुव्रीह्यर्थत्वं नानुपपन्नम् । पूर्वपक्षस्थितेन वार्तिककृता गम्यमान न विशेष्यत इति यदुक्तं तदेव दुर्लभलब्धमिव मन्वानैः कैश्चिद्वर्णितमित्युपेक्षणीयमेव । सिद्धान्ते हि गम्यमानाया एव व्यक्तेर्गावौ गावः शुक्लौ गौरिति च विभक्त्या शब्दान्तरेण च विशेषणं भविष्यति । मद्याः क्रोशन्तीति च । आह च —

जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद् विवक्षति ।

नित्यत्वाल्लक्ष्यमाणाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे ॥

इति । धूमोऽयं ज्वलतीति न भवति । अनभिधानात् । न हि लोकः स्पर्शयुक्तुमर्हति । यस्तु वैयात्याद् धूमशब्देनापि उच्यमित्वा तथा प्रयुज्यते न त निवारयामः । नन्वेव प्रमातरि ज्ञातसम्बन्धे सति नैकदेशो विशेषित इति व्यापकैकदेशश्चो व्याप्यस्मृतिरनुमानमापद्यते । न त्वेतदिष्टम् । व्याप्याद्धि व्यापकज्ञानमनुमानम् । ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशस्येति सम्बन्धे स्यादपि विशिष्टैकदेशलाभः । तत्र हि ज्ञातसम्बन्धस्योविषय्या व्याप्य एव सम्बन्धी प्रतिपाद्यते । सर्वत्र हि व्याप्य एव हि षष्ठी दृष्टा । उच्यते । उक्तप्रस्माभिर्नन्दमलौकिक कृत्स्न प्रमाणानां स्वरूपमुपवर्ण्यते । लोकप्रसिद्धमेव स्वपरीक्षाप्रतिपादनार्थं स्वरूपमनूयते, लोकै हि नियाम्यैकदेशदर्शन एव नियामकैकदेशज्ञानमनुमानमिति प्रसिद्धमिति । असत्यपि हि विशेषणे विशिष्टैकदेशो लभ्यते । अपि चासन्निकृष्टार्थ इति वदति । न च व्यापकरशस्साहचर्यमानात् व्याप्यस्मृतिरसन्निकृष्टविषया । पूर्वप्रमाणानधिकार्याविषयत्वात् स्मृतेः । व्याप्यादेव त्वनुगतपूर्वनिषमाद् व्यापकविशिष्टः पर्वतादिरवगम्यते । शत उपपन्नो विशिष्टैकदेशलाभ इति । यत्तु ज्ञातसम्बन्धस्यैवदेशस्येत्यत्र षष्ठ्या विशेषप्रतिपादनमुक्तम् । तदपुनरप्यप्यप्यपि षष्ठ्युत्पत्तेः । भवति हि कृतकत्वमनित्यताया हेतुरिति व्यवहारः । व्यापिका चानित्यता कृतकत्वस्य । तस्मादविशेषितोपादानेऽपि व्याप्यान्तरसम्बन्धविशेषादेकदेशविशेषलाभो नानुपपन्नः । भवति हि 'व्याप्यान्तरो विशेषप्रतिपत्तिर्न तु मन्देहादलक्षणम्' इति सूक्तप्रमाता ज्ञातसम्बन्ध इति ।

विषयः

श्लो

पृ.

शब्दपरिच्छेदः

१—११० १००—१३३

भाष्ये 'शास्त्रम्' इत्यादिना क्रियमाणस्य
शास्त्रलक्षणनिरूपणस्य प्रकृते असम्बद्धत्वा-
शङ्का

१-६ १००—१०३

तत्र-प्रत्यक्षादितत्त्वप्रमाणसामान्यलक्षण-
निरूपणप्रकरणे शब्दसामान्यलक्षणास्यैव
प्रकृतत्वम्

१ १००

(व्या) अनुमाननिरूपणात् प्रागेव
शास्त्रलक्षणनिरूपणस्यावश्यकर्तव्यत्वशङ्का-
निवारणम्

१०१

भाष्यस्थस्य 'शब्दविशानात्' इति पत्रस्य
विमहविचार

॥

सामान्यलक्षणमनुकवा विशेषलक्षणस्य
दुर्वृत्ता

२ १०२

उक्तस्य लक्षणस्यातिप्रसक्ततया शास्त्र-
लक्षणत्वानुपपत्ति

३ ॥

शास्त्रलक्षणपरिष्करणम्

४ ६ १०२—१०३

वेदस्यैव स्वतन्त्रप्रमाणतया तदुपयो-
गितयेन प्रत्यक्षादीनामिह लक्षणीयतया
लोकित्वाक्यस्य कथमपि तन्नानुपयोगात्
शब्दविशेषभूतशास्त्रलक्षणनिरूपणस्य प्रकृ-
त्ता

७-१० १०४—१०५

सामान्यलक्षणानुक्तिरुतन्यूनताशङ्काप-
रिहारः

११ १०५

(१) लक्षणवाक्यस्य शब्दशब्दभ्यामधिकारात्
विधायकशब्दविशेषपरतया अतिप्रमद-
शङ्कानिवारणम्

१२ ॥

पुनः कर्मधारयपक्षे इयान्यपदार्थत्वे वा प्रमेयम् । न तावत्
सम्बन्धसमुदायविव । तयोः पूर्वमेवावगतत्वात् । अधुना च
धर्मधर्मिविभागेनानवगमात् । न चान्य एकदेशी । तस्यानुपादानात् । न
चैकदेशाभ्यामाक्षेपः । सम्बन्धसमुदायनिराकाङ्क्षत्वात् । न च स्वतन्त्रैक-
देशदर्शनात् स्वतन्त्रैकदेशान्तरे ज्ञानमनुमान, सिद्धत्वात् । वक्ष्यति हि
न धर्ममात्र, सिद्धत्वादिति । अब्राभिधीयते — अयमप्राप्यो ज्ञातस्य
सम्बन्धस्य ज्ञातसम्बन्धस्य वा द्वयस्य क्वचिदेकदेशदर्शनात् तत्रैकैक-
देशान्तरे बुद्धिरनुमानमिति । कुत एतत् । असन्निकृष्टमद्वयात् । न हि
स्वतन्त्रैकदेशोऽसन्निकृष्टः । क्वचिदेव पर्वतादावेकदेशोऽसन्निकृष्टो भवति ।
तत्रान्तवगतपूर्वत्वादिति किमनुपपन्नमिति ।

कः पुनरत्र सम्बन्धोऽनुमानाङ्गमिष्यते । अविनाभावस्तादात्म्य-
तदुत्पत्तिनिमित्तक इति केचित् । एव हि तैरुक्तम् ॥

“कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

अविनाभावनियमोऽदर्शनाज न दर्शनात् ॥”

इति । न हि विपक्षसपक्षयोरदर्शनाद् दर्शनाद्वाविनाभावसिद्धिः ।
तेनानियतस्यापि तत्र वृत्तेः सम्भवात् । किञ्चिद्विपक्षव्यावृत्त्या च
सर्वविपक्षव्यावृत्त्यासिद्धे । सर्वविपक्षाणां च युगपद् ग्रहीतुमशक्ते । किन्तु
अन्यादौ सति धूमादेर्भावादसति चाभावात् तदाप्यतस्वभावो धूमादिरिति
विदितं तदविनाभावसिद्धयति । तत्कार्यस्य तमन्तरेणात्मलाभाभावात् ।
तदत्राग्रे दर्शनमितरत्रादर्शनं तदुत्पत्ता हेतुः । ततोऽविनाभावसिद्धिः ।
तादात्म्येऽपि तस्मिद्धि त विना भवतस्तादात्म्यानुपपत्तेः ।

नन्वेवविधान्यविरहिणो गन्धात्र रूपरसादयोऽनुमीयेरन् । न
च खलु तस्य रूपमात्रा । न च कारणमिति कथं ततस्तत्सिद्धिः ।
श्रूयता यथा सिद्ध्यति । रसादेव हि स्वहेतावशादिव धूमादनुमीयमाने
समसामग्रीकन्धनविकारयद्रूपावगतिरिति नानुपपत्तिः । यथाहुः—

“एकसामग्र्यधीनस्य रूपादे रसता गतिः ।

हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवत् ॥”

विषयः

श्लो

पृ.

शब्दानुमानयोरेवदा अनेकार्थीवभासकत्व
 तन्भावाभ्यां भेदसमर्थनस्य निरसनम्
 दृष्टान्तानभिधानस्य भेदसाधकत्वनिरसनम्
 शब्दस्यानुमानादभिन्नत्वसाधकतया शा-
 खैरुपन्यस्ताना हेतूना क्रमादुपवर्णनम्
 मीमांसकैकदेशिनामागमस्यानुमानाद्
 भेदसमर्थनप्रकारः
 तन्निरसनम्
 शब्दस्यानुमानादभेदमाश्रित्य चोदना-
 प्रामाण्यं समर्थयतामेकदेशिनां प्रत्यवस्थानम्
 तन्मतन्निरसनम्
 पराश्रितशब्दप्रमाणलक्षणनिरसनपूर्वक
 स्वमतेन तद्व्यञ्जननिरूपणम्
 पदमधिकृत्य शाब्दैः कृतस्यानुमानाद-
 भेदसमर्थनस्य निरसनम्
 तत्रानुमानस्य विशिष्टार्थविषयकतया
 पदस्याकृतिमात्रवाचकतया तदभावेन वैप-
 म्यात् पदानुमानयोरेवभेदनिरसनम्
 पदस्याकृतिमात्रवाचित्वेऽपि विमक्त्यु-
 पस्थाप्यसङ्गचाविशिष्टस्वार्थबोधकतया वि-
 शिष्टबोधजनकत्वेनानुमानादभेद सम्भाव-
 नतः परस्य निरसनम्
 वाक्यघटकपदस्य विशिष्टार्थविषयकत्व-
 सम्भवेऽपि प्रसिद्धाप्रसिद्धधर्मिधर्मविभेदा-
 भावेन तस्यानुमानाद्वैषम्यवर्णनम्
 पदानुमानयोर्वैषम्यान्तराणा निरूपणम्
 शब्दे धर्मिण्यर्थवैशिष्ट्यमाधनाश्रयणेन
 परस्य प्रत्यवस्थानम्, तन्निरासश्च

२९-३२ ११३-११४

३३-३४ ११५

३५-३७ ११५-११६

१८ ११६

३९-४३ ११७-११९

४४-४५ ११९

४५-५० १२०-१२१

५२-५३ १२१

५४-९८ १२२-१३२

५४-५७ १२२

५८-५९ १२३

६०

६१-६२ १२४

६२-९८ १२४-१२६

सम्बन्धो व्याप्तिरिष्टात्र लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिना ॥ ३१ ॥

अपि चानुभवविरुद्धमेवेदम् । न खलु रसमुपलभ्य तद्धेतुत्वानुमानमुपेन
रूपावगतिर्लौकिकानाम् । अपि तर्हि रूपरसयोस्साहित्यानियमात् सहसैव
रसाद् रूपमनुमीयते । अपि च कार्यकारणभूतयोरेव बहुलमनुमानव्यवहारो
दृश्यते इत्यनाद्यत्वं कार्यत्वमव्यभिचारे । तादात्म्यमपि मेयाभाप्रसङ्गाद्व्य-
मेव । किं हि वृक्षात्मनि शिशुपात्वे विदिते मेयमवशिष्यते । निर्मागत्वात् ।
ऐकात्म्येऽपि वस्तुनः काल्पनिको भेद इति चेत्, न तावन्निर्भागं वस्तु,
भागावग्रहाणां देशादिभेदेऽप्यवधिगतानां सम्यक्त्वात् । काल्पनिकभेदा-
भयत्वाच्चानुमानस्य वास्तवमैकात्म्यमनङ्गम् । वृक्षव्यवहारोऽनुमीयत इति
चेद् कथमनात्मव्यवहारश्शिशुपात्वादनुमीयते । तादात्म्ये वृक्षवदननुमान-
प्रसङ्गात् । व्यवहारयोग्यतायामप्येवमेवेति यत् सिद्धिदेतत् । एवमेव
वैशेषिकादिसमयसिद्धा अपि कार्यकारणभावादयस्सम्बन्धप्रकाराः प्रत्युक्ता
वेदितव्याः । तेऽपि हनियताननुमानोत्पत्तिकारणम् । अस्तु तर्हि नियमो
वानुमानाङ्गम् । न । प्रमाणाभावादनवगतेः । न तावदापातजं प्रत्यक्षमस्याव-
धारणक्षमम् । ईक्षते खल्वयं विस्फारिताक्ष्मसदृसा महानसे धूममग्निना
सहितम् । न तु जानाति नियतोऽयमनेनेति । दुराविगमो हि सर्वभावानां
स्वभावनियमः । न तमुज्जेतुमुत्सहन्ते श्रुतिरिति महान्तोऽपि । न हि निर्वि-
कल्पकागोचरे विकल्पः प्रमाणम् । तत्पुरस्सरत्वात् तस्य । स्यादेतत् ।
देशादिभेदेष्वव्यभिचारात् स्वभावनियमोऽवधार्यत इति । केनावधार्यते
सर्वदर्शनानामन्वयमात्रे व्यापारात् ॥

अथ पूर्वपूर्वज्ञानजनितभावनासचिवमन्तिममनेनायं नियत इति
भवत्यालोचनाज्ञानम् । ततो विकल्पाः प्रवर्तिष्यन्त इति । नैतदेवम् ।
इन्द्रियव्यापारसपेक्षं हि प्रत्यक्षम् । न च सहभावदर्शनादन्यत्र बहिरिन्द्रि-
यव्यापारः । न च बहिर्विषयवेदने तन्निरपेक्षमन्तःकरणं प्रवर्तते । अपि
च निरूपितरूपा अपि भावा देशादिभेदेष्वन्यथाभवन्तोऽनुभूयन्त इति न
स्वभावनियमं प्रत्याश्रयितुमुचितं प्रामाणिकानाम् । तदाहुः —

“देशकालादिरूपाणां भेदाद् भिन्नासु शक्तिषु ।
भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा ॥”

श्रुतातिदेशवाक्यस्येत्यादिनोक्ते उपमा-
नलक्षणे श्रुतातिदेशवाक्यस्येत्यस्य वेय-
धर्मापादनम्

१०-१५

१४०-१४१

राविकल्पकप्रत्यक्षवादिना नैयायिकाना
जातेरिव सादृश्यस्यापि प्रत्यक्षगम्यत्वस
भवेनोपमानस्य प्रमेयासिद्ध्या अप्रामाण्य-
तादवस्थम्

१६

१४२

उपमानप्रमाणस्य प्रमेयतया अगिमत-
सादृश्यस्य दुर्निरूपतया अवस्तुता चदता
शाक्याना मतेनाप्रामाण्याशङ्का

१७

"

सादृश्यस्य वस्तुत्वसमर्थनपूर्वकमुपमान-
प्रामाण्यसमर्थनम्

१८-१९

१४४-१५२

तत्र सादृश्यस्य सूयोऽवयवसामान्ययो-
गस्वरूपता

१८-१९

१४४-१४६

अवयवसामान्ययोगस्यैव जातिगुण
क्रियादिसामान्ययोगस्यापि सादृश्यस्वरूपता
सादृश्यस्वरूपनिरूपणवाक्ये जात्यन्त-
रस्येत्यस्य व्यक्त्यन्तरस्याप्युपलक्षकतया
व्यक्तिसादृश्यस्वरूपसंज्ञनम्

२२-२३

१४८

सामान्यान्यविनाशीनीति सिद्धान्तस्य
भङ्गाशङ्काया निवारणम्

२३-२६

१४८-१४९

अवयविनोऽवयवसामान्येनेव पूर्वपूर्वा-
वयवाना स्वावयवसामान्ययोगेन सादृश्य-
स्य यावन्निर्भाग सूपपादता

२७-२८

१४९

सागान्यस्य सादृश्यत्वे सजातीयता-
मात्रेण समापत्त सादृश्यव्यवहारपसङ्गस्य
परिहरणम्

२९

४९-१५०

चित्रादौ सादृश्यनिर्वहणम्

३०-३३

१५०-१५१

सादृश्यस्य प्रत्यक्षत्वोपपादनम्

३४

१५१

व्यापकत्वगृहीतस्तु व्याप्यो यद्यपि वस्तुतः ।

आधिक्येऽप्यविरुद्धत्वात् व्याप्यं न प्रतिपादयेत् ॥ ७ ॥

विस्पष्टं दृष्टमेतच्च गोविपाणित्वयोर्मितौ ।

व्याप्यत्वाद् गमिका गावो व्यापिका न विपाणिता ॥ ८ ॥

ज्ञातसम्बन्धशब्दान्नावगम्यते । स ि सम्बन्धज्ञानमात्रमङ्गतया दर्शयति ,
न व्याप्यतामिति कुतो विशेषलाभ । उक्तमत्र लौकिकलक्षणानुवा-
देनापरीक्षाप्रतिपादनार्थमिदं भाष्यम् । लोके च व्याप्यैकदेशदर्शिन एव
व्यापकज्ञानमनुमानमिति सिद्धम् । नह्यन्यथेति चापकृष्य पूर्वेण योज-
यित्वा तनेति तदुपजीवनेन व्याख्येयमिति ॥ ६ ॥

ननु व्यपकादपि व्याप्यमवितिर्दृष्टा । अनित्यत्वादिव कृतकत्वस्य ।
भवति हि भावानामनित्यत्वात् कृतकत्वानुमानम् । व्यापक चानित्यत्व
कृतकत्वस्य । अतो व्यापक गम्य व्याप्य गमकमित्यव्यापकमत आह —
व्यापकत्वेति । अयमभिप्रायः । सत्य व्यापकस्य गमकत्वम् ।
ननु व्यापकत्वगृहीतस्य । तेन हि रूपेण गृहीतोऽसौ व्याप्याद् देश-
कालाधिक्येऽपि न विरुध्यते । न चाधिरुदेशकाल प्रतिपादको भवति ।
त विनापि भावादित्युक्तमेव । ननु व्याप्यतापि तस्यास्ति । अस्तु नाम,
वस्तुतस्तु रूपं न गृहीतमिति कथं गमकत्वम् । अवगते तु तादृष्ये तेनैव
गमकत्वं न व्यापकतया । अतो व्याप्यतैवानुमानाद् न व्यापकतेति
सूक्तमिति ॥ ७ ॥

व्याप्यत्वमङ्गं न व्यापकत्वमित्येतदेवासङ्कीर्णोदाहरणेन दर्शयति —
विस्पष्टेति । यत्र व्याप्यव्यापकमाद्यो न सङ्कीर्यते, तत्र विस्पष्टमेवैत-
दुपलक्षितम् । यथा व्याप्य गमक व्यापक गम्यमिति । गोविपाणित्वयोर्हि
व्याप्य गोत्व व्यापक विपाणित्वमनुमापयति न तु विपाणिता गोत्वम् ।
व्यापिका हि सा । मितौ— अनुमाने । गोविपाणित्वयोरयं गम्यगमकवि-
वेको दृष्ट इत्यर्थः ॥ ८ ॥

विषयः.	श्लो.	पृ.
तस्य आगमावहिर्भूतता, तथात्वाभ्युप- गमे प्रयोजनम्	५२-५३	१७८
शब्दग्राहकत्वपक्षेऽप्यवान्तरविप्रतिपत्तिः	५४	" "
तत्र श्रूयमाणस्यैव 'धानो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यस्य रात्रिभोजनरूपार्थप्रति- पादकत्वाश्रयणपक्षस्य निरसनम्	५५-५८	१७८-१७९
रात्रौ भुङ्क्ते इत्यस्य वाक्यान्तरस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वनिरसनपूर्वकं श्रुतार्थाप- त्तिगम्यत्वसमर्थनम्	५९-७६	१७९-१८३
श्रुतार्थापत्तेरर्थग्राहकत्व वदतः परस्या- शङ्का	७७	१८३
तन्निरसनपूर्वकं शब्दग्राहकत्वसमर्थनम्	७८	१८४
दिवावाक्यरात्रिवाक्ययोर्मिथः सम्बन्ध- रहितयोर्गम्यगमकभावात्सम्भवेनार्थापत्तेः		
प्रामाण्यासम्भवाशङ्का तन्निरासश्च	७९-८६	१८५-१८७
श्रुतार्थापत्तेर्वेदे भूतानुपयोगः	८७-८८	१८७-१८८

इत्यर्थापत्तिपरिच्छेदः ।

अभावापरिच्छेदः	(१ ५८) (१८९-२१०)
अभावास्त्यप्रमाणलक्षणनिर्गुणम्	१ १९१ १९२
(त्या) 'प्रमाणपक्षे वा' इत्यस्य भो- कस्य विवरणम्	१८९ १९१
तत्र अभावास्त्यपक्षप्रमाणप्रयोगि- त्वापरस्य 'अभावोऽपि' इत्यादिभाष्यतारा- न्यानुपपत्त्यर्थं गाराङ्का	" "
अभावास्त्यपक्षप्रमाणनिरासप्रमाण- निराससाधनं न तत्र 'अभावास्त्य' मन्तुं कारुण्यनिरसनं च	" "

तस्य तावति तादृक् स दृष्टो धर्म्यन्तरे पुनः ।

व्याप्यांशो व्यापकांशस्य तथैव प्रतिपादकः ॥ ११ ॥

भूयोदर्शनगम्या च व्याप्तिः सामान्यधर्मयोः ।

ज्ञायते भेदहानेन कचिच्चापि विशेषयोः ॥ १२ ॥

नियमो ह्यनुमानादम् । स च सर्वेषामविशिष्ट एव किमवान्तरविभागेन ।
देशे यावतात्यनतिदूरमधिरूढस्य धूमादेर्दूरतरवर्तिनोऽपि नदीपूरस्य व्याप्तिं
दर्शयति । शङ्कुच्छायायाश्च नितान्त(दूर)वर्तिना ऋक्षोदयेन । यावति काल
इति च भाविनस्सवितुरुदयानुमानादानपि व्याप्तिं दर्शयतीति ॥ ११ ॥

नन्वस्या व्याप्तो न किञ्चित् प्रमाणमस्तीत्युक्तमत आह — भूयो
दर्शनेति । ऋष पुनर्भूयोदर्शनगम्या व्याप्तिः । किं हि तत्र प्रत्येकमेव
भूयासि दर्शनानि प्रमाणमाहोस्विद् दर्शनसङ्घातं पूर्यतनदर्शनादि-
तसस्कारसाचिवमन्तिम प्रमान्तर वा भूयोदर्शनप्रभवम् । तत्र न तावत्
प्रत्येकसन्दर्शनसमाधगम्या व्याप्तिरित्यवसितमेव । नो खल्वस्य सहस्राग्नि-
धूमावग्निराणे विलोक्यमानस्याग्निना व्याप्तो धूम इति मतिराविरस्ति ।
न चाननुभूतमविकल्पकेन सविकल्पकेनापि विपर्याक्रियते । न चानेक-
दर्शनारब्धो दर्शनममुदाय कश्चिदस्ति, तस्य दर्शनातिरेकेणामावात् ।
निरुद्धानागतप्रत्युत्पन्नाना चासहन्ममानत्वात् । पुरस्तनानेकदर्शनादितस
स्कारसहायमन्तिम तु दर्शनं कतरत् प्रमाणमिति चिन्तनीयम् । न तावत् प्रत्य
क्षम् । तद्वि द्वेधा विभक्तम् । आलोचनाज्ञान तत्प्रभव च विकल्पसम्भिन्नम् ।
न तावत् पूर्वं व्याप्तेरवधारणे समर्थम् अप्रतिसन्धानात् । व्याप्तेश्चायमनेन
प्रतिषेद्ध इति प्रतिसन्धानात्मकत्वात् । नच तदनपेक्षमुत्तरमात्मान
ठमते । यच्चेद सस्काराणां साचिष्यम्, इदमपि न चतुरश्रम् । सस्कारा
खलु यद्वन्तु रूपायत्मसम्भावितान्मनो भवन्ति, तत्रैव स्मृतिमात्रमाद
धति । न पुनरर्थांतरग्रहणाय कल्पन्ते । प्रत्यक्षे च व्याप्तिप्रमाणे कथमत-
द्विषयाणां व्याप्तिसिद्धिः । भवति हि यथायथ दृष्टानुमितश्रुतेभ्यः कर्म
फलेभ्यः पुर्विशेषेषु वैदिककर्मानुमानम् । न च तत्तत्कर्मानियमस्तस्य
तरय पश्चादे, पश्यत्यापरोक्षमीक्ष्यते अतीन्द्रियत्वात् । यच्चेदमध्वरे

विषयः.

श्लो०.

प०.

कृतायाश्चित्रादिचोदनास्वप्नामाप्यशङ्काया
भाष्ये करिष्यमाणाया यज्ञायुधिवचस्यमा-
भाष्यशङ्कायाश्च विशेषनिरूपणम्

८

२१६

श्रौतस्य यज्ञायुधिवचस्य दृष्टविरु-
द्धार्षकतया अप्रामाण्याशङ्का

९-१३

२१७-२१८

मन्त्रार्थवादात्मकेऽपि वेदविभागे प्रमा-
णान्तरविरोधेनाप्रामाण्याशङ्का

१४

२१९

'तत्सामान्यादभिज्ञेनादिचोदनास्वप्य-
नाश्वासः' इति भाष्यस्याशयवर्णनम्

१५

२१९

इति चित्राक्षेपवादः ।

सम्बन्धाक्षेपवादः

(१-४६)

(२२०-२३७)

स्वपक्षसाधनमुत्तेन परकृताक्षेपं परि-
हरतो भाष्यकारस्याशयवर्णनपूर्वकं स्व-
पक्षसाधकतया तदभिमतस्य प्रयोगद्वयस्य
निरूपणम्

१-२

२२०-२२१

शब्दार्थयोः सम्बन्धनित्यताक्षयणेन
कृतं वेदानां स्वतः प्रामाण्यं सम्बन्धाभावेन
निरस्त्यतः परस्य योऽयमाक्षेपः तदनुवादि-
भाष्यस्याशयवर्णनम्

३-८

२२१-२२३

(न्या) शब्दार्थयोः कार्यकारणभावा-
त्मकं सम्बन्धमुपपादयतो बौद्धगान्धिदेवा-
करणस्य मतानुवादस्तत्तिरस्सने च

२२२-२२३

गिद्धान्तभान्याशयवर्णनम्

८-१०

२२३-२२४

पाच्यवानकभावदृश्यसम्बन्धनिषेधे.

दृश्यम्

११-१२

२२४-२२५

स्वभावे प्रमाणमिति वक्ष्यते । अतो न किञ्चिद् व्याप्नोति प्रमाणम् । मानसमिति चेत् । न । घटिरस्वातन्त्र्यात् । तत्रैतत् स्याद्—यद्यपि घटिरिन्द्रियाण्यतीतानामतादिभिर्भावभेदैर्व्याप्तिं ग्रहीतुमसमर्थानि, मनस्तु सकलातीतादिविषयपरिच्छेदसाधारणं प्रतिबद्धसामर्थ्यं कचिदिति तद्वचनभाविना प्रत्यक्षेण व्याप्तिर्ग्राहीभ्यत इति । तच्च नैवं, घटिरस्वातन्त्र्यान्मनसः । नो खल्वपि घटिर्विषयबोधे मनस्स्वतन्त्रमिति वर्णितम् । तथाहि, मनसस्सार्धं मित्यत्र । स्वतन्त्रे हि घटिरिष्यमाणे मनसि सर्वस्त्वदर्शनी स्यात् । संस्कारतो व्यवस्थेति चेत् । न । स्मृतिहेतुत्वात् । तत्रैतत् स्यात्—यद्यपि क्वचलमस्वतन्त्रं मनो घटिर्विषयावधारणे, तथापि पूर्वपूर्वानुभवजनितसंस्कारसनाथं घटिरपि वर्तियते चक्षुराद्यनुगृहीतमिव रूपादौ । अतो नान्यवस्था । तच्च नैवम् । स्मृतिहेतुत्वात् । स्मृतिमात्रहेतवो हि पूर्वानुभवप्रभावितास्संस्कारा नोत्सहन्ते मनसो घटिरवग्रहेऽनुग्रहमाधातुम् । स्मृतिविषयान्तराणामपि ग्रहणप्रसङ्गात् । अस्ति हि तत्रापि स्मृतिहेतुस्संस्कारः । स चेद् ग्रहणे क्वचिन्मनसस्सहायी भवतीति किं न स्मृतिविषयान्तराण्यपि ग्राहयतीति यत् किञ्चिदेतत् ॥

यस्तु वदति—साहित्यमग्निधूमयोस्सम्बन्धः । स च प्रथमसमधिगमसमय एव संविदितः । अनवच्छिन्नदेशकालव्याग्निधूमयोस्सम्बन्धो भासते । न हीदानीमत्र वा तयोस्सम्बन्ध इति भवति मतिः । अपि तर्हि सन्नहितवर्तमानयोरेवेदन्तया प्रतिभासमानयोर्देशकालौ सम्बन्धश्च तयोर्विशेषणमग्नौ सम्बन्धविवेकः । नेदानीमत्र वा सम्बन्ध इति । तदेवमनवच्छिन्नरूपः स्वाभाविक एव संबन्धः सिद्धो भवति । स्वाभाविकत्वे च न व्यभिचाराशङ्कोपपत्तिरती । किमिदानीमनङ्गभूतमेव भूयोदर्शनम् । नानङ्गम् । अङ्गं त्वौपाधिकाशङ्कानिराकरणेन । वद्विहि धूमेन संयुक्तस्संवेदितोऽपि कदाचिद्दिधूमो दृश्यते । तत्राङ्गं धनदिरूपाधिरनुप्रविशति । न तु स्वाभाविकोऽङ्गधूमेन संबन्ध इति निश्चीयते । तद्दर्शनाच्च धूमेऽपि भवति दृक्का । कदाचिदौपाधिकः पौषवेनारयपि संबन्ध इति । सा भूयोदर्शनेन निवर्त्यते । बहुशोऽपि दृश्यमानस्य धूमस्य नाग्निसंबन्धे कश्चिदुपाधिरुपपद्यते । प्रयत्नेनापि चान्विशो न दृष्ट उपाधिर्नस्तीति निश्चीयते । तदेवं

॥ श्रीः ॥

मीमांसाश्लोकवार्तिकं

सुचरितमिष्टप्रणित्तया

काशिकाख्यया टीकया समेतम् ।

(तृतीयो भागः ।)

प्रत्यक्षाव्यभिचारित्वादेवंलक्षणकं च यत् ।

प्रसिद्धमनुमानादि न परीक्ष्यं तदप्यतः ॥ १ ॥

अत्र भाष्यकारेण विज्ञानवादान्ते “अतो न व्यभिचरति प्रत्यक्षम्” इति प्रत्यक्षाव्यभिचारित्वमुपसद्वत् ‘अनुमान ज्ञातसम्बन्धस्ये’-त्यादिनाऽनुमानलक्षणं प्रणीतम् । तस्य तात्पर्यं दर्शयति — प्रत्यक्षेति । अयमर्थः । वृत्तिकारग्रन्थे हि ‘तेन व्यभिचरति प्रत्यक्षम् । तत्पूर्वकत्वाच्चा-नुमानाद्यपि’ इति प्रत्यक्षव्यभिचारपूर्वकमनुमानादीनामपि व्यभिचारात् परीक्ष्यत्वमुक्तम् । तत्र प्रत्यक्षाव्यभिचारित्वे प्रतिपादिते व्यभिचारिकारण-प्रभवत्वेन तावद् व्यभिचारशङ्का प्रत्युक्ता । यदि परं स्वरूपश्रयो व्यभि-चारस्सम्भवति । सोऽपि वक्ष्यमाणलक्षणकेषु नाशङ्कनीय एव । न हि प्रतिबुद्धदृश्यः प्रतिगन्तव्यमिदित्यव्यभिचाराः । सकृद्व्यवहारोच्छेदप्रेस-ज्ञात् । एवमितरेष्वपि यथास्वमयसरे वक्ष्यामः । तस्मादनुमानाद्यपि लोका-प्रसिद्धं न परीक्षितव्यमिति ॥

इयं च सर्ववक्ष्यमाणप्रमाणलक्षणभाष्यतात्पर्यव्याख्या साधारणी वार्तिककारेण कृता । सर्ववक्ष्यमाणप्रमाणप्रपञ्चस्य हीदमेव माधारेण स्थानम् । अनेन च श्लोकेन समर्थितारम्भावसरः प्रपञ्चो विशेषणो व्याख्या-स्पष्ट इति । तदेतदुक्तं भवति । नात्र नैवाधिक दिवदलौकिकं प्रमाणानां

इदं तावत् प्रमाणाभावादी वक्तव्यम् । किं यत्नं व्याप्तिगोचरं ज्ञानं न जायते एव, सन्दिग्धं वा जायते, विपर्येति वा । त्रेधा हि परीक्षकैरप्रामाण्यं विभक्तम् । प्रकारान्तरासम्भवात् । न तावदाद्यः पक्षः । सविद्व्यवहारविरोधात् । दृश्यते हि बहुलं धूमममावुपलभमानोऽयमनेन नियत इत्यनुधारणपुरस्सरं ततोऽग्निमनुमाय तदनुसृत्य व्यवहरमाणः । तत्रासत्यं व्याप्तिसवित्तावुपपद्यते । व्यवहारदर्शनादेव सशयविपर्ययौ निराकार्यौ । ताभ्यामेवविधव्यवहारासम्भवात् । अतो न तावदप्रामाण्यम् । प्रामाण्यं तु षाढा विभज्यते । तद् यथायोग्यकस्यचित् कस्याचित् व्याप्ति सवित्तौ व्यवस्थापयामः । यथैव तावद् धूमस्याग्निना व्याप्तौ प्रत्यक्षस्य । न हाह प्रमाणान्तराणि सम्भवन्तीति वर्णितमेव ॥

ननु प्रथमदर्शनेऽनवगमात्प्रत्यक्षासम्भवोऽप्युक्त एव । अत एव भूयोदर्शनावगम्यत्वम् । ननु तान्यपि विकल्प्य दृष्टितानि प्रत्येकसादृश्ययोरसम्भवात् । सत्यम् । न प्रत्येकं व्याप्तिरवगम्यते । न च दर्शनानि सहन्यन्ते । प्राचीनानेकदर्शनजनितसंस्कारसहाये चरमे दर्शने चेतासि चकास्ति धूमस्य घट्टिनियतस्वभावत्व, रत्नतत्त्वमिव परीक्षमाणस्य, शब्दतत्त्वमिव व्याकरणस्मृतिसंस्कृतस्य, ब्राह्मणत्वमिव मातापितृसम्बन्धस्मरणसद्वृत्तस्य तैलाद् विविक्तमिव विलीनाज्यरसगन्धसद्वृत्तेन्द्रियस्य । न ह्येतत् सर्वमापातान्न प्रतिभातमिति परस्तादपि भासमानमन्यथा भवति । न च प्रमाणान्तरत्वमापादयति । ननुक्तं न स्मृतेरन्यत्र संस्कारा व्याप्तिर्यन्त इति । केन वा संस्काराणां स्मृतेरन्यत्र व्यापार उपेयते । स्मारयन्त एव तु ते पूर्वपूर्वावगमनाभिसम्बन्धधूमस्य व्याप्तिसविद जनयितुमभिप्रवृत्तस्येन्द्रियस्य सहायीभवन्ति । आन्तरात्मिकस्मृतिर्यद्वदितमपि चेन्द्रियसम्बन्धानुसारि प्रत्यक्षमिति वर्णितम् । इन्द्रियसम्बन्धफलापरोक्षावभासानुसारात् । न च यत् सदसा न प्रतिभाति तत्पश्चादपि प्रतिभासमानं प्रत्यक्षता जहाति । यथोदाहृत्येव तावत् ब्राह्मणत्वम् ।

ननु न तावदापातज प्रत्यक्ष व्याप्तौ प्रमाणमिति भणितम् । तत्पूर्वकं च सविकल्पकमिति कथं तस्यापि प्रामाण्यम् । अस्ति वा ब्राह्मणादि-

अव्यवस्था तूपस्थिता । अर्थापत्तिस्तर्हि भवतु । इदमेव चाद्यौ दर्शनमनघौ
चादर्शनमनुपपद्यमानमग्निना नियम प्रतिपादयति । किमत्र नोपपद्यते ।
दर्शनं तावत् तत्र भवतीत्येतावत्तवोपपन्नम्, न हि यदेकत्र भवति तेनान्यत्र
न भवितव्यम् । अन्यत्र भवतोऽदर्शनमनुपपन्नमिति चेत् । न । विप्रकृष्टा-
नामन्येषामप्यसन्निकर्षाददर्शनोपपत्तेः । सन्निहितेष्वनग्नियवदर्शनमनुपपन्न-
मिति चेद् अभावादुपपत्तेः । तेषु ह्यसौ नास्त्येव, कथमुपलभ्यते? भ्येत) ।
तत्र सताप्यन्यत्रापि न भवितव्यमेवेति किमत्र प्रमाणम् । अतो दर्शनादर्शन-
सहकृतेन्द्रियस्यैव वस्तुस्वभावावधारणमपराक्ष जायत इत्येवं समर्थनीयम् ।
नन्वेतदेव न विश्वः । कीदृशोऽसौ वस्तुनः स्वमारोऽवधार्यत इति । उक्त-
ममकृद् धूमोऽग्निना नियत इति । एतदुक्तं भवति—यदा यत्र धूमस्तदा
तत्राग्निसिति ।

ननु सन्निहितवर्तमानदेशकालमात्रसम्बन्धोऽस्तु प्रत्यक्षः । अना-
गतादिसम्बन्धस्तु कथम्, अतिप्रसङ्गो हि तथा (सति) स्यात् । न । सन्नि-
हितरूपमात्रोपलम्भात् । रूपमेव तु तादृश धूमादीना यदेवमुज्जीयते,
स्थिरमिव रूपं कुट्यादीनाम् । अस्ति हि तेषु विद्युदादिविलक्षणकालान्तर-
स्यायिरूपप्रकाशः । सन्निहितावान्तरसम्बन्धो न प्रत्यक्ष इति तद्वृत्तप्रत्यक्ष
भवति । अप्रत्यक्षे हि तस्मिन् नेदं रजतमिति पूर्वानुभूतरजतबाधो न
स्याद्, भिन्नविषयत्वात् । स्वकाले हि पूर्वविज्ञानेन रजतं विषयीकृतं न
भविष्यद्बाधकज्ञानक्षण इति कथं तत्रात्रसक्तं बाध्यते । कालान्तर-
सम्बन्धोऽपि तेन रूपेण पूर्वज्ञानावधारितं भविष्यज्ज्ञानकालमापि व्याप्नो-
तीति भवति समानविषयतामासाद्य बाधः ।

ननु यद् वस्तुनो रूपं तत्परानपेक्षमवगम्यते, अग्नेरिवोष्णत्वम् ।
न च धूमस्यागृहीतप्रतिसम्बन्धिना तद्वृत्तमवगम्यत इति कथं वस्तुरूपत्वम् ।
भैवम् । सम्बन्धो ह्यसौ, कथमनवगते प्रतिसम्बन्धिन्यवसीयते । यथाह—

‘नियमो नाम सम्बन्धः स्वमतेनोच्यतेऽधुना’ ।

इति । अतो यदेतदग्निना धूमस्य नियतत्वं भावात्मकमिदं तत्प्रत्यक्षेणाव-
गम्यत इति किमनुपपन्नम् । यथा चानग्निनिवृत्तिर्न नियमः तथा वर्णितमेव ।
विपक्षव्यावृत्त्या तु विधिरूप एव नियमः परीक्षकैर्व्याख्याय परेभ्यः प्राति-

द्वयं वा ज्ञातसम्बन्धमुपलब्धं परस्परम् ।

तस्यैकदेशशब्दाभ्यामुच्येते समुदायिनौ ॥ ३ ॥

व्याख्यानान्तरमाह — एकदेशीति । एकदेशौ हि नैकदेशिन-
मन्तरेण स्यातामिति आक्षिप्तस्यैकदेशिनो युक्तमन्यपदार्थत्वम् ।

नन्वेवं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशिनो य एकदेशस्तस्यैकदेशस्य दर्श-
नादिष्युच्यमाने स एव दर्शनोपसर्जनत्वादेकदेशस्यैकदेशिनः सम्बन्ध-
स्सम्बन्धविशेषापेक्षस्य वा समासदोषः प्रसज्यते । भवेदेतदेवम् । यथेक-
देशव्यतिरेकजनिता पृष्ठी स्यात् । इयं त्वेकदेशदर्शनव्यतिरेकजनिता पृष्ठी
तदपि परस्परया बाजपेयस्य यूप इतिवदेकदेशिनो भवत्येव । कः पुन-
रत्रैकदेशी ज्ञातसम्बन्धः पक्षस्तपक्षो वा । न तावत् पक्षः ज्ञायमानसम्बन्ध-
त्वात् । न च सपक्ष सिद्धत्वेनाननुमेयत्वात् । नैष दोषः । व्यातिर्हि न
सकृद्दर्शननिर्ग्राह्या । भूयोभिस्तु दर्शनैः पूर्वपूर्वावगतसकलदेशकालविविक्त-
धूमवन्मात्रस्याग्निमत्तया व्याधिरवधारिता । न पुनरत्रायमिदानीं वा धूम-
वानग्निमानिति । अतः पक्षैकदेशिनोऽपि सामान्यतो धूमवत्तौपाधिक-
सम्बन्धो ज्ञात इति स एव ज्ञानसम्बन्धः । सामान्यतो गृहीतेऽपि देशादि-
भेदेन प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानवन्ननुमानप्रत्यभिज्ञानमनुपपन्नमिति न प्रमेयाभावः ।
एकदेश्येकदेशो चाश्रयाश्रयिणावभिमतौ । न पुनरवयवावयविनाविति
द्रष्टव्यमिति ॥ १३ ॥

कर्मधारयसमासो वायमित्याह — कर्मधारयेति । अयमर्थः —
ज्ञातश्चासौ सम्बन्धश्चेति कर्मधारयोऽयम् । अत्र च पक्षे संप्रगन्धिनि गम्ये
गमके चैकदेशता । कथं सम्बन्ध्याधारस्य सम्बन्धस्य सम्बन्धिनावेक-
देशी । न हि मूढराधारस्य धूमस्यैकदेशो गिरिः । आधेयमेव तु धूम-
स्तदेकदेशतया मन्यते । उच्यते । भवत्याधाराशेऽप्येकदेशवाचोयुक्तिः ।
यथा अवयव्याधारेष्ववयवेषु च समूहिष्विति निरवयवम् ॥ २ ॥

द्वयं वाऽन्यपदार्थं इत्याह — द्वयं चेति । सम्बन्धप्रवृत्तकाले
परस्परसम्बन्धमुपलब्धं व्याप्यव्यापकद्वयं ज्ञातसम्बन्धमुच्यते, तस्य च
समुदायिनावेकदेशी । यथा चैतदेव तथा प्रागेवोक्तमिति । ॥

व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद् धर्मः प्रयोजकः ॥ १३ ॥

अस्मिन् सत्यमुना भाव्यामिति शक्त्या निरूप्यते ।

अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ॥ १४ ॥

तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा ।

ये तु तानपि विस्त्वधं साध्यसिद्ध्यै प्रयुज्यते ॥ १५ ॥

दैक्षपशुहिंसादीनामधर्मत्व प्रसज्येतेत्यत आह—व्याप्तेश्चेति द्वयेन । अयमभिप्रायः — सत्यनाथात्ताद् भवति अत्र, यथा किल हिंसात्वमात्रानुबन्ध्यधर्मत्वमिति । नत्वेतदेवम् । निर्जातेन धर्मत्वेन हिंसात्व व्याप्यते । न च शास्त्रादन्ते तज्ज्ञानोपायस्सम्भवति । न च हिंसात्वमात्रमनर्थसाधनमिति शास्त्रमस्ति । निशेषहिंसाया विहितत्वात् । विध्यवरुद्धनिषेधे च प्रतिषेधानवकाशात् । प्रतिषेधमन्तरेण चानर्थसाधनत्वज्ञानोपायाभावात् । अतः परिहृत्यापनादविषयमुत्सर्गोऽभिविहित इति हिंसान्तराणि 'न हिंस्यादि'ति प्रतिषेधोऽवत्प्रते । एव च यद्यपि चाद्यहिंसासु हिंसात्वादधर्मत्वयोस्साहित्यमवगतं, तथापि न हिंसात्वमधर्मत्वप्रयोजकम् । किन्तु निषिद्धत्वम् । असत्यपि हिंसात्वे निषिद्धत्वमात्रेण सुरापानादारधर्मत्वसिद्धेः । अतो य एवास्मिन् सत्येवाप्य न चेत् शक्तिरस्ति इत्यनेन रूपेण निरूप्यते । व्याप्यतयावगम्यत इति यावत् । स एव धर्मः प्रयोजक इत्युच्यते । परप्रयुक्तव्याप्युपजीविनस्तु हिंसात्वादयः, न तैरधर्मत्वादि व्यापकांशोऽवधारयितुं शक्यते । न हि चाद्यहिंसा हिंसेत्येवाधर्मः, किन्तु निषिद्धेति । अतो न क्वचिद्विहितानां दैक्षपशुहिंसानामधर्मत्वमिति ॥ १४१ ॥

ये देवजातीयकानप्यवयोजकान् हेतुन् प्रयुज्यते, ते सुलभं प्रतिहेत्वादियैश्चिन्नाभ्यामिति । शक्यत हि प्रतिहेतुर्दर्शयितुं, दैक्षपशुहिंसाधर्मः विहितत्वादमिहोपादिवदिति । प्रयोजके हि हेतावेवजातीयका दोषा नास्पद लभन्ते । अप्रयोजके तु सुलभा एव । तदेतदाह — चेत्त्विति । विस्त्वधमिति क्रियाविशेषणम् । यथा विश्वाग्ने भवति तथा प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ १५१ ॥

इति । ननु सुक्तेन्वनविकारे तस्य धूमस्य चैकाधिकारणत्वादवगतिः । न तु रूपरसावेककारणकौ । कारणरसा हि कार्ये रसमारभन्ते । कारणरूपाणि च कार्ये रूपम् । तत् कुतस्समानकारणता । नैककारणतयैकसामग्र्यर्थान्त्वम् । किन्तु रसाद् रसहेतुरनुमीयमानः प्रवृत्तिरूपजननशक्तिरूपोपादानकारणसहकृतोऽनुमीयते । तथाप्येवैव कारणत्वात् प्रवृत्तिशक्तिना च कारणेन रूपं जन्यत इति रूपसिद्धिः । तादिदननुपपन्नम् यत् तावत् कार्यं कारणेन विना न भवतीति ततस्तज्ज्ञानमुक्तम् । तदयुक्तम् । कथं हि कारणेन विना कार्यमेव न भवति इत्येतदेवावसेयम् । तद्विना भवतो नित्यं सत्त्वमसत्त्व वा स्यात् । ततश्च कार्यतैव हीयेत । उक्तं हि तैः—

“नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् ।

अपेक्षानो हि भावानां कदाचित्कृत्वसम्भवः ॥”

इति । अपेक्षातः कदाचित्कृत्वमनपेक्षं तु सदसद्वा स्यात् । गगनशशविषाणवदिति चेत् । यद्येवमन्योऽयं कार्यकारणभावात् स्वभावनियमः यदनपेक्षं तन्नित्यं सदसद्वा भवतीति । यच्च रसाद्रूपावगतिरेकसामग्र्यर्थान्त्वादित्युक्तम् । तदप्ययुक्तम् । यद्यपि प्रवृत्तिशक्तिरूपोपादानकारणसहकृतो रसहेतुरवगतः स्वकार्याद्, रूपं तु कुतोऽवगम्यते । प्रवृत्तिसामर्थ्यात् कारणादिति चेत् । ननु नादो रूपस्य कार्यं नाभेति कथं तदवगमे हेतुः । प्रवृत्तिशक्तेः कारणस्य कार्याव्यभिचारादिति चेत् । न । तर्हि कार्यतदात्मनोरेवाविनाभावः कारणेऽपि (भावाद् ? भवेत्) । भवत्विति चेत् । न । अत्रेऽपि धूमनुमानप्रसङ्गात् । अस्त्विति चेत् । अतन्त्रं तर्हि कार्यत्वमुमाने । स्यान्मतम् । न प्रवृत्तिसामर्थ्यात् कारणाद् रूपानुमानम् । अपि तर्हि रूपवद्रूपकारणसहकारिणा रसकारणेन रसो जन्यते । सहकारि-कारणमपि सन्निवेशणं कारणमेवेति रसादितरेतरानुपपन्नं कारणचक्रमनुभास्यत इति । तत्र । कार्यकारणयोर्यौगपद्याद्रूपकारणस्य तद्वत्तानुपपत्तिः । पारिशेष्याद् (दृष्ट्याद् ?) रूपमेव सहकारीति वाच्यम् । तत्र च वृथा तत्कारणानुमानपरिश्रमः । रूपं सहकारीत्यपि नानिर्णीतरूपरसाविनाभावोऽनुभवितुमुत्सहते । प्रागेव तत् तन्निर्णये वृथारूपतद्वेतोः सहकारित्वकल्पना ।

न मनुष्यत्वमात्रेण शूद्रस्थेन प्रयुज्यते ।

कृतसावयवत्वादिप्रयुक्ता च विनाशिता ॥ २० ॥

प्रयत्नानन्तरज्ञानसहशैर्न प्रयुज्यते ।

चतुर्णां वर्णानामधिकारः, उतापशूद्राणां त्रयाणामिति संशये चतुर्णामिति प्राप्तम्, चत्वारोऽपि हि वर्णाः स्वर्गं कामयन्त इति स्वर्गकामपदेनाभिधीयन्ते । स्वर्गकामश्चात्राधिकारितया ज्ञायत इति प्राप्ते उक्तम् — अपशूद्राणामधिकार इति । विद्याभिसाध्या हि ते क्रतवः । अनग्निरविद्वान्श्रान्तिमो वर्णः । कथमसौ वैतानिके कर्मण्यधिक्रियते । ननु श्रुत्यर्थावगताधिकारसामर्थ्यादेव शूद्रस्याप्यग्निविद्ययोराक्षेपो भविष्यति । न । अविधानात् । त्रैवर्णिकस्यैव 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत' 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इत्येवमादिभिरग्निविद्ये विहिते । न चानियमेनैव ते शूद्रस्यापि भविष्यत' इति शक्यते वक्तुम् । को हि प्रतिलब्धविद्याभिसम्बन्धस्यैवर्णिकाधिकारसम्पादितासु कामश्रुतिषु नियतकालवयोवस्थमुपनयनमाधानं वा जघन्यवर्णभ्योपकल्पयितुमुत्सहते । अतस्त्रैवर्णिकत्वप्रयुक्तमेव यागादीनां स्वर्गहेतुत्वम् । न मनुष्यत्वमात्रेण शूद्रसमवायिना प्रयुज्यते । तद् यदि कश्चिदनुमानकुशलः प्रयुक्ते शूद्रकृतो यागः स्वर्गहेतुः मनुष्यकृतत्वात् त्रैवर्णिकाचरितयागवादिति । तस्यागमविरोधः । नन्वागमविरोध उदाहृत एव, किं पुनस्तदुदाहरणेन । उच्यते । पूर्वमवर्मत्वानुमानस्य नैदिकहिंसाविषयस्य साक्षादागमविरोधो वर्णितः, व्यक्तमेव दैक्षपशुहिंसा विधीयमानत्वाद् अर्थसाधनमित्येतदवगम्यते, कथमसावधर्मो भविष्यतीति, चोदनालक्षणस्यार्थस्य धर्मत्वात् । इह तु शूद्रकृतस्य यागादेः स्वर्गहेतुता न साक्षादागमेन प्रतिक्षिप्यते । किन्तु त्रैवर्णिकाधिकारलाभादर्थ्यादितरविरास इति विशेषः ॥ १९१ ।

अप्रयोजकोदाहरणच्छेदनेदानीं परोपालम्भनार्थमुदाहरणान्तराणि दर्शयति — नृत्नेति द्वयेन । प्रयत्नानन्तरज्ञानसदृशाः प्रत्ययानवस्थानादयोऽभिमतता तैश्चन्दगोर्चरस्तस्य विनाशिता न प्रयुज्यते । कृतकत्वादिप्रयुक्ता ह्यसौ । न च कृतकत्वमेव प्रयत्नानन्तरदर्शनेन साधयितुं शक्यम् । आकाशादिभिर्व्यभिचारात् । यदि तर्हि सावयवत्वप्रयुक्ता विनाशिता,

व्याप्यस्य गमकत्वं च व्यापकं गम्यमिष्यते ॥ ४ ॥

यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोऽपि वा भवेत् ।

स व्याप्यो व्यापकस्तस्य समो वाभ्याधिकोऽपि वा ॥ ५ ॥

तेन व्याप्ये गृहीतेऽर्थे व्यापकस्तस्य गृह्यते ।

न ह्यन्यथा भवत्येषा व्याप्यव्यापकता तयोः ॥ ६ ॥

इति , तस्माद् वक्तव्योऽनुमानाद्भूतस्सम्बन्धः । अत आह —
सम्बन्ध इति । व्याप्तिर्हि साहित्यनियममपदिशति । तदर्थिनो हेतुदेश-
दर्शनादेकदेशान्तरे बुद्धिरुत्पद्यते, अतस्तमान्यवचनोऽपि सम्बन्धशब्द-
उपरितनसमभिव्याहारादत्रानुमानलक्षणग्रन्थे विशेषपरो भवति । उपरि-
चास्यावधारणे प्रमाणं यद्व्यत इति ॥ ३२ ॥

यदि ज्ञातसम्बन्धस्यानुमान स तर्हि सम्बन्धो व्याश्रय इत्युभयानु-
माने लिङ्गं स्यादत आह— व्याप्येति ॥ ४ ॥

अत्र कारणमाह— यो यस्येति द्वयेन । सः --समन्यूनदेशकालो-
हि व्याप्यो भवति । पूर्वं तावद् यत्रोभयोरपि धर्मयोर्व्याप्यव्यापकत्वम् ।
यथा परस्तादुदाहरिष्यते । उत्तरस्तु यथा धूमादिः, स हि प्रायेणामिदेश-
कालवर्ती भवति । सत्यपि चात्रावभवंस्ततो देशकालाभ्यां न्यूनो मनति ।
यावन्तावमेदेशकालौ तावन्तौ नास्येति न्यूनत्वम् । अत एव चात्रावमे-
व्यापको न भवति । सकलतदीयदेशकालाभ्यामेः । व्यापकस्तु समाधिकदे-
शकालः । अत्रापि पूर्वोक्त एव पूर्वः । उत्तरस्तु यथाऽग्निरेव धूमस्य ।
स हि तस्य देशकालौ तावद् व्याप्नोत्येव । असत्यपि धूमे भवन् देश-
कालाभ्यामधिकोऽप्यभिधीयते । यतश्चानयोरीदृशं स्वरूपं नान्यथा
व्याप्यव्यापकतात्मकता, तेन कारणेन व्याप्य एव गृहीते व्यापकस्य ग्रहणं
भवति यदसौ तं विनापि न भवत्येव । न चात्रावमेव धूमस्यामेदेश-
कालावतिरूप्यापि भवति । येन तं विनापि भवतं न गमयेत् । अग्नि-
स्त्वनेवंविध इति नासौ धूमस्य गमको भवति । ननु चाप्यं विशेषो

अपरार्थे हि धूमादेः स्वरूपेनैकदेशता ।

स एव चोभयात्मायं गम्यो गमक एव वा ॥ २४ ॥

देशदर्शनादकदेशान्तरविशिष्ट एकदेश्यनुमानस्य विषय इष्यते । तन्न । अनुपात्तत्वात् । न ह्यत्रैकदेशी केनचिच्छब्देनोपात्तः । अतस्तदनुपादानान्म्यूनं लक्षणमिवाशङ्क्याह — उपात्त इति । यद्यपि स्वशब्देन नैकदेश्युपात्तस्तथाप्येकदेशशब्दाभ्यामेवार्थादाक्षिप्यत इति न न्यूनत्वदोष इति ॥ २३ ॥

अर्थाक्षेपे कारणमाह — अपरार्थ इति । न हि धूमादिस्वरूपमात्रमपरार्थीभूतमेकदेशपदाम्पद भवति । न च परस्परापेक्षयैकदेशवाचोयुक्तिरुपपद्यते । न ह्यन्यैकदेशो धूम इति कस्याचित् प्रतिपत्तिरस्ति । न चागृहीतेऽयौ तदेकदेशतया धूमोऽवगन्तुं शक्यते । गृहीते च तस्मिन्ननुमेयाभावः । अत एकदेशत्वानुपपत्त्यैव तदाश्रयः कश्चिदेकदेश्यवगम्यत इति सिद्धमिति ॥ २३ ॥

नन्वाक्षिप्यतामेकदेशशब्दाभ्यामेकदेशी । तदेकत्व तु कुतोऽवगम्यते । अतः कश्चिदेव धूम इष्ट्वा क्वचिदेकदेश्यन्तरेऽनुमानं न स्यात् । एकाधिकरण्यत्वेकदेशयोर्न सिध्यति, अनुपादानादित्यत आह — स एवेति । पूर्वप्रकृतमेकदेशवानिति विवक्षितैकसङ्ख्यमेकदेशिन प्रत्यवमृशति स एवेति । स एतत्वेक एवैकदेशी गम्यगमकरूपः उभयात्मकत्वात् । तस्य हि तौ नाम वक्ष्यमाणात्मानौ स्तः, यद्विरूपत्वमर्हति । नन्वेकत्वं नैकदेशिनोऽनुपपत्तं उच्यत इत्युक्तम् । न । ज्ञातसम्बन्धस्येत्येकवचनेनैवोपादानात् । एकदेशिनि ह्यन्यपदा (यैकस्य ? ये ए) कत्वमेकवचनेनोपात्त, प्रमातृपक्षेऽपि प्रथमोचरितेनैकदेशशब्देन स्वाश्रय एकदेशिन्याक्षिप्ते द्वितीयापेक्षाक्षेपेऽपि स एव बुद्धौ विपरिवर्तमानस्तदाश्रयत्वेनावगम्यते नान्यः । तत्परित्यागे कारणाभावात्, तथा व्युत्पत्तिदर्शनाच्च । यथा देवदत्तस्यैकत्र को कङ्कणमङ्गुलीयक करान्तर इति न भिन्नः कराश्रयोऽवगम्यते । अपि तर्हि देवदत्त एक एव । अतस्सिद्धमेक एवैकदेशी गम्यगमकरूप इति ॥ २४ ॥

तेन यत्राप्युभौ धर्मौ व्याप्यव्यापकसम्मतौ ।

तत्रापि व्याप्यतैव स्यादङ्गं न व्यापिता मितेः ॥ ९ ॥

तेन धर्म्यन्तरेष्वेवा यस्य येनैव यादृशी ।

देशे यावति काले वा व्याप्यता प्राङ्निरूपिता ॥ १० ॥

एवमसङ्ख्ये गम्यगमकविवेकाद् यत्रापि व्याप्तिसङ्ख्ये भवति तत्रापि व्याप्यत्वमेव गमकत्वे कारणमिति निष्कृष्यत इत्याह— तेनेति ॥ ९ ॥

ननु व्याप्तिरनुमानाङ्गमित्युक्तम् । कस्य पुनरियं संयोगिनस्समवायिनस्सम्बन्धिसम्बन्धिनो वा । न ह्यत्र व्यवस्थामुपलभामहे । सर्वेषामप्यनुमापकत्वात् । तद् यदि संयोगी व्याप्यः । रसादूपानुमानं न स्यात् । अथ समवायी धूमादग्न्यनुमानम्, सम्बन्धिसम्बन्धिनश्च पित्रोर्ब्राह्मणत्वात् पुत्रस्य ब्राह्मणत्वानुमानमित्यादि दर्शयितव्यम् । अपि च व्याप्तिरित्यन्वयोऽभिधीयते । उपश्लेष इति यावत् । न चासौ भूमौ प्रतिष्ठितेनाग्निना गगनगतस्य धूमाग्रस्य सम्भवति । न च भूमिष्ठा शङ्कुच्छायां दिवि वर्तमानः ऋक्षोदयोऽन्वेति । व्याप्तिश्च कस्यचित् केनचिद् भवन्ती देशतो वा स्यात् कालतो वा । पूर्वस्मिन् कल्पे भाविनस्सवितुरुदयस्याद्यतनार्कस्यैवोदयात् अष्टौ यामानातिक्म्यानुमानं न स्यात् । परस्मिन् धूमादग्न्यनुमानमित्यादि पर्यनुयोक्तव्यम् । अत आह—तेनेति द्वयेन । येन खल्वपि विवक्षितवान्तरविभागं व्याप्यतामात्रमनुमानाङ्गम् तेन कारणेन यस्यैव संयोगादीनामन्यतमस्य, येनैव-तेषामन्यतमेन, यादृशी-उपश्लिष्टेनेतरेण वा व्याप्यता प्रागवगता, सैवानुमाने कारणं भवति । नष्टपक्षेपो व्याप्तिः । उक्तं हि—“सम्बन्धनियमोऽसावि”ति । स चानुपश्लिष्टेनापि भवति । यो हि यस्मिन् सति भवति, असति च न भवति, तेन नियम्यत इत्युच्यते । किमत्रोपश्लेषेण । न चात्र देशादीनामन्यतमविवक्षा । यावति हि देशे काले वा वर्तमानस्य यस्य व्याप्यता निरूपितपूर्वा, यावदेशकालभाविना व्यापकेन तस्य व्यापकांशस्य तावत्येव देशादौ वर्तमानस्य स व्याप्यांशस्तादृगेव, गगनादिवर्ति-धर्म्यन्तरे दृष्टान्तधर्म्यपेक्षया साध्यधर्मिणि दृष्टसन् प्रतिपादको भवति ।

एकदेशविशिष्टश्च धर्म्यवात्रानुमीयते ।

। नहि तन्निरपेक्षत्वे सम्भवत्यनुमेयता ॥ २७ ॥

न धर्ममात्रं सिद्धत्वात् तथा धर्मी तथोभयम् ।

व्यस्तं वापि समस्तं वा स्वातन्त्र्येणानुमीयते ॥ २८ ॥

एकदेशस्य लिङ्गत्वं साध्येनानुगमोऽस्य च ।

द्वयं च न स्याद्विष्टं सत् पक्षेष्वेव यथाक्रमम् ॥ २९ ॥

सामान्य किञ्चित्समस्ति । तद्भावेऽपि पुनरपि सिद्धसाध्यतैव । अत एवाह. —

“अनुमामङ्गपङ्केऽस्मिन् निभग्रा वादिदन्तिनः ।

विशेषेऽनुगमामावस्सामान्ये सिद्धसाध्यता” ॥

इत्यत आह—एकदेशेति । अयमभिप्रायः—दण्ड्यादिशब्दवद् विशिष्ट-
विषयमेवानुमानम् । न च सम्बन्धग्रहणाभावः । सकलोपाधिपरित्यागेन
धूमवन्मात्रस्याग्रिमत्तया सम्बन्धावगमादित्युक्तमस्माभिः । असत्यपि
सामान्ये केनचिदेकेनोपाधिना न गतानामपि भागानां सम्बन्धो गृह्यत एव ।
यद्यपि धूमवानग्निमानिति सामान्यतोऽवगतम्, तथाप्ययमसाविति विशेष-
रूपेण प्रत्यभिज्ञानात्प्रमाणविषयत्वमप्युपपन्नमित्युक्तमेवेति । कस्मात् पुन-
र्विशेषणमात्रपर्यवसाय्येव प्रमाणं नेष्येत, अत आह — नहीति ॥ २७ ॥

असम्भवमेव दर्शयति — न धर्मेति । धर्ममात्रं हि सम्बन्धग्रहण-
काले सिद्धमिति भवतैवोक्तमिति । एवमेव धर्मिमात्रानुमाने स्वतन्त्रोभया-
नुमाने वा सिद्धसाध्यता दर्शयितव्येत्याह — तथेति ॥ २८ ॥

धर्मधर्म्युभयेष्वेवानुमेयेषु यथासङ्गं दूषणान्तराभ्याह — एक-
देशस्येति ॥ २९ ॥

वितते वैदिकादङ्गात् प्रधानाच्चापूर्वानुमानम्, तदपि न स्यात् । व्याप्यव-
धारणे प्रमाणाभावात् । मेघाभावाच्च वृष्ट्यभावानुमानमित्यादि दर्शयि-
तव्यम् । अतो न तावत् प्रत्यक्षा व्याप्तिः । न चानुमानिकी । प्रमाणा-
भावादेव तदधीनात्मलाभस्य तस्यानुपपत्तेः । शब्दस्त्वनामतोत्पाद्यभावविषयो
न सिद्धव्याप्तिकलस्यै प्रभवति । उभयानामपि प्रमाणान्तरप्रसिद्धवस्तु-
सादृश्यमाप्रतिषेध न वस्तुनस्सत्तां प्रमिणोति । अर्थापत्तिरप्यन्यथानु-
पपद्यमानार्थविषया दर्शनप्रभवा । न च सादृतावधारितयोरसत्यां व्याप्तौ
किञ्चिदनुपपन्नं नाम ॥

ननु कार्यता नोपपद्यते । कथं हि कार्यमसति कारणे भवति । भूयो-
दर्शनसमाधिगम्यं च कार्यत्वमिति भूयोदर्शनप्रसूतकार्यत्वावगमन्यथानुप-
पत्तिप्रमाणिका कारणव्याप्तिसिद्धिः । कथमिदानीमकार्यकारणभूतेषु व्याप्ति-
स्तेत्यसि । भूयांसि दर्शनान्येवासत्यां व्याप्तौ नोपपद्यन्त इति चेत्, किं
हि तेषां व्याप्तिमन्तरेण न सम्भवति स्वरूपं, तावच्च कारणसामग्रीक हि
वसिष्ठम् । स्वगोचरप्रकाशनमपि स्वत एव विषयस्यापि स्वप्रमाणपरि-
च्छिन्नस्य न किञ्चिदनुपपन्नं पश्याम । न चासौ प्रमाणान्तरेण प्रतिहन्यते ।
यन्नोपपद्येत । न च भावस्वरूपा व्याप्तिरभावेन प्रमीयत इति साम्प्रतम् ।
तत्रासावभावप्रमाणिका न स्यादेव ॥

स्यान्मत्तम् — केयमन्या धूमस्याग्निना व्याप्तिरभिनिवृत्तेः ।
सा चामावरूपत्वादभावेन प्रमीयत इति युक्तमेव । तन्न । वस्तुरूप-
त्वात् । वस्तुरूपो हि स्वभावो धूमादेः केनचिन्नियतः । इतरथा व्या-
वर्तते खल्वय शशविषाणाभावादपीति शशविषाणेनापि नियम्येत ।
कथमसता नियम्यत इति चेत् । को दोषः । व्यावृत्तिर्हि नियमः । सा
चास्तीति किं शशविषाणस्य सत्त्वासत्त्वाम्याम् । यदि मतं विपक्षस्यावृ-
त्तिर्नियम इति । कोऽयं विपक्षो नाम । यो हि येन नियम्यते तस्य
तत्परिपन्थी विपक्षः । व्याप्यते च शशविषाणेन तदभावान्निवृत्तो धूम
इत्यनगिरिव तदभावोऽपि विपक्ष एव । अपि चाशेषविपक्षाणामुपलब्ध्य-
योग्यत्वाच्च तेभ्यो निवृत्तिरभावेन शक्यतेऽवगन्तुम् । योग्यप्रमाणाभावो

न चाकारद्वयं तस्य साध्यसाधनभाग् भवेत् ।

तस्मादर्थगृहीतत्वान्मतुवर्थस्य गम्यता ॥ ३२ ॥

न स्वातन्त्र्येण मन्तव्या यथा दण्ड्यादिशब्दतः ।

विशिष्टार्थप्रतीतौ स्यात् सम्बन्धो नान्तरीयकः ॥ ३३ ॥

अपि चायं सम्बन्धसाध्यमानस्सन्मात्रतया वा साध्यते, केनचिद् वा धर्मेण विशिष्टः । न तावद् वस्तुसत्तामात्रमनुमानस्य विषयः । न च पर्वतादिवत्सिद्धसाध्यरूपमाकारद्वयं सम्बन्धो वहति, येनानुमानस्य विषयो भवेत् । तस्मान्न कथञ्चित् सम्बन्धसाध्य इत्याह — नचेति । नन्वसति सम्बन्धे विशिष्ट एव साधयितुं न शक्यते । नास्ति नाम स प्रकारः, यद-सम्बन्ध्यमान एवाग्निना पर्वतस्तद्विशिष्टो भवतीत्यत आह — तस्मादिति ध्यान्तेन । न(नु) सत्यमसति सम्बन्धे विशिष्टो न भवति, न त्वेता-वता सम्बन्धसाध्यता सिध्ति, विशिष्टसाध्यत्वान्ययानुपपत्त्यैव त्वर्थ-गृहीता मतुवर्थस्य सम्बन्धस्य साध्यता न पुनः स्वतन्त्रस्येति । अत्रैव दृष्टान्तमाह — यथेति । दण्ड्यादिशब्दा हि दण्डादिविशिष्टमेवामिदधा-नास्सम्बन्धमप्यर्थादुपाददते, नत्वभिदधति । तद्वदिहापि पर्वतोऽग्निमानिति साध्यमानेऽर्थगृहीतोऽग्निसम्बन्धः, न पुनस्स एव साध्यते । यथा दण्ड्या-दिशब्दतो विशिष्टार्थप्रतीतौ सत्यां सम्बन्धो नान्तरीयको भवति, एव-मत्रापि विशिष्टे साध्यमानेऽनुनिष्पादी भवतीत्यर्थः ।

इदं तु चिन्तनीयम् । कथं दण्ड्यादिशब्दा विशिष्टवचना इति । मत्वर्थाप्रत्ययान्ता हि ते । स चास्यास्मिन्नस्तीति सम्बन्धे स्मर्यते, अतस्स-म्बन्ध एवात्र प्रत्ययार्थः । स च प्रधानः । 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह मृतः प्राधान्येन' इति स्मृतेः । इदं हि भेदेनैवोभयोरभिधाने प्राधान्यप्रति-पादनार्थं वचनम् । प्रधानं च शब्दार्थः । अतस्सम्बन्धवचना एव दण्ड्या-दिशब्दा इति युक्तम् । अपि च 'नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यत' इति विशिष्टाभिधित्सायामवश्यम्भावि प्रथमतः विशेषणाभिधानमापतति तत एव विशिष्टवगादासिद्धेर्न तदयावच्छब्दस्याभिधानशक्तिरपकत्रयिषु

धूममात्रानुबन्धमिरिति सिद्धं भवति । ततश्चानौपाधिकस्य न व्यभिचारा-
शङ्केति । स वक्तव्यः किमिदानीं साहित्यमात्रमनुमानाङ्गं तन्नियमो वा । यदि
साहित्यमात्रं तत्तर्हि प्रथमदर्शन एव समधिगतमिति पुनर्धूमदर्शिनोऽविदित-
व्याप्तेरप्यनुमान स्यात् । अथ तन्नियमः, तस्यैवेदं प्रमाणमनुस्रियते कुत
स्सिध्यतीति । न हि प्रथमदर्शिनोऽयमनेन नियत इति मतिराविर्भवन्ती
दृश्यते । अनवच्छिन्नदेशकालतयावगमनसंबन्धः स्वाभाविको भवति, ततो
नियम इति चेत् । स तर्हि तथाविधः प्रथममेवावगत इति भूयोदर्शनं
नापेक्षेत । तथा दृष्टस्याप्यग्नेर्धूमसंबन्धो व्यभिचरति । तद्दर्शनाच्च धूमेऽपि
व्यभिचाराशङ्का जायते । तन्निराकरणायासकृद्दर्शनापेक्षेति चेत्, यद्यनव-
च्छिन्नस्यापि देशतः कालतो वा कदाचित् कस्यचिद् वियोगो दृश्यते ।
कस्तर्हि इतरत्रापि सप्ताश्वासः । नन्विद्यमाशङ्का भूयोदर्शनेन निराक्रियत
इत्युक्तम् । कथं निराक्रियते । यदा शतशोऽपि धूमवानग्निरवगतो विधूमो
दृश्यते । न चात्र प्रतिनियम इत्यदनिर्देशनैरव्यभिचारः सिध्यति इति ।

ननु धूमस्याप्यग्निसंबन्धे न कश्चिदुपाधिरुपगम्यते अक्षरेव धूम
संबन्धे । अतः कथमसौ सत्यपि धूमेन भविष्यति । न । देशदेरेवोपाधित्वेन
शङ्क्यमानत्वान् । अग्नौ धूमसंबन्धव्यभिचारमुपलभ्याशङ्कते — कदाचिद्
धूमस्याप्यग्निसंबन्धे देशकालाद्युपाधिः स्यादिति । दृष्ट हि कचिद् देशे
खर्जुराणां पिण्डखर्जूरफलदम् । वृश्चिकदशनस्य च मरणकारणत्वम् । तद्देशा-
न्तरे न भवति । तद्वत् धूमोऽपि जातु जायेतान्तराणापि हुताशनं
कचिदिति शङ्कमाना न तस्य नियममग्निनाध्यवस्यन्ति शतांशेनापि ।
विपक्षाद् व्यावृत्तिशङ्क्यमाना अनुमानोदयं प्रतिबध्नातीति कतरच्चेद प्रमा-
णम्, अनौपाधिकोऽभिर्धूममात्रानुबन्धीति । न तावत् प्रत्यक्षम् ।
साहित्यमात्रोपधीणत्वात् । नानुमानम् । तस्यासत्यां व्याप्तावसम्भवात् ।
व्याप्तिसिद्ध्यर्थं आपरापरानुमानकल्पनायामनवस्थापातात् । प्रमाणान्तराणि
निराकृतपूर्वाण्येव । अतो व्याख्येयमनुमानाङ्गसम्बन्धावधारणे प्रमाणम्,
तद् व्याख्यायते ।

विशेषणविशेष्यत्वमापन्नौ द्वाविभावतः ।

गम्यावङ्गाङ्गिभावस्तु केशिदिष्टो विकल्पतः ॥ ३४ ॥

सर्वथा धर्मिणो धर्मो धर्मेण त्ववगम्यते ।

विशेषणविशेष्यत्वे न विशेषोऽवधार्यते ॥ ३५ ॥

विशेष्यावभिधीयते इति किमनुपपन्नम् । अतः प्रकृत्याभिहितप्रयमतरावगत-
दण्डविशिष्टः पुरुषो दण्डसञ्चेनाभिधीयते । नन्वसति सम्बन्धे दण्डो
विशेष्यमेव नरं न शक्नोति । सत्यम् । न त्वेतावता सम्बन्धो वाच्यो
भवति । न हि पृथिव्यामनवस्थिता गावो न तद्वन्तं विशिष्यन्तीति पृथि-
व्यप्यभिधीयत इति युक्तमभिधातुम् । यत एव त्वसति सम्बन्धे विशिष्टा-
वगतितुपपन्ना, अत एव सम्बन्धोऽप्यर्थादन्तर्भाव्यते । न त्वभिधीयते ।
यत्तु सम्बन्धाभिधाने त्वतलोरेतुशासनमसति सम्बन्धवाच्यत्वेऽनुपपन्नमिति,
तदयुक्तम् । न ह्यभिधेयनिष्कर्षे गोमदादिषु भावप्रत्ययानुशासनम्, अपि
तर्हि अभिधेयनिष्कर्षे हि 'यस्य गुणस्य हि भावादि'ति त्वभिधेयनिष्कर्षो-
र्थमेव स्मरणम् । इतरथा त्वनेनैव गतार्थत्वात् कृतद्धितसमासेऽप्यवच-
नीयमापद्येत । अतः प्राक् प्रतीते एकनिमित्तसम्बन्धिविशिष्टेऽपरस्मिन्
सम्बन्धिन्यभिहितेऽर्थगृहीतस्सम्बन्धो नाभिधेयपक्षे निक्षिप्यते । सर्वयौ-
गिकानामपि चैव दिग् दर्शयितव्या । आह च —

सर्वत्र यौगिकैशब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते ।

न हि सम्बन्धवाच्यत्वं सम्भवत्यतिगौरवात् ॥

इति । अतोऽनुमेयान्तरासम्भवाद् विशेषणविशेष्यभूतौ धर्मधर्मिणावेवानु-
मानसमधिगम्याविति ॥ ३२-३३ ॥

उपसंहरति — विशेषणेति गम्यावित्यन्तेन । स चायमङ्गाङ्गि-
भावः केशिद् विकल्पेनाश्रितः । एवं हि मन्यन्ते । सर्वथा हि धर्ममात्रे
धर्मिणि वा स्वतन्त्रे प्रतीयमाणे सिद्धसाध्यतादिदोषो भवति न विशिष्ट-
प्रमायाम् । विशिष्टता तु कदाचित् कस्याचिद् यथाभिप्रायं भवतु नाम, न
किञ्चिद् द्रुप्यति । सर्वथा तावत् धर्मिण एव पर्वतादेरन्यादिधर्मस्तद्व-
र्मेव धर्मादिजावगन्तव्यः । स तु धर्मो विशेषणभूतो विशेष्यभूतो

प्रत्यक्षे निर्विकल्पकावस्थाया वृद्धादाविव नरान्तरविविक्ताकारप्रतिभासः ।
येन परस्तात् सविकल्पकं प्रवर्तते । यथा तु तत्र पिण्डमात्रदर्शिनः स्मृतयो-
निसम्बन्धस्य ब्राह्मणोऽयमिति प्रत्यक्षं जायते, एवमिहापि बहुशोऽग्नि-
धूमदर्शिनोऽन्तिमे दर्शने निर्विकल्पकावृत्तधूमस्वलक्षणग्यामिना नियतोऽय-
मिति धूमस्वभावगोचरं प्रत्यक्षम्, एतावदेव सविकल्पकस्य निर्विकल्पक-
पूर्वत्वम्, यत्तज्जन्मपूर्विका प्रवृत्तिः, संज्ञादिस्मरणार्थं हि तत् प्रथममर्थ्यते ।
तत्रेह व्यक्तिदर्शन एव पूर्वसंस्कारोद्बोधात् सिद्धमिति नावश्यमनयो-
स्समानविषयता । अत एव तैलविविक्तविलीनाज्यबोधे तैलमिदमिति विषय-
स्यतो गन्धसहकृतेन्द्रियस्य (स)विकल्पकप्रत्यक्षत्वासिद्धिः । न हि तत्रा-
सङ्कीर्णा धृताकारा संविदासीत् । तैलमिदमिति विपर्ययात् । अतः परस्तादेव
सहकारिवशात् निर्विकल्पकोपदर्शितव्यक्तिविषयं धृतमिदमिति सविकल्पकं
प्रत्यक्षमाविरस्ति । एवमिहापीति न दोषः ।

किं पुनरिह सविकल्पकेन निरूपणीक्रियते । नियतोऽयमनेनेति
नियमः । अस्य हि बहुलं धूममग्नौ बहुलममानस्यानग्नौ च व्यतिरेक-
मन्ते भवति विमर्शः — अपि स्याद् व्याप्तोऽयमनेनेति । कथमपरथा
जाङ्गलादिभेदभिन्नानेकदेशपरित्यागेन सायमादिभेदभिन्नानेककालपरिहारेण
च तृणदारुगोमयेन्धनादिसमवधानविशेष प्रत्यनादतोऽग्निमेवानुधावत्यनग्नौ
च न भवति । ततः परं च यथाग्निधूमभास्वरत्वादिपरित्यागेनापि (हु ? कु)
कूलालातादौ वर्तमानोष्णत्वमजहत् तन्नियतो भवति । एवमग्निना धूम
इत्यपरोक्षनिश्चयो जायते । यत्तु देशान्तरादौ व्यभिचार इति, तन्न
तावद् दृष्टपूर्वं नापि धृतमिति नाशङ्कामधिरोहति । एवमपि तु शङ्कमानस्य
सर्वप्रमाणेष्वनाश्रयाः कचिद् व्यभिचारदर्शनात् । यत्त्ववधारितोऽपि
स्वभावनियमो देशान्तरादावन्यथा भवति वृथिकादेरिति । तन्न । अवा-
न्तरजातिभेदात् । न हि यद् येन नियतमवगतमपाधितं च तदन्यथा
भवति । अवान्तरजातिभेदात्तु शक्तिसदसद्भावकृता कार्यव्यवस्थेति न
क्वचिद् व्यभिचारः ।

ननु अनुमानमेव किं नेष्यते । वदोपाधिकं तद् व्यभिचरति ।
अग्निरिव धूमम् । न च तथा धूमोऽग्निमित्यनौपाधिक इति । भवत्वेवम् ।

ध्वनेरित्यथवा वाच्यमन्वयस्य तु दर्शने ।

भेदोपात्तस्य धर्मस्य गुणभावो न दुष्यति ॥ ३८ ॥

नित्यत्वस्य धर्मः, किं तर्हि ध्वनेः । अतो धर्म्येव धर्मविशिष्टः स्वयं प्रमा-
नृभित्त्वगम्यते । तथैव परस्मै प्रतिपाद्यत इति युक्तमिति । यदि तुष्यते,
सत्यं प्रधानतया धर्मेण हेतोस्सम्बन्धो वाक्यादवगम्यते, लिङ्गवलीयस्त्वेन
तु वाक्यं बाधित्वा धर्मिणैव सम्बन्धः कल्पयिष्यते । हेतुधर्मस्य हि धर्मि-
णैव सम्बन्धयोग्यता न धर्मेण, अतो धर्मसम्बन्धाभावाद् धर्मिणैव
सम्बन्धो भविष्यतीत्यत आह—तत्रेति । अयमभिप्रायः—सत्यमेव धर्मिणा
सम्बन्धः सिध्यति । किं त्वयमेव क्लेशो यद्वाक्यस्वरसमाज्ञो नाम । अत
एवाह—कस्योऽसाविति । अन्यथाप्रतिपन्नस्यान्यथाकल्पनैव दोष इति
भावः ॥ ३७ ॥

ध्वनेः कृतकत्वादिति वा पुनर्धर्म्युपादानेन हेतुर्विशेषणीयः, न
चैवं प्रयोक्तारः प्रयुञ्जाना दृश्यन्त इत्यभिप्रायेणाह—ध्वनेरिति । यस्तु
वदति धर्मिण्यपि विशिष्टे साध्येऽन्वयोपदर्शनेलायां यत्र यत्र कृतकत्व-
मित्युक्ते ध्वनिरेव प्रधानतया सम्बध्येत नानित्यत्वं गुणभूतत्वादिति
तं प्रत्याह—अन्वयस्येति । अन्वयोपदर्शनकाळे हि भेदेनैव धर्ममुपाददते ।
यत्र यत्र कृतकत्वं तत्र तत्रानित्यत्वमिति न तत्र प्रधानसम्बन्धाशङ्का ।
अतः प्रतिज्ञावस्थायां धर्मविशिष्टे धर्मिणि साध्यमाने यो गुणभाव आसीत्
नासौ दृष्टान्तवास्ये दुष्यति । हेतुस्त्वविशिष्ट एव तार्किकैः प्रयुज्यत इत्यु-
क्तम् । तत्राविशेषित एव प्रयुक्ते भवन्ति प्रधानभूतधर्मसम्बन्धाशङ्केति । यस्तु
वदति पष्ठयन्तेन ध्वनिनाऽनित्यत्वं विशेष्यते ध्वनेरनित्यत्वमिति । एवं च
कृतकत्वादित्यस्याविपरिणतविभक्तिकेन ध्वनिनैव सम्बन्धः स्फुटो भवति ।
धर्मसम्बन्ध एव यथावद् विभक्तिविपरिणामेन स्यात् । स चान्याप्य
इति स वक्तव्यः । निराकृतोऽयं पक्षो वार्तिककृतैव —

“सम्बन्धोऽप्यनुपादानान्नाम्ना पष्ठयपि वा मितौ”

इति । पठ्यनिर्देशे हि सम्बन्ध एव साध्यो भवेत् । तस्य च साध्यता
निराकृतैव । विशिष्टसाध्यपक्ष एव स्थित्वा धर्मविशिष्टता धर्मस्येदानीं

कृत्तिकोदयमालक्ष्य रोहिण्यासत्तिकलृप्तिवत् ।

पाषते । ननु नियम्यत्वमपि कर्मकारकत्वं, तच्च शक्तितत्त्वं कथं प्रत्यक्षम् । न । कारकान्तरप्रत्यक्षवदुपपत्तेः । कारकान्तरशक्तयोऽपि हि न प्रत्यक्षाः, अतोऽसत्त्वेव शक्तिप्रत्यक्षत्वे कारकं प्रत्यक्षमेवित्यम् । एवमिहापि नियम्यः प्रत्यक्षो भविष्यतीति किमनुपपन्नम् । अतस्सिद्धं तावत् प्रत्यक्षत्वम् । आगमिकेषु चार्थेषु तस्य तस्य फलस्य तेन तेन वेदवेद्येन कर्मणा समन्ययात्, कर्मान्तरान्वयस्य चानवगमाद् अनेनैव कर्मणेदं फलं व्याप्तमिति शास्त्रादवगम्यते । नियतसाध्यत्वावगमात् । मेघाभाववृष्ट्यभावयोश्च स्वतन्त्राभावप्रतीत्यसम्भवाद् भावयोरेव कथञ्चिद् व्याप्तिसंवेदनम् । मेघाभावो नाम नभस एवावस्थानिविशेषः । जलधरनिरोधानिर्मुक्तस्थ निर्वातिस्तिमितमहार्णवप्रतीकाशमाकाशस्य वपुस्संलक्ष्यते । वृष्ट्यभाव इति च पृथिव्या एव निधिङ्कटोरपाण्डुरादिभावः । तच्च रूपमुभयस्यापि प्रत्यक्षसमधिगम्यमेवेति तदेव तत्र व्याप्तिप्रमाणम् । एवमन्यत्रापि दर्शयितव्यमिति । भवतु तावदन्यद् व्याख्यास्याम इति समधिगतं तावद् व्याप्तेस्वरूपं प्रमाणं च । इदं तु चिन्तनीयम् । कस्य केन व्याप्तिरिति । न ह्येकत्र विदितावग्रिधूमविशेषां प्रदेशान्तरे दृश्येते । यत् तयोरेकस्यैकेनान्यव्यतिरिक्तसमधिगम्या व्याप्तिर्भवेत्, अनो वाच्य व्याप्तेरधिकरणम् । अत आह — सामान्येति । सत्यं न विशेषयोर्व्याप्तिः, सामान्यात्मनोरेव तु कस्यचिद् धर्मिणो धर्मयोस्तत्तद्भेदपरित्यागेन व्याप्तिरवगम्यते धूमाकृतिरग्न्याकृत्या नियतेति । अतो न कश्चिद् दोष इति । इदं तु प्रायिकम्, स्थायिनोस्तु विशेषयोरपि क्वचिद् व्याप्तिर्भवत्येवेत्याह — क्वचिदिति ॥ ११ ॥

अत्रैवादाहरणमाह — कृत्तिकोदयमिति । यत्र हि कृत्तिकोदयं दृष्ट्वा रोहिण्यासत्तिः कथ्यते—अनन्तरमुद्देष्यति रोहिणीति, तस्मिन्ननुमाने विशेषस्यैव विशेषेण व्याप्तिः । न हि तयोस्सामान्यमस्ति । व्यक्तिभेदे प्रमाणमासात् । प्रत्यभिज्ञायने हि सैवेयं कृत्तिका, सैवेयं रोहिणीति । कथमन्या भविष्यति । अतस्सिद्धं विशेषयोरेवात्र व्याप्तिरिति ।

यदि तर्हि व्याप्तिरनुमानात्, अस्ति सत्त्वग्री हिंसात्वस्याधर्मत्वेन पाष्ठाहिंसास्त्वितः कृतावपि हिंसात्वादधर्मत्वमनुमीयते । तत्र

देशैः, पूर्वेण वाप्यस्य न देशेन विशेष्यता ।

एतद्देशविशिष्टोऽयमित्येतत् कथ्यते कथम् ॥ ४४ ॥

यदा देशानपेक्षोऽग्निर्नायमित्यवधार्यते ।

अग्नेः पूर्व्वनरं चात्र देश एवावधार्यते ॥ ४५ ॥

तज्ज्ञानकालबुद्धश्च न देशः स्याद् विशेषणम् ।

देशस्य पर्वतादेस्तु स्वरूपे पावकादृते ॥ ४६ ॥

यो दृष्टोऽनेन सोऽधवेति यदुक्तं तद् दूषयति—नापि पूर्व्वस्येति । दृष्टस्याप्यग्नेनेन देशेन व्याप्तिर्न विषय इत्यर्थः । योऽयं स देशमात्रेणेत्यत्र दूषणमाह—नापीति दर्शनेन । न ह्येव पुर स्थितो वह्निः सर्वदेशैर्विशेष्यते सर्वत्र तस्याभावादिति । पूर्वेण वाप्ययमित्यत्र विशेषमाह—पूर्वेणेति । पूर्वेण देशेनास्याग्नौर्विशेष्यता नास्त्येव, पूर्वदेशस्यानाभावात्, अस्य च तत्र । पूर्व्वानुभूतस्य त्वमेदेशमात्रेण सम्बन्धः पुर स्थितवद्दे सर्वदेश-सम्बन्धनिराकरणेनैव तुल्यन्यायतया निराकृत इति न पृथगुपन्यस्य दूषित इति ॥ ४३२ ॥

एव सप्तसु पक्षेषु निराकृतेष्वष्टमः पक्षोऽवशिष्यते एतद्देशविशिष्टो वा योऽयमग्निरिति तन्निराकरोति—एतदिति । अयं पुर स्थितोऽग्निरनेन देशेन विशिष्ट इति नैतत् साधयितुं शक्यम् । न ह्यप्रत्यक्षदेशो वह्निरयमिति निर्देष्टुं शक्यं, नितरा विशिष्टतया साधयितुम् । यस्तु वदति स्मृत एव वह्नि रनेन विशिष्ट साध्यत इति, स वक्तव्यः । स्वदेशकालवर्त्येव स्मरणेन विषयीकृतं कथमसावनेन देशेन विशिष्टं शक्यं । तदेवयादिना नापि पूर्व्वस्येत्यपि नालोचितम् । अनवच्छिन्नस्मृतावपि च धर्मो धर्मिणो विशेषणमिति नेद युक्तिसाध्यम् । धर्माणां धर्मिविशेषणतयैव सर्वदावगतेरित्यलमनेनेति । देश एव तु पूर्वावगतो विशेष्यतामर्हतीत्यभिप्रायेणाह—अमेरिति ॥ ४४-४५ ॥

यदि चाग्निर्विशेष्यो भवेत् ततस्तत्स्यवायमाद्या ज्ञानकालो भवेत्, प्रसिद्धस्याप्रसिद्धेन विशेषणात् । इह त्वादौ पर्वत एव ज्ञायते । कथमसौ पश्चात् प्रत्येक्यमाणम्याग्निर्विशेषण भवतीत्याह—तज्ज्ञानेति । तद्वद्वत्तेनाग्निं निर्दिशति । अग्नेर्ज्ञानकारे हि स एव देशा बुद्धः, नाग्निः, अतः कस्य

सुलभैः प्रतिहेत्वादिदोषैर्भ्राम्यन्ति ते चिरम् ।
 तेष्वगमविरुद्धत्वं स्वयं चेष्टविधातिता ॥ १६ ॥
 अलौकिकविवादाश्च वर्ज्यास्ते हेतुकैस्ततः ।
 निषिद्धत्वेन हिंसानामधर्मत्वं प्रयुज्यते ॥ १७ ॥
 तदभावे न तत्सिद्धिर्हिंसात्वादप्रयोजकात् ।
 हेतुद्वयप्रयुक्ते च मिथ्यात्वे सर्वबुद्धिषु ॥ १८ ॥
 ज्ञानत्त्वोत्पत्तिमत्त्वादिसाधको *न प्रयोजकः ।
 त्रैवर्णिकप्रयुक्ता च यागादेः स्वर्गहेतुता ॥ १९ ॥

प्रतिहेत्वादिदोषैर्भ्राम्यन्तीत्युक्तम् तानेव दोषानुपन्यस्यति — ते-
 ष्विति । प्रतिहेतुस्तावदस्माभिरुक्त एव । आगमविरोधोऽप्येवंवादिनामापयत
 एव, आगमैकप्रमाणत्वाद् धर्मधर्मयोः । क्वचिदिष्टविधातः क्वचिदलौ-
 किकविवाद इति ॥ १६ ॥

आगमविरोधोदाहरणं तावदाह — निषिद्धत्वेनेति । इदं चाना-
 गतोवेक्षणन्यायेन प्रागेवास्माभिर्न्याय्यतामिति ॥ १७ ॥

इष्टविरोधोदाहरणमाह — हेतुद्वयेति । बाधकारणदोषाधीनं हि
 सर्वत्र मिथ्याबुद्धीनां मिथ्यात्वम्, न च ज्ञानत्वेनोत्पत्तिमत्त्वेन वा प्रयु-
 ज्यते, सत्यमिथ्यात्वसाधारणत्वादनयोः । ज्ञानत्वादेव तन्मिथ्यात्वं
 सापयतो बौद्धस्येष्टविधातकारी हेतुः, धर्मधर्मिस्वरूपस्वधिशेषयार्गाव प्रनिक्षे-
 पात् । सर्वलोकशसिद्धप्रतिपक्षपक्षलोकादौलौकिकादेवादौऽप्येवं दृश्ये-
 तव्यः, न हि सर्वविज्ञानानि मिथ्येत्येवावधं विवाद लोकात्कास्मदन्ते ।
 सहसैव क्षेत्रविधिविवादश्चाविणामुद्देशो जायते । यथा — अचन्द्रश्चक्षी-
 त्यादौ । अतोऽयमलौकिको विवादः । तथा चेत्तु —

“सर्वलोकशसिद्ध्या च पक्षत्रयोऽत्र ते ध्रुवम् ।”

इति ॥ १८ ॥

अपरमप्यागमविरोधस्योदाहरणं दर्शयति — त्रैवर्णिकेति । सन्नि-
 खलु स्वर्गकामो यजेतेत्येवं विहितानि सोमादीनि कर्माणि । तेषु किं

विशिष्टत्वेन चाज्ञानात् तन्मात्रस्यानुमेयता ।

ननु धूमविशेष्यत्वे हेतोः पक्षैकदेशता ॥ ५० ॥

नैतदस्ति विशेषे हि साध्ये सामान्यहेतुना ।

धूमतज्ज्ञानसम्बन्धस्मृतिप्रामाण्यकल्पने ॥ ५१ ॥

फलेन विषयैकत्वं तद्व्यापारात् पुरोदितम् ।

प्रमेयधीः प्रमाणां हि भाष्यकारस्तु मन्यते ॥ ५२ ॥

न चेति विशेष्योऽपि पर्वतादिस्वरूपेणावधारित सोऽपि नानुमेय इत्याह—
विशेष्य इति ॥ ४९ ॥

अतो विशिष्टत्वेनैव रूपेणाज्ञानात् तस्यैवानुमेयत्वमित्याह—वि-
शिष्टत्वेनेति । अत्र चोदयति—नन्विति । धूमोऽप्यमिविशिष्टोऽनुमीयत
इत्युक्तं, तदुक्तम् । प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वादिति ॥ ५० ॥

परिहरति—नैतदिति । सामान्यविशेष्यात्मा हि धूम, तत्र विशेष-
यात्मना पक्षीकृतस्य सामान्यात्मना हेतुत्वमिति न पक्षैकदेशतेति । समाधि-
गत तावदनुमानस्य विशिष्टो विषय इति, स्वरूपमेव किमस्येति न ज्ञायते ।
तद् यदि धूमतज्ज्ञानादीनामनुमानत्वमिष्यते, ततः प्रमाणफलयोर्विषयभेद-
स चायुक्तः । अत एव भिक्षुणा एकमेव ज्ञान प्रमाणफलरूपमिति प्रत्य-
क्षमुक्त्वा तदेवानुमानेऽप्यतिदिष्टं पूर्वम् फलमस्येति । यदि त्वनुमेयज्ञानमेव
प्रमाणमिष्यते ततोऽप्यतिरिक्तफलाभावः । अतो वक्तव्यमनुमानस्य स्वरू-
पमित्यत आह—धूमतज्ज्ञानेति । यत्तावत् भिक्षुणा प्रमाण(फल?)मेव
फलमित्येकविषयत्वलाभादाश्रित, तत् प्रत्यक्षवदिहापि प्रतिपेक्ष्यम् । न
हि साध्यसाधनयोर्भेद लौकिका मन्यन्ते । को हि वृक्षच्छिदया सार्धं पर-
शोरैकत्वमातिष्ठते । विषयभेदपरिहारस्तु प्रत्यक्षोक्त एवेहाप्यनुसन्धातव्यः ।
यथा हीन्द्रियादिप्रमाणपक्षे यत्र फल निष्पद्यते तद्विषयव्यापारात् समा-
नविषयत्वमुपपादितम् । एवमिहापि धूमादिप्रमाणपक्षे तद्व्यापारादेव पुरो-
दित विषयैकत्वमतिदेष्टव्यम् । अतो धूमस्तज्ज्ञान वा सम्बन्धस्तत्स्मरणं
वा प्रमाणमस्तु, विवक्षाधीनत्वात् प्रमाणफलभावस्येति । यत्तु पुद्गे प्रमाण-

जातिमत्त्वेन्द्रियत्वादि वस्तुसन्मात्रबन्धनम् ॥ २१ ॥

शब्दानित्यत्वसिद्धयर्थं को वदेद् यो न तार्किकः ।

तस्माद् य एव यस्यार्थो दृष्टस्ताधनशक्तितः ॥ २२ ॥

स एव गमकस्तस्य न प्रसङ्गान्वितोऽपि यः ।

उपात्तश्चैकदेशाभ्यां धर्म्यप्यत्रैकदेशवान् ॥ २३ ॥

किमिदानीं नक्षराणि भुवनानि भुवनसन्निवेशाश्च महीमहीधरोदधिप्रभृतयः । सत्यम् । सर्वमेव सावयवं विनाशधर्मकम्, महीमहीधरादयोऽपि समासादितत्वावयवसंयोगविभागाविशेषा भागशो नश्यन्त्येव । निरन्वयं तु विनाशं न कस्यचिदभ्युपगच्छामः । एवं महाभूमेरप्यावापोद्वापभेदाज्ञाशो दर्शयितुं न्यः । तथा यदपि वैशेषिकैर्जातिमत्त्वाद्वैन्द्रियकत्वाच्च शब्दानित्यत्वं मनुमितं, तदप्ययुक्तम् । एतद्धि जातिमत्त्वादि वस्तुसन्मात्रनिबन्धनमेव नित्यानित्यसाधारणम्, नानेनानित्यता साध्यते । किमिदं वस्तुसन्मात्रनिबन्धनमिति, परमार्थसन्निबन्धनमित्युक्तं भवति । परमार्थसन्त एव घटाकाशात्मादय इन्द्रियविषया जातिमन्तश्च, न आन्तिसंविदिताः शशविषाणादय इवेति ॥ २१^१ ॥

एवमप्रयोजकस्यासाधकत्वमुक्तमुपसंहरति— तस्मादिति । अयमर्थः—य एव निषिद्धत्वादिरर्थो यस्याधर्मत्वादेस्ताधनशक्तियुक्तत्वेनावगतः । अस्मिन् सत्यमुना भवितव्यमितीदृश्या शक्त्यावधार्यत इति यावत् । नियम्यशक्तिरेव हि साधनशक्तिरित्याख्यायते, नियतावगतो हि नियामकं शक्नोति (गमयितुं) नान्य इति, (स) नियम्य एव गमको न प्रसङ्गान्वितो हिंसात्वादिः । निषिद्धत्वेनान्वेतुमभिप्रवृत्तेनाधर्मत्वेन प्रसङ्गाद्धि हिंसात्वमप्यन्वितमिति प्रसङ्गान्वितं हिंसात्वं नाधर्मत्वस्य गमकं भवतीति ॥ २१^२ ॥

एवं तावत् सर्वप्रकारोऽनुमानाद्भूतस्सम्बन्धपदार्थो व्याख्यातः । इदानीमेकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे बुद्धिसिति व्याख्येयम् । तत्र चैतदेव तावद् वक्तव्यम् । स्वतन्त्रैकदेशदर्शनात्तथाविवैकदेशान्तरे ज्ञानमनुमानमित्यापद्येत । तच्चायुक्तम् । स्मरणं हि तत्, कथमनुमानं भवेत् । अयैक-

बुध्यते, तदस्य स्वार्थमेवानुमानम् । वक्तुरपि स्वयमर्थं प्रतिपन्नवतः स्वार्थानुमानमव, कतरदत्र परार्थानुमानमिति न विद्यः । वचनं परार्थमिति चेत् । न । अननुमानत्वात् । वचनं परार्थमिति तु मृष्यामहे । यद्वदति दर्शनस्य परार्थत्वादिति, न तु तदनुमानम्, अत्रिरूपलिङ्गजनितत्वादनर्थदृक् च । त्रिरूपाहिङ्गतोऽर्थद्वयानुमानमिति वसिष्ठाद्वान्तः, अतः कथं वचनमनुमानम् । अथानुमानगोचरीकृतार्थप्रतिपादनसमर्थवचनपाराध्यादनुमानं परार्थमित्युपचर्यते, ततः प्रत्यक्षप्रतिपक्षमप्यर्थं बोधयद् वचः परार्थमिति प्रत्यक्षमपि परार्थमापयेत् । यदि तु स्वलक्षणविषयत्वात् प्रत्यक्षस्य तस्य चाशब्दगोचरत्वाच्च प्रत्यक्षं परार्थमित्युच्यते । तदयुक्तम् । एव हि प्रत्यक्षगृहीतार्थविपरीताभिधाधिना तद्विरोधाद्भावनवचनं न युज्यते । यो हि प्रत्यक्षविरुद्धमर्थं प्रतिजानीते नास्मिरूप इति, स वचनेन तं प्रत्यक्षविषयमर्थं प्रतिपाद्य निराक्रियते । प्रत्यक्षविषये तु शब्दागोचरे तद्व्योपपद्येत, अतः प्रत्यक्षविषयमपि शब्दो वदतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । एव च प्रत्यक्षविषयवचनपरार्थतया कः प्रत्यक्षपरार्थतां वारयतीति द्वैविध्यानुपपत्तिः । अतो यथोदितः पक्ष एव वाच्य इत्युक्तवान् ।

इदं तु वक्तव्यम्— कोऽयं पक्षो नाम, तदुच्यते, प्रतिज्ञार्थः पक्षः । का प्रतिज्ञा । साध्यसमर्पकं वचनम् । यदाहुः — 'साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञे'ति । अतः साध्यः पक्ष इत्याचक्ष्मह इति वाच्यः पक्ष इत्युक्तम् । तद्वचनमिदानीमुपन्यस्यति— तत्रेति । तत्र पक्षे धर्मिणं प्रथममुद्दिश्य साध्यधर्मोऽन्यादिर्विधीयते । योऽयं पर्वतः सोऽग्निमानित्युक्तं भवति । इदं तु पक्षवचनं प्रतिज्ञापरनामानमेकं नानुमन्यन्ते । वदन्ति च किमनेनानर्थकेन, अन्तरेणापि पक्षवचनमपेक्षितं सिध्यत्येव । हेतुर्हि साध्यसाधकः । न पक्षस्य वचनम् । नह्ययमागमिकोऽर्थः, हेतुवचनानर्थक्यप्रसङ्गात् । आहानुसारेण पक्षवचनादर्थनिश्चये हेत्वभिधानमनर्थकं स्यात् । वक्तृगुणदोषाधारणप्रवण एव प्रतिवादी भवेत् । हेत्वधीने तु निर्णये तच्छक्तिरेव निरूपयितुमुचिता, किं प्रतिज्ञावचनेन । हेतोश्च सामर्थ्यं साध्यान्वयप्रदर्शनेनैव सिद्धम् । अतो यत् कृतकं तदनित्यं शब्दश्च कृतक इत्युदाहरणोपनयमात्रादेव साध्यसिद्धेरनार्थिका प्रतिज्ञा । हेतोरेव तु त्रैरूप्यं दर्शयितव्यम् । तच्च दृष्टान्तद्वयेनोपनयेन च कथ्यत इति कृतमतिविस्तरेण ।

असिद्धेनैकदेशेन गम्यः सिद्धेन चोपधकः ।

आत्तः पृथगभिन्नो वा प्रयोक्तृणां विवक्षया ॥ २५ ॥

अनित्यः कृतको यस्माद् धूमवानग्निमानिति ।

धर्म्यभिन्नमुपादानं भेदोऽत्राग्निरितीदृशः ॥ २६ ॥

उभयात्मा सन् गम्यगमक इत्युक्तम् । तावेवोभयात्मानौ दर्शयति — असिद्धेनेति । यदि ह्यसावेकदेश्यसिद्ध एव स्यात् सिद्धो वा, तदा न द्विरूपतां लभते । स तु धूमवदादिना रूपेण प्रत्यक्षसिद्धोऽग्निमदादिना चासिद्ध इति व्यात्मकत्वादुभयोपपत्तिरिति । आह — अस्त्वर्थोदुपाच एकदेशी । स चैको गम्यो गमक इति । स तु कथं प्रमातृभिरुपादातव्य इति । न च तदुपादानप्रकारः कश्चिद्वाप्यकारणोपात्तः । अतः पुनरपि न्यूनत्वमित्यत आह — आत्त इति । तत्र नाम विशेषोपादानमाश्रीयते, यत्र विशेषविवक्षा । नत्विह विशेषो विवक्षितः । स ह्येकदेशी प्रमातृविवक्षावशेन पृथगभिन्नो वैकदेशशब्दाभ्यामुपात्तो भवतु । उभयथानुमानव्यवहारदर्शनादिति ॥ २५ ॥

तमेवोभयथा व्यवहारं दर्शयति — अनित्य इति । निगदव्याख्यातो ग्रन्थः ॥ २६ ॥

एकदेशी गम्यो गमको भेदाभेदान्यामुपात्त इति दर्शितम् । कियति पुनरनुमानस्य व्यापार इति भवति संशयः । भवति हि विशिष्टार्थप्रतीतावपि विशेषणमात्रपर्यवसायि प्रमाणम् । यथा शब्दः । स खल्वक्रुतिविशिष्टायां व्यक्तौ धियमादधाति, अथ चान्वयव्यतिरेकाभ्यामाक्रुतिमात्रपर्यवसायीति निश्चीयते । तदिहापि यदि तद्वदेव विशेषणमात्रपर्यवसायि प्रमाणमिष्यते, ततस्सिद्धसाध्यत्वम् । सिद्धं हि सम्यन्धज्ञानकालेऽग्निमात्रम् । किं तदनुमानेन । यदि तु द्विषण्डदण्ड्यादिशब्दवद्विशिष्टमेवानुमानं गोचरयतीतीष्यते । तत्र सम्यन्धग्रहणामावाद(न)नुमेयत्वम् । न ह्यग्निमाद्विशेषेण पर्वतादिनान्वितो धूमो दृष्टः । न च समस्ताग्निमत्साधारणं

नियमस्तद्विरुद्धाच्च कल्प्यते नाविरोधिनः ।

असन्निकृष्टवाचा च द्वयमत्र जिहासितम् ॥ ५५ ॥

वचनेन साध्यत इति युक्तम् । न हि न शब्ददारिद्र्यं, यदेन तत्त्व धुमुत्स-
मानमुपसन्नमविशदवचनेन परिक्लेशयाम । न चैव जल्पेऽनुपयोग इति । उक्त-
मिदमसति हि प्रतिज्ञावचनेऽनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्तेरन्निति । गुणसूता
हि ते प्रधानभूतसाध्यापेक्षाया सम्पद्यन्ते । तच्च नासति साध्यनिर्देश
उपपद्यते । निदिष्टे हि साध्ये कुत इत्यपेक्षायां हेतुः सम्पद्यते । ततः कथ-
मयमन्यासोऽस्य साधक इत्यपेक्षिते व्याप्तिवचनम् । इतरथा त्वैकार्थ्या-
भावादेकवाक्ययैव न सवर्तेत । तथाहि- यत् कृतक तदनित्यमित्युक्ते
कृतकत्वमनित्यतया सम्बद्धमित्यनूदितम् । पुनश्च शब्दः कृतक इति शब्दस्य
कृतकतया सम्बन्धोऽनूदितः । परस्परसम्बन्धे तु न प्रमाणम् । असम्बद्ध-
मिदं वाक्यद्वयमित्याशङ्क्येत, कृतक तावदनित्य शब्दोऽपि कृतक इति
स्वरूपानुवादमात्रमुभयोरिति शङ्का जायेत, अर्थान्तरं वार्षयेत । यथा
चानित्यत्वधर्मा कृतकस्तथा शब्दात्मकोऽपीति, तदन सर्वे कृतकाश्च-
न्दात्मान इति साधुसम्पादितमापद्येत । अतः प्रधानवाक्यावयवप्र-
तिज्ञा यदपहन्यते तन्नास्तिकानामेव सर्वापलापवादिना शोभते नेतरे-
षाम् । सा हि सर्वव्यवहाराणां सारः । यदाहुः—

“सारं तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्वानौ दीयते वादी तंस्तानुत्तरो भवेत् ॥”

इति स्वतो वादिवचनप्रकारो धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधायित
इति ॥ ५३ ५४ ॥

नन्वेव साध्यविशिष्टे धर्मिणि विधीयमाने केवलसाध्यान्वयावग-
माद् धर्मान्तरव्युदासो भवेत् । ततश्चानित्यश्च शब्द इत्युक्ते नित्य एवेत्य-
वधारणादम्बरगुणत्वादयोऽपि तद्धर्मा न भवेयुः । एव च हेतोरपि प्रति-
क्षेपात् साध्यसिद्धिरपि दुर्लभैव । असत्यवधारणे नित्योऽपि स्यादिति
नेष्टसिद्धिः । अथ कथमेको नित्योऽनित्यश्चेत्यर्थात् प्रतिपक्षप्रतिक्षेपः ।
सत्यम्, अत एव तन्नित्यर्थमवधारणे कियमाणे इतरनिवृत्तिरपि भवे-
दत आह — नियम इति । साध्यधर्मविवक्षापेक्षयैव नियमः कल्प्यते, न

अनित्यत्वादयो धर्माः कृतकत्वादयो नहि ।

ध्वनिनानुगमो नैषां नोभयस्थोभयेन वा ॥ ३० ॥

सम्बन्धोऽप्यनुपादानान्नाम्ना पृथ्वापि वा भित्तौ ।

न चाप्यनुगमस्तेन लिङ्गस्येह निदर्श्यते ॥ ३१ ॥

एतदेव विवृणोति — अनित्यत्वादय इति । पक्षैकदेशो हि लिङ्गं भवति । न चानित्यत्वाख्यस्य धर्मस्य स्वतन्त्रपक्षीकृतस्य कृतकत्वं धर्म इति कथमपक्षधर्मो लिङ्गं भविष्यति । एवं ध्वनिमात्रेऽपि स्वतन्त्रे पक्षीकृते न कृतकत्वस्य तेनानुगमश्शक्यो दर्शयितुम् । नहि यत्र यत्र कृतकत्वं तत्र तत्र ध्वनिरिति नियमस्सम्भवति । तथोभयस्य ध्वन्यनित्यत्वात्मकस्योभयेन पक्षधर्मत्वानुगमात्मकेन न सम्बन्ध इत्यनागतं सम्बन्ध-शब्दं पूर्वापराम्यां सम्बन्ध्य तन्त्रेण व्याख्या कर्तव्येति । समाधिगतं तावद् धर्मधर्म्युभयेषां व्यस्तसमस्तानां न साध्यत्वमिति ॥ ३० ॥

अथ कस्माद् धर्मधर्मिसम्बन्ध एव साध्यो न भवतीत्यत आह — सम्बन्ध इति । मित्ताविति साधनवाक्यमपदिशति । न खलु परीक्ष-कस्साधनवाक्ये सम्बन्धवाचिना केनचित्ताम्ना पृथ्वा वा सम्बन्ध उपा-दीयते । न ह्येवं प्रयुज्यते, अग्निपर्वतयोरस्ति सम्बन्धः धूमवत्त्वादिति । नापि पर्वतस्याग्निरिति । देशमेव त्वग्न्यादिना विशिष्टमनुमिमाना दृश्यन्ते । यदेवं प्रयुज्यते, अग्निमान् पर्वत इति । सम्बन्धोऽपि नानुमीयत इत्यती-तेन सम्बन्ध इति । न परं प्रतिज्ञायां नोपादीयते, उदाहरणेऽपि न तेनानु-गमो लिङ्गस्य निर्दिश्यते । नहि भवति दर्शनं, यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्नि-सम्बन्ध इति । भवति तु यो यो धूमवान् स सोऽग्निमानिति देश एव निदर्शनं, तदेतदाह — न चापीति । इहेति मिति प्रत्यवसृशति । एतदुक्तं भवति — न साधनवाक्ये सम्बन्धस्ताध्यतयोपादीयते नापि दृष्टान्ततया निर्दिश्यते न चायथाप्रतिभासं परीक्षकाणां वक्तुमुचितमिति ॥ ३१-॥

ताद्रूप्येण गृहीतत्वं तद्विपर्ययतोऽपि च ।

प्रमितस्य प्रमाणे हि नापेक्षा जायते पुनः ॥ ५६ ॥

ताद्रूप्येण परिच्छिन्ने प्रमाणं निष्फलं परम् ।

सर्वमनुष्यलब्धार्थविषयमेव प्रमाणमिति सूत्रितम् । एतदपि तद्व्याख्यानावसरे
वर्णितमेव । अतो व्याख्येयमसन्निकृष्टार्थग्रहणमत आह — असन्निकृष्टेति ।
अस्यार्थः — द्वेधा हि सन्निकृष्टं भवति तद्रूपप्रमितं विपरीतनिरूपितं
वा । तदुभयजिहासयेयमसन्निकृष्टवागिति । किं पुनस्तन्निराकरणमत
आह — प्रमितस्येति । व्यवहारार्थं ह्यप्रमितपरिच्छेदाय प्रमाणमपेक्ष्यते
न व्यसनेन । स च सकृत्प्रमाणव्यापारादेव सिद्ध इति न प्रमाणान्तरा-
पेक्षेति ॥ ५५, ५६ ॥

किं पुनः प्रमितस्य प्रमाणान्तरापेक्षा न जायेत । भूत आह —
ताद्रूप्येणेति । वर्णितमिदं — द्वेधा हि प्रमितं भवति ताद्रूप्येण वैपरीत्ये-
नेति । तत्र तादृत् ताद्रूप्यपरिच्छेदे न परं प्रमाणं फलवत् । पूर्वपरिच्छेदा-
देव तदर्थसिद्धेः । वैपरीत्यपरिच्छेदे तु प्रमाणान्तरमनवकाशमेवेति तदुभ-
यनिराकरणार्थमसन्निकृष्टग्रहणमर्थवत् । नन्वेवमप्रमाणमेवानुमानं सन्नि-
कृष्टविषयत्वादित्युक्तमेव । न । अधिकारविषयत्वात् । यद्यपि पूर्वावगतो
धर्मः स्मृतिविषयः । धर्मा च गिरिनुभवसिद्धः, तथापि विशिष्टमनुमानेन
विषयीक्रियत इति वर्णितमसकृत् । नन्वग्निविशिष्टोऽपि सम्बन्धसमय एव
संविदितः । एव हानेन व्याप्तिग्रहणकालेऽवगतं धूमवन्मात्रमग्निमिति ।
तदस्य धूमवन्मात्र एवापेक्षा । विदिते तु तस्मिन्नग्निमत्ता प्रमितपूर्ववानुमा-
यते । सत्यम् । किन्तु धूमवानग्निमत्तया प्रमितपूर्वोऽपि सम्प्रत्यनुमानेन
प्रत्यभिज्ञायते । प्रत्यभिज्ञानं चेदं प्रमाणमेव प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानवत् । पूर्वं
हि धूमवत्त्वोपलक्षितेन रूपेणामित्तया देशो निर्ज्ञातः । सम्प्रत्ययमसा-
यमिमानिति विशेषतोऽनुमानेन प्रत्यभिज्ञायत इति किमनुपपन्नम् ।
अवश्यं चैवमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा कथमग्निमानिति विदित्वा व्यवहाराय
पठते । एष हि पवनुकामोऽग्निमत्तामनुमायाग्नये धावतीति पदपामः ।

शक्यते । अत एवाकृतिविशिष्टव्यक्त्यभिधानमाकृत्यधिकरणे निराकरि-
ष्यते । किञ्च — 'कृतद्धितसमासेषु सम्बन्धाभिधानं त्वतल्भ्याम्' इति
स्मरति । कथं च ताभ्यां तद्धितवृत्तौ सम्बन्धोऽभिधीयते । यदि तद्धिता-
भिधेयो न स्यात् । अभिधेयानिष्कर्षे हि तयोः स्मरणं, 'यस्य गुणस्य हि
भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तदभिधाने त्वतलावि'ति । तद् यदि दण्ड-
पुरुषसम्बन्धो दण्डिशब्दस्याभिधेयः, तथा सति तन्निष्कर्षे दण्डित्वं
दण्डितेति त्वतलोरनुशासनमुपपद्यते । यथा गोशब्दाभिधेयं सामान्यं
गोत्वमिति त्वप्रत्ययेन निष्कृष्यते । अतस्सम्बन्ध एव दण्ड्यादिशब्दा-
नामभिधेय इति साम्प्रत कथमुच्यते नान्तरीयकस्सम्बन्ध इति ।

अत्राभिधीयते—न तावत् स्मृत्यनुसारेण सम्बन्धवाच्यत्वमव्यवसातुं
शक्यते । शब्दानुशासनमात्रं हि 'तदस्यास्त्यस्मिन्नि' (५-२-९४)ति, न
पुनरर्थानुशासनम् । अपि च वृत्तिविग्रहयोरन्यथान्यथा गुणप्रधानभावो
दृश्यते । यथा चित्रगुरिति चित्राभिर्गोभिर्विशिष्टो देवदत्तादिरेव वृत्तौ प्रधान-
तयावगम्यते । विग्रहे तु चित्रा गावो यस्येति गवामेव देवदत्तादिर्विशेषण-
तया गुणभूतः । ताश्च प्रधानम् । वेदेऽपि 'रथन्तरसामा सोम' इति । तद्
यद्यपि स्मृतिकारेण त(र्)स्येति विग्रहे सम्बन्धः प्रधानतया पृच्छा
निर्दिष्टः, तथापि गोमदादितद्धितवृत्तौ तद्वानेव प्रधानं भवति, तथा प्रतीतिः ।
गोमच्छब्दो हि पुरुषप्रधानो भासते न सम्बन्धप्रधानः । पाणिनेरपि भगव-
तस्सम्बन्धाभिधानद्वारेण विशिष्टवाच्यतैव प्रतिपादयितुमभिमतः । वृत्तौ
विगृह्यमाणायामवर्जनीय एव पृष्ठीप्रयोगः । तावता च तदर्थः प्रधानतया
वाच्यत्वेन निर्दिष्ट इति आन्तरूपजायते । अतो न तावत् स्मृत्यनुसारेण
सम्बन्धस्य वाच्यता ।

यत्तु प्रथमतः विशेषणमभिधेयमिति । सत्यम् । न त्विह सम्बन्धो
विशेषणम् । दण्डो हि दण्डिनो विशेषणं न सम्बन्धः । स च प्रकृत्या
प्रथममभिहित एव । अत एव नानेकाभिधानशक्तिकल्पनादोषः । निर्माग-
शब्देषु हि गवादिषु विशिष्टप्रतीतावपि विशेषणमात्रमभिधीयत इति
युक्तम् । तत्र ह्येकस्यैवोभयाभिधानशक्तिकल्पनादोषो भवति । दण्ड्यादि-
शब्दास्तु भागवन्तः । तेषु भिन्नाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां भिन्नौ विशेषण-

व्यतिरेकावनुमानम्, तत्प्रभवस्तु मानसः श्रावणत्वाविकल्पः, अतो मानसप्रत्यक्ष एवायमिति कश्चित् भ्राम्यति स वक्तव्यः । न घटिर्विषयबोधे मनः स्वतन्त्रमिति वर्णितमसकृन् । यद् यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते तत्तत्कारणकमिति सर्वकार्येषु समधिगतम्, अनुविधत्ते च शब्दज्ञानं श्रवणमिति तत्तत्कारणकमिति । इदमेव च शब्दस्य श्रावणत्वम् । यत्तु ज्ञानस्य श्रवणजन्यत्वमतोऽनुमानमेवेदम् । नन्वन्यत्राप्यन्वयव्यतिरेकावुविधायिनः कथं तत्कारणकत्वमवगन्तव्यम्, यत्र मानसं प्रत्यक्षमाश्रीयते, श्रूयताम् । पश्यामो हि वयं कुम्भकारव्यापारानन्तरं कुम्भसम्भवमुदीक्षमाणाः कार्यकारणमात्रं चक्षुषैव । इदं हि कुम्भस्य तत्कार्यत्वं या तदनन्तरसम्भूतिः । स च कुम्भस्तत्सम्भवश्चोभयं चाक्षयमेवेति किमत्र मनसा । अतो यद् यास्मिन् सति भवति, असति च न भवति, तत्तत्कारणकमिति प्रत्यक्षतो विदितव्याप्तेरनुमानमुपपन्नमेव । एवं च प्रयोगः—श्रवणप्रमाणप्रकाशयश्शब्दः तस्मिन् सत्येवोपलम्पमानत्वात् । यदेवं तत्तत्प्रकाशयं सन्तमस इव घटः प्रदीपप्रकाश इति । इदं च प्रत्यक्षपूर्वकार्यापत्तिपूर्वकमनुमानं तथा श्रावणत्वासिद्धेः । इदं च सिद्धसर्वांगत्वादश्रावणत्वानुमानाद् धलवन् । यावद्धि गुणत्वस्याश्रावणत्वेन व्याप्तिर्ग्राहीतुमिष्यते, तावन्नीप्रजन्मना श्रावणत्वानुमानेन व्याप्तिसंविदं प्रतिबध्ना तस्योत्पत्तिरेव निरुध्यते । एवमेवानित्यत्वानुमानमपि । यत् कृतकत्वादिहेतुकं तदप्यसिद्धिव्यभिचारादिदोषात्र शीघ्रमुपजायत इति सिद्धावयवैशीप्रजन्मभिर्नित्यत्वानुमानैर्बाध्यते । यथा देशकालादिभिन्ना गोशब्दबुद्ध्यस्समानविषयाः गौरित्युत्पद्यमानत्वात् सम्प्रत्युत्पन्नगोशब्दबुद्धिबद् द्वास्तनोच्चरितो वा गोशब्दोऽवाप्यस्ति गोशब्दत्वाद्, अघोचरितगोशब्दवदित्यादिभिरिति ॥ ६० ॥

शब्दविरोधप्रकारमिदानीं प्रनिजानाति—त्रिधैति । प्रतिज्ञाविरोधादयो हि शब्दविरोधतया प्रमेयता इति ते तथामिधीयन्ते । न त्वेते शब्दविरोधाः । यत्र हि क्वचिदर्थे प्रतिष्ठितेन शब्देन प्रतिज्ञान्तरं बाध्यते, तत्र शब्दविरोधो भवति । न च स्ववान्विरोधे शब्दस्य क्वचिदर्थे प्रतिष्ठास्ति व्याहृतानिधानात् । पूर्वसञ्ज्ञाविरोधेऽपि पूर्वापरन्यायचलापलानुसार्यैव निर्णय

अत्रोत्तरं वदन्त्यन्ये यदि धर्मी विशेषणम् ।

हेतुधर्मेण सम्बन्धस्तस्याप्राधान्यतोऽस्फुटः ॥ ३६ ॥

प्रधानत्वाद्धि धर्मेण सम्बन्धो वाक्यतो भवेत् ।

तत्रासम्भवतः पश्चात् कल्प्योऽसौ धर्मिणा सह ॥ ३७ ॥

वावगन्तव्य इति न कश्चिद् विशेषः । उभयथापि स्वतन्त्रानुमानाभावादि-
त्याह — अद्वैत्यवधारितेऽन्तेन ॥ ३४-३५ ॥

अत्र दूषणमाह — अत्रेति । अयमभिप्रायः — लौकिकानि हि
प्रमाणानि लक्षणकारैरपि यथालोकमेवानुगन्तव्यानि । न तु विपरीतम् ।
नद्याग्निः पर्वतविशिष्ट इति लोको बुध्यते । अपि तु पर्वतोऽग्निमानिति ।
तथा स्वयमनुमानेन प्रतिपन्नमर्थं तेनैव परं प्रतिपादयन्तो लौकिका
धर्मिणा विशिष्टमेव हेतुं प्रयुज्जाना दृश्यन्ते, यथान्यनुमान एव धूमवत्त्वा-
दग्निमानिति । तच्चेदमसौ देशेन विशिष्टेऽनुमीयमाने नोपपद्यते । विशेषण-
तया हि पर्वतविशिष्टोऽग्निरिति धर्मिण्युपात्ते धूमवत्त्वादिति हेतुधर्मेण
तस्य सम्बन्धो न स्फुटः प्रकाशते । धर्मधर्मितयावगतस्य हेतुत्वम् । न
च गुणभावोपात्तो धर्मी हेतुधर्मसम्बन्धमर्हति, गुणानां परस्परसम्ब-
न्धात् । अतोऽस्मात् परार्थहेतुप्रयोगविशेषादेव लौकिकानामिदं प्रतिप-
त्तिरुद्गीयते । यत् स्वयमपि धर्मविशिष्टमेव धर्मिणं बुध्यते न विपरीतमिति
॥ ३६ ॥

यदि तर्हि धर्मिणो हेतुधर्मेण सम्बन्धो न स्फुटः केन तर्हि प्रस-
ज्यत इत्यत आह — प्रधानत्वादिति । ध्वनिविशिष्टमनित्यत्वं कृतकत्वा-
दित्युच्यमानेऽनित्यत्वाख्येन धर्मेणैव साध्यतया प्रधानभूतेन कृतकत्वादि-
हेतुसम्बन्धेन न ध्वनिना गुणभूतेन । सर्वस्य लोकवाक्यगतस्य प्रधाना-
न्वय एव युक्तः । प्रधानसम्बन्धे च हेतोरपक्षधर्मत्वम् । नहि कृतकत्वम-

बौद्धस्य शब्दानित्यत्वं पूर्वोपेतेन बाध्यते ।

चन्द्रशब्दाभिधेयत्वं शशिनो यो निषेधति ॥ ६४ ॥

स सर्वलोकसिद्धेन चन्द्रज्ञानेन बाध्यते ।

ज्ञातगोमययाकारं प्रति यः साधयेद्विदम् ॥ ६५ ॥

न गोर्गवयसादृश्यं तस्य बाधोपमानतः ।

गेहावगतनास्तित्वो जीवश्चैत्रो यदा बहिः ॥ ६६ ॥

वन्ध्यात्वभासपदं लभते । न च गौणो जननीशब्द इत्यपि वक्तव्यम् । अहं यतो जात इति विशेषणात् । एवं विशेषिते पक्षे धर्म्युक्तिविरोध इत्युक्तं भवति । एतच्चाभ्युपगमयादेनोक्तम् । न तु श्रुतिस्मृततिरेकीणि जल्पाकवचनानि गौणत्वादिभिस्समीकर्तुं शक्यन्ते । सर्वदूषणोच्छेदप्रसङ्गात् । प्रमादाज्ञानजान्येव हि दूषणानि भवन्ति । तेषु कथञ्चित्समाधीयमानेषु न किञ्चिद् दूषणं नाम भवेदिति ॥ ६२, ६३ ॥

पूर्वसञ्ज्ञत्यविरोधमुदाहरति बौद्धस्येति । अनित्यश्चन्द्र इति बौद्धेनोक्ते कथं क्षणिकादगृह्यतिसम्बन्धादर्धप्रत्यय इत्यनुगुक्तेन तेनैव यदा पुनरुच्यते नित्यस्तर्हीति तदा तस्य पूर्वाभ्युपगमविरोधः । यद्यपि चात्र न्यायबलावलानुसारी बाध्यबाधकभावः, तथाप्येवंविधा पूर्वापरविरुद्धा प्रतिज्ञैवात्मानं न लभत इति न न्यायावतारमपेक्षते । सम्भावितो हि प्रतिज्ञायामर्थो न्यायेन साध्यते । असम्भाविते तु न्यायापेक्षा नास्त्येव, स्वरसमहुरत्वात् । अतश्चन्द्रविरोध एवैनमन्तर्भावयति । शब्दसन्दर्भ एव हि तादृशः पूर्वापरविरुद्धः पक्षं विनाशयतीति तेषामभिप्राय इति । सर्वलोकप्रसिद्धिविरोधस्यादाहरणमाह—चन्द्रेति । अत्रापि महाजनविपरीतार्थशब्दसंसर्गः स्वरसादेव भज्यते न प्रमाणं यावदपेक्षत इति शब्दबाध उदाहृत इति ॥ ६४ ॥

उपमानविरोधोदाहरणमाह—ज्ञातेति । येन हि नगरे गवाकारो दृष्टः सग्नप्रति चारण्ये गवयाकारः, तं प्रति गौर्गवयसदृशो न भवतीति पक्ष उपमानेन विरुध्यत इति ।

अग्नेर्देशविशिष्टत्वे न चैतत् पक्षलक्षणम् ।
 विशिष्टतास्य देशेन भवेदेवंप्रकारिका ॥ ३९ ॥
 योऽग्निः सोऽस्ति क्वचिद्देशे यो दृष्टो यत्र तत्र वा ।
 अग्निः पूर्वानुभूतो वा देशमात्रेण सङ्गतः ॥ ४० ॥
 योऽग्निः सोऽग्नेन युक्तो वा यो दृष्टोऽग्नेन सोऽथवा ।
 योऽयं स देशमात्रेण युक्तः पूर्वेण वाप्ययम् ॥ ४१ ॥
 एतद्देशविशिष्टो वा योऽयमग्निरितीह तु ।
 पूर्वयोस्सिद्धसाध्यत्वं परेषु स्याद् विरुद्धता ॥ ४२ ॥
 व्याप्तिरेतेन देशेन सर्वाग्नीनां न युज्यते ।
 नापि पूर्वस्य नाप्येष बद्धिः सर्वैर्विशेष्यते ॥ ४३ ॥

निराक्रियते । किमत्र सम्बन्धसाध्यत्वं पुनरुपक्षिप्यते । तदलमनेन घाल-
 माप्तिरेतेति ॥ ३८ ॥

अपि च अग्नेर्देशविशिष्टत्वे साध्यमाने वक्ष्यमाणसमस्तपक्षप्रकारा-
 णामसम्भवोऽपीत्याह — अग्नेरिति । दूषणान्तरसमुद्ध्ये चकारः । एत-
 दिति वक्ष्यमाणलक्षणप्रतिनिर्देश इति । तानेव पक्षप्रकारान् वक्तुं संक्षिप्य
 प्रतिजानीते — विशिष्टेति ॥ ३९ ॥

इदानीं विभज्य तानेव दर्शयति — योऽग्निरितीतीत्यन्तेन ।
 निगदव्याख्यातो ग्रन्थः । विवेकस्तु पक्षाणां प्रणिहितैरवगम्यत इति । इह-
 चाद्ययोर्द्वयोः पक्षयोस्सिद्धसाध्यता दोषः । सिद्धो हि क्वचिदग्निः, दृष्टपूर्वोऽपि
 पूर्वदेशाधिकरणस्सिद्ध एव किं तत् प्र(सा)धानेन । परेषु तु पक्षसु पक्षेषु प्रमा-
 णान्तरविरोध इत्याह — इह स्थितिः । सिद्धसाध्यता सुप्रकाशैव ॥ ४०-४२ ॥

विरोध प्रपञ्चयति — व्याप्तिरिति । यत्तावत् योऽग्निः सोऽग्नेन
 युक्त इत्युक्तं तदयुक्तम् । नक्षनेन देशेन सर्वाग्नीनां व्याप्यग्ने देशस्या-
 वैमवात् सर्वाग्नीनां चात्रासन्निधानात्, तद्वायो अत्रामावेग विरुध्यत
 इति ॥ ४२ ॥

यथा तावत् प्रत्यक्षबाध एवानुमूतिभृत्यनुमानादिभिः पृष्ठवर्जं षोडश
निघते ।। स्वेद्यमानस्य । यादिनोऽनुष्णा वह्निरिति प्रतिज्ञा अनुभवस्ये
नेव प्रत्यक्षेण विरुध्यते । अनापत्तास्तु सैव प्रतिज्ञा भृत्यस्येन प्रत्यक्षेण
विरुध्यते, यदा खल्वयं वादकालेऽनुष्णो वह्निरिति प्रतिजानाति तदेन
मितर स्मारयति किं न स्मरामि पूर्वानुभूतमधेरुष्णत्वं यदेवमात्येति स
तत् स्मृत्या तत् प्रत्यक्षान्निवतत इति भवति स्मृतप्रत्यक्षबाध ।

अनुमितप्रत्यक्षबाधस्तु यत्राप्तमुखे चेष्टाविशेषादर्शनेन तदवगतति
क्तादिरसनिवारण प्रतिज्ञायते, मुखैरुष्मेण हि तस्य तिक्तानुभवोऽनुमी
यते अतस्नद्विपरीतपक्षस्यानुमितप्रत्यक्षबाध ।

श्रुतप्रत्यक्षबाधस्तु यत्र केनचिदर्थे कस्मिंश्चिदपह्नुते साक्षिभिर्दृष्टो
ऽयमर्थ इति साक्षिप्रत्यक्षेण बाधोऽभिधीयते । न चैष शब्दबाध । न ह्यत्र
तैरथाऽभिधीयते । किन्तु दर्शनम् । अतस्तद्दर्शनानुसार्येव निर्णय । दर्शनं
तु तै स्वशब्देन प्रत्याख्यत इति शब्दावगतप्रत्यक्षविरोध एवायम् ।

उपमानं तु प्रमाणान्तरप्रसिद्धवस्तुसादृश्यमात्रविषयमित्यन्यतस्मि
द्धस्य सादृश्यं गोचरयति । यथा दात्रादिप्रत्यभिज्ञाया यादृशी स्वात्मनि
चेष्टा दृष्टा तौ परत्रापि दृष्टव्येति मनोति ममेवास्यापि दात्रादिप्रत्यभिज्ञा प्रत्य
क्षमुत्पन्ना, कथमन्यथा पूर्वैद्युर्धकृतवर्मसमापने परेषु, प्रवर्तते । इह च
चेष्टया तदनुसृत्य परगोचरमनुमाय भज्जानसादृश्यं तत्रोपमीयते । यद्यपि
चात्रानुमानावगतप्रत्यक्षबाध एव शक्यो दर्शयितुम्, तथापि स्वज्ञानसा
दृश्यपरिच्छेदे शक्य दर्शयितुमिति तदवगतप्रत्यक्षबाधोऽभिधीयते । प्रत्य
क्षसत्त्वैवोपमानेन प्रमीयते । अर्थापत्त्यवगतप्रत्यक्षबाधस्त्वेव दर्शयितव्य ।
यदा हि बहुषु गच्छन्तु तावार्थेषु तत्कमेकस्तदाहरणाय प्रस्थितो विलम्बते
तदा तद्विलम्बनान्वधानुपपत्त्या तदीयं तोयप्रत्यक्षमर्थोपत्त्या प्रमीयते । तत्र
तद्विपरीतो निरतोयतटाकपक्षोऽर्थापत्तिसिद्धेन प्रत्यक्षेण बाध्यते । अभावेन
तु भावरूप प्रत्यक्ष नावगम्यत इति तदनवगतप्रत्यक्षविरोधो नेहोदाह्रियते ।
षोडश विभक्तमनुमानबाधमत परमनुसन्धास्याम् — धूमावगतवह्नीप्रतिषेध
तावत् प्रत्यक्षपूर्वानुमानबाध । धूमानुमितादेव वह्नेरुष्णत्वेऽनुमिते
तद्विपरीतपक्षोऽनुमितानुमानन बाध्यते । यत्र न 'देवस्य त्वेति निर्वपति'

गृहीतेऽग्निविशिष्टस्य पुनर्ज्ञानं न दुष्यति ।

तस्मात् धर्मविशिष्टस्य धर्मिणः स्यात् प्रमेयता ॥ ४७ ॥

सा देशस्याग्नियुक्तस्य धूमस्यान्यैश्च कल्पिता ।

ननु शब्दवदेव स्यात् लिङ्गगम्यं विशेषणम् ॥ ४८ ॥

नैवं न ह्यत्र लिङ्गस्य शक्त्यनेकत्वकल्पना ।

न च तस्यानुमेयत्वं विशेष्यश्चावधारितः ॥ ४९ ॥

देशो विशेषणं भवति । प्रमितं हि वस्त्वप्रमितेन धर्मेण प्रमितित्तं भवति कीदृग्धर्मोऽयमिति । तथा च देश इति स एव प्रमित्यते, प्रमीयते च, न पुनरग्निरिति । ननु देशोऽपि प्रत्यक्षावगत एवेति कथमसावनुमानस्य विषयो भविष्यतीत्यत आह— देशस्येति । स्वरूपमात्रमेव हि देशस्य प्रत्यक्षेणावगतम्, अनुमानेन तु पावकादिविशिष्टता तस्यानुमीयत इति न गृहीतग्राहित्वमिति । अतो धर्म्येव धर्मविशिष्टः प्रमेयः न धर्मो धर्मि विशिष्ट इत्याह—तस्मादिति ॥ ४६-४७ ॥

एवं च देश एवाग्निविशिष्टः प्रमेयोऽवतिष्ठते । सहि धर्मी, तदाश्रयत्वादमेः । न त्वग्निः, अतदाश्रयत्वाद् देशस्येत्याह— सा देशस्येति । धन्ये तु पूर्वावगतधूममप्यग्निविशिष्टमनुमानस्य प्रमेयं मन्यन्ते । तदपि साध्येवेत्यभिप्रायेणाह—धूमस्यान्यैश्च कश्चित्तेति । सा प्रमेयतेति सम्बन्धः । अत्र बोधयति—नन्विति । विशिष्टोऽनुमानस्य विषय इत्युक्तम् । नागृहीतविशेषणन्यायेन लिङ्गमपि शब्दवद् विशेषणमात्रपर्यवसाय्येव युक्तम् । शब्दो हि विशेषणमात्र एव वर्तते इत्याकृत्याधिकरणे वक्ष्यत इति ॥ ४८ ॥

परिहरति— नैवामिति । कारणमाह—गृहीति । अनेकशक्तिकल्पनामयेन हि शब्दस्य विशेषणमात्रपर्यवसानमिष्टम् । लिङ्गं तु पूर्वावगतप्रतिपन्धबलेन प्रतिपन्धकधियनुपकल्पयति । तद् चावतैव प्रतिपद्मवगतं तावत्वेव प्रतिपन्धके विषयादधाति । सर्वोपाधिपरित्यागेनामिमन्मात्रेण धूमवत्त्वं प्रतिपद्मवगतमित्यभिमतत्वादानुनापयतीति न कश्चित् दोष इति । न च विशेषणमात्रमनुमेयं भिदसाध्यत्वादित्युक्तमित्याभिप्रायेणाह—

शशशृङ्गादिसद्भावविरोधोऽनुपलब्धितः ॥ ६९ ॥

एवं च धर्मसम्बन्धबाधस्तावदुदाहृतः ।

धर्मधर्म्युभयेषां च स्वरूपस्वविशेषयोः ॥ ७० ॥

चानुमेयम् । शब्देनैव तु सोमांशुजातत्वं पूतीकानां प्रतिपादयता कार्यकारणयोरीचित्येन सारूप्य प्रतिपादितमिति शब्दावगतकार्यकारणप्रमवत्वात् पूतीकानां सोमसादृश्योपमानस्य तद्विपर्ययः शब्दपूर्वकोपमानविरुद्धो भवति । ज्योतिष्टोमिको हि धर्मास्सत्रादीनिषु न भवन्तीति पक्ष उपमानोपमानेन बाध्यते । ज्योतिष्टोमोपमानेन हि ते द्वादशाहं गच्छन्त द्वादशाहोपमानेन च सत्रादीनाविति । यदा त्व त्मेन्द्रियसादृश्यविशिष्टानि परेन्द्रियाण्युपमीयन्ते तत्र तन्निषेधोऽर्थापत्युपमानेन बाध्यते । वेदकारनास्तिता शशशृङ्गाद्यभावसदृशी न भवतीति पक्षोऽभावपूर्वकोपमानेन बाध्यते । द्वयोरप्यभावेनाभावेऽवगते सादृश्यमुपमीयते । अर्थासत्तिविरोगस्तु पद्विधो वर्णित एव । अभावविरोधे त्वनन्तरमेव वक्ष्यामः ॥ ६८ ॥

अभावविरोधमिदानीमुदाहरति — शशशृङ्गादीति । अयं च प्रत्यक्षाभावविरोधः । यदा त्वमु राक्षि सूर्यो गतो न वेति चिन्त्यमाने गणितकुशलेन गणितानुमानाभावाच्च गत इत्यवगते भ्रान्तो गत इति वदति । तत्रानुमानाभावविरोधः । चैत्यवन्दनादिधर्मत्वपक्षस्तु श्रुत्याद्यागमाभावविरुद्धः । पूर्ववन्तो दर्वीहोमा इति तूपमानाभावेन विरुध्यते, न हि तेषां केनचित् कर्मणा सादृश्यं कथञ्चिदवगम्यत इति । पलालकूटकुञ्जरयोस्तु सादृश्यास्तितापक्ष उपमानाभावेन विरुध्यते । तथा शब्दे श्रोत्रदेशमनागच्छति श्रोत्रे च शब्ददेशं ध्वन्यागमनमात्रेणैव शब्दश्रवणोपपत्तेर्योऽर्थापत्या शब्दशब्दान्तरमारभते ततः क्रमेणान्त्यः श्रोत्रेण गृह्यते इत्यन्यथानुपपत्त्या प्रतिजानाति तदतिशय अर्थापत्यभावेन बाध्यते । अभावामावस्त्वेवं दर्शयितव्यः — यदा हि कर्मभावेन वेदानां दोषाभावोऽवगतो भवति तदा दोषवत्पक्षस्याभावामावेन बाध इति ॥ ६९ ॥

एव तावद् धर्मसम्बन्धबाधः । पोढा प्रपञ्चितः । धर्मधर्म्युभयस्वरूपस्वविशेषाधमतः परं वक्ष्याम इति सञ्क्षिप्य सुखप्रदणार्थं श्रोतृबुद्धिसमाधा-

प्रत्यक्षानियमोक्तिश्च सर्वत्रैवानुपज्यते ।

अनुमानगृहीतस्य तेनैव प्रतिपादनात् ॥ ५३ ॥

परेभ्यो वाञ्छता वाच्यः पूर्वं पक्षो यथोदितः ।

तत्र धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयते ॥ ५४ ॥

(फल?)त्वे फलाभाव इत्युक्तम् । भाष्यकारो हि बुद्धिरेव प्रमाणमिति दर्शयति 'यत् कारणमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धि'रिति वदति । न च फलाभावः, हानादेरेव फलत्वात् । न च सजातीयमेव फलमिति राजाज्ञा । उपयोगाद्धि सजातीयमसजातीयं वा फलं भवत्येव । अस्तु वा सजातीयमेव फलं हानादिबुद्धिः फलं भविष्यति । उपकारादिस्मृतिर्वैयर्थ्यमिप्रायेणाह — प्रमेयधीरिति ॥ ५२ ॥

यदि भाष्यकारः प्रत्यक्षियः प्रामाण्यं मन्यते, कथं तर्हि धूमादि-प्रमाणत्वान्युपगमः अत आह — प्रत्यक्षेति । उक्तमस्माभिर्विवक्षाधीनं प्रमाणत्वमिति । तद् यदा धूमादीनामेव प्रकृतसाधनत्वमवगम्यते, तदा तदेव प्रमाणम् । भाष्यकारेणापि 'बुद्धिर्वा जन्म वे'त्यादिना प्रत्यक्षानियमं दर्शयता सर्वत्रैवानियमस्तुल्यया दर्शित एव । अतो न धूमादिप्रामाण्याभ्युपगमे भाष्यविरोध इति ॥ ५२ ॥

तच्चेदमनुमानं द्वेषा रौद्धा विभजन्ते स्वार्थं परार्थं चेति । यदाहुः —

अनुमानं द्विधा स्वार्थं त्रिरूपातिष्ठतोऽर्थद्वयं

परार्थमनुमानं तु स्वदृष्टार्थप्रकाशकम् ॥

इति । तदिदं द्वैविध्यमनुपपन्नमित्याभिप्रायेणाह — अनुमानेति । अस्यार्थः — गुरुशिष्यसहाध्यापिपितृसंधिप्रतिवादिभ्यः परेभ्योऽनुमानगृहीतस्यार्थस्य तेनैवानुमानेन प्रतिपादनं वाञ्छता यथा पूर्वमस्माभिः प्रतिपादितः पक्षो विशिष्टो धर्मा प्रमीयत इति स यक्तव्यः । इदमत्राकृतम् । स्वयमनुमानेन गृहीतमर्थं परं प्रतिपादयितुं साधनवान्यमेव प्रयुज्यते । परस्तु ततो वाक्यात् त्रिरूपं तिष्ठमनुसन्धाय स्वदनेयं साध्यं यन्तु

अयथार्था धियस्सर्वा इत्युक्ते द्वयवाधनम् ।
 स्वरूपस्त्रविशेषाभ्यां तद्धीमिथ्यात्वसाधनात् ॥
 क्षणिकात्यन्तमिथ्यात्वे विशेषौ च द्वयोरिह ।
 दर्शनादेकदेशस्येत्यनेनैतद् व्युदस्यते ॥ ७५ ॥
 यत्रैकस्योभयोर्वापि संशयाधीविपर्ययाः ।
 शैत्यान्न दाहको वह्निश्चाक्षुपत्त्वादित्यता ॥ ७६ ॥
 शब्दस्येत्येवमादौ तु द्वयोः सिद्धौ विपर्ययः ।

मागमेन धर्मस्वरूपस्त्रविशेषाधः । न चान् श्रुत्युपात्त एव स्वविशेष-
 इति चोदनीयम् । अर्थाक्षिप्तस्याल्पतया विधानार्थमनुवादादिति ॥ ७३ ॥

उभयस्योभयवितोषमुदाहरति — अयथार्थेति । यदा हि सर्व-
 ज्ञानानि मिथ्येति साध्यते तदा धर्मवर्गिग्राहिणोरपि ज्ञानयोर्मिथ्यात्वात्
 तद्विशेषणग्राहिणोश्च मिथ्यात्वाद् भवत्युभयस्यैकोभयभाव इति । अयं च
 धर्मोक्त्योभयबाध इति शब्दबाध एव निवेशनीय इति समधिगत ताव-
 दुभयोः स्वरूपबाध इति ॥ ७४ ॥

कौ पुनस्तद्विशेषावर्थाक्षिप्तौ बाध्यते । अत आह — क्षणिकेति ।
 बाध्यते इति विपरिणम्य सम्बन्धो दर्शयितव्य इति । तत्र चैकदेशदर्शना-
 दित्युच्यते । तत्र च दर्शनग्रहणमतिरिच्यते । एकदेशादित्येव वक्तव्यम् ।
 तद्धि लिङ्गं न पुनर्दर्शनमतो व्याख्येयमेकदेशदर्शनादित्यत आह —
 दर्शनादिति । अयमर्थः । नैकदेशस्तत्तामात्रेण लिङ्गम् । किन्तु स्व-
 प्रतिपत्तौ ज्ञात परप्रतिपादने च जापित । तदिदमुभयमुपादातु दर्शन-
 ग्रहणम् । शक्नोति चोभयमुपादातुम्, निजमावामात्रयोरपि निर्देशसाध-
 रण्यात् । स्वप्रतिपत्तौ तावदेकदेशे दृष्टे बुद्धिरनुमानमित्यर्थः । परार्थप्रयोगे
 तु निजन्तदर्शनपदमेकदेश दर्शयित्वा या बुद्धिर्जायते सानुमानमित्युक्तं
 भवति । तदिदं तत्रोच्चरितदर्शनपदमर्थद्वये व्याख्येयम् । अनेन च यत्रैक
 देशे वादिप्रतियोगिनीरेकस्योभयोर्गो संशयोऽपीविपर्ययो वा भवति सोऽसि-
 द्धानिधानो हेत्वाभासो व्युदस्यते । न ह्यसौ तादृशः परस्मै दर्शयितुं शक्यते ।

यदि तु विवादमावेदयितुं प्रतिज्ञावचनमित्युच्यते । तत्र । अव्या-
पकत्वात् । यो हि मन्यते — यदा खल्वयं शब्दो निल इति प्रतिजानीते
तदेतरोऽनित्यवादी व्युत्थितो भवति ततो जल्पः प्रवर्तत इति । तत्र नैवम्,
अव्यापकत्वात् । नेदं प्रतिज्ञावचनस्य व्यापकं प्रयोजनम् । वादे अस-
म्भवात् । शिष्यविषयो हि सः । स च तत्त्वमेव बोधयितव्यः, अतो
हेतुशक्तिमेव प्रतिपाद्य तत्त्वं बोध्यत इति युक्तम्, किं विवाद आद्रियते,
न हि तेन सह विवादितव्यम् । जल्पे स्यादिति चेद्, न । अन्यथा-
सिद्धेः । तत्रैतत् स्यात् — जल्पं खलु विवादमाजिहीर्षुः प्रतिज्ञां प्रणय-
तीति, तच्च नैवम् । अन्यथासिद्धेः, असत्यपि हि पक्षवचने लक्ष्यत एव
यथा ध्वनिमनित्यमनुमिनोतीति, यत् कारणं, यत्कृतक तदगित्यं यथा
षट् इत्युक्त्वा कृतकत्वं ध्वनेरुपनयति शब्दश्च कृतक इति । ततो
जल्पः प्रवर्तिष्यत एव । वितण्डा तु यथा तथा वादे दर्शिते प्रवर्तत
एव । न हि वैतण्डिकस्य किञ्चित् परनिग्रहादन्यद् साध्यमस्ति । यदसौ
प्रतिज्ञावचनेन कचिदर्थे साध्यमाने स्वविपरीतसिद्धिं मन्यान्तो जातोद्देशो
विवदेत् । अतः प्रतिज्ञावचनं कथात्रयेऽप्यनुपसृज्यमानगुपेक्षणीयमित्याशि-
पन्ति ॥

अत्राभिधीयते — स्वदृष्टार्थप्रकाशनं परार्थमनुमानमिति भवद्विरेषो-
क्तम् । स्वयं च कुतश्चिदेतद्विशेषात् किञ्चित् केनचिद् धर्मेण विशिष्ट-
भवगतमिति परस्मा अपि तथैव कथ्यत इति युक्तम् । असत्या तु
प्रतिज्ञायामनाश्रयहेत्वादय आकाशपतिता इव भवेयुः । ननु नाय पक्षव-
चनपुरस्सरमज्ञासत्साध्यमिति कथं परसौ तथा कथयति । मेवम् ।
यद्यपि शब्दोऽनित्य इति स्वप्रतिपत्तौ नोद्यारितं तथापि सन्निकम्पकत्वा-
दस्या सुदूरस्थेवात्र श्रमातुर्विशिष्टो विकल्पः, उच्चारणं तु परार्थमिति
तन्मात्रं स्वप्रतिपत्तौ नासीत् । परन्तु नानुच्चारितेन शब्देन प्रतिपादयितुं
शक्यत इत्युच्यते प्रतिपाद्यत इति शब्दोच्चारणमात्रमधिकम् । यत्तु
पक्षेऽनुपयोग इत्युक्तम्, तत्र, मुतरानुपयोगात् । जल्पवितण्डे हि
विजिगीषमाणयोर्द्वयोः प्रवर्तत इति परं प्रामाण्यं प्रतिज्ञावचनं न प्रयु-
ज्येत । अविवादे तु शिष्यो न व्यामोदनीय इति विशदतमेव प्रतिज्ञा-

अथार्था धियस्सर्वा इत्युक्ते द्वयवाधनम् ।
 स्वरूपस्वविशेषाभ्यां तद्धीमिथ्यात्वसाधनात् ॥
 क्षणिकात्यन्तामिथ्यात्वे विशेषौ च द्वयोरिह ।
 दर्शनादेकदेशस्येत्यनेनैतद् व्युदस्यते ॥ ७५ ॥
 यत्रैकस्योभयोर्वापि संशयाधीविपर्ययाः ।
 शैत्यान्न दाहको वह्निश्चाक्षुपरत्नादनित्यता ॥ ७६ ॥
 शब्दस्येत्येवमादौ तु द्वयोः सिद्धौ विपर्ययः ।

मागमेन धर्मस्वरूपस्वविशेषवाधः । न चान् श्रुत्युपात्त एव स्वविशेष-
 इति चोदनीयम् । अर्थाक्षिप्तस्याल्पतया विधानार्थमनुवादादिति ॥ ७३ ॥

उभयस्योभयविरोधमुदाहरति — अथार्थेति । यदा हि सर्व-
 ज्ञानानि मिथ्येति साध्येते तदा धर्मवर्षिग्राहिणोरपि ज्ञानवर्षिग्राह्यात्वात्
 तद्विशेषणग्राहिणोश्च मिथ्यात्वाद् भवत्युभयस्पर्शोभयवाध इति । अथ च
 धर्मोक्त्योभयवाध इति शब्दवाध एव निवेशनीय इति समधिगतं ताव-
 दुभयो स्वरूपवाध इति ॥ ७४ ॥

कौ पुनस्तद्विशेषवाच्योक्तिर्वा वाध्येते । अत आह — क्षणिकेति ।
 वाध्येते इति विपरिणम्य सम्बन्धो दर्शयितव्य इति । तत्र चैकदेशदर्शना-
 दिव्युच्यते । तत्र च दर्शनग्रहणमतिरिच्यते । एकदेशादित्येव वक्तव्यम् ।
 तद्वि लिङ्गं न पुनर्दर्शनमतो व्याख्येयमेकदेशदर्शनादित्यत आह —
 दर्शनादिति । अयमर्थः । नैकदेशस्त्वत्तामात्रेण लिङ्गम् । किन्तु स्व-
 प्रतिपत्तौ ज्ञात परप्रतिपादने च ज्ञापितः । तदिदमुभयमुपादातु दर्शन-
 ग्रहणम् । शक्नोति चोभयमुपादातुम्, णिजभावामात्रयोरपि निर्देशसाधा-
 रण्यात् । स्वप्रतिपत्तौ तावदेकदेशे दृष्टे बुद्धिरनुमानमित्यर्थः । परार्थप्रयोगे
 तु णिजन्तदर्शनपदमेकदेशं दर्शयित्वा वा बुद्धिर्जायते सानुमानमित्युक्तं
 भवति । तादेद तत्रोच्चरितदर्शनपदमर्थद्वये व्याख्येयम् । अनेन च यत्रैक
 देशे वादिप्रतिवादिनोरैकस्योभयोर्वा संशयोऽधीविपर्ययो वा भवति सोऽसि-
 द्धाभिधानो हेत्वाभासो व्युदस्यते । न ह्यसौ तादृशः परस्मै दर्शयितु शक्यते ।

पुनरविरोधिनोऽपि धर्मान्तरात् । अतोऽग्निमानिति साध्यमानेऽन्यभावमा-
 प्रमेव निराकृतं भवति , न पुनः धर्मान्तरम् । यथा शुक्लः पट इत्युक्ते
 तद्विरोधिनस्तदभावस्यैव निवृत्तिर्भवति , नाविरोधिनां सूक्ष्मत्वादिधर्माणा-
 मिति । अत्र चासन्निकृष्टेऽर्थे इत्युच्यते तस्य कोऽर्थः । यद्यनवगतपूर्वमे-
 वार्थमनुमानं गोचरयतीति , तत्र । सम्बन्धज्ञानकाल एव हि यावद्भू-
 मादिभावितयाग्न्यादिसम्बन्धोऽवगत एव । अन्यथा नियम एवावधारितो
 न स्यात् । न चात्र देशकालसम्बन्धोऽधिक इति वक्तव्यम् । धूमस्य हि
 देशादिसम्बन्धो भासते नाग्नेः । धूमोपलक्षिताग्रेष्वदेशसम्बन्धस्य सम्बन्ध-
 समधिगम एवावसायात् । अत एव कैश्चित् स्मरणाभिमाननिरासार्थमस-
 न्निकृष्टपदं व्याख्यातम् । स्मरणं हि सन्निकृष्टावमशोऽलिखितमेव प्रायशो
 भवति, स इति हि तत् प्रवर्तते । न चैवमनुमानम् । अतो नेदं स्मरणम् ।
 नन्वसत्यपि तदुल्लेखे स्मरणमुत्पद्यत एव । यथा प्रमोषे । भैवम् । ग्रहण-
 कारणाभावाद्धि तत्रानुमत्ताकारप्रवृत्तमपि ज्ञानं स्मृतिरित्यास्थितम् । न
 ह्यसन्निति तज्जाद्यवभासकारणत्वमिन्द्रियाणां प्राप्यकारिणां सम्भवति ।
 स्मृतिहेतुस्तु प्राचीनानुभवप्रभाविता भावना समस्तीति स्मृतिरेव प्रमुपि-
 ततदवमर्शा सेत्याश्रितम् । इदं तु प्रत्युत्पन्नलिङ्गादिकारणबलादुत्पद्यमानं
 लैङ्गिकज्ञानमनुमत्ताकारप्रवृत्तं न तद्भावादुत्सारयितुं शक्यम् । अनुमृतिश्च
 नः प्रमाणम् । अतः प्रमाणमनुमानमित्याख्यायते । यद्येवमस्तु
 तर्हीदमेवासन्निकृष्टपदस्य प्रयोजनम् । न । फलाभावेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।
 अधिकपरिच्छेदफलं प्रमाणं भवति । परिच्छेदमानस्य तु फलत्वे स्थिता-
 वपि प्रसङ्गः । सापि हि स्वगोचरपरिच्छेदात्मिकैव जायते । स्यान्म-
 तम्— अतपेक्षं हि नः प्रमाणम् । अपेक्षते च स्मरणं ग्रहणम् । अतो न
 प्रमाणमिति । तत्र । लैङ्गिके प्रसङ्गात् । तदपि ऐकदेशदर्शनादिसापेक्ष-
 मेव । स्वविषयग्रहणापेक्षं स्मरणं नेदमिति चेन्न । इहापि तदपेक्ष-
 णात् । लैङ्गिकमपि हि प्राचीनाभिज्ञानसापेक्षमेव । न ह्यनवगताग्रेविदि-
 तसम्बन्धस्याभिरत्रेति मतिरापिरस्ति । न च ग्रहणं प्रमाणमेवेति
 राजाज्ञा । भ्रान्तावपि प्रसङ्गात् । विपरीतावग्रहोऽपि ग्रहणमेव । न च
 प्रमाणम् । न चासौ नास्तीति पर्यायार्थज्ञानविभागं व्याचक्षाणर-
 स्माभिद्वक्तमेव । अपि च 'अर्थेऽनुपलब्ध' इति सूत्रयता सूत्रकारेण

सर्वत्र दृष्टकार्यत्वादात्मा सर्वगतस्त्विति ॥ ८० ॥

बौद्धं प्रत्याश्रयासिद्धो लौकिकादेस्तु संशयः ।

वाङ्मात्रासिद्धिमात्रेण व्यवहाराप्रकल्पनात् ॥ ८१ ॥

द्वाभ्यां योऽसत्यतो ज्ञातस्तद्वचो दूषणं मतम् ।

इतरत् साधनं तु स्यात् वादिना यदि साध्यते ॥ ८२ ॥

पक्षधर्मतया ज्ञात । न चाप्रसिद्धाश्रयस्तद्धर्मतया ज्ञातुं शक्यते । शैत्यचाक्षुषत्वयोरपि पक्षधर्मत्वासिद्धवद्देहेतुत्वम् । सिद्ध हि स्वरूपेण जले शैत्यरूपरूपिर्नृपैर्कार्षसमवायिषु च चाक्षुषत्वम् । शब्दादौ हि पक्षधर्मतया तु तये रसिद्धत्वमिति तद्धर्मरूपाभिप्रायेण स्वरूपासिद्धवचनम् । अत आश्रयासिद्धावपि पक्षधर्मत्वासिद्धरहेतुत्वमुक्तमवेति ॥ ७९३ ॥

तामिदं नीमाश्रयासिद्धिमुदाहरति—सर्वत्रेति असिद्धान्तेन । यदा हि बौद्धं प्रति सर्वत्र कार्योपलब्धाद मनसर्वगतत्वं मीमांसकास्साधयन्ति, तदान्यतरासिद्धाश्रयो हेतुर्भवति । बौद्धस्यात्मनोऽसिद्धेरिति । यस्तु प्रमाणगतिमज्जानानो लौकिकवत् कश्चिदामनि सशेते, तस्मिन्नेव हेतावुच्यमाने सन्दिग्धाश्रयो हेतुरित्याह—लौकिकादेरिति । आत्मनि सशय इत्यर्थः । अदिशब्देन सर्तार्थिज्ञानानपि येषामात्मनि सशयं त उपाद्रियन्ते । एव सशयविपर्ययाभ्यामाश्रयासिद्धिरुक्ता । अज्ञानेनाप्याश्रयासिद्धिरप्रसिद्धपदप्रयोगे दर्शयितव्या । यस्य हि पक्षवचनशब्दो न प्रसिद्धस्तत्प्रत्येवनातीत्यके हेतावुच्यमाने ज्ञानेनाश्रयासिद्धिरिति ॥ ८०३ ॥

ननु यदन्यतरासिद्ध्या हेतुर्दुष्यति, एव तर्क्षमूर्तत्वादात्मा निष्क्रिय इत्येवमादेरपि हेतुत्वं न स्यात् दिग्भ्रमणमात्मनोऽमूर्तत्वासिद्धेः । मूर्तं हि ते शरीरपरिणाममात्रं मन्यन्ते । अकर्तृकत्वानित्यो वेद इति च बौद्धानां तदसिद्धेरद्वयं । शब्दोऽनित्यकृतकत्वादिति मीमांसकानामसिद्धेः । तदेव हेतुर्नाम न कश्चित् व्यवतिष्ठते । अत आह—वाङ्मात्रेति । अपरार्थ—नासिद्धो ममति वाङ्मात्राद्देतुरसिद्धो भवति । तथा सति न प्रकल्पेत । द्वाभ्यां तु वादिप्रतिवादिभ्यामसत्त्वेना-

वैपरीत्यपरिच्छिन्ने नावकाशः परस्य तु ॥ ५७ ॥

मूले तस्य ह्यनुत्पन्ने पूर्वेण विषयो हृतः ।

प्रत्यक्षादेश्च पदकस्य नैवार्थो ह्यवधारितः ॥ ५८ ॥

तेनैवोत्तरबाधः स्याद् विकल्पादेरसम्भवात् ।

अग्राह्यता तु शब्दादेः प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ ५९ ॥

तत् कस्य हेतोः , न यदि पूर्वानुमानादय विशेषः, अवागमत् स्वल्पं धूमवानग्निमानिति, न चाग्नये भावतीति । कथमनाश्रयप्रतिपत्तेऽग्नौ व्यवहरतीति चेत् । न । प्रागपि धूमवदाश्रयत्वेनावगमात् । पर्वतमधुना प्रत्यक्षेण विशेषतोऽवगम्याग्नये व्यवहरतीति चेत् । किमस्याग्नयर्थिनः पर्वतप्रत्यक्षेण । तदयमग्निमत्तया बोध एव पूर्वबोधाद् विलम्बणोऽभ्युपगन्तव्यः । यत्कृतो व्यवहारविशेष इत्यगृहीतविषयत्वादनुमानं प्रमाणमिति वक्तव्यम् । तदिदमसन्निकृष्टग्रहणेनोक्तम् । ये तु स्मृत्याशङ्कानिराकरणस्य प्रयोजनमाहुः, तेषां बाधितविषयमप्यनुमानमापद्येत । न हि तन्निराकरणमवयवान्तरेण लक्षणग्रन्थे कृतमुपलभ्यते । अतोऽसन्निकृष्टग्रहणमेवोभयविधसन्निकृष्टार्थनिराकरणार्थमिति साध्वी व्याख्येति ॥ ५७ ॥

वैपरीत्यपरिच्छिन्ने परमनावकाशमित्युक्तम् । तत्र कारणमाह — मूल इति । व्याप्तिस्मरणादि ह्यनुमानस्य मूलम् , तद्यावदुत्तरं तत्तद्यापारव्यप्रतया विलम्बते तावच्छीघ्रमाविना पूर्वेण विषयापहाराद् विप्रकृष्टसाधनस्योत्पत्तिरेव निरुध्यत इत्यनन्तरमेव वक्ष्यत इति कथं पुनरनुमानं बाध्यते । तदपि हि प्रमाणं कथं प्रमाणान्तरेण बाधितुं शक्यते । बाधे वा न कचिदाश्वासो भवेत् । आभासो बाध्यत इति चेत्, कथमागासत्त्वम् । यदि बाधादेवेतराश्रयं तर्ह्यस्तु वा ज्येष्ठप्रमाणेन प्रत्यक्षेणानुमानबाधः । ननु ततोऽपि जघन्यैरपीर्षाध्यते, तत् कस्य हेतोः अत आह — प्रत्यक्षादेरिति स्यादन्तेन । अयमभिप्रायः — न प्रमाणं नाम कचित् बाध्यते । अवधारणात्मकं ह्येतदिति ज्ञानं प्रमाणम् । तद् यत्र कस्यचिदयस्य केनचिदात्मनाऽधारणं भवति तत्र तेनोत्पन्नस्योदात्तस्यमानस्य वा ज्ञानस्य बाधोऽभिधीयेत । तद्विविधो हि बाधः प्राप्तप्राध्याप्राप्तबाधश्चेति । प्राप्तबाधो हि यथा — शुक्तिकारजतज्ञाने । तत्र हि पूर्वोपमर्दनेनैवोपर-

सत् साध्ये तदभावे च द्वाभ्यां व्यावृत्त एव च ॥ ८३ ॥

द्वौ विरुद्धार्थसम्बद्धौ यावेकत्रैकदेशिनि ।

प्रमेयानित्यतामूर्तिधर्माः साधारणा द्वयोः ॥ ८५ ॥

नित्यायत्नोत्थयत्नोरथनित्येषु द्विरनित्यता ।

तत् कस्य हेतोः । प्रतीतिक्रमानुसारेण । प्रमाता हि प्रथमं पक्षं प्रमेयं, ततो हेतुमपेक्षते, ततो दृष्टान्तवचनम् अतोऽसरपक्षनिराकरणाच्च प्रयुक्तमसन्निकृष्टपदमेव तावदुपवर्णितम् । ततो हेतुपदमेकदेशदर्शनादिति, ततो ज्ञातसम्बन्धस्येति दृष्टान्तवचनम् । दृष्टान्ते हि हेतोः सम्बन्धो ज्ञायते । नत एव दृष्टान्तदोषा अपि साध्येहेतुविकलत्वादयोऽनेन निराक्रियन्ते । तद्वैकल्येऽपि स्वयं सम्बन्धो ज्ञातुं परस्मै प्रतिपक्षपितुं शक्यत इति । कियन्तः पुनस्तस्य हेतवः, नत आह — एव इति ॥ ८३ ॥

तानेष त्रीन् प्रकारान् दर्शयति — सन्निति । साध्यतदभावयोः सम्बन्धो साधारणोऽभिधीयते । यथा प्रमेयत्वं नित्यानित्यत्वयोः । द्वाभ्यां साध्यतदभावयोः व्यावृत्तोऽसाधारणः क्षितेरेव गन्धवत्त्वम् । व्यावृत्ते हि तत् सकलजगतीयविजगतीयद्रव्यान्तरगुणकर्मभ्यः । द्वौ विरुद्धार्थसम्बन्धविति । यौ विरुद्धार्थमभिप्रायीति परैरभिहितौ, तौ चानन्तरत्वेयोराधार्यविति नेह व्याख्यायते इति ॥ ८४ ॥

तत्र साधारणं तावदुदाहरणैः प्रपञ्चयति — प्रमेयेति । एते च धर्मास्साध्यतदभावयोस्ताधारणा इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

केषु पुनस्ताभ्येष्टेषां साधारण्यमत आह — नित्येति नित्येष्वन्येन । कथं पुनर्वैयर्थ्ये यथासङ्गममत आह — द्विरनित्यतेति । अनित्यता स्वस्मान्ने द्विः पठितव्या । अतो यथासङ्गोपपत्तिः । तदयमर्थः — यथा नित्यशब्दः प्रमेयत्वादिति प्रयुज्यते तदा प्रमेयत्वं साध्यतदभावयोर्द्वयमिति साधारणत्वाच्चैकान्ताय प्रभवति । अतो नैकान्तिकमित्युच्यते । नत एव च संशयहेतुः । संशयो हि सामान्यप्रत्ययादिशेषाप्रत्ययादिशेषस्युत्पत्तिः भवति । यथा स्वाशुपुरुषमोशरोहपरिभाहसामान्यदर्शनाद् भेदक-

प्रतिज्ञापूर्वसञ्जल्पसर्वलोकप्रसिद्धितः । २

यावज्जीवमहं मौनीत्युक्तिमात्रेण बाध्यते ॥ ६२ ॥

सर्ववाक्यमृषात्वेन धर्मोक्त्यैवात्मबाधनम् ।

धर्म्युक्त्याहं यतो जातः सा वन्ध्या जननी मम ॥ ६३ ॥

इति न शब्दविरोधः । न हि तत्र शब्दप्रमाणतोऽर्थः न्यायगम्यत्वात् । लोकप्रसिद्धिस्तु न शब्दो न प्रमाणान्तरम् । अपि तु प्रत्यक्षायन्तर्गतैवेति तद्विरुद्धपक्षप्रदर्शनेनैव प्रदर्शितेति न शब्दविरोधेऽन्तर्भावयितुमुचिता । नह्यचन्द्रशशीतिपक्षश्चन्द्रेण विरुध्यते । नहि चन्द्रशब्दशशङ्कयोस्सम्बन्धं शब्दो वदति येनातद्वाच्यपक्षस्य शब्दविरोधो भवति सम्बन्धवाच्यत्वे हीतरेतराश्रयं भवेत् । अभिधानात् सम्बन्धः सम्बन्धाच्चाभिधानमिति । तस्माच्चेति शब्दविरोधाः । पूर्वोत्तरशब्दसामर्थ्यपरामर्शेन त्वेकपरित्यागेनेतरपरिग्रहाच्छब्दविरोधतया प्रसिद्धा इति तन्वान्तरप्रसिद्धिविभागाश्लिषा शब्दविरोध इत्युच्यते । परमार्थेन तु वेदार्थवचनविपरीतार्थप्रतिज्ञैव शब्देन विरुध्यते । तत्र हि प्रतिष्ठितं शब्दस्य प्राणाण्यं शक्नोति विपरीतप्रतिज्ञो वारयितुम् । तच्चानन्तरमिदं वक्ष्याम इति ॥ ६१ ॥

तानेव त्रीन् प्रकारान् दर्शयति—प्रतिज्ञेति । तत्र प्रतिज्ञाविरोध एवैकश्लिषा भिद्यत इत्याह — यावदिति सार्धेन । अयमर्थः—प्रतिज्ञाविरोधो हि स्ववाग्विरोधः । स च त्रेधा भिद्यते । उच्चारणधर्मधर्मिभेदात् । यावज्जीवमहं मौनीति पक्षः प्रतिज्ञयैव बाध्यते । न ह्यनुक्ता सती प्रतिज्ञा भवति । उक्तिमात्रेण च मौनं बाध्यते । अतः प्रतिज्ञाशरीरान्तर्गतेनोक्तिमात्रेण बाधाद् भवति प्रतिज्ञया बाधः । सर्ववाक्यमृषात्वपक्षस्तु धर्मोक्त्या बाध्यते । सर्वमृषात्वे हि प्रतिज्ञावचनमपि मृषेति नेतरन्मृषा भवेत् । तदमृषात्वे वा न सर्वमिष्यात्वम् । तदिह प्रतिज्ञान्तर्गतधर्मसंसर्गासम्भवपरामर्शात् पक्षबाध इति धर्मोक्तिविरोधाभिधानम् । पूर्वत्र त्वविशिष्टमुक्तिमात्रमेव मौनं बाधते इत्युक्तिमात्रेणेत्युक्तम् । आत्मबाधनमिति । धर्मबाधनमित्यर्थः । धर्म एवायमुक्त आत्मानं बाधत इति यावत् । वन्ध्या मे जननीति पक्षो धर्म्युक्त्या बाध्यते । जननीत्वे ह्युरिष्टमात्रे न

सन्दिग्धहेतुता चेपा विषयापेक्षयोप्यते ॥ ८९ ॥

निर्णयस्यापि हेतुत्वं दृष्टं साध्यान्तरे यतः ।

अप्यवच्छेदान्वयो लब्ध्वा निष्क्रियादावमूर्तिवत् ॥ ९० ॥

इह तच्छब्दवाच्यो भवेत् । न च तद्धेतुरसाधारण इति कणितमेव ।
अबाधमीदृषद् विपरीतवचनो न अस्ति, एव सति विपर्ययवाच्योऽनप्यवसा-
यशब्दो भवेत्, न च विपरीतावग्रहोऽसाधारणेन जन्यत इति । यदि
तु न भेदस्मिन् वस्तु-अप्यवसायोऽस्तीत्यप्यवसायाभावावधारणमेवान-
प्यवसाय, स तर्हि प्रमाणाभावेनैवाप्यवसायाभावोऽवगम्यते । तत्र हेतोर्ब-
न्धाधार । अतो जिज्ञासामात्रहेतुरसाधारण इति समर्थनीयम् । भवति हि
तद्विनिर्णयधर्मोऽयमितो धर्माद् भावो भवेदिति जिज्ञासा । यद्यपि चासी-
द्बुद्धमिदञ्चनादपि कदाचिद् भवत्येव तथापि धर्मद्वारेणापि तावद्
भवत्येवेति न तद्धेतुत्वमनुपपन्नम् । आह च—

तेनाज्ञानमसिद्धेयम् । जिज्ञासानन्वयगामिन ।

सामान्यात्मन्यो युक्तस्तथा स प्रतिसाधनात् ॥ इति ।

जिज्ञासासाधारणस्य सशयहेतुत्वमुक्तं तत्परमतम् । ज्ञातसम्बन्धपरस्य
हि व्यावर्तनीयमत्र दर्शयितुमभिप्रेतम्, तन् सशयहेतुत्वेऽप्यसाधारणस्य
यत एव । भवतु तावदय यस्य कस्यचिद्धेतुः । सर्वथा ज्ञातसम्बन्धपरदेन
लुप्तस्त्विति तात्पर्यम् । ज्ञान्यास्तु सशयहेतुमसाधारण मन्यन्ते, कदाह-
रन्ति च दृष्टान्तिवत् साध्ये श्रावणत्वम् । यथोक्तम् —

अनैकान्तिकमेवैव शाक्या प्रायेण मन्यते ।

उभयस्मान्निवृत्तत्वाद्भयप्रानुवृत्तिवत् ॥

इति । इदं च वार्तिककृतेषु प्रदेशान्तरे स्वयमुप-यस्य यथोक्तद्वयैर्वि-
तमेवेति ॥ ८८ ॥

किं पुनरुदाहृतानां स्वाभाविकमेव सशयहेतुत्वं नेत्याह— सन्दि-
ग्धेति ॥ ८९ ॥

कारणमाह—निर्णयस्येति लब्ध्यान्तेन । एव इहमत आह—
निष्क्रियेति । अमूर्तता हि नित्यत्वे साध्ये नित्यानित्यस्योभयकर्मसाधारणी
व्यवहारोक्तरीत्या, एव तु निष्क्रियत्वे साध्ये लब्ध्यान्तरेण धिरेकौ हेतुवा

नास्तीति साध्यते बाधस्तत्रार्थापत्तितो भवेत् ।

अन्नावदाहके साध्ये शब्दे चानभिधायके ॥ ६७ ॥

श्रोत्रादिनास्तितायां च शब्दानित्यत्वसाधने ।

श्रुतार्थापत्तिबाधोऽत्र यदाप्तोक्तिनिवारिते ॥ ६८ ॥

दिवाभुजो निषिध्येत हेतुना रात्रिभोजनम् ।

परोक्षे गवि सादृश्यमुपमेयम् । प्रत्यक्षे तु प्रत्यक्षमेव । अत एव 'ज्ञातगो-
वयाकार'मिति क्रमो विवक्षित इति ॥ ६५ ३ ॥

अर्थापत्तिविरोधमिदानीं विवक्षन् भाष्यकारानुसारेणामावपूर्विका-
यास्तावदुदाहरणमाह—गेहेति ॥ ६६ ३ ॥

प्रत्यक्षपूर्विकामुदाहरति—अग्नाविति । अदाहक इति । अतच्छ-
क्तियुक्त इत्यर्थः । अनुमानपूर्विकामुदाहरति—शब्दे चानभिधायक इति ।
शब्दश्रवणानन्तरमर्थप्रतीतिं चेष्टयानुमाय तत्र शब्दः कारणमित्युच्यते ।
अतस्सर्वकारकाणां क्रियाविनामावादाभिधामिधानो व्यापारः, तदनुपपत्त्या
चार्थापत्त्या तच्छक्तिसिद्धिरिति ॥ ६७ ॥

तथेन्द्रियापलापपक्षोऽपि प्रत्यक्षपूर्विकयार्थापत्त्या विरुध्यत इत्याह—
श्रोत्रेति । यद्यपि प्रत्यक्षपूर्विकोदाहृतैव तथापि पक्षदोषोद्भावनच्छलेन-
न्द्रियापलापपक्षस्याप्ययं दोष इति विवक्षता पुनस्तद्विरोधोऽभिहितः । अत्रै-
वादिशब्देनोपमानपूर्विकया विरोधो दर्शयितव्यः — यथा गवयोपमिताया
गोस्तज्ज्ञानग्राह्यशक्त्यपह्नव इति । अर्थापत्तिपूर्विकया विरोधमुदाहरति—
शब्देति । अर्थाभिधानान्यथानुपपत्त्या हि वाचकशक्तिमर्थापत्त्या प्रमाय
पुनस्तदनुपपत्त्यार्थापत्त्यन्तरेण शब्दनित्यत्वमवगम्यत इति ॥ ६७ ३ ॥

शब्दपूर्विकार्थापत्तिविरोधमुदाहरति—श्रुतार्थापत्तिबाध इति । किं
पुनरर्थापत्तिः प्रपञ्चेनोदाह्रियते, तद्विरोधप्रतिपादनं हि यथाक्याचिदेकयापि
सिध्यत्येव । तथा च प्रमाणान्तरविरोधेषु प्रपञ्चो न दर्शितः । अर्थापत्तिवद्वा
प्रमाणान्तरविरोधोऽपि प्रपञ्चेन वाच्यः । सत्यम् । पौढा भिन्नैरेव पद्मिरेव
विरोधो वार्तिककारस्य विवक्षितः, तत्प्रदर्शनार्थमेव गदप्रमाणप्रसूतार्था-
पत्तिरुदाहृता । तेनैव तु मार्गेण प्रमाणान्तरेष्वपि प्रपञ्चो दर्शयितव्यः ।

केचिज्जात्यन्तरं चैनां वर्णयन्त्यपरे पुनः ॥ ९२ ॥

साधारणत्वमंशेन समस्तं वाप्यनन्वयम् ।

विरुद्धमर्थमेकैको न व्याभिचरतीति विरुद्धाव्यभिचारीत्युच्यते । तदस्तु । न त्वेकं सशये हेतुरित्युक्तम् । अत एव वार्तिककारेण द्वौ विरुद्धार्थसं-
न्यौ सशयहेतु इति द्विवचनान्तेनैव नाम्ना सशयहेतुभावो दर्शितः ।
इहापि विरुद्धाव्यभिचारित्येतावदेवोक्तम् । न तु विरुद्धाव्यभिचारी संश-
यहेतुरिति । तदन योग्यतवानयोर्विरुद्धाव्यभिचारितेति व्याख्येयम् । द्वौ
विरुद्धाव्यभिचारिणाविति यावदिति ॥ ९१ ॥

इमा च विरुद्धाव्यभिचारिता सशयहेतु साधारणासाधारणान्यां
जात्यन्तरमेके वर्णयन्ति । अपरे पुनस्तमुदायस्थाशाम्बा साधारणपक्षनि-
क्षेपम् । अन्ये तु समस्तमिदं मिलितमुभय नैकवाप्यनुगतमिन्यनन्वयमसा-
धारणमेवास्थियत इत्याह— केचिदिति । अत्र च प्रदेशान्तरे वार्तिक-
कृता साधारण्य व्यास्था दर्शिता । यदाह—

“साधारण्याच्च नैतस्य भेदः कश्चन विद्यते ।

अशाम्बा समुदायो हि साधारणपदे स्थितः ॥”

इति । न च वाच्य द्वयस्यानन्वयादसाधारण एवायमिति । यदि
हेकेन द्वय प्रयुज्येत ततो भवेदप्येव, प्रत्येकमन्वितौ दृष्टौ द्वान्यां
प्रयुक्तौ नानन्विताविति शक्यते वक्तुम् । अपि चासाधारणत्वे सशयहेतु-
भावो नोपपद्येत । तस्य निराकृतपूर्वत्वात् । अतस्साधारण एवायमिति ।
यद्यपि तु जात्यन्तरमेव साधीयो मन्यामहे । यथा हि न द्वयमेकेन प्रयुक्तमिति
नासाधारणत्वम् । एव साधारणत्वमपि न स्यादेव । किं खल्वत्र साधार-
णम् । एकैकस्थेकेकेन व्याप्त्यर्थेकेकेन प्रयोगात्, अशतस्साधारणस्य च
समुदायस्याप्रयोगात् । अत एव चान साधारणाद् भेदेन प्रतिहेतु विरुद्ध-
योस्सशयहेतुत्वमुक्तम् । इतरथा तेनैव गतत्वाच्च पृथगुपादीयेत । सशयज-
ननप्रकारेऽपि चान भिद्यत एव । साधारणो ह्युभयदृष्टस्तु प्रतीतिमादधानम्स-
शयहेतुरितौ त्वैककदेवनोभयमुपस्थापयन्तौ सशयहेतु इति वार्तिककारेणापि
साधारणपदे स्थित इत्युक्तम् । न साधारण एवेति ॥ ९२ ॥

इति प्रतीतविनियोगान्मन्त्रशेषेऽनुमिते तद्विपरीतः पक्षो गृह्यते, तत्रागमानु-
मानबाधः ।

नित्ये तु कर्मणि प्रवृत्ते ब्रीह्यणामपचारे तत्सदृशेषु नीवारपूरमितेषु
'ब्रीहिभिर्यजेते'ति चोदना नीवारविषयत्वेनानुमीयते । ब्रीह्यवयवा इह तद्वि-
षयतया ज्ञातसम्बन्धास्तामनुमापयन्ति । न हि तस्याः स्वरूपेण ब्रीहयो
विषयभूताः, तदवयवास्तु चूर्णीभूता ब्रीहिशास्त्रार्थः । ते च नीवारेष्वपि
मन्तीति ब्रीह्यवयवसामान्योपमितनीवारयामिनी ब्रीह्यचोदनानुमीयते ।
तदिहातद्गोचरत्वपक्षस्योपमानपूर्वकानुमानबाधः ।

अर्थापत्तिपूर्वकानुमानबाधस्तु श्रावणतपक्षेऽभिहित एव । यत्र
दूराद् वृक्षाभावं विदित्वा तच्छायाभावोऽनुमीयते तत्राभावपूर्वकानुमानेन
आयासद्भावपक्षो बाध्यते । प्रत्यक्षशब्दबाधस्तु त्रिधा दर्शित एव । अन्यो-
ऽपि श्रुतिस्मृतिभ्यां दर्शयितव्यः । अष्टकादीनामधर्मत्वपक्षस्तु कर्तृसामान्या-
नुमितशब्दविरुद्धः स्मृत्यधिकरणे दर्शितः । शक्यं ह्यष्टकादयः शब्दमूलाः
शास्त्रस्थार्थावर्तनिवासिकर्तृकत्वादग्निहोत्रादिवदित्यनुमानम् । आगमिकश-
ब्दबाधस्तु यत्र शास्त्रान्तर्गतश्रुतिविषयविवादे स्मृतिनिबन्धनकाराणां वच-
नेन श्रुतिसद्भावो निश्चीयते, तत्र ह्यष्टागमावगतमित्यागमविरोधो विपरीत-
पक्षस्य सम्भवति । उपमितशब्दविरोधस्तु मन्वादिस्मृतिभ्योऽर्थापत्त्या वैदिकं
किमपि मूलमस्तीति कल्पिते स्मार्तवाक्यसदृश एव मूल उपमितेऽर्थादमूल-
त्वपक्ष उपमितशब्देन बाध्यते । विश्वजिदकलत्वपक्षस्तु श्रुतार्थापत्तिरुद्ध-
शब्दविरुद्धः । अभावेन तु शब्दभावोऽवगन्तुं न शक्यत इति शब्देष्टता-
वधारणे तस्य व्यापारः तत्राभावावधारितविधिकास्त्र्यै ज्योतिष्टोत्रे
प्राकृतेतिकर्तव्यताप्रतिपक्षो बाध्यते । यथा वक्ष्यति — 'कृत्स्नविधानादपूर्व-
स्सोम' इति । ब्रीह्यभावे तु नीवाराणामग्राह्यतापक्षः प्रत्यक्षजोपमानविरुद्धः ।
अनुमानपूर्वकोपमानबाधस्तु यदा ह्यादित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या गतिमनुमाय
संवत्सरादिमन्थान्तेषु तस्यास्तादृश्यमनुमीयते । यादृश्येकत्र संवत्सरादौ
तन्मध्ये यान्ते वा सूर्यगतिः तादृशी वेत्तरान्तेष्विति तत्र गतिवेत्तादृश्य-
पक्षोऽनुमानपूर्वकोपमानेन बाध्यते । पृथीका न सोमसदृशा इति तु पञ्च-
शब्दपूर्वकोपमानविरुद्धः । सामपूर्विकयोर्हि सादृश्यं न प्रत्यक्षम् । न

सद्भावे निर्णयस्ताभ्यामूर्ध्वताकाकवस्त्ववत् ।

॥ प्रत्येकं संहतौ वापि गमकावविरोधिनी ॥ ९५ ॥

तस्मान्निघ्नौ विरुद्धार्थौ हेतू चात्र निदर्शितौ ।

षोढा विरुद्धतामाहुश्चतुर्धा वैकधापि वा ॥ ९६ ॥

रेकत्वं सशयहेतुत्वे हेतुः, अपि तर्हि परस्परविरुद्धार्थोपप्लावकत्वमेव ।
विरुद्धौ हि द्वाभ्यां द्वार्थान्नेकरोपप्लावितविति तत्र सशयते ; न तु हेतु-
नेकत्वात् । सशयहेतोरपि प्रत्येकमवगमनयोरुभयसमावेशादेव कचिन्निर्णयो
दृष्टः । यथा-ऊर्ध्वताकाकवस्त्वयोः । केनरा तूर्ध्वता स्थाणुपुरुषमाधारणी
नान्यतरनिर्णयाय प्रभवति । काकनिलयनमहकृता तु सैव स्थाणुरयमिति
निधाययति । तदत्रैकस्यैव सशयहेतुत्वं द्वाभ्यामेव तु निर्णय इत्यप्रयोजक
सशयहेतुत्वं द्वित्वं, विरुद्धानेकसाध्यत्वमेव सशयहेतुः । यथा स्वत्वेक एव
साधारणस्मपत्ताविपक्षयोर्वर्तमानस्सशयहेतुर्भवति । एव विरुद्धार्थस्यापि
हेतुद्वयस्याशाभ्यामुभयवृत्तिरेव सशये कारणमिति न तद्द्वित्वेन हेतुत्व-
निराकरणं युक्तमित्याह—अन्यच्चिदिति । ननु युक्तं तावदूर्ध्वतया स्थाणु-
पुरुषसन्देहो भवतीति, काकवत्तामात्रेण न संशयो दृष्टपूर्वः । सत्यम् । यस्तु
काकवत्तामात्रेण स्थाणु सिपाधयिषति तस्यासौ केनरा सशयहेतुः, ऊर्ध्वता-
सनाथा तु निर्णायिकेत्येतावदेव विवक्षितमित्यदोष इति । अपि च अविरो-
धिनी प्रत्येकं संहतयोरपि कचिदर्थे साध्ये हेतुभावो दृश्यते । यथैकस्मि
न्नेव शब्दस्य ज्ञानस्यानुमानत्वेऽन्वयव्यतिरेकजत्वप्रत्यक्षान्धप्रमाणत्वयोः,
शक्यते हि ताभ्यामेकैकश्येन नमस्ताभ्यां चानुमानत्वं साधयितुम् । द्वित्वं
च हेत्वाभासत्वकारणे नैकस्मिन् साध्येऽनेकहेतवः प्रयुज्येरन् । प्रयोजक
स्त्वेकमेव साध्यं किञ्चान्यदित्येति नानासाधनेस्साध्यन्तो दृश्यन्ते ।
तस्माद् विरोधनिवन्धन एव सशयः, न तु नानात्वनिवन्धन इत्यभिप्राये-
णाह— प्रत्येकमिति । पूर्वं तु प्रत्येकं सशयहेत्वोरेव निमित्तयोर्निर्णय-
हेतुत्वमुक्तम् । अत्र तु प्रत्येकं गमकावपि संहतौ च गमकाविति प्रति-
पादितमिति ॥ ९५ ॥

तस्माद् विरुद्धार्थविवेकं भिन्नौ सशयहेतुत्वेन दर्शनीयौ । यथात्या-
गिरुत न तु मित्रतामानंतेत्याह—तस्मादिति । नानासाधनसिद्धिकारो-

श्रुत्यर्थाक्षितयोर्वाक्ये वाच्यः सर्वप्रमाणकः ।

तृणादिविक्रियाहेतोरग्निमद्धिमसाधने ॥ ७१ ॥

प्रत्यक्षावगताच्छैत्यात् तद्विशेषोत्थवाधनम् ।

अधर्मो विहितो दुःखं करोत्यल्पमितीह तु ॥ ७२ ॥

विहितत्वादधर्मस्य स्वरूपस्यैव वाधनम् ।

तथा दुःखानिमित्तत्वं विशेषस्तस्य वाध्यते ॥ ७३ ॥

नार्थं च वृत्तवर्तिष्यमाणयोः सङ्कीर्तनं करोति — एवमिति सार्धेन । श्रुत्यर्थाक्षितयोरिति । स्वरूप तावत् सर्वत्र श्रुयर्थ एव । तद्विशेषोऽप्यर्थाक्षितः । धर्मधर्मिणोर्हि स्वरूपं येन विशेष्यं व्यातं तमात्राणि । तवानन्तरमेव वक्ष्यत इति । श्रुत्यर्थस्याक्षितस्येति विमह इति ॥ ७० ॥

तत्र धर्मस्वरूपबाधो वर्णित एवेति तमकृत्वेन तद्विशेषगताद्यमुदाहरति — तृणादीति । यो हि तृणादिविकारदर्शनादग्निमद्धिम साधयति तस्याभावेन तावद्धर्मस्वरूपबाधो भवत्येव । तद्विशेषणमप्युष्णत्वमर्थाक्षितं प्रत्यक्षावगतेन शैत्येन वाध्यते । न च वाच्यमनुष्णाऽपि बह्विः प्रभासु दृष्ट इति कथमर्थाक्षितो विशेष इति । प्रभास्वप्येवं बह्विरुष्ण एव, अभिभूतत्वात् स्पर्शो न गृह्यते, न पुनरुष्णता जातु जहाति, स्वाभाविकी हि सा तस्य । न च हिमेऽप्यभिभूतत्वादग्रहणमिति वाच्यम् । तद्विपरीतशैत्योपलम्भात् । हेतूपन्यासस्तु पक्षदोषाभिधानावसरे तदधीजमानप्रदर्शनेनार्थसोऽयमभावेन धमविशेषनाथ इति ॥ ७१ ॥

धर्मिणस्तु द्विप्रकारोऽपि बाधोऽनुक्त एवेति उभयया तद्बाधोदाहरणमाह — अधर्म इति सार्धेन । हिंसा किञ्चयम इति सामान्यतोऽवगतम् । तद् यदा विहितोऽधर्मो दैक्षपशुहिमादिर्यद् दुःखं करोतीत्यनूय तदल्पमिति साध्यते, तदापि विहितत्वेनाधर्मत्वं वाध्यते तद्विशेषोऽपि दुःखानिमित्तत्वं यदर्थाक्षितं तदपि तेनैव वाध्यते । न हि विहितं नाम किमपि दुःखस्य निदानं भवति । पुनरार्थकसाधनत्वाद् विधेः । सोऽय-

विभक्तिमत्त्वात्पश्चाद्वत् स्वरूपेणेति चाश्रिते ।

अस्वरूपार्थयोगस्तु पश्चाच्छब्दस्य दृश्यते ॥ ९९ ॥

तेन प्रागपि सम्बन्धादस्वरूपार्थता भवेत् ।

इहप्रत्ययहेतुत्वाद् द्रव्यादेर्व्यतिरिच्यते ॥ १०० ॥

समवा(यं? यो) यथेहायं घट इत्यादिसङ्गतिः ।

ऽभिप्रेते ततो विशिष्टम् । अपि चार्थशब्दो व्यभिचरति, अज्ञातसम्बन्धस्य तदनवगतेः । स्वरूप तु न कदाचिद् व्यभिचरति सम्बन्धावधारणात्वा-
गपि तदवगमात्, अन्यभिचारी च शब्दार्थ इति युक्तम् । अतः स्वरूपं तावदवस्थाभिरेयं शब्दानां, तदभिधानोत्तरकालं तु विशिष्टाभिधानमपि भवतु नामेति । एव प्रसाध्यान्ते प्रयोगमाहुः — शब्दस्वरूपं सम्बन्धाव-
धारणात् प्रागर्थवद् विभक्तिसम्बन्धात्, अगृहीतसम्बन्धोऽपि हि स्वादि-
विभक्तियुक्ताद् शब्दानवगच्छति । यदा च विभक्तियोगः तदार्थवत्त्वं इह यथा सम्बन्धग्रहणात् पश्चादिति । कथं पुनरेवं प्रयुज्यमाने धर्मविशेषबाधो भवत्यत आह—स्वरूपेणेति चाश्रित इति । यदा हि स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वं प्रथममाश्रित्यार्थवत्तामात्रविशिष्टं साध्यते, तदार्थादिदमवगम्यते—स्वरूपार्थवत्त्वमस्य सिपावधिपितमिति । एवं च भवत्यर्थाश्रितस्य धर्मविशेषस्य बाध इति । कथं पुनस्वरूपेणेति चाश्रिते धर्मविशेषो बाध्यते । अत आह—अस्वरूपेति । विभक्तिमत्त्वं हि स्वरूपातिरेकेणार्थान्तरेणार्थवत्त्वमविनाभावबलेन शब्दस्यावगमयति, सम्बन्धग्रहणात्पश्चादर्थान्तरस्य दर्शनात् । अतो व्याप्तिबलेन तदेव विभक्तिमत्तया साध्यते । अतोऽर्थवत्ताया विशेष स्वरूपार्थवत्त्वं हेतुरयं विरुणद्वाति भवति धर्मविशेषबाध इति ॥ ९९ ॥

धर्मस्वरूपबाधोदाहरणमाह — इहप्रत्ययेति । यदा हि समवायं धर्मजं कृत्वा तस्य द्रव्यादिव्यतिरेकसाध्यते, इहप्रत्ययहेतुत्वं च हेतुरुच्यते इहायं घट इति, संयोगो दृष्टान्तः, तदा धर्मस्वरूपबाध इत्यभिप्रायः ॥ १०० ॥

कृतकत्वगुणत्वादौ परोक्ते याज्ञिकं प्रति ॥ ७७ ॥

स्वोक्ते चैवंप्रकारे स्यादसिद्धोऽन्यतरस्य तु ।

वाष्पादिभावसन्दिग्धो द्वयोरन्यतरस्य वा ॥ ७८ ॥

धूमस्त्रिधाप्यसिद्धः स्यादेवं तावत्स्वरूपतः ।

एत एव प्रकारास्त्युराश्रयासिद्धकल्पने ॥ ७९ ॥

ज्ञातेऽपि हि स्वरूपेण नातद्धर्मेऽस्ति हेतुता ।

स्वयं वा दृष्टो भवति । अधीरज्ञानमित्यर्थः । तत्र द्वयविपर्यस्तोदाहरण-
माह — शैत्यादिति । वह्निशब्दयोर्द्वयोरपि शैत्यचाक्षुषत्वे वादिप्रति-
वादिनोर्विपर्ययादसिद्ध इति ॥ ७५-७६ ॥

अन्यतरासिद्धोदाहरणमाह — कृतकत्वेति । यदा वैशेषिको
याज्ञिकं प्रति शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् गुणत्वादेति हेतुं प्रयुक्ते, तदासौ
स्वरूपेण तस्यासिद्धो भवति । यदा तु स्वयमेवंप्रकारं हेतुं परं प्रति वदति
तदा तस्यासिद्धिः । यथा नित्यः शब्दः द्रव्यत्वादाकाशवदिति । न हि
वैशेषिकादशब्दं द्रव्यमभ्युपगच्छन्ति गुणत्वाभ्युपगमात् । एवंप्रकार इति ।
परासिद्धप्रकार इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

सन्दिग्धासिद्धमुदाहरति — वाष्पादीति स्यादन्तेन । यदा हि
धूमो वाष्पादिभावेन सन्दिह्यते द्वाभ्यामेकेन वा किञ्चिदयं रजसामुद्गमां
वाष्पो वा धूमो वेति तदा द्वयोरप्यन्यतरस्य वा सन्दिग्धासिद्धो भवति ।
एवं तावत् सन्देहविपर्ययाभ्यामसिद्धतोदाहृता । अज्ञानेन त्वप्रसिद्धार्थ-
पदप्रयोगे दर्शयितव्या । विधेति । वादिप्रतिवाद्युर्मयः प्रकारा इति ।
एवं तावत् स्वरूपतो हेतुरसिद्धो भवतीत्युक्तमित्याह—एवमेति ॥ ७८ ॥

आश्रयासिद्धताप्येतेरेव ज्ञानादिभिर्वादिप्रतिवाद्युभयापेक्षीक्षया भि-
द्यत इत्याह — एत एवेति ॥ ७९ ॥

ननु स्वरूपासिद्धया हेतुर्दुष्येत् आश्रयानिद्रव्या तु कस्तस्य दोषः
भत आह— ज्ञातेऽपीति । अयमभिप्रायः—न स्वरूपेण हेतुर्गमकः, अपितु

७०१ : मीमांसासूक्तवार्तिकं काशिकाटीकोपेतम् ।

आत्मानं प्रति पारार्थ्यमसिद्धमिति बाधनम् ।

असंहतपरार्थत्वे दृष्टे संहततापि च ॥ १०६ ॥

अनाहङ्कारिकत्वं च चक्षुरादेः प्रसज्यते ।

हि सद्वार्ता महाभूतसंहतशरीरपारार्थ्येन 'सङ्घातत्वादिति, हेतुर्व्याप्तो दृष्ट इति संहतपारार्थ्यमेव साधयेत् । आत्मानं च प्रति पारार्थ्यं साधयितुं मभिमतम्, तन्न सिध्येत् । सोऽयं तावत् पारार्थ्यस्य धर्मस्य यो विशेषोऽभिमत आत्मपारार्थ्यं स तावद् बाध्यते । चक्षुरादेरपि धर्मिणां यो विशेष आहङ्कारिकत्वं नाम साऽप्यनेनैव हेतुना बाध्यते । संहतात्मकत्वं हि शयनादावनाहङ्कारिकत्वेन व्याप्तं दृष्टम्, भौतिका हि ते, अतस्तन्निर्दर्शनेन चक्षुरादयोऽपि भौतिका भवेयुः । आहङ्कारिकाणीन्द्रियाणीति कापिलास्तद्विरन्ते, तेषां चायं प्रयोगः । तदयमर्थः — संहतपारार्थ्य-भौतिकत्वाभ्यां व्याप्ता हेतुर्यास्मिन् शयने तत्रात्मपारार्थ्यमसिद्धमिति धर्मविशेषबाधनं तावद् भवति । धर्मिविशेषबाधोऽपि भौतिकव्याप्त्या सूत्रितोऽनन्तरमेव विवरिष्यत इति न केवलमात्मपारार्थ्यं न सिध्यति, असंहतरूपात्मपारार्थ्यं चेष्टे व्याप्तिवलेनात्मनोऽपि संहतता प्राप्नोतीत्याह — असंहतेति । अनेन चानिष्टान्तरापत्तिरापादितेति वेदितव्यम् । एतदुक्तं भवति । नानेन हेतुनासंहतरूपात्मार्थता सिध्यति । प्रत्युत संहत-तैवात्मनो भवेदिति ॥ १०६ ॥

धर्मिविशेषबाधं विवृणोति — अनाहङ्कारिकत्वमिति । व्याख्यातचरं चेदम् ॥ १०६ ॥

एवं तावद् ज्ञातसम्बन्धपदव्यावर्तनीयो विरुद्धः प्रपञ्चितः । इदानीं तत्रावस्था एव दृष्टान्ताभासा दर्शयितव्याः । तैर्हि नानुमानादसम्बन्धो ज्ञापयितुं शक्यते । अतस्तेऽपि ज्ञातसम्बन्धपदेनैव व्यावर्त्यन्ते । इदं चास्माभिः प्रामोक्तम् । अन्यत्राप्याह —

“ज्ञातसम्बन्धवाचा व त्रयोऽप्रानियतादयः ।

हेतुदृष्टान्तयोर्दोषा भाव्यकारेण वारिताः ॥”

* 'चेष्ट' इति रचनाधर्मिणः पाठः

कृतकत्वगुणत्वादौ परोक्ते याज्ञिकं प्रति ॥ ७७ ॥

स्वोक्ते चैवंप्रकारे स्यादसिद्धोऽन्यतरस्य तु ।

वाष्पादिभावसन्दिग्धो द्वयोरन्यतरस्य वा ॥ ७८ ॥

धूमस्त्रिधाप्यसिद्धः स्यादेवं तावत्स्वरूपतः ।

एत एव प्रकारास्त्युराश्रयासिद्धकल्पने ॥ ७९ ॥

ज्ञातेऽपि हि स्वरूपेण नातद्धर्मेऽस्ति हेतुता ।

स्वयं वा दृष्टो भवति । अधीरज्ञानमित्यर्थः । तत्र द्वयविपर्ययोदाहरण-
माह — शैत्यादिति । वह्निशब्दयोर्द्वयोरपि शैत्यचाक्षुषत्वे वादिप्रति-
वादिनोर्विपर्ययादसिद्ध इति ॥ ७५-७६ ॥

अन्यतरासिद्धोदाहरणमाह — कृतकत्वेति । यदा वैशेषिको
याज्ञिकं प्रति शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् गुणत्वादेति हेतुं प्रयुञ्जे, तदासौ
स्वरूपेण नस्यासिद्धो भवति । यदा तु स्वयमेवंप्रकारं हेतुं परं प्रति वदति
तदा तस्यासिद्धिः । यथा नित्य शब्दः द्रव्यत्वादाकाशवदिति न हि
वैशेषिकाशब्द द्रव्यमभ्युपगच्छन्ति गुणत्वाभ्युपगमात् । एवंप्रकार इति ।
परासिद्धप्रकार इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

सन्दिग्धासिद्धमुदाहरति — वाष्पादीति स्यादन्तेन । यदा हि
धूमो वाष्पादिभावेन सन्दिह्यते द्वाभ्यामेकेन वा किञ्चिदय रजसागुह्यमो
वाष्पो वा धूमो वेति तदा द्वयोरप्यन्यतरस्य वा सन्दिग्धासिद्धो भवति ।
एवं तावत् सन्देहविपर्ययाभ्यामसिद्धतोदाहता । अत्रानेन त्वप्रसिद्धार्थ-
पदप्रयोगे दर्शयितव्या । त्रिधेति । वादिप्रतिवाद्युभयत्रयः प्रकाता इति ।
एवं तावत् स्वरूपतां हेतुरसिद्धो भवतीत्युक्तमित्याह — एवमिति ॥ ७८ ॥
आश्रयासिद्धताप्येतेरेव ज्ञानादिभिर्वादिप्रतिवाद्युभयापेक्षैस्त्रिधा भि-
द्यत इत्याह — एत एवेति ॥ ७९ ॥

ननु स्वरूपमिदं हेतुर्दुष्येत् आश्रयामिदं तु कस्तस्य दोषः
भत आह — ज्ञातंऽपीति । अयमभिप्रायः — स्वरूपेण हेतुर्गमकः, अपितु

११० यदस्यर्थं स्वशक्त्या च शब्दो वक्त्रनपेक्षया ॥

साध्यहेतुत्वमर्थानां व्याप्तिशक्त्यनुरोधतः ।

तन्नाज्ञानाद् यदा वक्ता सहभावविवक्षया ॥ १११ ॥

विपर्ययेण वा हेतो न व्याप्तत्वं विवक्षति ।

विवक्षन्नपि वा शब्दं तद्योगं न वदेद् यदि ॥ ११२ ॥

घटे कृतकनाशित्वे नाशि व्याप्तं कृतेन वा ।

न तदेष्टस्य हेतुत्वं स्यादनिष्टस्य चैव तत् ॥ ११३ ॥

किं पुनरेव प्रयोगनिधये प्रयोजनम्, विवक्षापरतन्ना हि शब्दाः, ते यथा तथा वा प्रयुक्ता यथाभिप्रायं वर्तिष्यन्त एव । अत आह - यदतीति । न वक्त्रभिप्रायपरतन्ना शब्दाः, स्वाभाविक्यैव तु शक्त्या केचिदेव काचिदेवार्थं वर्तन्ते, अतो न विवक्षानुसारेणैष्टसिद्धिर्भवतीति वाच्य एव दृष्टान्तवचनविन्यासप्रकार इति ॥ ११० ॥

यदि तर्हि स्वतन्नाशब्दाः अतथास्थितेऽप्यर्थे शब्दानुसारिणीष्टसिद्धिर्भवेदत आह — साध्यहेतुत्वमिति । अयमभिप्रायः — नार्थशक्तिशब्दशक्तिमनुरूप्यं प्रवर्तते, नच शब्दशक्तिरर्थशक्तिम्, अतो न यथा वक्त्रभिप्रेतार्थानुसारिणी शब्दशक्तिः, एवं न शब्दानुसारिण्यर्थव्यवस्थेति, अर्थादीनां कृतकत्वानित्यत्वादीनां व्याप्तिशक्त्यनुरोधादेव साध्यहेतुभावो भवति न शब्दानुरोधादिति ॥ ११० ॥

वक्त्रनपेक्षया स्वशक्त्यैव शब्देऽर्थमाचक्षणे यत्तावदापद्यते तद् दर्शयति — तन्नाज्ञानादिति सार्धद्वयेन । यदा हि दृष्टान्तं वक्तुमनमिहो वक्ता साध्यहेत्वोस्सहभावमात्रं विवक्षति । यथा—शब्दोऽनिरयः कृतकत्वादिति प्रयोगे, यथा घटे कृतकत्वनाशित्वे स्तुतिः । विपरीतावप्रदोष वा न हेतोर्व्याप्यतां विवक्षति । सत्यामपि विवक्षायां कृतश्चिद् भ्रमनिमित्तात् न व्याप्तियोगं शब्दं वदति । सहभावमात्रमेव तु पूर्ववद् वदेत्, विपरीत वा भ्रान्तः यथा नाशिता कृतकत्वेन व्याप्तेति, तदा तावन्न केवळमिह न सिध्यति अनिष्टमेव तु व्याप्तिविपर्ययादापद्यते । इष्टस्य

निराकरणसिद्धौ वा दूषणं प्रतिवादिनः ।

सन्देहविपरीतत्वहेतु चात्र निराकृतौ ॥ ८३ ॥

ज्ञातसम्बन्धवचनात् त्रयस्तंशयहेतवः ।

वधारितोऽसिद्धो भवति, तस्यैव तथाविधस्यासिद्धतावचनं वादिनो दूषणं भवति नासिद्ध इति वाक्प्रवृत्तिमात्रादिति ॥ ८१ ॥

ननु किमिदं द्वयोरसिद्धोऽसिद्ध इति, न हि विवदमानयोरेकत्रार्थे सम्प्रतिपत्तिर्भवति, न हि जन्मसहस्रेणापि बौद्धो वेदानामकर्तृकत्वं मन्यते, मीमांसको वापि कण्ठगतप्राणोऽपि कृतकता शब्दस्य । तदेवमादावुभयसम्प्रतिपत्तेरभावात् हेतुभावोऽवतिष्ठते । अत आह—इतरादिति, अयमभिप्रायः—न द्वयोरसम्प्रतिपत्तिरित्येतावतैव साधनदूषणयोग्यवत्त्वमिति । यदि वादिना प्रसुक्ते साधने प्रतिवादिना चासिद्धत्वं उद्भावितं वादिना तत्साधनं साध्यते, ततो भवति साधनम् । यदि तु परमायोपपत्त्यभिधानेन प्रतिवादिना निराक्रियते तत्तत्स्य दूषणं सिध्यति । तत्प्रमाणतस्मिन्निरेवान्नोपयुज्यते नोभयान्मुपगमः । द्वाभ्यां योऽसत्त्वतो ज्ञात इत्यपि प्राणसिद्ध्यभिप्रायेणोक्तम्, नान्युपगममात्रापेक्षया । यदि प्रमाणेन साध्यते वाध्यते वा तत्र प्रायेणोभयसम्प्रतिपत्तिर्दृष्टेति । असत्त्वतो ज्ञातापेक्षयेतरसत्त्वद्वयं । यद्वादिना सत्त्वेन ज्ञातं भवति प्रतिवादिना च वेरान्येन तद्वादिना नाध्यमानं साधनं भवति । एतच्च जल्पन्याये स्थित्वोक्तम् । वादे तु द्वयोरपि सम्प्रतिपत्तिर्भवत्येवेति । न चैवमन्यतरासिद्धिर्दूषणम् । यान्तु वादी न साधनं साधयति, तावदन्यतरासिद्ध्या निवृणोते, साधिते तु तस्मिन् दूषणं परिहृतं भवतीति ॥ ८२ ॥

दर्शितं तावदसिद्धिद्वैकदेशशब्दयोर्व्यावर्त्यं, ज्ञातसम्बन्धपदस्येदानीं व्यावर्त्यं दर्शयति सन्देहेति च चनान्तेन । सन्देहविपरीतत्वहेतुर्वा न सम्बन्धो ज्ञातो भवति, न हि साधारणस्तंशयहेतुः प्रत्येकं नित्यं ज्ञातसम्बन्धमिति शक्यते वक्तुम्, यदादिवनित्यतयापि ज्ञातसम्बन्धो नास्ति कृतस्य नित्यतया, तेष्वेवानित्यतया सम्बन्धो नास्ति । नान्यत्र विदुः मय न ज्ञातसम्बन्धमिति प्रासम्बन्धनेन मुद्रितं । एतच्चामादित्यस्य प्रभृति प्रातिज्ञानेन वार्तिककृता उद्यमग्रन्थे विशेषणोपादानकटमुत्तमं,

व्याप्त्या साधर्म्यं उक्ते च न वैधर्म्यमपेक्ष्यते ।

सहभावित्वदृष्ट्या तु यदा व्याप्तिं न लक्षयेत् ॥ ११८ ॥

परस्साधर्म्यदृष्टान्तात् तं वा नापेक्षते यदा ।

वक्ता वा सहभावित्वं शुद्धं तेन वदेद् यदा ॥ ११९ ॥

विपरीतमन्वयं वापि तत्समाधित्सया तदा ।

प्योमनः सद्भावो भवेत्, तच्च हेतुमाध्यक्ष्ययुक्तं नित्यत्वादमूर्तत्वाच्च । तथापि कर्मादिष्वमूर्तेषु अनित्येष्वालोच्यमानेषु हेतोर्व्याप्तिर्नास्तीति ईदृशस्यापि दृष्टान्तस्य वर्जनमेव । अयमपि न साध्यसिद्धये समर्थो यत इति ॥ ११७ ॥

व्याख्यात साभाससाधर्म्यदृष्टान्तः । वैधर्म्यदृष्टान्तमतः परं व्याख्यास्यति । तन्नैतदेव तावत् प्रथमं वक्तव्यम् । किं सर्वदेव साधर्म्यवद् वैधर्म्यवचनं कार्यं न चेति । तत्र तावद् व्यतिरेकप्रधानवादिनस्सर्वदा वाच्यमिति ये वदन्ति तान् प्रत्याह — व्याप्त्या साधर्म्यं उक्तं इति । एव हि मन्यते — व्याप्तिप्रज्ञापनाय हि दृष्टान्तवचनम्, सा चेत् साधर्म्यवचनेन ज्ञापिता किं वैधर्म्यवचनेन । साधर्म्यं चावश्यमेव वचनीयमन्वयप्रज्ञापनाय, तत्प्रधानत्वादनुमानस्य । व्यतिरेकस्यापि तन्मुखेनैव सिद्धेः । इतरथा दुरधिगमत्वात् । अतो यदि व्याप्त्या सहितं साधर्म्यमुक्तम्, अलं वैधर्म्यवचनेनेति । कदा तर्हि वैधर्म्यं वाच्यमत आह — सहभावित्वदृष्टेति पादत्रयेण । यदा हि वक्त्रा सम्यगेव दृष्टान्त उक्ते परः श्रोतुं जानाति — यथा हेतुसाध्ययोस्साहित्यमात्रमनेनोक्तं न व्याप्तिरिति, तदा साध्याभावे हेत्वभावज्ञापयितुं 'वैधर्म्येणैसाधन'मिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध इति । यदा खल्वभ्यस्तवैधर्म्यस्तमेवापेक्षते न साधर्म्यदृष्टान्तं तदा च वैधर्म्येणैसाधनमित्याह — तं वा नापेक्षते यदेति । यदा वा वक्ता सुशिक्षितवैधर्म्यस्साधर्म्यं वक्तुमजानानस्तेन साधर्म्यदृष्टान्तेन महभावमात्रमेव शुद्धं व्याप्तिर्दानं कथयति, तदापि पर्यनुयुक्तेन तेनैव वैधर्म्येणैसाधनं कार्यमित्याह — उक्ता वेति ॥ ११९ ॥

यदा वा भ्रान्तो विपरीतमन्वयं दर्शयति, तदापि तत्समाधानेच्छया पूर्वविपरीतज्ञानोपमर्दनेन वैधर्म्येणैसाधनमित्याह — विपरी-

नित्या भूर्गन्धवस्त्वेन स्यादसाधारणस्त्वयम् ॥ ८६ ॥

निश्चयैकाङ्गवैकल्यादेव संशयकारणम् ।

वर्मानवधारणाय विशेषत्वस्यपेक्षः किंस्विदयं स्यादुदाहोस्वित् पुरुष इत्यनवधारणस्यानात्मकसंशयो जायते । एवं प्रमेयत्वमपि नित्यानिस्त्वयो-
त्सामान्यं विदितवतस्तद्विशेषणस्मरणपेक्षस्तयोरेवानिवारणात्मकः प्रत्यय-
त्वंशयापरनामा जायत इति प्रमेयत्वं संशयहेतुः । एवं च कृत्स्नोमय-
व्यापी संशयहेतुः । तथायत्नोत्पत्त्यशब्दः अनित्यत्वादित्ययमपि साधारण
एव । अपत्नोत्पद्ये केपुचिदिषुदादिषु गतत्वापत्नोत्पद्ये च सर्वेषु यदादिषु
वृत्तेः । तदयं सकलविपक्षव्यापी सपक्षैकदेशगत इति वेदितव्यम् । तथा
चलोत्पत्त्यशब्दः अनित्यत्वादिति, यत्नोत्पद्ये सर्वेष्वेवानित्यता दृष्टा । तद-
भावेऽपि कचिन्नेपादी दृष्टा, न न्योमादी इति, सकलसपक्षव्यापी विप-
क्षैकदेशवर्ती चायं साधारण इत्यवसातव्यम् । उभयैकदेशगतस्तु यथा
नित्यशब्दः भर्तृत्वादिति । भर्तृता हि न सर्वनिस्त्वव्यापिनी न्योमा-
विह्व भावादशुषु चाभावादनित्यमपि न सर्वं व्याप्नोति घटकुम्भादिष्वभा-
वात् कर्मादिषु भावात् । सर्वत्र चात्र द्वयवृत्तित्वमेव हेतोस्संशये कारणम-
वृत्त्यंशस्तु सन्नपि न कारणमित्यतन्त्रम् । अत एव साधारणस्य चतुर्धा
विभागं वदन्ति ये तेषामसावनुपयोग्येव साधनदूषणयोरित्युपेक्षणीयम्,
न हि साधनयचनकाले तथाविधं हेतुं परित्यजतो चादिनस्सपक्षविपक्षयो-
रवृत्त्यंशः कचिदुपयुज्यते । धन्यापि हि मात्रया विपक्षे वर्तमानो हेतु-
रस्याज्य एव । दूषणवादिनोऽपि विपक्षवृत्तिमात्रं यचनीयमिति किं तदवा-
न्तरविशेषाध्ययनेन । वार्तिककारेणापि सर्वसाधारणेषु द्वयवृत्तित्वमेव संश-
यकारणमिति दर्शयितुमुदाहरणप्रपञ्चो दर्शितः, न पुनश्चातुर्विध्यमभि-
वेशः । यथाह —

“न स्वेकस्योपयोगोऽस्ति द्वयोर्द्वयायनं प्रति ।

त्यज्यते साधने चैवं साधारण्याद् विशेषतः ॥ इति ८५ ॥

प्रपञ्चितसाधारणः, असाधारणमिदानीं संशयहेतुमुदाहरति—

नित्या भूरिति । गन्धो हि पृथिव्याः स्यात्साधारणो गुणः, न तां
विहाय निस्त्वयित्वं वा भावान्तरमाभयनीत्यसाधारण इति नीयते ।

व्यापकौ तु यदोच्येते भावाभावा नटा ततः ॥ १२४ ॥

नेव व्याप्याद्विपक्षस्य प्रच्युतिः कथिता भवेत् ।

तस्माद् धूमेन साध्यत्वमग्नेः प्रार्थयते यदा ॥ १२५ ॥

तदानग्निरधूमेन व्याप्तो गच्छो न चान्यथा ।

अनग्न्यधूमस्ताहित्ये व्याप्तेर्वापि निपर्यये ॥ १२६ ॥

न प्रस्तुतोपकारः स्यादन्यद्वापि प्रसाध्यते ।

यत्राप्यर्थस्य धून्यत्वं द्वाभ्यामेकेन वा भवेत् ॥ १२७ ॥

किं पुनरभावेर्वाप्तिनिपर्ययाशयणे प्रयोजनमत आह—व्यापकौ
तिवति । यदा हि य एव भावो व्यापकस्तदभाव एव व्यापकतया
वैधर्म्यदष्टान्त उच्यते तदा ततो व्याप्याद् धूमादेनैव विपक्षस्यानग्न्यादेः
प्रच्युतिः कथिता भवेत् । तत्कथनार्थं च वैधर्म्यवचन (म) प्रयोजन
मवेत् । न हि यत्र धूमस्तत्राग्निरिति यत्र धूमाभावस्तत्रान्यभाव
इति कथ्यमाने व्याप्याद् धूमाग्नयेर्विपक्षस्य निवृत्तिर्दिशिता भवतीति ।
अतो धूमनाप्तिं विषयविषयता वैधर्म्यदष्टान्तेनाग्निधूमाभावयोर्व्याप्तिवि-
पर्ययो वाच्य इत्याह — तस्मादिति गच्छोऽन्तेन । यत्राग्निर्नास्ति
तत्र धूमो नास्तीत्येव उद्वचनद्वन्द्वताभ्यामुद्देश्योपादेयभावो दर्शयितव्य
इत्यर्थः । स चानग्निरधूमेन व्याप्त उच्यमानो नान्यथा वाच्य, किन्तु
साधर्म्योक्तेर्नैवोद्देश्योपादेयप्रसारेत्येव — न चान्यथेति । प्रकारधानन्त-
रमेवोक्त इति ॥ १२४, १२५, १२६ ॥

अन्यथावचने रोपमाह — अनग्न्यधूमस्ताहित्य इति । यथैव
साधर्म्यदष्टान्ते स्वशक्त्या शब्दोऽयं उच्यते नावशक्तिमनुकथ्यत इति साहि-
त्यभावावचने व्याप्तिविपर्यये ता नष्ट सिध्यतीत्युक्तम्, एवमिहापि भवतीति
भावः ॥ १२६ ॥

एव(तद्वर्तिता)दिहाप्यर्थो न शब्दशक्त्येति यत्रार्थो दष्टान्तरूपो
द्वाभ्यां हेतुमाध्याभावाभ्यामेकेन वा तयोश्शून्यो भवति तत्रापि न प्रस्तुतो-
पकारो भवति अन्यद्वापि प्रसाध्यते इत्याह — यत्रार्थानि । सम्यक् प्रयु-
क्तेऽपि वाक्येऽर्थान्वयान्नायत्त यत्नेऽसिद्धिरिति भावः । अत्रोदाहरणमाह—

क्षित्येकदेशसिद्धत्वे गन्धवत्त्वस्य हेतुता ।

पश्चात्प्रत्यक्षता वायोररूपित्वेन साध्यते ॥ ९१ ॥

स्पर्शात् प्रत्यक्षता वासौ विरुद्धाव्यभिचारिता ।

प्रतिषद्यते । न्यास इमूर्तत्वं निष्क्रियत्वेन । न इमूर्तं गगनमात्रा वा
परिस्पन्दते । न चैव तद्वता रथादीनाममूर्तत्वं दृष्टमिति ॥ ९० ॥

असाधारणस्य निर्णये हेतुत्व दर्शयति—क्षित्येकदेशेति । गन्ध-
निशेषदर्शनो हि विदितव्याप्ते क्षित्येकदेशसिद्धत्वे नवत्मातुमानिको
निर्णय इति ॥ ९० ॥

द्वौ विरुद्धार्थसम्बन्धावेकत्रैकदेशिनि संशये हेतुरित्युक्तम् । तयो-
दाहरणमाह—यच्चेति । यत्र हि न साक्षात्कारिणानविषयो बाधुः
बहुरूपत्वादित्येकस्तापयति । अपरोऽपि स्पर्शात् तद्विपर्ययम् । तत्रासौ
विरुद्धान्यभिचारिता भवतीति शङ्कयैरभिहितम् । तत्र तुल्यबलमप्यहेतु
सन्निपातात् संशयः । द्वयोरपि साधनयोः प्रसिद्धावयवत्वाविशेषात् ।
अरूपं स्वरूपसमवेतमप्रत्यक्षमिति काणादा मन्यन्ते । तथा च बाधुः ।
अतो न प्रत्यक्षः । कर्मस्वरूपमपि रूपैकर्मसमवायाबाधुपमानञ्चते । एवं
स्पर्शोऽपि बाधो प्रसिद्ध एव । प्रसिद्धव्याप्तिकश्चापरोक्षत्वेन । अतस्तुल्य-
बलत्वम् । ततश्च संशयः, विरुद्धयोरेकत्रोपानशतासम्भवात्, समुदायाद्युप-
पत्तेः, सिद्धे च वस्तुनि विकल्पासम्भवात् बाध्यप्राथम्यमात्रस्यापि तुल्यक-
त्वत्वात् । अतोऽनवरम्भयोमपरिमण् परिश्रवमाने भवति संशयः । तादा-
त्म्यात् । तस्य बलाबलविशेषे त्वनुमानविरोधो वर्णित एव । यथा सर्वज्ञोऽ-
स्तीति शुद्धवचनं सम्पक् तदुक्तत्वाद् क्षणभङ्गादिवानवयवदित्येकेनोक्तेऽपर-
प्रवर्ततीति शुद्धोऽसर्वज्ञ इति महद्वचनं सम्पक् तदुक्तत्वात् यथा ज्योतिरुष्ण-
मापो ह्वा इति । अत्र तदुक्तत्वमुभयोरपि सिद्धम् । शुद्धोक्ता तु न
नः प्रसिद्धा, अतोऽप्रसिद्धाप्रकत्वात् पूर्वं साधनं बलवता प्रसिद्धाङ्गैव
बाध्यते । यत्तु विरुद्धाव्यभिचारीति द्वयोरेकवचनान्तमाभिधानं तच्चानुसन्धा-
महे । विरुद्धाव्यभिचारी संशये हेतुरिति शङ्कया वदन्ति । न चैकत्व
संशयहेतुत्वम् अन्यतरपरिच्छेदात् । न च समुदायाभिप्रायमेकवचनम् ।
तस्य विरुद्धत्वान्यभिचारिपदानास्पदत्वात् । स यथाभ्यां व्यभिचारैव ।
द्वौ तु विरुद्धान्यभिचारिण्यिति वक्तव्यम् । न स्वेकवचनेन । नहि प्रविष्टे

कर्मादौ व्याप्त्यभावेन न दृष्टान्तत्वमिष्यते ।

अशेषापेक्षितत्वाच्च सौकर्याच्चाप्यदर्शनात् ॥ १३१ ॥

साधनं यद्यपीष्टोऽत्र व्यतिरेकोऽनुमां प्रति ।

सावता न ह्यनङ्गत्वं युक्तिदशाब्देऽभिधास्यते ॥ १३२ ॥

‘व्याप्त्या माधर्म्यं उक्तं च न वैधर्म्यमपेक्ष्यते ।’

इत्युच्यते, न हि शतांशेनापि हेतोर्विपश्चाद् व्यतिरेके शङ्क्यमाने गमकत्व-
गस्तीत्यशेषविपक्षोऽनुमातुर्व्यतिरेकं ग्रहीतुमपेक्षितः । न चासौ दुरधि-
गमः; एकदेशस्थस्यापि सर्वादर्शनसौकर्यात् । दर्शनं हि सर्वविष-
क्षाणां दुष्करम्, तदभावस्तु सौकर्यप्राप्त एव । न चायोग्यानुपलम्भा-
न्नेदमदर्शनं हेतोर्व्यतिरेकाय प्रभवतीति वाच्यम् । न हि नो विपश्चाद-
र्शनादविनाभावनियमः । किन्तु तादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धनः । विपक्षदर्शने
तु हेतोः परिपन्थिन्यविनाभावो ग्रहीतुमशक्यो भवति । तच्चैकदेशस्थ-
स्यापि तावन्नास्त्येवेति परिपन्थिनि वृत्तिमात्रे दर्शनं व्याप्रियते । अतो
यदेवाधिकार्यो धूम इत्यवगतं तदेव तदायत्तात्मलाभो नासति त-
स्मिन् भवतीति ज्ञायते । न चान्वयज्ञानमेव व्यतिरेकमुद्धा निबन्ध-
नम्, असाधारणेषु तदसम्भवात् । न हि महानसपरिदृष्टयोरग्निधूमस्वल-
क्षणयोन्तत्रैव निरुद्धयोरन्यत्र दर्शनमस्ति, येनान्वयोऽनुभूयेत । तत् कुतो-
ऽन्वयः कुतस्तत्र च तन्निबन्धनो व्यतिरेकः । नच विशेषेषु सामान्यं
नाम किञ्चिदनुगत स्वरूपमस्ति, यन्नियमनियामकतयावसीयेत, विक-
ल्पाकारत्वात् तस्य । अतो विशेषा एव केचित् कयाचिद् व्यावृत्त्योपल-
क्षिताः कश्चिद् विशेष विपक्ष यावृत्तिमुत्सेन गमयन्तीति तत्प्रदर्शनार्थं वैध-
र्म्यवचनमेव न्याय्यमिति । तान् प्रत्याह—अशेषेति युक्तिरन्तेन । अय-
मभिप्रायः—यद्यपि व्यतिरेकोऽनुमानाङ्गम् । स तु नादर्शनमानात् सि-
ध्यति । तद्देशगमनादपि च तस्योपपत्तेः । नच कार्यत्वावधारणादसति
कारणेऽभावः, तस्यैवासति व्यतिरेके दुरधिगमत्वात् । यद्धि यस्मिन्
सति भवति असति च न भवति तत्तत्कार्यम् । अतोऽसत्यभावोऽव-

१. एतावता न ह्यनङ्गमिति व्याख्यातुं पाठ इति प्रतिभाति ।

२. ‘हि वक्ष्यते’ इति सूत्रतत्परतत्त्वात् ।

प्रतिज्ञा यत्र बाध्येत पूर्वोक्तैर्यस्य साधनैः ॥ ९३ ॥

तत्पराजयतः कार्यो निर्णयो बाधवर्जनात् ।

कचित् संशयहेतू यौ प्रत्येकत्वेन लक्षितौ ॥ ९४ ॥

कथं पुनरेवंजातीयके विषये निर्णयः, अत आह — प्रतिज्ञेति निर्णयान्तेन । पक्षबाधोक्तैः प्रत्यक्षादिभिः प्रमार्ण्यस्य साधनवाक्या-
वयवप्रतिज्ञा बाध्यते तत्पराजयेनेतरस्य निर्णयः कार्यः । यथेद्वै तावत्
उदाहरणे त्वगिन्द्रियव्यापारेण वायावपरोक्षमनुभूयमाने तेनैवानुभवेन
परोक्षतापक्षो बाध्यते । न हि नस्त्वगिन्द्रियभुवस्तोयप्रत्यक्षाद्यासुप्रत्यक्षं
विशिष्यते । न हीहानपिष्ठानं स्पर्शमात्रमनुभूयते । अपि तु तदधिकरणं
द्रव्यमपि । न हि प्रवलेन मरुतामिह्न्यमानस्य जलं वा द्रिष्यतस्संविद्
विशिष्यते । अतोऽक्षसम्बन्धफलानुसारात् प्रत्यक्षो वायुरिति निश्चीयते ।
कचिच्चागमेन विषयापहारी भवति । यथा शुचि नरशिरःकपालं, प्राण्य-
हत्वात्, शङ्खशुक्तिशकलवदिति याशुपतेनोक्तेऽन्योऽशुचीति साधयति,
प्राण्युद्भूतत्वादुच्चार्यादिवदिति । तत्र पूर्वप्रतिज्ञाया आगमेन विषयापहारादु-
चरेणार्थनिर्णयो भवति । शुचीतरविवेके द्यागम एव शरणम् । तस्मिन्
परिपन्थिनि न शुचित्वानुमानमात्मानं लभते । स्मरन्ति हि—

“नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं सवामा जलमाविशेत् ।”

इति । ‘रुद्रो हि महाव्रतं चचार स एतच्छ्वशीर्षमुपदधारे’ति त्वर्यवादमात्रं
न श्वशीरोधारणाविधिः । अत्र च प्रत्यक्षादीन्येव यथास्वमर्थं साध-
यन्तीति साधनपदेनोच्यन्त इति । कथं पुनः प्रत्यक्षादीन्येव प्रतिज्ञाबाध-
नायोत्सहन्ते । तेऽपि सामान्यतो दर्शनेन बाधस्य शङ्क्यमानत्वादत
आह — बाधवर्जनादिति । न तावत् तेषु बाधो दृश्यते, कदाचिद्
बाधसम्भावना तु न तेषां प्रामाण्यमुत्सारयतीति ॥ ९३ ॥

अत्र भिक्षुणा ‘पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुरित्येकवचनेन विवाक्षि-
तेकसङ्गस्य एक एव हेतुरिति दर्शितम् । अत एव विरुद्धाव्यभिचारियोर्न
हेतुत्वमनेकत्वात् तयोरिति । न चैतत् धटते । न हि प्रतिहेतु विरुद्धयो-

केचित् साधर्म्यदृष्टान्ते व्याप्त्यापि कथिते पुनः ॥

वैधर्म्योक्तिसपीच्छन्ति व्यावृत्तिनियमंच्छया ॥ १३४ ॥

हेतो साधर्म्यदृष्टान्तात् साध्येनैवावधारिते ।

भावेनापरस्य नथानिधत्स्येन नियमश्शक्यतेऽनुमनितुम् । न चासति तस्मिन्
चानुमानाङ्ग सम्भवतीति तेषामन्वयामायां न दोषायेति । यादे न भेदाना
योधपसङ्गः कस्य तर्हि दक्षितमिदं, न भेदानुगतमेकं विमपि पारमार्थिक
रूपमस्ति । तस्य विक्ल्पाकारत्वात् । यद्यपि न व्याप्तिमयमपिदितरुः
पारोपेणैवाधुनानुमानमुपजायते । तथाहि तस्य निपुणतां निरूप्यमाणस्या-
सम्भवाद्विभ्रम एवायम् । यद्येवमसद्वपारापप्रवृत्तमनुमानमप्रमाणमेव ।
सत्यम् । पतिवन्धनेन तु किञ्चिदेव स्वलक्षणं केनापि विक्ल्पाकारेण
सामान्यात्मना समधिगतं यदपरं विक्ल्पाकारोल्लिखितमेव स्वलक्षणं
प्रतिलम्बयति तत्प्रमाणमित्याख्यायते । अविसवादे हि न, प्रामाण्ये
कारणमर्थक्रियास्थितिश्चाविसवादः । यदाहुः — 'प्रमाणमविसवादि ज्ञान-
मर्थक्रियास्थितिः । अविसवाद' इति । भवति चानुमानेऽर्थक्रियासमर्थवस्तु-
लाभो वस्तुनिर्भासपुरस्सरोग्गीति प्रमाणमनुमानम् । यद्युक्तम् —

“अतस्मिस्तद्वद्ग्रहाद् भ्रान्तिरविसवादतः प्रमा” इति ।

अतो भेदानामेव गम्यगमकत्वम् । ते च न भाजनमन्वयस्येति युक्तमेवो-
क्तमत आह— अस्तीति । अस्त्यर्थः । भवेदेव यदि न भेदातिरिक्त
किञ्चित् सामान्यं वस्तु भवेत् । अस्ति तु तदित्यावृत्तिग्रन्थे सकलपरोक्त-
दोषपरिहारोपपादयिष्यते । तस्य चानेकदेशकारव्यापिता गम्यत इति
नाभाजनमन्वयस्य । न चातस्मिस्तद्वद्ग्रहः पारमार्थिकत्वान् तस्य । एव
च यदनुमानप्रामाण्यसिद्धयर्थं परं किमपि काशं कशमवलम्ब्यते, तदपि
मन्दप्रयोजनमेवेति ॥ १३३ ॥

अन्यन्मत व्याप्त्यापि साधर्म्यदृष्टान्त उक्ते वैधर्म्यमपि बाध्यमिति,
तथावदुपन्यस्यति—केचिदिति पादत्रयेण । किं पुनस्तद्विध्याया कारण-
मत आह—व्यावृत्तिनिगमेऽप्येति ॥ १३४ ॥

एतदेव विवृणोति — हेताविनि । एव हि मन्यन्ते । यदा ?

भ्रूयर्थोक्तस्य बाधायां प्रतिज्ञार्थस्य हेतुना ।

नित्यत्वे कृतकत्वस्य धर्मबाधाद् विरुद्धता ॥ ९७ ॥

याधो धर्मविशेषस्य यदा त्वेवं विशिष्यते ।

अर्थवच्छब्देरूपं स्यात् प्राक् सम्बन्धावधारणात् ॥

उपि संशयहेतुः विपरीतप्रकारान् प्रतिजानाति — पोह्य विरुद्धतामाहुरिति । धर्मधर्मिस्वरूपस्वविशेषोभयस्वरूपस्वविशेषैः पदप्रकारां विरुद्धतामेके तुवत इत्यर्थः । अन्ये तुभयविरोधयोः प्रत्येकपक्षानतिरेकात् चानुविध्य प्रतिपन्ना इत्याह — चतुर्धा वेति । यय तु इष्टविघातमात्रेणैकमेव प्रकारं सन्निरासह इत्याह — एकधापि वेति । पूर्वोक्तपक्षद्वयनिवृत्तावपि वा- शब्दः । अपि वा शेषमाज्ञां स्वादिति पक्षबाध एव विरुद्धत्वे कारणं किमवान्तरभेदोपन्यासेनेति । त्रिष्वपि च प्रकारेषु श्रुत्यर्थोपात्तस्य प्रतिज्ञा- तार्थस्य बाधायां विरुद्धतामाहुरित्याह — श्रुत्यर्थोक्तस्येति । धर्म- धर्म्युभयस्वरूपं श्रुत्युक्तं, तद्विशेषास्तु प्रायेणार्थोक्ताः । ते च स्वरूप- स्वविशेषाः प्रतिज्ञार्थशब्देनोपादीयन्ते । सर्वे हि ते यस्तुरभिप्रेताः । न तु धर्मादिविशेषास्साक्षात् प्रतिज्ञायामन्तर्गीताः । तदास्मिन् प्रतिज्ञार्थे हेतुना बाध्यमाने हेतुर्विरुद्धता भवतीति । तत्पुनरिदं विप्रतिषिद्धमिव मन्यामहे । कथं हि प्रतिज्ञार्थं हेतुना बाध्यमाने हेतुर्विरुद्धो भवति । स हि प्रतिज्ञार्थं विरुणद्धीति विरोधेति वक्तुमुचितः, बाधक इति वा । न चायमेव प्रतिज्ञार्थेन बाध्यते यद्विरुद्धो भवेत् प्रसिद्धत्वादस्य । प्रसिद्ध हि घटस्य कृतकत्वं; न तदप्रसिद्धया नित्यतया बाधितुं शक्यम् । अतो बाधक इत्ये- वायं वक्तव्यः । धार्तिककृता तु परप्रसिद्धिमात्रेण विरुद्ध इत्युक्तमि- वेदितव्यमिति । तत्र धर्मस्वरूपत्वादेन तावद् विरुद्धतामुदाहरति — नित्यत्वे इति ॥ ९७ ॥

धर्मविशेषनाधस्त्वेषं प्रशुक्लं भवतीत्याह — बाध इति । तमेव प्रयोगं दर्शयति — अर्थवदिति पादत्रयेण । स्वरूपाभिव्यानमादिनो ध्याहुः — गौरयमिति शब्दाकारविशिष्टोऽर्थोऽवगम्यते । न च विशेषण- मनभिधाय विशिष्टोऽभिधातु शक्यत इति स्वरूपमेव तावदादौ शब्दा-

दग्न्याकृतिविज्ञानं, सामान्यतो दृष्टसम्बन्धं च यथा — देवदत्तस्य गतिपूर्विका देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्यादित्येऽपि गतिस्मरणम्' इति । अनेन प्रमेयद्वैविध्यादनुमानद्वैविध्यमुक्तमिति । अत्र केचिन्नीतिज्ञमन्या अपभृतस्वलक्षणमेव कचिदनुमानेन सामान्यतो गृह्यत इति मन्यन्ते । तद्-
 अमापनयाय भाष्यकारेणैदमुक्तम् — 'तत् द्विविधम्, अदृष्टस्वलक्षणविषय-
 मप्यनुमानमास्ति क्रियादिवि'ति । कथं पुनरदृष्टस्वलक्षणेन सम्बन्धदर्शनम्,
 उत्पत्तिमतः फलस्य दर्शनात् । यद्यल्लवधृतस्वलक्षणेन वस्तुना विशेषत-
 स्सम्बन्धोऽनङ्गत्वं, सामान्यतस्तु दृश्यते । सर्वं हि कादाचित्कं फलं कुतश्चि-
 दागन्तुकदादुत्पत्तिमतो जायमानं दृष्ट्य, तन्तुसयोगेभ्य इव पटः ।
 अतो देवदत्तस्य भूतपूर्वपृष्ठोत्तरदेशविभागसयोगो कदाचिदुपलभ्याग-
 न्तुकः कोऽपि हेतुरनुमीयते । तदिदं सामान्यतो दृष्टसम्बन्धमनुमानमाचक्षते
 प्रत्यक्षानुपलक्षितपूर्वमप्यलक्षणविषयत्वात् । अग्न्यादिपुनः प्रत्यक्षतः स्वलक्ष-
 णवधारणात् प्राक् प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धमनुमानमाहुः । न च द्रव्यमेव
 सयोगविभागायाः कारणमिति वक्तव्यम् । सत्यपि तस्मिन्नाभावात् । न च
 द्रव्यान्तरागम एव शन्यतः कल्पयितुं, तस्य पूर्वद्रव्यप्रत्यभिज्ञया यापितं,
 त्वात् । नच सदशापरापरत्वचिप्रलब्धा भेदो न युज्यन्ते इति साम्प्रतम्,
 देशादिभेदेऽपि तदुद्भूतमिपर्ययात् । उक्तं च निवरणकारेण — 'क्षणगङ्गा-
 स्तु प्रत्यभिधानाजिरामिवत एव । अतो दृष्टवात्सासम्भवाददृष्ट विगपि
 सयोगविभागात् स्मरणमनुमीयते । तत्र तर्मेऽप्यन्यायते । अत एव
 प्रदेशान्तरेऽपि कर्माप्रत्यय, भेदे'ति । भाष्यकारो दर्शयति — यथा
 वक्ष्यति "न हि तं पचध्वे" इति । अपूर्वमङ्गायप्रतिपादनावसरे च 'न कर्मणो
 रूपमुपलभामहे' इति । यदाश्रय देशान्तरं प्रापयति तत्कमेत्युच्यते' इति
 च । व्यक्तमेव देशांतरप्राप्तिर्यात्रीयमानस्यमेव कर्मणो दर्शयतीति सिद्धं
 विपादीनां सामान्यतो दृष्टानुमानैकविषयत्वम् । एव च प्रमेयद्वैविध्यादनु-
 मानद्वैविध्योपचिरिति ये उदन्ति तान् प्रत्याह — तैविध्यं नोपपद्य-
 मिति । इदमुक्तं नारदं द्वैविध्यमनुपपत्तिमिति भावः । कथमुपपन्नमत-
 पाद — यथेति पादत्रयेण । यथा सत्त्वमिधमाहृत्यो प्रत्यक्षयो-
 र्बन्धदृष्टकावस्था, भरी एव गतिप्राप्त्याकृत्यो, तयोरेषि प्रसञ्जत्वात् ।

अत्राप्यसमवायत्वं संयोगस्येव सिध्यति ॥ १०१ ॥

तेन धर्मिस्वरूपस्य वैपरीत्याद् विरुद्धता ।

यच्च सत्तावदेकत्वं समवायस्य कल्पितम् ॥ १०२ ॥

तत्र संयोगवद्भेदात् स्याद्विशेषविरुद्धता ।

नित्यमात्मास्तित्ता कैश्चिद् यदा सौत्रान्तिकं प्रति ॥

साध्यतेऽवयवाभावाद् व्योमवद् द्वयबाधनम् ।

तदोभयविशेषस्य बाधोऽयं साध्यते यदा ॥ १०४ ॥

पारार्थ्यं चक्षुरादीनां सङ्घाताच्छयनादिचत् ।

शयने सङ्घपारार्थ्यं भौनिकव्याप्तहेतुके ॥ १०५ ॥

कथं पुनरत्रोदाहरणे धर्मिस्वरूपबाधः, अत आह—अत्रापि ।
अत्राप्युदाहरणे धर्मिस्वरूपस्य समवायात्मनो वैपरीत्यापादनाद्धेतो-
र्विरुद्धता भवति । इहप्रत्ययहेतुत्वं ह्यसमवायात्मन एव दृष्टमिति तादृष्यं
विरुद्ध्यादिति धर्मिस्वरूपबाध इति ॥ १०१^२ ॥

अस्मिन्नेव च धर्मिविशेषबाधोऽपि दर्शयितव्य इत्याह—यच्चेति ।
समवायो हि सत्तासामान्यवदेकरूप इति काणादा मन्यन्ते । सोऽप्यस्य
विशेषः संयोगवद्भेदापत्तेर्बाध्यत इति भवति धर्मिविशेषविरुद्धो हेतुरिति
॥ १०२^३ ॥

उभयस्वरूपबाधायामुदाहरणमाह — नित्यमात्मास्तितेति ।
यदा कश्चित् सौत्रान्तिकं प्रत्येव साधयति— आत्मा नित्यः निरवयवत्वात्
व्योमवदिति, तदा धर्मधर्मिद्वयस्य बाधनं भवति । सौत्रान्तिकस्य अव-
यवाभावो व्योमन्यभावेनैव सम्बद्धोऽभिमत इत्यात्मनोऽपि तद्वदभावा-
गमयेत्, आवरणाभावमात्रं हि नभः, न पुनस्तत्त्वान्तरमिति बौद्धा
मन्यन्ते । अतोऽनवयवत्वादात्मनः स्वरूपस्य तद्धर्मस्य च नित्यत्वस्य
बाधादुभयबाध इति ॥ १०३^४ ॥

उभयविशेषबाधस्त्वेव साध्यमाने भवतीत्याह—नन्देति । यदा हि
पारार्थ्यचक्षुरादयस्सङ्घातत्वात् शयनादिवदिति साध्यते, तदोभयविशेषबाध-
इत्यर्थः । कथं पुनरत्रोभयविशेषबाधः, अत आह—शयन इति । शयनीये

निरोद्धुम् । श्येनसमवायिनेव' कर्मणा स्थाणावपि संयोगविभागोपपत्तौ न तद्वतकर्मणुमानमिति चेत् तत्र । न हि प्रयोजनानुसारिण्यनुमान-
व्यवस्था । व्याप्तं हि लिङ्ग यत्र यत्र दृश्यते तत्र तत्र व्यापकमुपस्थापयति ।
धर्यापत्तिर्धन्ययोपपत्त्या परिह्रियते नानुमानम् । यदि त्वविच्छिन्नोत्पत्त्यस्स-
योगविभागा क्रियानुमाने कारणम्, एव तर्हि न काचिद् गतिरनुमीयेत;
यविष्यत्सयोगविभागाना प्रमाणागोचरत्वात् । प्रथमं च कतिपयाना-
मेवावगते । अथ स्वदेशसंयोगविभागहेतुक क्रियानुमानम् । न च स्थाणो
श्येनो देश इत्युच्यते । एवमपि मत्स्येषु प्रसङ्गानतिवृत्तिरेव, तेषां हि
अत्र स्वदेश एव । परोक्षव्योमवादिना च विद्वद्भ्यो गच्छतीति क्रियाप्रत्य-
यानुपपत्तिः, व्योमसंयोगविभागयोः प्रत्यक्षत्वात् ताभ्यां तदनुमानानुप-
पत्तेः । न च वियद्विततालोकावयवसंयोगविभागावगमनिबन्धनो विद्व-
द्भ्यो चठतीति प्रत्ययः, सन्तमसेऽपि गावात् । न च तमो नाम किञ्चि-
द्वस्त्वस्ति भवत्सिद्धान्ते, भासोऽमानमात्रत्वात्तस्य । अतस्तत्संयोगविभाग-
हेतुकोऽपि न नियावसायश्शक्यते समायातुमिति न प्रत्यक्षे कर्मणि द्वै-
विष्योपपत्तिः । या तु 'न हि ते प्रत्यक्षे' इत्यप्रत्यक्षतोक्ता, ता तत्रैवान्यथा
व्याख्यास्यामः । "रूपशब्दाविभागमि"ति च वदता सूत्रकारेण प्रत्यक्ष-
मेव कर्मत्याहितम् । अपूर्वाधिकरणे च "न कर्मणो रूपमुपलभामह"
इति वचनं यवाचोदितविततपूर्वापरीभूताभिव्यक्तावस्थितकर्मरूपानुप-
लब्ध्यभिप्रायमेव । इतरथा लुपलब्धिमानप्रतिषेधे' शशशृङ्गादिवन्नित्याभाव
एव कर्मणो भवेत् । न हि तत्र प्रत्यक्षोपलब्धिमानमेव प्रतिषिद्धम् ।
'यदाश्रय देशान्तरं प्रापयतीति च न फलापुमेयत्वाभिप्रायम् । किं तर्हि ?
आश्रयस्य देशान्तरप्रापकत्वरूपेण न स्वरूपतः कर्मास्तीत्यपूर्वात्मना कर्मणो-
ऽवस्थानं दर्शयति । 'इहापि देवदत्तस्य गतिपूर्विका देशान्तरप्राप्तिमुप-
लब्धे'ति वदन् देवदत्ते प्रत्यक्षतामेव गतेर्दर्शयति । अन्यथा तु देवदत्ता-
दित्ययोरुपयोरपि कर्मणोऽनुमेयत्वात् केन विशेषेणादिरये गत्यनुमान
सामान्यतो दृष्टतयोदाह्रियते । देवदत्तेऽपि हि सामान्यतो दृष्टदेव गति-
सिद्धिः । अतो नैवविध ग्रन्थतो युक्तितो वा षटत इति सूक्तमनुपपन्न
मिति । प्रतियोगिनोर्हि परस्परमतङ्गरे द्वौच य भवति । इह तु, यत्र

गमकस्यैकदेशस्य व्याप्तिर्गम्येति भाषितुम् ॥ १०७ ॥

साध्यसाधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तः प्रतिपाद्यते ।

तत्र हेत्वर्थमुद्दिश्य साध्योपादानमिष्यते ॥ १०८ ॥

उद्देश्यो व्याप्यते धर्मो व्यापकश्चेत्तरो मतः ।

यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ॥ १०९ ॥

तद्वृत्तमेवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम् ।

इति । अतस्तन्निराकरणार्थं दृष्टान्तवचनमेव तावदवतारयति — गमक-
स्येति । व्याप्तिप्रदर्शनाय द्विविधो दृष्टान्तस्तावद् साधनवाक्ये दर्शयितव्यः ।
साध्यः पक्षः तत्साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां यो दृष्टान्तः स प्रतिपाद्यत इत्यर्थः
॥ १०७ ॥

तत्र साधर्म्यदृष्टान्तप्रकारमाह — तत्रेति । अस्मार्थः — उदाहरण-
साधर्म्यालिङ्गस्य प्रसाधकत्ववचनं हेतुः । यदाहुः —

“उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधन हेतुः ।”

इति । साध्यस्य प्रजापनवचनमिति यावत् । तस्य चायं लिङ्गमेव ।
तद्योद्दिश्य साध्योपादानं साधर्म्यदृष्टान्त इष्यते । यो यो धूमवान् न सोऽग्नि-
मानिति यावदिति । किमेवमुपादीयमाने सिध्यत्यत आह — उद्देश्य इति ।
उक्तं व्याप्तिप्रदर्शनाय दृष्टान्तवचनमिति । एवं चोपादीयमानं उद्देश्यो
धूमादिव्याप्यतया कथितो भवति, इतरथापादेयोऽग्न्यादिव्याप्यतयेति
व्याप्त्यानुगुण्यात् सफलमेवमुपादानमित्युद्देश्योपादेययोर्व्याप्यव्यापकत्वं
भवतीत्युक्तम् ॥ १०८ ॥

कीदृशं तु तयोस्त्वरूपमत आह — यद्वृत्तेति । यद्वृत्ततद्वृत्ताभ्यां
यत्तत्प्रातिनिधिकानां यो य इत्यादिशब्दानामुपादानम्, तदयमर्थो भवति ।
यद्यद् यद्वृत्तेन संयुक्तं प्रथमं प्रयुज्यते त्रयानां च तदुद्देश्यं, तत्तद्वृत्तयुक्तं
च पश्चात् प्रयुज्यमानं स सोऽग्निमानेवेति चैवकारेण युक्तं तदुपादेयम् ।
सर्वेष्वेव च मद्ग्रीवादिसम्मानां रूपातादिपूद्देश्योपादेयेष्वप्यमेव त्रिवेक इति
वेदितव्यमिति ॥ १०९ ॥

गोमयेन्धनतज्जन्यविशेषादिमतिः कृता ॥ १४१ ॥

तद्देशस्थेन तेनैव गत्वा कालान्तरेऽपि तम् ।

यदाग्निर्वुध्यते तस्य पर्ववोधात् पुनः पुनः ॥ १४२ ॥

सन्दिह्यमानसद्भाववस्तुवोधात् प्रमाणता ।

विशेषदृष्टमेतच्च लिखितं विन्ध्यवासिना १४३ ॥

आकृत्योरेव चैपेष्टा व्यवच्छेदेन केनचित् ।

हेतुसाध्यव्यवस्थेति विशेषो नोपदर्शितः ॥ १४४ ॥

षट्प्रीतिः, तज्जन्योऽयं धूमविशेष इति च प्राक् प्रत्यक्षेण मतिं कृत्वा पुनश्च कियता विलम्बेनान्यत्र यद्यपि गत्वा गतस्सन् तद्देशस्थेन तेनैव धूमविशेषेण तमेवाग्निविशेषं बुध्यते, तदा तत्प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धमनुमानं भवतीत्यर्थः । अनेन च विशेषदृष्टमेव प्रत्यक्षदृष्टशब्देनोच्यत इति व्याख्यातम् । प्रत्यक्षशब्देन हि विशेषो लक्ष्यते । प्रत्यक्षेण क्षयमेवंविधोऽयान्तरविशेषो गोमयेन्धनतज्जन्यत्वादिरूपशक्यतेऽपगन्तुम् । न प्रमाणान्तरेण । तद्वद्वारेण तदनुमानस्यापि तादृशो विशेषो विषयो भवतीति युक्तैव प्रत्यक्षशब्देन विशेषलक्षणा । विशेषदृष्ट च सामान्यतो दृष्टस्य भवति प्रतियोगीति द्वैविध्योपपत्तिरिति भावः । ननु विशेषदृष्ट नाम (न) प्रमाणभेदः । न चेदं प्रमाणम्, श्रुतविषयत्वात् । तद्देशस्थितेर्नैव हि धूमेन तस्मिन्नेव देशे स एव गोमयेन्धनजन्याग्निरनुमीयते । अत्र देशभेदाभावादप्रामाण्यमेव, अत आह — तस्येति पादश्रयेण । तस्यैवविषयस्य प्रत्यक्षदृष्टस्य सन्दिह्यमादृष्टावस्तुवोधात् प्रमाणता भवति । यद्यपि देशभेदो नास्ति । कालभेदान्तु संशयानस्य संशयोन्नेदद्वारेण प्रामाण्यमपि हतमिति । एतच्च विन्ध्यवासिनापि विशेषदृष्टत्वैवोदाहृतमिदं साह — विशेषदृष्टमिति ॥ १४३ ॥

यदि विशेषदृष्टोदाहरणमिदं कथं तर्हि भाष्ये आपृतिप्रहरणम् । एष हि विशेष एव दर्शयितव्यो भवेत् । अत आह — आकृत्योरेवेति । अयमर्थः — केनचित्गोमयेन्धनत्वादिनाऽन्यन्तरविशेषेणोपदर्शितत्वात्तज्जन्यो-

यदनित्यं तु तन्मूर्तमणुवद् बुद्धिवत् खवत् ।
साध्येन व्याप्तिसिद्ध्ये हि व्यतिरेकोऽत्र कथ्यते ॥ १२८ ॥
यस्यायं नास्त्यसौ हेतुस्तेन साध्येन नाप्यते ।
तेन दृष्टेऽपि साहित्ये न सर्वो गम्य इष्यते ॥ १२९ ॥
सहदृष्टिर्न सम्बन्धो व्याप्तिर्नैव च तावता ।
मूर्तानित्यत्वयुक्तेऽपि तस्मादङ्गीकृते घटे ॥ १३० ॥

यदिति । नित्यो ध्वनिरमूर्तत्वादित्यत्रैव प्रयोगे यदैवं वैधर्म्यगुच्यते
यन्नित्यं न भवति तदमूर्तमपि न भवति यथा परमाणुरिति तदा साध्या-
भावशून्यो दृष्टान्तः । परमाणोर्नित्यतया तदभावस्य तत्र दर्शयितुमश-
क्यत्वात् । बुद्धिपदिति तु दृष्टान्ते हेत्वभावशून्यता । बुद्धेरमूर्तत्वा
तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । खपदिति तूभयाभावशून्यता, नित्यामूर्तं
तस्मिन्नुभयाभावो दुरधिगमो यत इति ॥ १२७ ॥

एव साधर्म्यदृष्टान्तवद्भासिवैक्येऽप्याभासता दर्शयितव्या । तत्सि-
द्ध्यर्थं हि विपश्चाद्वैक्येतिरेकः कथ्यते । यम्य तु विपक्षैकदेशादपि व्यति-
रेको नास्ति, नासौ साध्येन व्याप्ते भवतीत्यस्य व्याप्तावनर्धक तादृशस्य
वैधर्म्यस्य वचनमित्यभिप्रायणाह साध्येनेति ॥ १२८ ॥

यतश्चैवज्ञातीयको न साध्येन व्याप्यते तेन कचिदभावयोस्साहित्ये
दृष्टेऽपि न सर्वत्र गम्यगमकभावो भवतीत्याह — तेनेति । यद्यपि यन्नित्यं
न भवति तदमूर्तमपि न भवति, यथा घटः कुड्यं वेति, कचिदभावयो-
स्साहित्यं शक्यते दर्शयितुम् । तथापि न सर्वं (ः) शब्दादि (ः) नित्यतया
विशिष्टोऽनेन हेतुना गम्य इष्यते । किञ्चिद्वचमूर्तं नित्यमाकाशादि, किञ्चि-
दनित्यं कर्मादीति भावः ॥ १२९ ॥

किमिति नेप्यते अत आह— सहदृष्टिरिति । विपक्षैकदेशनिवृत्त्या
हि सहभावमात्रं हेतोस्सिध्यति । न च तन्मात्रसम्बन्धोऽनुमानाङ्गम् ।
किं तर्हि, व्याप्तिः । न चासायेतावता साहित्यमात्रेण सिध्यतीति । एतदे-
वोदाहरणेन दर्शयति — मूर्तानित्यत्वयुक्तेऽपीति । इदं च प्रागेव व्याख्या-
तमिति ॥ १३० ॥

अत्र चौद्धा यदन्ति — किमिदं—

धूमादग्न्यनुमानस्य वस्त्वालम्बनता भवेत् ।

अभावान्यप्रमाणत्वात् स्वार्थे श्रोत्रादिवुद्धिः ॥ १४७ ॥

सामान्यस्य च वस्तुत्वं प्रत्यक्षमाह्वहापि च ।

अभावान्यप्रमेयत्वादसाधारणवस्तुवत् ॥ १४८ ॥

तत्र वस्तुत्वप्रसाधनार्थं तावद् हेतुमाह — धूमादग्न्यनुमान-
स्येति । शौद्या ह्यवस्तुसामान्यालम्बनमनुमानमाचक्षते । सामान्यस्य विक-
ल्पाकारमात्राभ्युपगमात् । अत एव भ्रान्तिरेवानुमान, सम्बन्धबलेन स्वलक्ष-
णरूपमुपस्थापयतीति प्रमाणमित्याहुः । तानेव प्रतीदमुच्यते — वस्त्वा-
लम्बनमनुमानमभावान्यप्रमाणत्वात् यदा स्वार्थे श्रोत्रादिवुद्धिः । या हि
स्वविषये श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैर्बुद्धिर्जन्यते, सा वस्त्वालम्बनैव । येन च
यदिन्द्रिय सन्निकृष्यते स तस्य स्वार्थं प्राप्पकारित्वाद्विन्द्रियाणाम् ।
तस्मिन् मृगतृष्णादिज्ञाननिराकरणार्थं स्वार्थविशेषणम् । अविशेषणोपादाने
तु नाभावान्यप्रमाणत्वस्य वस्त्वालम्बनतया म्यासि कथिता भवेत् ।
भ्रान्तीनामुभयविकल्पात् । न हि ता प्रमाणम् । न च वस्त्वालम्बना ।
अन्वसम्प्रयुक्तेन्द्रियस्य हि ता अव्यविषया जायन्ते । ईदृशमेव ज्ञानमव-
स्त्वालम्बन, न पुनरत्यन्तासदर्थम् । एव वस्त्वालम्बनत्वेऽनुमानस्य साधिते
अर्थात् सामान्य वस्त्वित्युक्तं भवति । इदं चावस्त्वालम्बनत्वमनुमानत्वा-
र्थपरं प्रयुक्तोऽन्येन भाष्यकारेण निराकृतम् । अनर्थविषयमनुमानमिति शौद्या
भवन्ते । यद्वा इति (?) स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्यवसायेन प्रवर्तमाना भ्रान्ति
रप्यर्थसम्बन्धेन प्रवृत्तेस्तदप्यभिप्रायात् प्रमाणमनुमानमिति, तेषामिदमुच-
रम् अर्थसामान्यमनुमानस्य विषयो चाह एव । न विकल्पाकारमात्र-
मित्याहुतिप्रसङ्गे विस्तरेण प्रतिपादयिष्यत इति ॥ १४७ ॥

एवमर्थाद् वस्तुत्व प्रसाध्याहृत्य प्रगाथयति — सामान्यस्य
च वस्तुत्वमिति । सामान्य वस्तु अभावान्यप्रमेयत्वादसाधारणवस्तुवदिति
वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध इति । प्रत्यक्षविषयतामिदानीं प्रयोगेण दर्शयति—
प्रत्यक्षेति पादत्रयेण । यदभावान्यप्रमेयं तत् प्रत्यक्षेण गृह्यत एव । यथा
श्रीगतानामेवासाधारण वस्त्विति ॥ १४८ ॥

पूर्वज्ञानोपमर्देन वैधर्म्येणेष्टसाधनम् ॥ १२० ॥

साहित्यमात्रं पूर्वोक्तं हेतोस्तत्रोपयुज्यते ।

व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यादृगिष्यते ॥ १२१ ॥

तयोरभावयोस्तस्माद् विपरीतः प्रतीयते ।

धूमभावेऽग्निभावेन व्याप्तेऽनभिस्ततश्च्युतः ॥ १२२ ॥

अधूम एव विद्येतेत्येवं व्याप्यत्वमश्नुते ।

तथानग्नावधूमेन व्याप्ते धूमस्ततश्च्युतः ॥ १२३ ॥

अन्यत्रानवकाशत्वाद् व्याप्यते ध्रुवमग्निना ।

तान्वयमिति । नन्वन्वयवैपरीत्ये स एव यथावत् प्रतिपाद्यतां किं वैधर्म्य-
वचनेन । इत्यमेवमपीष्टं सिध्यत्येव, किन्तु भ्रान्तेरिदमस्माभिस्तु साध्याभावे
हेत्वभावो विवक्षित इति वैधर्म्येणापि तावदिष्टसाधनं भवत्येवेति । यत्तु तत्पूर्वं
साहित्यमात्रमुक्तं तद्वैधर्म्य एवोपयुज्यते तस्यैवेष्टं साधयतोऽनुग्रहे वर्तते
इत्याह— साहित्यमात्रमिति ॥ १२०½ ॥

एवं तावद् वैधर्म्यवचनस्यावसरो दर्शितः, तद्वचनप्रकारमिदानीं
दर्शयति— व्याप्यव्यापकभावो हीति ॥ १२१½ ॥

वैपरीत्ये कारणमाह— धूमभाव इति । यदा हि धूमभावोऽ-
ग्निभावेन व्याप्तो भवति तदानाग्निरग्न्यभावस्ततो धूमात् प्रच्युतस्तत्र धूमे
धूमाभाव एव भवतीत्येवं तावद् व्याप्तो भवति । यो हि यस्मिन् सति
भवति असति च न भवति स तन्नियतस्तथास इत्युच्यते । यथा धूमोऽ-
ग्नावेव भवन्नग्निना व्याप्त इति सिद्धोऽभावयोर्व्याप्तिविपर्यय इति ॥ १२२½ ॥

यत एव चाभावयोरीदृशो व्याप्यव्यापकभावः यत एव भावयोर-
भिमतव्याप्तिसिद्धिरित्याह— तथानग्नाविति । अनग्नावग्न्यभावे
धूमाभावेन व्याप्ते धूमस्तत्र विरोधिः व्याप्तेरलंभावकाशोऽग्नावेव भवतीत्येवं
तद्व्याप्यता तस्य सिध्यति । तथेति । यथा भावव्याप्यपेक्षया भावव्याप्तिः
एवमभावव्याप्यपेक्षया भावव्याप्तिरित्यर्थः । न चैवमितरेतराश्रयता,
धीजाह्नुरवदनादितयोपपत्तेरिति ॥ १२३½ ॥

एवमप्यनुमानस्य नित्योच्छेदः प्रसज्यते ।
 प्रमाणान्तरमेव स्यात् सामान्यस्यावबोधकम् ॥
 अप्रमाणावबुद्धाद्वा लिङ्गालिङ्गिनि या मतिः ।
 सापि मिथ्या भवेन्नित्यं द्वाप्यजाताग्निबुद्धिवत् ॥ १५६ ॥
 नन्वप्रमाणभूतापि सम्बन्धस्मृतिरिष्यते ।
 तथा लिङ्गिगतो हेतुस्तथा लिङ्गगतिर्भवेत् ॥ १५७ ॥
 तत्र यत्पूर्वविज्ञानं तस्य प्रामाण्यामिष्यते ।
 तदुपस्थानमात्रेण स्मृतेः स्याच्चरितार्थता ॥ १५८ ॥

प्रमाणान्तरं च सद्यथा तल्लिङ्गसंवेदने प्रमाणमिष्यते एव लिङ्गिन्यपि
 प्राप्नोति । एव च वक्ष्यमाणप्रसक्तो भवेत् प्रमाणादप्रमाणादेति वदन्नपि
 श्रुतिभायरूपता विकल्पस्य दर्शयतीति ॥ १५४ ॥

अस्तु तर्हि लिङ्गिनोऽपि तथैवावगमः, को दोषः, अत आह—
 पक्षमपीति । अयमभिप्रायः—अनवस्थापि प्रसज्यतामस्माकमनुमानो
 च्छेदापादनमभिमनम् । प्रमाणान्तराभ्युपगमेऽपि चानुमानोच्छेदो भवत्येव ।
 तदेव हि प्रमाणं तदा सर्वस्य लिङ्गलिङ्गिसामान्यस्यावबोधकं भवेदिति
 ॥ १५५ ॥

यदि त्वेकस्याभ्युपगमेऽप्रमाणत्वमेव लिङ्गज्ञानमिष्यते, ततोऽ-
 प्रमाणावगतालिङ्गालिङ्गज्ञानमपि मिथ्या भवेत् । घाणादिव धूममनिदिता-
 दमिज्ञानम् । एव च चानुमानमिति । न एवानुमानस्य नित्योच्छेद-
 इत्यभिप्रायेणाह— अप्रमाणावबुद्धादिति ॥ १५६ ॥

अथ घोदयति नन्विति । यथा यप्रमाणमेव सम्बन्धस्मरण-
 प्रमाणकारणमिष्यते तथा लिङ्गज्ञानमपि मरिष्यतीत्यर्थः ॥ १५७ ॥

परिहरति—नन्वेति । स्मृतिर्हि पूर्वज्ञानाद् भवन्ती तदुपस्थापन-
 शरीरानुमानाभ्युपगम्यते । नच प्रमाणमेतान्न तदनुमानी निर्णयो ह्यनु रिति
 ॥ १५८ ॥

यदनित्यं तु तन्मूर्तमणुवद् बुद्धिवत् खवत् ।
साध्येन व्याप्तिसिद्ध्ये हि व्यतिरेकोऽत्र कथ्यते ॥ १२८ ॥
यस्यायं नास्त्यसौ हेतुस्तेन साध्येन नाप्यते ।
तेन दृष्टेऽपि साहित्ये न सर्वो गम्य इष्यते ॥ १२९ ॥
सहदृष्टिर्न सम्बन्धो व्याप्तिर्नैव च तावता ।
मूर्तानित्यत्वयुक्तेऽपि तस्माद्द्वीकृते घटे ॥ १३० ॥

यदिति । नित्यो ध्वनिरमूर्तत्वादित्यत्रैव प्रयोगे यदैवं वैधर्म्यगुच्यते
यन्नित्यं न भवति तदमूर्तमपि न भवति यथा परमाणुरिति तदा साध्या-
भावशून्यो दृष्टान्तः । परमाणोर्नित्यतया तदभावस्य तत्र दर्शयितुमश-
क्यत्वात् । बुद्धिपदिति तु दृष्टान्ते हेत्वभावशून्यता । बुद्धेरमूर्तत्वा
तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । खपदिति तूभयाभावशून्यता, नित्यामूर्तं
तस्मिन्नुभयाभावो दुरधिगमो यत इति ॥ १२७ ॥

एव साधर्म्यदृष्टान्तवद्भासिवैक्येऽप्याभासता दर्शयितव्या । तत्सि-
द्ध्यर्थं हि विपश्चाद्वैक्येतिरेकः कथ्यते । यम्य तु विपक्षैकदेशादपि व्यति-
रेको नास्ति, नासौ साध्येन व्याप्ते भवतीत्यस्य व्याप्तावनर्धकं तादृशस्य
वैधर्म्यस्य वचनमित्यभिप्रायणाह साध्येनेति ॥ १२८ ॥

यतश्चैवज्ञातीयको न साध्येन व्याप्यते तेन कचिदभावयोस्साहित्ये
दृष्टेऽपि न सर्वत्र गम्यगमकभावो भवतीत्याह — तेनेति । यद्यपि यन्नित्यं
न भवति तदमूर्तमपि न भवति, यथा घटः कुड्यं वेति, कचिदभावयो-
स्साहित्यं शक्यते दर्शयितुम् । तथापि न सर्वं (ः) शब्दादि (ः) नित्यतया
विशिष्टोऽनेन हेतुना गम्य इष्यते । किञ्चिद्वचमूर्तं नित्यमाकाशादि, किञ्चि-
दनित्यं कर्मादीति भावः ॥ १२९ ॥

किमिति नेप्यते अत आह— सहदृष्टिरिति । विपक्षैकदेशनिवृत्त्या
हि सहभावमात्रं हेतोस्सिध्यति । न च तन्मात्रसम्बन्धोऽनुमानाङ्गम् ।
किं तर्हि, व्याप्तिः । न चासायेतावता साहित्यमात्रेण सिध्यतीति । एतदे-
वोदाहरणेन दर्शयति — मूर्तानित्यत्वयुक्तेऽपीति । इदं च प्रागेव व्याख्या-
तमिति ॥ १३० ॥

अत्र चौद्धा यदन्ति — किमिदं—

स्याद्वा सम्यन्धदृष्ट्यासौ सामान्यं कृतकत्ववत् ।

नद्यासाधारणं वस्तु पूर्वत्रेह च विद्यते ॥ १६२ ॥

न चाप्यव्यपदेश्यस्य विकल्परहितस्य च ।

विना पूर्वानुसन्धानाद्विज्ञानमुपपद्यते ॥ १६३ ॥

फलप्यन्ते च विशेषा ये तेऽप्यलिङ्गमनन्वयात् ।

एतस्मादेव हेतोः स्यात् तज्ज्ञानस्याप्यलिङ्गता ॥ १६४ ॥

सामान्यरूपतायां वा तथैवानवधारणम् ।

सम्यन्धदर्शनाभ्युपगम वा कृतकत्वादिवत् सामान्यरूपतापीति
स्याद्—स्याद्येति । अत्र कारणमाह—नदीति ॥ १६२ ॥

इतथासाधारणोऽर्थात्मा न लिङ्गमित्याह—न चेति । धूमादिर्हि
धूमोऽयमित्यादिविकल्पाम्पदीकृतोऽग्न्यादेर्लिङ्गमिति दृष्टम् । असाधार
णस्तु केनचिद्रूपेणाप्यव्यपदेश्य कथं लिङ्गं भवेदिति । लिङ्गत्वं नोपपद्यत
इति वक्ष्यमाणेन सम्यन्ध इति । ननु तिरश्चातत्वेव शब्दोल्लेखेऽ
साधारणरूपदर्शनामेवानुमानं दृष्टमतो नाव्यपदेश्यत्वादलिङ्गत्वमत आह—
विकल्पेति पादनयेण । अयमभिप्राय — मा नान तिरश्चा शब्दोल्लेखो
भवेत्, अर्थविकल्पस्तु तेषामपि पूर्वापरानुसन्धानात्मकोऽस्त्येव । अतो
युक्तमेव तेषामनुमानेऽव्यपदेश्यस्यापि लिङ्गत्वम् । असाधारणस्तु पूर्वा
परानुसन्धानाद् विनार्थविकल्परहितोऽपीति कथं लिङ्गम् । न हि सोऽय-
मित्यनारूढो बुद्धौ धूमोऽग्नेर्लिङ्गं भवति । न चैवमसाधारणे सम्भवति,
पूर्वापरानुसन्धानागोचरत्वान् तस्येति ॥ १६३ ॥

अस्मन्मतेऽपि येऽसाधारणात्मानो धूमादयो विशेषा विकल्प्यन्ते तेऽ-
प्यन्वयाभावादलिङ्गं, किमङ्गं पुनर्निर्णिकल्पकैकगचरोऽसाधारणोऽर्थात्मा
इत्याह—फलप्यन्त इति । अन्ययाभावादेवासाधारणज्ञानमपि लिङ्गं
सामान्यज्ञाने न लिङ्गमित्याह—एतस्मादेवेति ॥ १६४ ॥

यदि सन्वयसिद्धिर्धर्मसाधारणस्य सामान्यरूपतेष्यते, ततो
लिङ्गसामान्यग्रहण इवानवस्थापसङ्गात् तस्याप्यनवधारणमित्याह —

योधप्रसङ्गो भेदानां न चाव्याप्तेर्भविष्यति ॥

अस्ति सामान्यवस्त्वेषु व्यापिता तत्र गम्यताम् ॥

॥ १३२ ॥

गन्तव्यः । ततः कार्यता तदर्धाने (ति)तु तस्मिन्नितरेतराश्रयता । अस्तु वा-
दर्शनमात्राद् व्यतिरेकः, तस्य च सार्कयः, नैतावतानुमां प्रति युक्तिरनङ्गम् ।
युक्तियोगस्सम्बन्धोऽन्वय इत्यनर्थान्तरम् । नान्वयोऽनङ्गमिति यावत् ।
तन्मुखेनैव सर्वप्रमातृणामनुमानोत्पत्तेः । अतस्तत्कथनार्थं साधर्म्यदृष्टान्तोऽपि
वाच्य एव । नासाविकान्तेन प्रत्याख्यातुं शक्यते । इदं चान्वारूप्य वचनम् ।
ययोक्त एव सिद्धान्तः सम्यक् साधर्म्यप्रयोगे न वैधर्म्यमपेक्षणीयमिति ।
अन्वयस्यैव प्राधान्यात् तमन्तरेण व्यतिरेकासेदः । अवगते हि धूमस्या-
ग्निना सम्बन्धेऽर्धादिनमिनिवृत्तिस्सिद्ध्यति । अतस्तत्तावद् विधिमुखेन
प्रथमं दर्शयितव्यः । अवसरे तु वैधर्म्यमपि कदाचिदुच्यते । अनङ्गत्वमिति
तु पठतामियं व्याख्या— इदं हि लिङ्गस्यानुमायामङ्गत्वम् यदन्वयव्य-
तिरेको, ताभ्यां हि तदङ्गं भवति । अतो यथा व्यतिरेकोऽङ्गत्वम्, एवमन्वया-
परनामा युक्तिरपीति । ननु लिङ्गेऽपि शब्दात्मके प्रतीत्युत्तरकालभाष्यन्व-
योऽनङ्गमेवात आह — शब्देऽभिधास्यत इति । शब्दे यानुमानाद् भिन्ने
प्रतीत्युत्तरकालभाविनी युक्तिरनङ्गमिति वक्ष्यते । यथा वक्ष्यति

नाङ्गमर्थधियामेवा भेददन्वयकल्पना ।

इति । अनुमाने तु सर्वत्रैवान्वयः प्रतीत्यङ्गमिति । ये तु तावता
नानङ्गत्वमन्वयस्येत्यध्याहृत्याग्रीवाधे शब्दे युक्तिर्वक्ष्यते इति व्याचक्षते,
तेषामधुतान्वयाध्याहार एव तावदुपालम्भः । न चान्वयस्यानुमानाङ्गत्वे
शब्दे युक्तिर्वक्ष्यते । अत्रैव ज्ञातमन्वयपदेन तस्योक्तत्वात् । अतः
एवान्वयाधीनत्वमनुमानस्य च स्थितमिति वक्ष्यति । तस्माद् यथाकृतव
व्यास्येति ॥ १३२ ॥

यत्तु भेदानामेवानुमाने गम्यगमकत्वं तेषां चान्वयो न मन्मयती-
त्युक्तम्, तत्राह—योधप्रसङ्ग इति । न भेदानामनुमानबोधे गम्यगमक-
तायाः प्रसङ्गः । तेषां सर्वदेवकालाव्यापेरेकैकत्र निरुद्धत्वात् । न चाप्यविना-

यत्राभावस्य लिङ्गत्वं न चासावानुमानिकः ।

प्रमाणान्तरगम्यत्वात् तत्र दोषो न जायते ॥ १६८ ॥

प्रत्यक्षावगतालिङ्गाद् यस्य लिङ्गिगतिर्भवेत् ।

तस्य नातोऽधिकं किञ्चित् प्रार्थनीयं प्रसज्यते ॥ १६९ ॥

यत्राप्यनुमितालिङ्गालिङ्गिनि ग्रहणं भवेत् ।

तत्रापि मौलिकं लिङ्गं प्रत्यक्षादेव गम्यते ॥ १७० ॥

लिङ्गत्वं कृतकत्वादौ क्रियायाः कारकस्य वा ।

प्रत्यक्षत्वं च तस्येष्टमिति दूरं न गम्यते ॥ १७१ ॥

नन्विषमनवस्था भेदाभावेन वृष्ट्यभावाऽनुमाने भवतोऽपि समनैव,
अभावस्यानुपलब्धिलिङ्गत्वात् । सजातीयलिङ्गान्तर्गपेक्षायामनवस्थापयते ।
अत आह—यत्रेति । यत्र हि वृष्ट्यभावे भेदाभावो लिङ्गं नासावानु-
मेयः, अभावात्प्रमाणान्तरगम्यत्वात् । अतो नात्र तुल्यजातीयापेक्षा-
निषन्धनोऽनवस्थादोषो जायत इति ॥ १६८ ॥

प्रत्यक्षसामान्यवादिनां तु न नः काचिदनवस्थेत्याह—प्रत्यक्षा-
वगतादिति । अतः प्रत्यक्षादित्यर्थः ॥ १६९ ॥

अनुमितानुमाने तर्दनवस्था, अत आह—यत्रापीति । प्रत्यक्षा
हि देशान्तरप्राप्तिर्मौलिक मूले भवं लिङ्गं, तेन गतिमनुमायादित्यं गति-
साधनेऽनुमीयमाने नानवस्थेत्यभिप्रायः ॥ १७० ॥

नन्वनित्यशब्दः कृतकत्वात्, कृतकत्वं च तत्र दर्शनादित्येव कर्मा-
न्तरभाविताया कृतकत्वं साध्यमाने कर्मणोऽपि हेत्वन्तरादनुमानेऽनवस्था
भवेदत आह—लिङ्गत्वमिति ।

“कृतकत्वाऽनुमाने हि कर्मके तत्र दर्शनाद्” ।

इति कारकव्यापारानन्तरभावित्वं लिङ्गमुक्तम् । तत्र च कारकविशिष्टा
प्रिया तद्विशिष्टं वा कारकमन्तरभावितां विशिष्टलिङ्गमापतति । उभये

व्यावृत्तिस्सर्वतः प्राप्ता साध्याभावे नियम्यते ॥ १३५ ॥

तत्तु मन्दफलं यस्मात् पक्षेऽप्येवं निरूपितम् ।

व्यापकाभावमात्रं हि व्याप्यान्नित्यं निवर्तते ॥ १३६ ॥

तस्माद् यथैव शुक्लत्वे पटस्योक्ते विरोधिनाम् ।

निवृत्तिर्न तु दैर्घ्यादेस्तथात्रापि भविष्यति ॥ १३७ ॥

दैर्घ्यं नोपपन्नं तु यथैव ह्यग्निधूमयोः ।

साधर्म्यदृष्टान्ते यत्र धूम इत्युद्दिश्य तत्राग्निरेवेति सैवकारमुपादीयते, तदा हेतौ साध्येनैवाग्निनावधारिते सर्वतोऽग्रेऽन्यमायाद् व्यावृत्तिः प्राप्नोति, न चेतत् सम्भवति । साध्यधर्माधिकरणादेरप्यभाषप्रसङ्गादपक्षधर्मत्वापत्तेः । पक्षाभावप्रसङ्गाच्च । अतस्साध्याभाव एव व्यावृत्तिं नियन्तुं सर्वदैव वैधर्म्यवचनमर्थवत् । सति हि तस्मिन्नन्यभावे धूमो न भवतीत्यावेदितं, भवतीति ॥ १३५ ॥

एतदपि दूषयति — तत्तु मन्दफलमिति । तदिदं वैधर्म्यवचनमेवं क्रियमाणं मन्दफलमित्यर्थः । कथं मन्दफलमत आह — यस्मादिति । किं निरूपितमत आह — व्यापकाभावमात्रं हीति । अग्निमान् पर्वत इति पक्षवचने निरूपितमिदम्, — यथा 'नियमस्ताद्विपक्षाच्च कल्प्यते नाविरोधिन' इति । अतस्साधर्म्यदृष्टान्तेऽपि व्याप्याद् धूमादेर्व्यापकाभावानिवृत्तिमात्रमेव दर्शयितव्यम्, नान्यमात्रनिवृत्तिरिति ॥ १३६ ॥

एतदेव दृष्टान्तवचनेनोपपादयन्नुपसहरति — यस्मादिति । तदिदं —

प्रतिज्ञाहेतुसाधर्म्यदृष्टान्ताख्यसूत्रयो मताः ।

वाक्यस्यावयवाः प्रायो गीर्मांसकमते सताम् ॥

एतच्च भाष्यकारेण स्वयमेवोपदर्शितम् ।

दृष्टान्तहेतुसाध्यापदत्रयनिबन्धनात् ॥

इति ॥ १३७ ॥

अत्र भाष्यम् — 'तत्तु द्विविधं प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धं सामान्यतो दृष्टसम्बन्धं च । तत्र प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धं यथा — धूमाकृतिदर्शना-

ते चापि नावत सामान्यं यावत् स्युः परमाणवः ।
 व्यणुकस्यापि यद्रूपं तद्धि साधारणं द्वयोः ॥ १७६ ॥
 न चान्त्येन विशेषेण व्यवहारोऽस्ति कस्यचित् ।
 न च प्रत्यक्षता तस्य सङ्घाते केवलस्य वा ॥ १७७ ॥
 भेदेनाष्टमाणस्य नाभेदो ग्राह्यता व्रजेत् ।
 न च भिन्नेष्वभिन्नत्वबुद्धेर्ग्राह्यत्वसम्भवः ॥ १७८ ॥

यदि तु नीलादय एव विशेषा इति मतम् । तन्न । तेषामप्यवान्तरनीला-
 पेक्षया सामान्यरूपत्वादित्याह—स्वशिषेयानिति ॥ १७५ ॥

यदि त्यक्त्रमादिद्रव्यनीलिमैव विशेष इष्यते, तन्न । तस्यापि
 पक्षादिस्वावयवाभितर्कविशेषापेक्षया सामान्यरूपत्वात् । पक्षनीलिमपि
 तदवयवनीलापेक्षया सामान्यमेव । एव च अपरमाणुभ्यः प्रसङ्गो दर्शयि-
 तव्य इत्याह—न चार्थीति । निर्भागा हि परमाणव इति तद्रूपमभा-
 धारणमेवेति । तेभ्यस्तु प्राक् व्यणुकरूपमपि द्वयोस्ताधारणमित्याह—
 व्यणुवस्यापीति । १७६ ॥

नन्यस्तु परमाणुरूपमेव विशेषः, स एव न प्रत्यक्षो भविष्यत्यत-
 आह—न चान्त्येनेति । व्यवहारार्थे हि प्रमाणमनुस्रियते, न व्यसनि-
 तया । न चान्त्येन विशेषेण व्यवहारः कस्यचिदस्तीति किं तत्प्रत्यक्षत-
 येति । अनुरक्षकत्वमपि प्रमाणं भवत्येव, अत आह—न चेति । न न
 परमाणूनां रूपं स्फूर्तं तन्मात्राणां तन्तूनामिव पटे प्रयथ विभक्तानां चेति
 न कथञ्चिद् विशेषविषयता प्रत्यक्षस्येति ॥ १७७ ॥

न न परमाणव एव भिन्नास्मभिता पृच्छन्ते न कार्यद्रव्यमकम् ।
 अतः कथं तन्मावयवेषु सामान्यगिरिष्यते । तस्मिन्ना एव सामान्यभूति-
 नया विशेषाभाधारणादिपदवा-वा इति ते प्रत्यक्षा भविष्यन्ति । ना
 नार्मवैक्यं परमाणुराद्येनापि भवेदत आह—भेदेनेति । एको हि सर्वदा
 गङ्गा यं नावः प्रकाशते न परमाणुभेदाः । न च भेदेनाष्टमाणोऽ-
 भेदो पृच्छत इति साम्प्रतम् । अतिदोषादिति भावः । नन्वपमेव भेदा-

अपरीक्षामिषेणापि लक्षणानि वदन्नयम् ।

न स्वतन्त्रोपयोगिस्वनिरपेक्षाणि जल्पति ॥ ७ ॥

तत्र यल्लोकवाक्यस्थं कथयेच्छब्दलक्षणम् ।

वेदं व्याख्यातुकामस्य तन्नातीवोपयुज्यते ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षाद्युपयोगं तु वर्णमात्रादितः पुरः ।

शास्त्रार्थज्ञानवेलायां मत्वा तल्लक्षणं कृतम् ॥ ९ ॥

एव लक्ष्यलक्षणानुपपत्त्या दूषित भाष्यमुपपादयति — अपरीक्षेति ।
अयमभिप्राय — यद्व्याख्या हि प्रकृता, अतो यदेव तदुपयोगि तदेव वाच्य-
मित्यतिरम्भापि सामान्यमनम विशेषमेव लक्षितवान् । न हीह लक्षणक-
रणमेव स्वरूपेण विप्रक्षितम् । अपरीक्षाच्छब्देन हि लक्षणानि प्रणीयन्ते ।
तत्रापि यदेव प्रकृतोपयोगिशाललक्षणं तदेव कृतम् । स्वतन्त्रो वेदः अपुरु-
षतन्त्रत्वादिति ॥ ७ ॥

यदि स्वतन्त्रोपयोगित्वनिरपेक्षाणि न जल्पति, तत किमत आह—
तत्रेति । यदा ह्ययं जल्पाक इव नातुपयुक्त भाषत इति स्थितम्, तत्र यदि
लोकवाक्यस्थित शब्दलक्षणं कथयेत् तदस्य वेद व्याचिख्यासोरनुपयुक्त
स्यादिति ॥ ८ ॥

ननु यद्यनुपयुक्तं न लक्षणार्थं, किमिति तर्हि प्रत्यक्षादि लक्ष्यते न
हि तेषां वेदोपयोगो दृश्यते अत आह— प्रत्यक्षादीति । अयमभि-
प्राय — वेदमन्त्ररूपावधारण एव तावन्महानुपकारः प्रत्यक्षस्य, नहि तद-
न्तरेण पुरः प्रथममेव साध्यायग्रहणकाले वर्णमात्राद्यवधारयितुं शक्यते,
तदा चानवधृत शास्त्रार्थज्ञानवेलायामस्मृतत्वाच्चोपयुज्येतैव । अतः पुर-
स्तात् परस्ताच्च वर्णमात्रादितः कृते प्रत्यक्षाद्युपयोगः मत्वा तल्लक्षणं
कृतम् । अनुमानमपि प्रतीकविनियुक्तमन्त्रशेषानुमान उपयुज्यते । यथा
देवस्य त्वेति निर्गतीति । उपमानमपि सौर्यादिरुर्मणा प्रकृतिविशेषोप-
माने, अर्थापत्तिरप्यश्रुतवाक्यकदेशकृशनायाम् । अभाषोऽपि पदवाक्यं
पञ्चावधारणे द्रव्यदेवताद्यभावेन च कर्मणामव्यक्त्युद्घोदनावाधारण
अप्युक्तं इति ॥ ९ ॥

व्यासज्य वर्तमानस्य सामान्यस्य यथेन्द्रियैः ।

ग्रहणं तद्वदेव स्यात् प्रतिव्यक्तिनिवेशिनः ॥ १८२ ॥

मीमांसकैश्च नावश्यमिष्यन्ते परमाणवः ।

यद्वलेनोपलब्धस्य मिथ्यात्वं कल्पयेद् भवान् ॥ १८३ ॥

समूहरूपं प्रत्यक्षमदृश्यैः परमाणुभिः ।

योऽपह्नुते शशस्यापि सोऽभावं शृङ्गुतो वदेत् ॥ १८४ ॥

उभयत्रापि प्रत्ययविशेषादित्याह—व्यासज्येति । तदनेनैतदापा-
दितम्—किमेदं पुनैव सामान्यस्य प्रत्यक्षता नेष्यते, विशेषमपि हि प्रत्यक्ष-
मिच्छद्भिर्धलात्सामान्यमेव प्रत्यक्षमाश्रयणीयम्, सर्वस्य हि सुनिपुणं निरूप्य-
माणस्य रूपादेस्सामान्यरूपत्वाद्, द्रव्यस्य च नानावयवसाधारणस्य ता-
द्रूप्यात्, स्वतन्त्र परमाणुसञ्चयमात्रस्य चानुपलम्भाद् द्रव्यापलापे च
प्रत्यक्षविरोधात् । अतोऽवयविसामान्यं तत्समवेतानि च गोत्वादिसामा-
न्यानि सर्वाण्येव प्रत्यक्षाणि न विशेषा एवेति तात्पर्यम् । एवम्परत्वादेव
च प्रदेशान्तरसिद्धसामान्यावयविसामान्यप्रत्यक्षताप्रतिपादनेन न पुनरुक्तता
चोदनीयेति ॥ १८२ ॥

ननु भवद्भिर्मीमांसकैस्तावदवश्यमभ्युपगन्तव्याः परमाणवः । अत-
स्तेषामेवोभयसिद्धानां परमेकाकारबुद्धिजननशक्तिमाश्रमेवोपकल्पितम् ।
किं धर्मिकल्पनया । लघीयसी हि तत्कल्पनातो धर्मकल्पना । अत
आह — मीमांसकैश्चेति । अयमभिप्रायः । यद्भिः प्रमाणेनोपनीयते,
तदस्माभिरिष्यते, न च स्थूल हित्वा परमाणव एवाभ्युपगमायां शुद्धौ भासन्ते,
यत्तानुपेत्य स्थूलमवजानीमहे । तदानुगुण्येन तु यद्यगवो व्या(प?)यन्ते,
भवन्तु, न तद्वलेन मूलमूर्तं स्थूलमपलपितुमुत्सहामह इति ॥ १८३ ॥

प्रत्यक्षं तु स्थूलमदृश्यैः परमाणुभिः निहन्नुवानस्य शशोऽपि
तद्विषाणपिया निक्षेपव्यः प्राप्नोति इत्याह — समूहरूपमिति ॥ १८४ ॥

आदित्येऽनुपलब्धिश्चेन्न देशेऽप्यधुनातने ।

कचित् तत्रोपलब्धिश्चेद् देवदत्तेऽपि दृश्यताम् ॥

यदि धर्म्यन्तरापेक्षा तत्र सामान्यदृष्टता ।

स्यादग्निधूमयोस्सैव तस्मादेवं प्रचक्षते ॥ १४० ॥

प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धं ययोरेव विशेषयोः ।

प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धस्य प्रतियोगितयोपात्तं सामान्यतो दृष्टसम्बन्धं तत्रापि गतिप्राप्त्याकृत्योः प्रत्यक्षदृष्ट एव सम्बन्ध इति न प्रतियोगिनोरसङ्कर इति ॥ १३८ ॥

यदि तु दृष्टान्ते प्रत्यक्षतायामपि पक्षीकृतादित्यगतेरप्रत्यक्षत्वात् न प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्ध इत्युच्यते । तदेतदाशङ्कते तावत्—आदित्येऽनुपलब्धिश्चेदिति । इदानीं दूषयति — नेति । कारणमाह — देशेऽप्यधुनातन इति । देशेऽप्यधुनातने—सम्प्रति प्रतीयमाने, अप्रत्यक्षतोपलब्धिरेवेत्यर्थः । यदि त्वग्निधूमाकृत्योः कचिन्नाहानसादौ अप्रत्यक्षोपलब्धिरेव्यते सा तर्हि देवदत्तेऽपि गतेः प्रत्यक्षत्वादस्तीत्याह—क्वचिदिति ॥ १३९ ॥

एवं तावत् प्रत्यक्षतो दृष्टता सामान्यतो दृष्टतया सङ्कीर्णते इत्युक्तम् । इदानीं सामान्यतो दृष्टतापि प्रत्यक्षतो दृष्टाभिमतान्याकृत्यनुमाने सङ्कीर्णते इत्याह — यदीति पादत्रयेण । यदि हि देवदत्तादिधर्म्यन्तरापेक्षादित्ये गत्यनुमानस्य सामान्यतो दृष्टतेष्यते, सा तर्हि महान्तादिधर्म्यन्तरापेक्षायामिधूमयोरपि गम्यगमकत्वेनावर्धितयोः प्राप्नोत्येव । सामान्यतो ह्यविवाक्षितदेशादिभेदाभिदग्मवगतं धूमवानग्निमानिति, यथा देशान्तरप्राप्त्यधिकरणं गत्याधिकरणमिति । अतः प्रतियोगित्वरहितमेवेदधूममिति द्वैविष्यानुपपत्तिरिष्याक्षेपः । एवमाक्षिप्य समादधाति — तस्मादेवं प्रचक्षते इति । यथोक्तद्वैविष्यासम्भवादेवं नक्ष्यमाणप्रकारेण द्वैविध्यं वर्णनीयमिति भावः ॥ १४० ॥

तत्र प्रत्यक्षसम्बन्धं तावदुदाहरति—प्रत्यक्षेति द्रुष्यतेऽन्तेन । यदा हि ययोरेवाग्निधूमविशेषयोः, गोमयेऽप्यग्नौऽयमग्निः—गोमयमिन्धनमस्येति

सामान्यलक्षणं त्यक्त्वा विशेषस्यैव लक्षणम् ।

न शक्यं केवलं वक्तुमितोऽप्यस्य न वाच्यता ॥ २ ॥

यच्चोक्तं शब्दविज्ञानादर्थे ज्ञानमितीदृशम् ।

अविशिष्टं विशिष्टस्य न तत् शास्त्रस्य लक्षणम् ॥ ३ ॥

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ ४ ॥

चरम् । वक्ष्यति हि— 'स्मारकान्न विमृश्यत' इति । किं नाम तर्हि
शाब्दम्, वाक्यार्थज्ञानमिति वदाम् । न (नु) तत्पदार्थज्ञानादुत्पद्यते,
न शब्दज्ञानात् । न । भवान्तरव्यापारत्वात्पदार्थप्रतिपादनस्य शब्दानाम्,
पाक इव काष्ठानां ज्वलनस्य । वक्ष्यति हि—

पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ।

इति । अतो न किञ्चिदनुपपन्नमिति ।

इदं तु वक्तव्यं किमिदं सामान्यलक्षणावसरे विशेषलक्षणं प्रणीयते
शब्दविशेषो हि शास्त्रम् । तद् यदि वक्तव्यम्, एवमपि सामान्यलक्षण-
मुक्त्वा (वक्ष्यते ? लक्ष्येत) । यत् पुनरतिविरतिर्नैव सामान्यलक्षणावसरे
विशेषो लक्ष्यते तदसाम्प्रतम् । न हीह प्रत्यक्षादीनां चाक्षुषत्वादयो वि-
शेषा लक्ष्यन्ते । ततः प्रत्यक्षादिषु सामान्यतो वक्तुमारब्धेषु मध्ये शब्द-
मात्रस्यैव लक्षणं वक्तुं युक्तम्, न शास्त्रस्येति । तदेतदाह — प्रत्य-
क्षादिष्विति ॥ १ ॥

रूपणान्तरमाह — सामान्येति । निर्ज्ञातसामान्यलक्षणो हि
तद्विशेषं बोधयितुं शक्यो नेतर । न ह्यलक्षिते द्रव्ये तद्विशेषाः पृथिव्या-
दयो लक्षयितुं शक्यन्त इति ॥ २ ॥

एव तावत् श । स्रमिति लक्ष्यनिर्देशोऽनुपपन्न इत्युक्तम् । शब्दवि-
ज्ञानादित्यादि लक्षणमपि लक्ष्यविशेषे न सङ्गच्छत इत्याह — यद्यो-
क्तमिति ॥ ३ ॥

कीटक तर्हि शास्त्रलक्षणमत आह—प्रवृत्तिरिति । प्रवृत्तिनिवृ-

अग्निधूमान्तरत्वे च वाच्ये सामान्यतो मितौ ।
 सामान्यदृष्टमेकान्तादन्नेत्यादित्य उच्यते ॥ १४५ ॥
 प्रत्यक्षविषयत्वं च सामान्यस्य प्रसाधितम् ।
 वस्तुत्वं चात्र हेतुर्वा द्वयस्याप्यभिधीयते ॥ १४६ ॥

रेवात्र हेतुसाध्यत्वम् । एवं चात्र प्रत्ययः । स एवायमद्य यावदनुवर्तमानो
 गोमयेन्धनविकारस्य धूमस्याकारो दृश्यते । अत एव तदिन्धनयोनिरग्नि-
 रनुवर्तत इत्यतो नानुपपन्नमाकृतिग्रहणमिति ॥ १४४ ॥

यद्येवमपि विक्षिप्ताचान्तरविशेषमग्निधूमान्तरेमेव सामान्यतो दृष्टो-
 दाहरणतया वाच्यम् । किमादित्योदाहरणेन । अत आह—अग्निधूमा-
 न्तरत्वे चेति । यथा ह्यग्निधूमाकृत्योस्तुणदारुगोमयेन्धनादिजन्मा सुव्यक्तो
 विशेषः सर्वप्रमातृत्वसंबन्धो भवति, नैव गतिप्राप्त्याकृत्योः । अतः प्राप्त्या-
 कृतिमात्राद् गत्याकृतिमात्रानुमानादित्य एकान्ततस्सामान्यतो दृष्टसम्ब-
 न्धमिति युक्तमेवादित्योदाहरणमिति ॥ १४५ ॥

किं पुनस्सामान्यतस्तस्मिन्धग्रहणे प्रमाणम् । नरागृहीतयोस्सम्ब-
 न्धिनोस्सम्बन्धग्रहणमस्ति । न च सामान्ययोः प्रत्यक्षग्रहण सम्भवति ।
 तस्य स्वलक्षणैकविषयत्वात् । नानुमानमनवस्थापातात् । अत आह—प्रत्य-
 क्षविषयत्वमिति । भवेदनवस्था, यद्यनुमानेन सामान्यग्रहणमिष्यते ।
 तस्य तु सविकल्पकसिद्धौ प्रत्यक्षविषयत्वमुपपाधान्त उपसंहृतं 'प्रत्यक्षत्व-
 मतस्सिद्धं सामान्यस्येति' । ननु वस्तुत्वं न सामान्यं किञ्चिदस्ति नाम ।
 तस्य भिन्नाभिन्नस्यानिरूपणादत आह—वस्तुत्वं चेति । वस्तुत्वमप्या-
 कृतिग्रन्थे विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते । प्रत्यक्षविषयताप्रतिपादनेन च प्रत्य-
 क्षेऽपि प्रसाधितप्रायमेव । अत्र च 'अस्ति सामान्यवस्तुष्वित्यन्वयोपपादनाय
 सामान्यस्य वस्तुत्वमुपन्यस्तमेव । अयं तु हेतुकथनार्थः पुनरुपन्यास इति ।
 यस्तु हेतुको न हेतुमन्तरेण प्रमाणान्तरमिच्छावाशिष्यते । तं प्रति हेतु-
 नैवोपयमुपपादयिष्याम इत्याह—अयेति ॥ १४६ ॥

अपरीक्षामिषेणापि लक्षणानि वदन्नयम् ।

न स्वतन्त्रोपयोगिस्वनिरपेक्षाणि जल्पति ॥ ७ ॥

तत्र यल्लोकवाक्यस्थं कथयेच्छब्दलक्षणम् ।

वेदं व्याख्यातुकामस्य तन्नातीवोपयुज्यते ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षाद्युपयोगं तु वर्णमात्रादितः पुरः ।

शास्त्रार्थज्ञानवेलायां मत्वा तल्लक्षणं कृतम् ॥ ९ ॥

एव लक्ष्यलक्षणानुपपत्त्या दूषित भाष्यमुपपादयति — अपरीक्षेति ।
अयमभिप्राय — यद्व्याख्या हि प्रकृता, अतो यदेव तदुपयोगि तदेव वाच्य-
मित्यतिरम्भापि सामान्यमनम विशेषमेव लक्षितवान् । न हीह लक्षणक-
रणमेव स्वरूपेण विरक्षितम् । अपरीक्षाच्छब्देन हि लक्षणानि प्रणीयन्ते ।
तत्रापि यदेव प्रकृतोपयोगिशाललक्षणं तदेव कृतम् । स्वतन्त्रो वेदः अपुरु-
षतन्त्रत्वादिति ॥ ७ ॥

यदि स्वतन्त्रोपयोगित्वनिरपेक्षाणि न जल्पति, तत किमत आह—
तत्रेति । यदा ह्ययं जल्पाक इव नातुपयुक्त भाषत इति स्थितम्, तत्र यदि
लोकवाक्यस्थित शब्दलक्षणं कथयेत् तदस्य वेद व्याचिख्यासोरनुपयुक्त
स्यादिति ॥ ८ ॥

ननु यद्यनुपयुक्तं न लक्षणार्थं, किमिति तर्हि प्रत्यक्षादि लक्ष्यते न
हि तेषां वेदोपयोगो दृश्यते अत आह— प्रत्यक्षादीति । अयमभि-
प्राय — वेदमन्त्ररूपावधारण एव तावन्महानुपकारः प्रत्यक्षस्य, नहि तद-
न्तरेण पुरः प्रथममेव साध्यायग्रहणकाले वर्णमात्राद्यवधारयितुं शक्यते,
तदा चानवधृत शास्त्रार्थज्ञानवेलायामस्मृतत्वाच्चोपयुज्येतैव । अतः पुर-
स्तात् परस्ताच्च वर्णमात्रादितः कृते प्रत्यक्षाद्युपयोगः मत्वा तल्लक्षणं
कृतम् । अनुमानमपि प्रतीकविनियुक्तमन्त्रशेषानुमान उपयुज्यते । यथा
देवस्य त्वेति निर्गतीति । उपमानमपि सौर्यादिरुर्मणा प्रकृतिविशेषोप-
माने, अर्थापत्तिरप्यश्रुतवाक्यकदेशकृशनायाम् । अभाषोऽपि पदवाक्यं
पञ्चावधारणे द्रव्यदेवताद्यभावेन च कर्मणामव्यक्त्युपोदनावाधारण
अप्युक्तं इति ॥ ९ ॥

सामान्यं नानुमानेन विना यस्य प्रतीयते ।
 न च लिङ्गविनिर्मुक्तमनुमानं प्रवर्तते ॥ १४९ ॥
 असामान्यस्य लिङ्गत्वं न च केनचिदिष्यते ।
 न चानवगतं लिङ्गं किञ्चिदस्ति प्रकाशकम् १५०॥
 तस्य वाप्यनुमानेन स्यादन्येन गतिः पुनः ।
 तदुत्पत्तिश्च लिङ्गात् स्यात् सामान्यज्ञानसंहतात् ॥ १५१ ॥
 तस्य चाप्यनुमानत्वाद् भवेद्विज्ञेन चोद्भवः ।
 अनुमानान्तरादेव ज्ञानेनैवं च कल्पने ॥ १५२ ॥
 लिङ्गलिङ्ग्यनुमानानामानन्त्यादेकलिङ्गिनि ।
 गतिर्युगसहस्रेषु बहुष्वपि न विद्यते ॥ १५३ ॥
 अथ सामान्यभूतेऽपि लिङ्गेऽन्यस्माद् गतिर्भवेत् ।
 प्रमाणादप्रमाणाद् वा तथा लिङ्गिगतिर्भवेत् ॥ १५४ ॥

बौद्धानामेव तु सामान्यमनुमानैकपिपयं मन्वानामनवस्था प्रप-
 ष्यत इत्याह— सामान्यमिति पञ्चमि । निगदव्याख्यातो ग्रन्थः
 ॥ १४९—१५३ ॥

यदि तृण्यते लिङ्गभूतसामान्यग्रहणार्थमनुमानापोक्षायामनवस्था
 द्यति, न तदग्रहणार्थमनुमानमपेक्ष्यते, धूमादिस्वच्छधुणदर्शनप्रभवविक-
 स्पेषत्वात्तस्य । न चासावप्रमाणम्, धर्मादिक्यासमर्थवन्तुप्रतिष्ठाभात् ।
 न च प्रमाणमनर्थविषयत्वात् । अतोऽनिर्वचनीयविकल्पमिद्वत्त्वात् लिङ्गम्य
 मानवस्था भवतीत्याशङ्क्याह— अवेति । अयमभिप्रायः—न तावत्
 प्रमाणमप्रमाणं च ज्ञानं सम्भवति । विरुद्धस्वभावयोरेकत्र प्रतिपेदेऽन्यतरा-
 पत्तेरपरिहार्यत्वात् । अप्रमाणस्य च प्रमेयव्यवस्थापनाशङ्केरवश्यं प्रमाणमेव
 तदज्ञानमभ्युपगन्तव्यम् । प्रत्यक्षानुमानानभ्युपगमाच्च प्रमाणात्तरमेवावधेयम् ।

शब्दज्ञानार्थविज्ञानशब्दौ शास्त्रे तथा स्थितौ ॥ १३ ॥

प्रत्यक्षाद्यपरीक्ष्यत्वे तदन्तर्भावहेतुकम् ।

शास्त्रस्याप्यपरीक्ष्यत्वमनर्थैव धियोदितम् ॥ १४ ॥

ध्ययनानन्तर्यस्योपात्तत्वात् तदधिकारादेव चोदनाशब्दो वैदिक्यामेव चोदनायामवतिष्ठते, एवमिहापि शास्त्रलक्षणे चोदनाप्रामाण्याधिकारात् शब्दविज्ञानार्थज्ञानशब्दौ विशिष्टशब्दार्थपरी, विधायके शब्दशब्दो विधेये धार्म्यशब्द इति ॥ १३ ॥

यदपि वृत्तिकारमतोपन्यासावसरे 'प्रत्यक्षादीनि हि प्रसिद्धानि प्रमाणानि तदन्तर्गतं च शास्त्रम्' इति भाष्यकारेणोक्तं तथापि विशेषशास्त्रापरीक्षाप्रतिज्ञानं प्रकृतोपयोगित्वाभिप्रायेणेवेति दर्शयति—प्रत्यक्षादीति । इदं तु चिन्तनीयम् । यदि विधायकशब्दजनितं विज्ञानं शास्त्रम्, किमिदानीमङ्गानि मीमांसा कर्मानुशासनानि च न शास्त्राणि, लौकिकानि च गामानयेत्यादिवाक्यानि शास्त्राणि । यद्येव महान् लोकविरोधः । न हि लौकिका गामानयत्यादिषु शास्त्रशब्दमुपचरन्ति । स्ववचनविरोधश्च । यतो गामानयेत्यादिवाक्यस्थ शब्दलक्षणमिति हि वदन्ति । मीमांसादिषु वेदवत् ततोऽपि वा सातिशयं शास्त्रशब्दोपचारमुपलभामहे । अपि चायं शास्त्रशब्दो रूढो वा स्याद् यौगिको वा, सर्वथा च वेदाङ्गादिषु वर्तितुमर्हति, अस्ति हि तेषु यथायथमर्थानुशासनं, रूढिश्च सातिशयेति वर्णितम् । अत्राभिधीयते । यागरूढिरियं पञ्चादिवत्, अतो न तावद्गामानयेत्यादिप्यतिप्रसज्यते । सत्यपि योगे लौकिकानां तेष्वप्रयोगात् । पुरुषार्थोपदेशानेव लौकिकाऽशास्त्रमिति मन्यन्ते । तथा ज्ञानानीति तेषां शास्त्रत्वम् । ननु विधायक शास्त्रमिति शास्त्रलक्षणम्, न । तानि यन्निदं विदधति । नैवम् । सर्वेषामेवानुष्ठानोपदेशपरत्वात् । ध्वारणे हि यस्माधुमिर्भाषेत तदेभि रत्युपदिश्यते । मीमांसयापि प्रत्यपिकरणं न्यायव्युत्पादनेनानुष्ठानोपदेश एव सर्वत्र । अतो यस्मात् न तद्वृत्तिनिवृत्तुपदेशकमेवेति नियमः, न पुनस्तदुपदेशकं शास्त्रमेवेति लौकिकी प्रसिद्धिरिह भाष्यकारेणानूदिता, न पुनस्तत्रिरपेक्षं शास्त्रलक्षणं प्रणीतम् । अतो यदस्यिच्छार्थ-

न तु लिङ्गगतौ किञ्चित् प्रमाणमुपपद्यते ।

तदभावात् स्मृतिश्चात्र न कथञ्चित् प्रवर्तते ॥ १५९ ॥

स्मार्तमेतदभेदेन विज्ञानमिति यो वदेत् ।

तस्य बन्ध्यासुतेऽप्यस्ति नूनं स्मरणशक्तता ॥ १६० ॥

न चासाधारणोऽर्थात्मा सामान्यज्ञानकारणम् ।

यस्मान्नास्याविनाभावस्तेन दृष्टः कथञ्चन ॥ १६१ ॥

न चैष प्रकारो लिङ्गगती सम्भवतीत्याह—न स्थिति । न यत्र प्रागपि लिङ्गावगमे प्रमाणं किञ्चिदुपपद्यते, यत् प्रमाणज्ञानेनोपस्थाप्यत इति । न च लिङ्गज्ञानमपि स्मृतिरेवेति वाच्यम् । पूर्वप्रमाणाभावादेवेत्याह—तदभावादिति ॥ १५९ ॥

ननु निर्विकल्पकगृहीतधूमादिस्वलक्षणपरिप्रापकतया लिङ्गज्ञानमपि स्मृतिरेव । अतोऽप्रापि निर्विकल्पकप्रमाणान्तरतो निर्णयो युक्त एव । अत आह—स्मार्तमिति । यथा सम्प्रति मन्दन्धज्ञान गृहीतप्रापकतया स्मरणम्, एवमेतदपि लिङ्गज्ञान निर्विकल्पकगृहीतप्रापकतया तदभेदेन स्मार्तमिति यो वदति तस्य बन्ध्यासुतेऽपि स्मरणशक्तिरनिवारिता । गृहीतविषया हि स्मृतिरिति स्थितिः । न च लिङ्गसामान्यज्ञान निर्विकल्पकगृहीतस्य लक्षणात्म्यमिति कथं स्मृति । यदत्र प्रकाशते तत्र गृहीत, यद्य गृहीत तत्र प्रकाशत इति न स्मृतित्वम् । अगृहीतमात्राया तु स्मृता बन्ध्यासुतेऽपि स्मरणप्रसक्त इति ॥ १६० ॥

नन्वनुमानेन लिङ्गसामान्यज्ञानेऽनवस्था भवति, यदि सामान्यात्मकमेव लिङ्गं तद्ग्रहणार्थमिष्यते, तस्यानुमानउपत्त्यात् । असाधारण एवार्थात्मा सामान्यज्ञाने लिङ्गं भविष्यति, यच्च त्रत्यक्ष एवेति नानवस्था । अत आह—न चेति । किं न कारणमत आह—यस्मादिति । दृष्टाविनाभाव लिङ्गं भवति । न चास्य तेन सामान्येनारिनामान् कथञ्चिदेतत् कालतो वा दृष्टः । असाधारणस्य भावान्तरेऽप्यनुस्यूतस्यैववादेकत्र दृष्टस्य च तत्रैव निवृत्त्यादिति ॥ १६१ ॥

येरुक्ता तत्र वैधर्म्यविकल्पसमजातिता ।

धूमानित्यविपाण्यादिविशेषान्न हि भिन्नता ॥ १७ ॥

यत्रोदाहरणसाधर्म्येण वादिना हेतुरुक्तः, तत्र यदा प्रतिवादिनो वैधर्म्येण प्रत्यवस्थान भवति । यथा — क्रियायानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगात् लोष्ट्व-
दिति वादिनोक्ते, प्रतिवादिनो वैधर्म्येण प्रत्यवस्थान भवति यथा क्रिया-
वद् द्रव्यमविभु-दृष्टम्, यथा लोष्टम्, न तथाऽत्मा, तस्मान्निष्प्रिय इति ।
सेय वैधर्म्यसमा जातिरित्युच्यते । तथा धर्मान्तरविकल्पात् । यदा प्रतिवादि-
ना साध्य (ध) र्मस्यापि विकल्प आपाद्यते, असौ विकल्पसमा नाम जा-
तिरुच्यते । यथाऽस्मिन्नेव प्रयोगे प्रतिवादी वदति, क्रियाहेतुगुणयुक्त कि-
ञ्चिदविभु दृष्ट यथा लोष्टम्, किञ्चिद् विभु यथात्मा, एवं किञ्चिन् क्रिया
वद् भविष्यति किञ्चिदक्रियावदिति । एवमिहापि परेणामेदसाधने
उक्ते धूमादिवैधर्म्यमानेण प्रत्यवस्थाने वैधर्म्यसमा नाम जातिरापाद्यते ।
धूमादग्न्यनुमान द्वि वाक्यविकल्पादिरहितम् । न च तथा शाब्दम् ।
अतो नानुमानमिति । तथा विकल्पसमाप्येव दर्शयितव्या । अन्व-
यव्यतिरेकमेव किञ्चिद् वाक्यविकल्पादिमद् दृष्ट यथा शाब्दम्,
किञ्चिच्च न, धूमादिनाभिज्ञानम् । एव किञ्चिदननुमान भविष्यति,
किञ्चिदननुमानमिति । जातिद्वयप्र(तिपादनात्प्र)त्युत्तर च साधकमिति न
वचनीयमिति ॥ १६ ॥

कथं पुनरियं जाति, एव हि साधनमिदम्— शाब्दमनुमानाद् भिन्न
तद्वैधर्म्यात् प्रत्यक्षवदिति, अत आह—धूमेति । न तावत् त्रैलक्षण्याप(रि-
त्यागेन) वैधर्म्यं तैरुक्तम् । किञ्चिद् विशेषणमात्रेण तु वैधर्म्यमाधिशिष्टमर्था-
त्मकानामनुमानानामिति तेषामप्यनुमानाद् भेदो भवेत्, न चासावास्ति,
न हि धूमादीना

...

त्रैलक्षण्यामित्यनुमानता भवति । त्रैलक्षण्यापरित्यागादानेत्यत्र कृतकत्वे
हेतुरिति । त्रैलक्षण्यापरित्यागप्रतिपादने (ध? छ)नुमानाद् भेदस्मिन्-
तीति ॥ १७ ॥

कचिद्वा दृष्टसम्बन्धे सर्वः प्रत्यायको भवेत् ॥ १६५ ॥

सम्बन्धानुभवोऽवश्यमेवित्यवध लिङ्गिनः ।

अनुमानप्रवृत्तेस्तु प्राञ्जानं तत्र नास्ति ते ॥ १६६ ॥

नचापि वासनामात्रालिङ्गज्ञानस्य सम्भवः ।

लिङ्गज्ञानं च तद्वत् स्यात् त्रिरूपालिङ्गतो न तत् ॥ १६७ ॥

सामान्येति । यदि तु कस्मिंश्चिदेवासाधारणे सामान्येन ज्ञातसम्बन्धेऽन्व-
दर्शनापि सामान्यमनुमीयते । एव तर्हि सर्व एव सर्वस्य प्रत्यायको
भवेत् । अविशेषादित्याह—कचिद्वेति ॥ १६५ ॥

एवं तावन्न लिङ्गावधारणे प्रमाणमस्तीत्युक्तम् । इदानीमन्वयग्रहण-
काले लिङ्गिज्ञानेऽपि न किञ्चित् प्रमाणमस्तीत्याह—सम्बन्धानुभव
इति । नागृहीते लिङ्गिनि तत्सम्बद्ध लिङ्ग शक्यतेऽवगन्तुम् । न चानु-
मानप्रवृत्तेः प्राक् तस्मिन् सामान्यात्मनि भवतः किञ्चित् प्रमाणमस्त्य-
स्माकमिव प्रत्यक्षम्, अतो लिङ्गिन्यप्यवगम्यमानेऽनवस्थाप्रसङ्ग इत्य-
पिमाय ॥ १६६ ॥

नन्वनादिकालीनवामनामाप्रनिबन्धन एवायं लिङ्गलिङ्गिसंख्यवद्वातः,
किमिहातिनिर्बन्धेन । काचिदेव हि वासनोद्भूता किमिलिङ्गाकार विक-
ल्पमाधिर्भावयन्ती किञ्चिदेवानुमानसंख्यवद्वातं प्रवर्तयति । यथाहुः — ‘स
एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्याखण्डेन धर्मधर्मिन्यायेन, न पदिसद-
सत्त्वमपेक्षत’ इति, अत आह — न प्रापीति । न वासनामाप्रनिर्मित लिङ्ग-
ज्ञानम् । वासना हि पूर्वानुभवादितम्भस्कारः । नासौ लिङ्गसामान्यस्य शय-
विषयादिवदत्यन्तासत्तत्त्वमभवतीति कथं वामनामात्रालिङ्गज्ञानस्य सम्भव
इति । तत्रिष्यन्धे च लिङ्गज्ञान इष्टमात्रे तद्वदेव लिङ्गिज्ञानोपपत्तेरनर्थक
त्रिरूपालिङ्गतोऽर्थेऽनुमानमित्यनुमानप्रामाण्याभयमभित्याह—लिङ्गिज्ञान
वेति ॥ १६७ ॥

हस्तसंज्ञादयो येऽपि यदर्थप्रतिपादने ।

भवेयुः कृतसङ्केतास्ते तल्लिङ्गमिति स्थितिः ॥ २० ॥

पुरुषाक्षिप्ततायां च तथैव व्यभिचारिता ।

पदवैदिकग्राक्यानां न मत्स्यव्यापिता भवेत् ॥ २१ ॥

एतदेव निवृणोति — जम्नेति । हस्ताद्यङ्गाधितवृत्तस्य एवार्थ-
विशेषज्ञानाद्गतया हस्तमन्त्रेऽनुच्यन्ते । क्व पुनरिदमनुमाय, न हि
हस्तादिसन्निवेशास्सङ्ख्याविशेषादिभिरवर्णाभिः तर्हिनापि कदाचिद्
भावात् । किन्तु बहुल्यादिसन्निवेशात्सङ्केतकालभाविशब्दस्मरणेनार्थं प्राप्ति-
पद्यमाना शब्दादेव प्रतिपद्यन्ते । तत्र । अन्तरापी शब्दमङ्के(त)त
व्यवहार एवात्युत्तस्याङ्गुल्यादिसन्निवेशादश्विनस्तदर्थान्गते । न चान्न
व्यभिचार । न हि यादृश सन्निवेशे व्याप्तिरवगता तादृशस्य व्यभिचारो
दृश्यते । तदिदं तेन धर्म्यतरेष्वेवैव तत्र वणितम् अतोऽनुमानमेवेदम् ।
तदिदमुक्त — त तल्लिङ्गमिति स्थितिरिति । सर्वं चेदमंगारुख्य वार्त्तिक-
कारेण दूषणं दत्तम् । न हि यथेष्टनिर्णयानेन शब्दादवगतीतिर्भवति ।
गवादिशब्दा हि निजशक्त्यनुसारेणैव स्वार्थं प्रतिवेदयन्ति । यदृच्छा
शब्दास्तु हस्तसंज्ञादितुल्यास्ते सङ्केतानुसारेणार्थं बोधयन्तोऽनुमानमेवेति
किं तद्वेदप्रतिपादनेनेति ॥ २० ॥

इदमपरं भेदकारणं, शब्दाद्धि पुरुषापेक्षोऽर्थनिश्चयः, लिङ्गं तु स्व-
महिम्नैवार्थं निश्चाययति, अतस्तेद्वेलक्षणयाद् भेद इति । अयमपि अवतीतहेतुः ।
एव च वस्तव्यम् — न पुरुषोपपदोऽनुमानोऽर्थनिश्चयः, न च तथा शब्द-
इत्यतो भिद्यत इति । एतदपि दूषयति — पुनरेति । व्यतिरेकहेतुर्प्यतिरेक-
पुरुषोपपेक्षार्थं भावयति, प्राणादय इनात्मकाद् देहाद् व्यावृत्तमा-
त्मानम् । पुरुषोपेक्षिता त्वनुमानेऽप्यवनिश्चयाङ्गमन्त्रवृत्तिषु दृष्टा । यादृशो
हि सङ्केतो यदर्थप्रतिपादने पुरुषं कृतं, तमेव परपुरुषापेक्षया उच्यन्ते ।
अतोऽत्रापि व्यभिचारितेति । अपि चाव्यापकत्वादसिद्धो हेतुरित्याह —
पदेति । पदानि हि स्वमहिम्नैवार्थं प्रतिपादयन्ति न पुरुषापेक्षया ।

एवं शब्दोपमानादौ सामान्याश्रयता यतः ।

तद्वदौस्थित्येन दौस्थित्यं सर्वत्रातः प्रसज्यते ॥ १७२ ॥

तस्मात्प्रत्यक्षपूर्वत्वं प्रमाणान्तर इष्यते ।

प्रत्यक्षत्वं च सामान्यं नान्यथा हि गनिर्भवेत् ॥ १७३ ॥

प्रत्यक्षालम्बनत्वं च विशेषस्य कथं भवेत् ।

यदा वस्तुवन्तरापेक्षः सामान्यांशः स कीर्त्यते ॥ १७४ ॥

रूपादयो हि सामान्यं सर्वं नीलाद्यपेक्षया ।

स्वविशेषानपेक्षया नीलादीनां समानता ॥ १७५ ॥

च तत्प्रत्यक्षम् । क्रियायास्तावत् प्रत्यक्षत्वमनन्तमेव माधितम् । कारक-
मपि तद्वत् प्रत्यक्षमेव । शक्तिस्तु परोक्षा । सा च न तावदिह लिङ्गम् ।
न चानुमेया । अतः क्रियाकारकयोर्भयोरपि प्रत्यक्षत्वाच्च दूरगमनम् ।
अनुभेदकर्मवादिनामपि हि फलावध्यवस्थानाज्ञानवभ्या नितरामम्माक-
मिति ॥ १७६ ॥

एवं तावदनुमानस्यासति सामान्यस्य वस्तुत्वं प्रत्यक्षत्वं च
दौस्थित्यमुक्तम् । इदानीं सर्वमेव प्रमाणज्ञान सामान्यस्य दौस्थित्ये
दुस्थितमापद्येत तेषामपि सामान्याश्रयत्वान् । न च तदप्रमाणं वक्ष्यमाण-
न्यायादित्यभिप्रायेणाह—एवमिति ॥ १७७ ॥

अतोऽयस्यं प्रमाणान्तराणां प्रत्यक्षपूर्वकत्वमेष्टव्यं सामान्यस्य च
प्रत्यक्षत्वम् , इतरथा त्वनवस्था गमोतीत्युपमहरति—नस्मीतीदृशि
॥ १७८ ॥

एव तावत् सामान्यस्य प्रत्यक्षत्वं वस्तुता पोषपादिता इदानीं
विशेष एव प्रत्यक्षेण गृह्यन्ते इति ये वदन्ति, तान् प्रत्याह पश्यद्वेति ।
विशेषो हि यदि तावदवयवी द्रव्यमभिमतः स चावयववस्तुवन्तरा-
पेक्षसामान्यांशोऽस्माभिः, कीर्त्यत इति कथं प्रत्यक्ष इति ॥ १७९ ॥

यदि स्वययविरूपादय एव विशेषा इष्यन्ते, तदप्ययुक्तम् ।
नेऽपि हि स्वविशेषनीलाद्यपेक्षया सामान्यमेवेत्याह—रूपादयो इति ॥

न चापूर्वादिशब्दानां भेदात् सर्वत्र भिन्नता ।

न चेहाश्वादिशब्दभ्यो भेदस्तेषां प्रतीयते ॥ २४ ॥

न च त्व्यज्ञातसम्बन्धं पदं किञ्चित् प्रकाशकम् ।

सम्बन्धाननुभूत्यातो न स्यादनुमानता ॥ २५ ॥

तुल्याकारतयाप्यत्र शब्दज्ञानार्थतद्धियाम् ।

अग्निधूमेष्वदृष्टत्वात् भेदरतश्चिवारणात् ॥ २६ ॥

तदयमन्वयो भवति यद्यप्याप्तग्रादाविसपादविशेषणां भेदाच्च सम्बन्धोऽवगन्तुं शक्यते, तथापि तयोस्तामान्यप्रतीत्यानुमानता शक्यते वक्तुम्, सामान्ययोर्व्याप्तिसम्भवादिति ॥ २३ ॥

नन्विदमस्ति भेदकारणम्, अनुमान सम्बन्धावधारणाधीनम्, शब्दास्तत्पूर्वादयस्सम्बन्धज्ञानानपेक्षा एव स्वार्थं प्रतिपादयन्तीति, अतो भिद्यते इत्यत आह — न चेति । गवादयस्तत्रात् विदितसम्बन्धा एवार्थं प्रतिपादयन्तीति तेषां दुर्गममनुमानत्वम्, यदि त्वपूर्वादिदृष्टान्तेन तेषामपि भेदोऽभिधीयते । तत्र । शङ्कोति हि वक्तुमित्रोऽपि तेषामनुमानत्वं सम्बन्धाधीनरोधकत्वाद् घूमादिवदिति । अपि चापूर्वशब्दा अपि नाश्वादिशब्देभ्यो विशिष्यन्ते, पदत्वेनाभेदादित्याह — न चेति ॥ २४ ॥

किमतो यद्येवमत आह — न चेति । यतः खल्वेतानि पदानि, न च पदमज्ञातसम्बन्धं प्रकाशकमस्ति । अतोऽग्नीभिरपि विदितसम्बन्धैरेवायौ वेदनीयः, पदत्वात् । कथं पुनः प्रमाणान्तरादृष्टपूर्वेणापूर्वस्पर्शादिना सम्बन्धोऽनुभवितुं शक्यते । न शक्येतापि, यदि प्रमाणान्तरागोचरता भवेत् । अपूर्वं तु धृतकर्मफलसम्बन्धाद्यन्यथानुपपात्तिप्रमाणम् । स्वर्गश्च निरतिशयानन्दस्वभावो वैदिकवाक्यशेषेभ्योऽनगम्यत इति तथावगतयोऽसम्बन्धप्रदणोऽप्यतिरिति । अतो यत् परैरुक्तं शब्दो नानुमान सम्बन्धानपेक्षादृष्टवदिति तद्वेतोरासिद्ध्या दूषितमित्याह — सम्बन्धेति ॥ २५ ॥

भेदकारणान्तरमुपन्यस्य दूषयति—तुल्येति । शब्दः प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानमपेक्ष्य तद्वीक्ष्येति विग्रहः । अयमप्यवीतहेतुर्दर्शयितव्यः । तद्विराकरणं चाध्यासनिराकरणात्तमनुसन्धातव्यम् । अतन्तुल्याकारत्वमसिद्धमिति ॥ २६ ॥

समुदायो न चाप्यस्ति भवतां न च सर्वदा ।

सर्वेषामसतार्थेन प्रत्ययोत्पत्तिसम्भवः ॥ १७९ ॥

न चैकजातियोगेन विनास्ति समुदायता ।

समुदायेऽपि चाणुत्वं नैतेषामपगच्छति ॥ १८० ॥

सामान्यमित्यदृश्येऽपि तेन सामान्य एव नः ।

व्यासङ्किनी भवत्येषा धीर्विनाप्येककल्पनात् ॥ १८१ ॥

षम्रहो योऽयमभिन्नप्रकाशः, किं भेदग्रहणेनात आह—न च भिन्नेति ।
नामिच्छाकारबुद्धिवोध्यो भेद , भेदाभेदविवेकानुपपत्तिरिति भावः ॥ १७८ ॥

नन्वसत्यप्येकस्मिन् समुदायालम्बनोऽयमभिन्नावभासो भविष्यती-
त्यत आह—समुदाय इति । ये हि सामान्यमेव सर्वजगत्सविदितमपल-
पन्ति कुतस्तेषां समुदायो नामार्थान्तर, यदालम्बनोऽभिन्नप्रतिभासो भवि-
ष्यति । अपि च सर्वदा सर्वे चैक द्रव्यमवबुध्यन्ते कथं तदन्यथा, भवि-
ष्यतीत्याह—न च सर्वदेति ॥ १७९ ॥

किञ्चायं समुदायोऽपि नैकजात्या विनोपपद्येत । न हि नाना-
जातीयेषु वृक्षघटलोष्टेषु कस्यचित् समुदायबुद्धिरस्ति । अतस्समुदाये-
ऽपीधमाणेऽणुत्वसामान्यमभ्युपगन्तव्यमापद्येत भवतामित्याह—न चेति ।
हेतौ चः ॥ १८० ॥

ननु नानेकावयववृत्त्यनुसन्धानेन विना तत्सामान्यरूपं द्रव्यमभ्युप-
गन्तुं शक्यम् । न चैन्द्रियकं ज्ञानमेता(वि'व)ति समर्थमविकल्पकत्वात्
तस्य । अत आह—सामान्यमिति । यद्यप्यनेकानुगमकल्लोपेस्तज्ज्ञाना-
वयवव्यासङ्गि द्रव्यं सामान्यमित्येवं विकल्प्य न गृह्यते । तथापि तदेकरूपं
तावन्निरविकल्पकेनापि गृह्यत एवेति नापहोतुं शक्यत इति व्यासज्यघृत्य-
वयविसामान्यन्यायेन प्रतिव्यक्तिवर्तिनोऽपि गोत्वादिसामान्यस्यैन्द्रियकत्व
दर्शयितव्यम् । तदेपि सामान्यमित्यनेन रूपेणाग्राह्यं वस्तुतत्सामान्यमेव
गृह्यते । शब्दादिस्मरणोत्तरकाल त्वनेकानुगमावमर्शात् सामान्यमिति
विकल्प्य गृह्यते । इदं च संविकल्पकसिद्धाबुक्तमेव । अतो नैवं वाच्यम्—
अस्त्यवयवविष्टामान्यस्य स्वरक्षणपरनाम्न इन्द्रियैर्ग्रहणम्, न तु प्रति-
व्यक्तिनिवेगिन इति ॥ १८१ ॥

लिङ्गस्यापि हि तादृष्य दृष्टं हेतुविरुद्धयोः ।

विरोधान्नानुमानं चेत् स्यादनागमतापि ते ॥ ३० ॥

यत्र चैकार्थता वाक्ये तत्र स्यादनुमानता ।

सकृदुच्चरिते चास्मिन् विवक्षेकैत्र दृश्यते ॥ ३१ ॥

यस्त्वनिर्धारितार्थानामनेकप्रतिभोजनः ।

स लिङ्गेऽप्यस्फुटे दृष्टस्तस्मान्नेतेन मिथ्यते ॥ ३२ ॥

प्रकाशयति, यथा धूमादि, न च तथा शब्द, अतो मिथ्य इति । तदुपन्यस्य दृश्यति — एकवाक्यादिति । अनेनापि प्रकारेण न भिन्नते-त्यर्थ इति ॥ २९ ॥

किमिति न भिन्नता, अत आह—लिङ्गस्यापीति । अनैकान्तिको हेतुरिति भावः । हेतुर्हि धूमोऽनित्यमुष्णत्व दाहकत्वमिन्धनविकारत्व च एकदैव प्रतिपादयति । तथा विरुद्ध-नित्यशब्द कृतकत्वादिति, विवक्षा-नुसारेण तावन्नित्यता प्रतिपादयति, व्याप्तिवलेन चानित्यत्वमतोज्ञैकान्तिको हेतुरिति । ननु न विरुद्धोऽनेकमर्थं प्रतिपादयति, व्याप्तिवलेन हि लिङ्ग प्रतिपादक भवति । अतः कृतकत्वमनित्यत्वेन व्याप्तिमिति तदेव गमयति, विरुद्धार्थव्याप्तिस्त्वेकस्य विरोधादेव न सम्भवतीति । तत्तावदाशङ्कते — विरोधादिति । उत्तरमाह— स्यादिति । विवक्षितार्थप्रतिपादने हि शब्दस्य शक्तिरत्वगता, अतस्सोऽप्येकदैकमर्थं प्रतिपादयति, अर्थान्तरे त्वसावपि विरोधादनागमक एवेति ॥ ३० ॥

भूयसा चैकार्थानां वाक्यानां नानेन हेतुना मेदन्निष्यतीत्याह — यत्र चेति । न केवलं विरुद्धमनेक शब्दो न प्रतिपादयति, किं तु अवि-रुद्धमपि । उक्तमिदं — विवक्षिते शब्दे प्रमाणमिति । सकृदुच्चरिताच्च वाक्यादेकैव वक्तृगामिनी विवक्षोऽस्तीत्यत इति । तदनुसारेणार्थोऽप्येक एव बुद्धो भवति । अतो न वचिदनेकार्थप्रतिपादनमित्यसिद्धो हेतुरित्याह— सकृदिति ॥ ३१ ॥

नन्वस्ति तावदनेकार्थप्रतिमानं शब्दात्, प्रमाणं त्वेकत्र भवतु नाम, एतावता च सिद्धमनुमानाद् वैधर्म्यमत आह — यस्तिचति । यथा हि

समूहपरमार्थत्वे स्थिते तत्तिद्धिहेतुका ।

यदि नामावगम्येत परमाण्वस्तित्ता पुनः ॥ १८५ ॥

तस्माद् यद् गृह्यते वस्तु येन रूपेण सर्वदा ।

तत्तथैवाभ्युपेतव्यं सामान्यमथवेतरत् ॥ १८६ ॥

सत्तादिसामान्यमपेक्ष्य सर्वं

गोत्वायसाधारणतामुपैति ।

तस्मादसाधारणमक्षगम्यं

वदन् न सामान्यमपह्नुवीत ॥ १८७ ॥

सामान्यरूपेण न गृह्यते चेत्

किं चास्त्यसाधारणबुद्धिरत्र ।

किमिदानीं अश्वविपाणकल्पाः परमाणवः । नेत्याह — समूहेति । न ह्यत्र कल्पनालापवेन प्रत्यक्षसिद्धो धर्मा परित्यागमर्हति । सिद्धे च तस्मिन्नादनुगुणः परमाणव इति केन नेष्यते । सिद्ध्युपायस्तु तेषामन्यो नास्तीति परमाणवो नावश्यमिष्यन्त इत्युक्तं भवति ॥ १८५ ॥

अतो यदेव वस्तु सामान्यविशेषयोरपरोक्षं गृह्यते, तत् तथैवापरोक्ष-तथैवाभ्युपगन्तव्यम्, न तु विशेष एव प्रत्यक्षो न सामान्यमिति वाच्य-मित्युपसंहरति — तस्मादिति ॥ १८६ ॥

अस्तु वासाधारणमेव प्रत्यक्षं, तथापि न सामान्यस्य प्रत्यक्ष-मपह्नुते शक्यते । गोत्वादिसामान्यानामपि सत्तादिपरसामान्यापेक्षयासा-धारणत्वात् । अतो यद्यसाधारणं प्रत्यक्षमित्याग्रहो भवतामेवमपि न गोत्वा-दिसामान्यमप्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षसामर्थ्यसिद्धत्वान्न शक्यमपह्नुतेतुमित्याह—सत्तादीति ॥ १८७ ॥

यदि तून्यते प्रत्यक्षेण गृह्यमाणमपि सामान्यं न सामान्योत्प्रेक्षेण गृह्यत इति (न) प्रत्यक्षमिति, तदेतदाशङ्कते — सामान्येति । परिहरति — किं वेति । एव साधारणमपि न प्रत्यक्षं भवेत् । तत्रापि निर्विकल्पका-

प्रत्यक्षान्यप्रमाणत्वात् तददृष्टार्थबोधनात् ।

सामान्यविषयत्वाच्च त्रैकाल्यविषयाश्रयात् ॥ ३७ ॥

केशिन्मीमांसकैरुक्तो भेदोऽत्र विषयान्तरात् ।

पूर्वाभ्यां एपरिच्छिन्ने शास्त्रमर्थे प्रवर्तते ॥ ३८ ॥

सम्बन्धपूर्वकं च भवति, एव शब्दादपि ज्ञान जायमानमेव जायते । प्रत्यक्षञ्च तदन्यत् प्रमाण, प्रत्यक्षादष्ट चार्थं बोधयति, सामान्यविषयं च शब्द त्रैकाल्याश्रयः च । अतो न भिद्यते । इदं च साधनग्रन्थस्यार्थक-
जनम् । साधनप्रयोगास्त्वेव दर्शयित्वा — शब्द ज्ञानमनुमानमन्वयव्यति-
रेकजत्वात् अन्यनुमानवदिति । एकप्रत्यक्षदशनोत्पत्तेः, तद्वदेव सम्बन्ध-
पूर्वकत्व (वा ? च) हेतुः । तावेव साधनदृष्टान्तौ । न च वाच्यमन्वयव्यतिरेक-
जत्वात् सम्बन्धपूर्वकत्वं न भिद्यते, अन्यव्यतिरेकात्मकत्वादानुमान-
सम्बन्धस्येति । पूर्वं हि सम्बन्धविशेषजत्वं हेतुरुक्तं इदानीं त्वविव-
क्षितविशेष सम्बन्धसामान्यपूर्वकत्वमिति । एतदुत्तरेष्वपि त्रिषु पूर्ववत्साध्य-
दृष्टान्तयोजना कार्या । चतुर्थं त्वग्न्यनुमानं प्रदर्शनमात्रम् । भावेष्वद्वृत्त-
वृत्त्ये (एव ? इयं) तुमाने अपि दर्शयितव्ये इति ॥ ३५—३७ ॥

मीमांसकैकदेशिना भेदहेतुभिदानीं दूषयितुमुपन्यस्यति — कै-
श्चिदिति । विषयान्तरमेव दर्शयति — पूर्वाभ्यामिति । अयमभिप्रायः —
यद्यदपरिच्छिन्ने प्रवर्तते तत् ततो भिद्यते, अनुमानमिव प्रत्यक्षात् ।
शास्त्रं च पूर्वद्वयापरिच्छिन्नेऽर्थे प्रवर्तते । ततस्तत्राभ्यां भिद्यते । किं पुनः
प्रत्यक्षाद् भेदप्रतिपादनेन प्रयोजनम्, न हि तदभेदं कैश्चिदाश्रितं,
यत्किमिष्यते । उच्यते । अस्त्येव कैषांश्चिद् विग्रहः, श्रोत्रव्यापाराश्रया-
ज्जायमानमिदं शब्दं श्रोत्रप्रत्यक्षभेदं, तदन्यव्यतिरेकानुविधानात् ।
अत एव घडिरस्य न मयतीति । तदनेन प्रत्यक्षतो भेदप्रतिपादनेन निरा-
मियते । एव हि मन्यते — विद्यमानोपलब्धेन प्रत्यक्षमिति दर्शितम् ।
इदं तु शब्दं निवाटार्थविषयमतं कथं प्रत्यक्षेऽन्तर्भविव्यति । घडिरस्तु
शब्दाश्रवणादर्थं न जानाति, नार्थाश्रवणात् । प्रयोगश्च भवति — शब्दं
प्रत्यक्षाद् भिन्नं, तदपरिच्छिन्नविषयत्वाद् अनुमानवदिनि ॥ ३८ ॥ ।

स्वरूपकथनं यत्तु कस्यचित् तत्र दृश्यते ।
तदङ्गत्वेन तस्यापि शास्त्रत्वमवगम्यते ॥ ५ ॥

भावनायां समस्तायां वाक्यादेवोपजायते ।
प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा तच्छास्त्रं न पदाद्यतः ॥ ६ ॥

सुपदेशक हि नित्य वेदवाक्यमनित्य धर्मशास्त्रादिकं शास्त्रमुच्यते न
शब्दमात्रमिति ॥ ४ ॥

ननु स्वरूपमात्राभिधायिनामपि क्षेपिष्ठादिवाक्यानां शास्त्रत्वमिष्यते,
किमुच्यते प्रवृत्तिनिवृत्त्यङ्गं शास्त्रमिति । अत आह— स्वरूपेति । तद-
ङ्गत्वेनेति । विधायकवाक्यैरुद्देशत्वेनेत्यर्थः । अस्ति हि तत्रापि “वायव्य
श्वेतमालभेत भूतिकाम” इति विध्युद्देशः । तेनैकवाक्यभूतो “वायुवै क्षेपि
ष्ठे”त्येवमादिः । अतो युक्तं तस्यापि शास्त्रत्वमिति ॥ ५ ॥

नन्वर्थवादा न तावत् साक्षात् क्रिया प्रतिपादयन्ति । नापि तद-
शम् । त्रयोऽपि हि तदशाः साध्य साधनमिति कर्तुं यता चेति । न
चैषामन्यतमममीभिरभिधीयते । अतोऽक्रियार्थानामेकवाक्यतामेव न मन्या-
महे । अत आह— भावनायामिति शास्त्रमित्यन्तेन । अयमभिप्रायः—
यद्यपि न क्रिया गमयति, न च क्रियासम्बद्ध किञ्चित् साधनादि,
तथापि विधिना शब्दभावनापरनामधेयेन सहैषामेकवाक्यता । विधिर्हि
पुरुषं प्रवर्तयितुं विषयप्राप्त्यज्ञानमपेक्षते । तद्यर्थवादादशङ्कनुवन्ति कर्तु-
मिति तत् कुर्वतामेषामस्ति प्रवृत्तिनिवृत्तोरुपयोगः । अतस्त्वमस्ताया
व्यंशपूर्णायामेव भावनाया महावाक्यादेव सार्थवादकात् पुरुषं प्रवर्तते निव-
र्तते वा न विध्युद्देशमात्रादिति सार्थवादकमेव वाक्यं शास्त्रमिति । एतद्यर्थ-
वादाधिकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । दर्शितं च किञ्चिद् विधिविवरणे इत्य-
लम्बनेनातिपरिस्पन्देनेति । यत्र एव सार्थवादकात् प्रवृत्तिनिवृत्तिज्ञानम्,
अत एव विधिवाचिनः प्रत्ययमात्रस्य पदमानस्य वा यजेतेत्येवमादिकस्य
विधिश्रुतावपि न शास्त्रत्वम् । यत्र हि व्यंशभावचावचनमप्यनन्तरवाक्य-
मनपेक्षितार्थवादकं न प्रवृत्ता समर्थं, कथमिव तत्र पदप्रत्यययोश्चकिर्भ-
विष्यतीति दुरधिगममित्याह— न पदाद्यत इति ॥ ६ ॥

न शब्दार्थस्य सा लिङ्गं न शब्दोऽस्याः कथञ्चन ।
 विशेषो गम्यते ताभ्यां न चैतस्यानुमेयता ॥ ४० ॥
 तेन वक्तुरभिप्राये प्रत्यक्षाद्यनिरूपिते ।
 पुरुषोक्तिरपि श्रोतुरागमत्व प्रपद्यते ॥ ४१ ॥

अतः स्वयमेवानवगता नार्थस्य लिङ्गमित्याह — नेति । ननूक्त-
 कथायात् शब्दादनुमास्यते, अत आह — न शब्द इति । यथा नोभय-
 मुभयत्र लिङ्गं, तथा दर्शयति — विशेष इति । अनुमानं हि व्याप्तिर्लभ-
 नमिति, इह च वाच्यसामान्यं ज्ञानसामान्येन व्याप्तमवगतमिति ततस्तत्
 सिद्ध्येद् ज्ञानमात्रावर्धमात्रम्, न चेद् तथा, ज्ञानार्थविशेषयोरनुमि-
 त्सितत्वात् । तथाश्च सम्बन्धग्रहणाभावेनाननुमेयत्वात् । ननु यत्रातो वाक्य-
 प्रयुक्ते तदत्र ज्ञात्वा प्रयुक्त इति विज्ञानविशेषेणैव सम्बन्धोऽवगतः । अतस्स
 एवानुमास्यते । यद्येवम्, अवगतस्तर्हि प्रागेव वाक्यादर्थं, न ह्यन्यथा
 यत्र प्रयुक्त इति शक्यते वक्तुम् । अपि चाविदिते प्रथममर्थे कथं ज्ञान-
 मनुमातव्यम् । किमनासीदयं वक्ता किञ्चिदिति, आहोस्विदिममर्थमिति,
 नाप्रतिपत्तिमिदमा शक्यते प्रतिनिर्दिष्टुम् । न चार्थोपरागमन्तरेण ज्ञानस्य
 विशेषस्सम्भवति योऽनुमीयते । न चाकर्मकं ज्ञानमात्रमनुमीयते । न च
 ततोऽर्थविशेषस्तिष्ठति । न चानिश्चितं ज्ञानं, सशुभान्नो विज्ञानविधाया
 दर्शितत्वात् । न चैव पुत्राक्येभ्यस्स देहः । या तु क्वचिद् व्यभिचाराद-
 प्रामाण्याशङ्का सा आपत्त्यादिना निराक्रियत इत्युक्तम् । यदि त्वेव ज्ञानं
 विशेषावगतिरुच्यते, य एवमवधारितो भवति — नायमनन्वितायानि पदानि
 प्रयुङ्क्ते, न चानवगतान्वयानि, तन्नूनममीषामनेनान्वयो ज्ञात इति ।
 किमिदानीं विदितपदार्थसंज्ञति आत्ता पुत्राक्यादर्थं न बुध्यत एव ।
 यद्येवमनुत्तरा गुरा । जाना तु बुद्धिरसन्दिग्धाविपर्यस्ता च न वेद-
 याक्यजनिताया धियो विशिष्यत । शङ्कामात्रं तु कथञ्चिद् वेदेऽपि
 वाक्यत्वादिना भवतीति न तावता तदप्रामाण्यम् । ताभ्यामिति । बुद्धि-
 शब्दाभ्यामित्यर्थः ॥ ४० ॥

अतो वक्तुरभिप्रायावगतौ प्रत्यक्षादिप्रमाणासम्भवात् तदनवगमे

यच्च सामानयेत्यादिवाक्यस्थं शाब्दलक्षणम् ।
 तस्य नेहोपयोगोऽस्ति तस्माच्छास्त्रगतं कृतम् ॥ १० ॥
 विशेषश्च न सामान्यमन्तरेणास्ति कश्चन ।
 तस्मात् तमप्युदाहृत्य सामान्यं लक्षयेत् सुखम् ॥ ११ ॥
 सामान्यरूपमप्येतदधिकाराद् विशिष्यते ।
 चोदना चोपदेशश्च शास्त्रमेवेत्युदाहृतम् ॥ १२ ॥
 यथा च चोदनाशब्दो वैदिक्यामेव वर्तते ।

न चैवञ्जातीयकः कश्चिदुपयोगो सामानयेत्यादिवाक्यस्यस्य
 शाब्दलक्षणस्यास्तीति तदुपेक्ष्येव शास्त्रगतमेव लक्षणं प्रणीतमित्याह—
 यस्त्विति ॥ १० ॥

यत्पुनरलक्षिते सामान्ये न विशेषो लक्षयितुं शक्यत इत्युक्तं तत्स-
 रिहरति— विशेषश्चेति । सामान्यलक्षणे हि विशेषो न सिध्यति, व्य-
 भिचारात् । विशेषस्तु सामान्याव्यभिचारीति तस्मिन् लक्षिते तदन्तर्गत
 सामान्यं सुखमेव लक्षितं भवेत् । यदा हि विधायकविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे
 विज्ञानं शास्त्रमित्युक्तं तदार्थाद् विधायकविशेषरहिताच्छब्दमात्रज्ञानाच्छा-
 ब्दमिति शनयमवगन्तुमिति न पृथगुच्यत इति ॥ ११ ॥

ननु नेद विशेषलक्षणं विशेषोपादानाभावादित्युक्तम् । अत आह—
 सामान्येति । नावश्यमुपात्तमेव विशेषणं भवति, किन्तु अधिकारलभ्य-
 मपि, यथाग्नेयादिषु वक्ष्यते, तद्विद्वापि चोदनालक्षणाधिकाराच्छब्दवि-
 ज्ञानादित्युक्तेऽपि विधायकविशेषणं प्रत्येक्यत इति । ननु यदि प्रकृतापयोगि
 वक्तव्य, एव तर्हि चोदनालक्षणमेव वाच्यम्, किं शास्त्रलक्षणेनात आह—
 चोदनेति । पर्याया एत इति भावः ॥ १२ ॥

अथ चाधिकारतो विशेषलाभो जैमिनेरप्यनुमतश्चोदनाशब्दमात्रेणोपेत
 द्वितीये सूत्रे प्रयुज्जानस्येत्याह — यथा चेति । एव हि मन्यते—यद्यपि
 चोदनाशब्दः प्रवर्तकवाक्यमात्रवचनं, तथापि ग्रन्थसूत्रेऽथशब्देन वेदा

संज्ञानुमानतेच्छा तु न दुप्येदागमेऽपि नः ॥ ४५ ॥

लक्षणेन त्वभिन्नत्वं यदि शब्दानुमानयोः ।

वेदज्ञानाप्रमाणत्वं स्यादतल्लक्षणत्वतः ॥ ४६ ॥

आप्तवादाविसंज्ञादज्ञानान्यान्वृचस्तु हि ।

लक्षणेनानुमानत्वात् प्रामाण्यं सिद्धिमृच्छति ॥ ४७ ॥

घेदे त्वाप्तनराभावात् सम्बन्धानुभवादृते ।

लक्षण नानुमानस्येत्यप्रामाण्यं प्रसज्यते ॥ ४८ ॥

नन्वेकदेशसत्यत्वे तस्य स्यादनुमानता ।

वेदत्वादग्निहोत्रादौ वायुक्षेपिष्ठवाक्यवत् ॥ ४९ ॥

एतदपि दूयति — सृजेति । यदि पश्चान्ज्ञानसामान्यादनुमानत्व
तदस्तु, न च तदभ्युपगमे दोष इत्यर्थः । लक्षणेकत्वेन त्वमेदं दृष्टेऽनु
मानलक्षणाभावात् प्रमाणान्तरानभ्युपगमाच्चाप्रामाण्यमेव वेदवचसामापद्यत
इत्याह — लक्षणेनेति ॥ ४६ ॥

ननूक्तं लक्षणैकत्वमाप्तवादाविसवादसामान्यादित्यत्राह — आप्त
वादेति । पुंवाक्यानामनेन प्रकारेणानुमानत्वात् प्रामाण्यं सिद्धयति न
वेदवचसामिति भावः ॥ ४७ ॥

किमिति न सिद्धयति । अत आह — घेदे त्विति । आप्तनरा
भावात् तावन्नाप्तवादत्वेनाविसवादादनुमानम् । न चातीन्द्रियैरर्थवैदाना
सम्बन्धानुभवस्तिथ्यतिप्रमाणमेव भवेयुः । नाप्तमन्दन्वा वेदा इति
वेदाधिकरणे वक्ष्यतीति ॥ ४८ ॥

ननु प्रमाणान्तरसंज्ञतार्थानि वेदकदेशभूतानि क्षेपिष्ठादिवाक्यानि
दृष्ट्वा इतराण्यप्यग्निहोत्रादिवाक्यानि वेदत्वात् सत्यार्थान्यनुमास्यन्ते ।
अतोऽस्ति लक्षणेनानुमानत्वमित्याह — नन्विति ॥ ४९ ॥

तत्रानुमानमेवेदं बौद्धैर्वैशेषिकैः श्रितम् ।

भेदः साङ्ख्यादिभिस्त्विष्टो नतूक्तं भेदकारणम् ॥ १५ ॥

पूर्वसंस्कारयुक्तान्त्यवर्णवाक्यादिकल्पना ।

विवक्षादि च धूमादौ नास्तीत्येतेन भिन्नता ॥ १६ ॥

गोचरं पुस्तप्रेयोविधायक वाक्य लोके शास्त्रमिति प्रसिद्धं तच्छास्त्रम् ।
यत्पुनरसन्निकृष्टार्थगोचरं विधायकमविधायकं वा तच्छाब्दमिति विवेकः ।
प्रत्यक्षवन्नात्रापि शब्दतज्ज्ञानादिषु विवक्षात् प्रमाणविकल्पा दर्शयितव्याः ।
नावश्यं ज्ञानमेव प्रमाणमित्याभिनिवेष्टव्यम् । पूर्वप्रमाणे चोत्तरं वाक्या-
र्थज्ञानं फलं तत्प्रामाण्ये च हानादिवुद्धिरिति विवेक इति ॥ १४ ॥

इदं च शास्त्रमनुमानादभिन्नमिति प्रमाणद्वयवादिनो मन्यन्ते, ता-
न्निराकर्तृकामस्तेषां मतमुपन्यस्यति — तत्रेति । इदं च प्रतिज्ञामात्रमेव
तेषामुक्तम्, तदीयाभेदहेतूपन्यासस्तु परोक्तभेदहेतुनिरासावसरे करिष्यत
इति । किं पुनरभेदोपन्यासनिरासयोः प्रयस्यते, नन्वय साङ्ख्यादिभिरेव
भेदवादिभिरभेदो निराकृत एव, अत आह—भेद इति । न तैस्तस्यभेद-
कारणमुक्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

तानेव तदुक्तान् भेदहेतुनिराकर्तृमुपन्यस्यति— पूर्वसंस्कारेत्यु-
क्तान्तेन । एवं हि तैरुक्तम् — शाब्दे हि पूर्वसंस्कारयुक्तोऽन्त्यो वर्णो,
वाक्यं, आद्योऽपि वा वर्णः, सर्वे वा प्रत्येकं, सहिता वा, तेषामेव क्रमः
पदानां वा वाक्यस्यजातिरेव वाक्यवी वा निर्धूतनिखिलवर्णादिविभागः
स्फोटो वा पदान्येव वा सहस्यार्थमभिदधति । एते च पदेऽपि विकल्पा
दर्शयितव्याः । तथा विवक्षाप्रयत्नादयश्च शब्दनिष्पत्तिहेतव इति । सर्व-
मिदं धूमादौ न दृष्टमिति तद्वैधर्म्याद(न)नुमानत्वमिति । अत्र दूषणमाह—
तत्रेति । बौद्धेन शाब्दमनुमानादभिन्नमन्वयवर्णव्यतिरेकाभ्यामुत्पत्तेः, धूमा-
दग्न्यनुमानवादित्युक्ते, यदेतद् धूमादिवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम्, इयं
वैधर्म्यसमा नाम जातिः, विकल्पसमा वा । का पुनर्जातिः । साधर्म्यवैधर्म्या-
भ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । वादिना हि प्रयुक्ते प्रयोगे असङ्गो जायते, स जा-
यत इति जातिरित्युच्यते, स च प्रसङ्गः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानम् ।

अनुमानेन चेतस्य प्रामाण्यं केवलं समम् ।
 पदे तावत्कृतो यत्नः परेरित्यत्र वर्ण्यते ॥ ५४ ॥
 विषयोऽन्यादृशस्तावद् दृश्यते लिङ्गशब्दयोः ।
 सामान्यविषयत्वं च पदस्य स्थापयिष्यति ॥ ५५ ॥
 धर्मी धर्मविशिष्टश्च लिङ्गीत्येतच्च साधितम् ।
 न तावदनुमानं हि यावत् तद्विषयं न तत् ॥ ५६ ॥
 सामान्यादतिरिक्तं तु शाब्दे वाक्यस्य गोचरः ।
 सामर्थ्यादनुमेयत्वादश्रुतेऽपि पदान्तरे ॥ ५७ ॥

एवञ्जातीयकस्य शब्दस्य चानुमानेन प्रामाण्यमेव सम, न तद्व्यप-
 मित्याह — अनुमानेनेति ॥ ५३ ॥

स्वमतेनेदानां पदस्यानुमानाद् भेदं वदिष्यस्तत्प्रतिपादने कारण-
 माह — पद इति । यद्यपि पदस्य पदाद्यं प्रमाणत्वात् तद्वेदप्रतिपादन-
 मप्युच्यते, तथापि परं पदान्युदाहृत्य विचारं कृतं इति तद्वेदमेव प्रति-
 पादयाम् । अत्रेति । पद इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

तद्विदानीं भेदकारणमाह — विषय इति । विषयभेदमेव दर्श-
 यति — सामान्यति । आकृत्यधिकरणे हि पदस्य सामान्यविषयत्व-
 स्थापयिष्यत इति ॥ ५५ ॥

अनुमानं तु धर्मविशिष्टधर्मविषयमित्यनुमानपरिच्छेदे साधितमि-
 त्याह — धर्मीति । लिङ्गमस्यास्तीति लिङ्गी । तस्य विशिष्टस्य प्रसाधक-
 लिङ्गमस्तीति । नन्वनुमाने चाभिषेधेन धर्मसामान्यमनुमीयत इत्यत आह —
 न तावदिति । यावत् तदनुमानं तद्विषयं विशिष्टविषयं न भवति तावदनुमान-
 मेव न भवति, न धर्ममात्रं (न विषयं) सिद्धत्वादित्युक्तमिति ॥ ५६ ॥

ननु पदमपि विशिष्टगोचरं दृष्टं यथा — को राजा यातीति पृष्ठे
 परे प्रतिगृहीति, पाश्चात्तराज इति । तदा केवलादेव पाश्चात्तराजपदान्
 क्रियाविशिष्टं पुरुषोऽनगम्यते, अत आह — सामान्यादिति । यदेव

त्रैलक्षण्यपरित्यागो यावन्न प्रतिपाद्यते ।

तावद्विशेषमात्रेण वदतो जातिता भवेत् ॥ १८ ॥

यथेष्टविनियोगेन प्रतीतिर्यापि शब्दतः ।

न धूमादेरितीहापि व्यभिचारोऽङ्गवृत्तिभिः ॥ १९ ॥

त्रैलक्षण्यमात्रेण तु भेदं वदतो त्रैलक्षण्यवचनस्य जातितैवा-
प्येतेत्याह— त्रैलक्षण्येति ॥ १८ ॥

यदपि चेदमपरं शाब्दानुमानयोर्वैलक्षण्यमुक्तम् — धूमादयो हि
स्वाभाविकेनैव प्रतिबन्धेन प्रतिव वक्तुं हि मनुमाने जनयन्ति, शब्दानु यथे
ष्टविनियुक्तादेवार्थप्रत्ययो दृश्यते, अतो भेद इति, तत्राप्याह— यथेति ।
अयमभिप्रायः — अत्रापि यदि किञ्चिद्वैधर्म्यमात्रेण भेद उच्यते, अतो
जातिरेव । अथ प्रयोग — शाब्दमनुमानाद् भिन्नं यथेष्टविनियोगेनार्थ-
प्रतिपादनादक्षवद् । अक्ष हि चक्षुरादि यत्रैव व्यापार्यते, तदेव प्रति-
पादयतीति । तदयुक्तम् । तत्रापि स्वाभाविक्येवात्मशक्त्या रूपादिप्रति-
पादनात् । अथ स्वर्गोचरे यथेष्टविनियोगेन प्रतिपादनं हेतुरुच्यते, अतो
लिङ्गमपि परार्थप्रयोगे यमेव प्रति प्रयुज्यते तमेव प्रतिपादयतीति समा-
नम् । अथ यथेष्टविनियोगस्तद्धेताऽङ्गिधीयते, ततोऽयमर्थो भवति, यत्रैव
सङ्केत्यते तमेव गमयतीति, ततो दृष्टान्ताभावः, न हि शब्दादन्यत्
सङ्केतानुविधानेनार्थं बोधयति । अथावीतहेतुरयम् । अनुमानं हि यथेष्ट-
विनियोगानुनुविधायिप्रतिपादनम्, न चेद तथा, अतो भिन्नमिति । तन्न ।
व्यतिरेकमात्रस्यागमकत्वादन्यव्यतिरेकी हि हेतुरिष्यते । न चायं हेतु-
रनुमानादभेदेन व्याप्तं क्वचिदवगतं, शब्दातिरेकिणः कस्यचिद् यथेष्ट-
विनियोगेनाप्रतिपादनात् । अथास्ति हस्तसङ्केतादीनां व्याप्तमर्थं प्रति-
पादनमित्युच्यते । तत् तर्हि प्रमाणान्तरमनुमानं वा । न तावत् प्रमाणा-
न्तरम्, तल्लक्षणाभावात् । अतो व्याप्तिवलेन ज्ञायमानमनुमानमेव तत् ।
एव च सति तेनैव व्यभिचार इति नानुमानाद् व्यावृत्तिर्हेतोस्सिध्यति ।
तदिदमुक्तं व्यभिचारोऽङ्गवृत्तिभिरिति । अहाना हस्तादीनामाकुञ्चन-
प्रसरणाद्या वृत्तयोऽङ्गवृत्तय इति ॥ १९ ॥

भेदबुद्धेश्च वैषम्यं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः ।

विशेषणविशेष्यार्थस्वातन्त्र्यग्रहणं न च ॥ ६१ ॥

विशेष्यपूर्विका तत्र बुद्धिश्चात्र विपर्ययः ।

अथ शब्दोऽर्थवत्त्वेन पक्षः कस्मान्न कल्प्यते ॥ ६२ ॥

प्रतिज्ञार्थैकदेशो हि हेतुस्तत्र प्रसज्यते ।

पक्षे भूमविशेषे च सामान्यं हेतुरिष्यते ॥ ६३ ॥

दर्शयति—तावानिति । न तावदगृहीतसम्बन्धशब्दाद् विशिष्टं प्रत्येति ।
गृहीतसम्बन्धस्तु प्रतिपद्यमानो व्युत्पत्तिकालावगतान् किञ्चिदधिकं प्रत्ये-
तीति कश्चनमानं भवतीति ॥ ६० ॥

अथ चात्र भिन्नयोरेव प्रकृतिप्रत्ययात्मनोः पदभागयोर्मिज्ञावेवार्थो
प्रतिपक्षौ विशेषणविशेष्यभावमनुभवत इति सिद्धं वैषम्यमितिहा — भेद-
बुद्धेरिति । इदं तु पाचकादिशब्देषु युक्तं वक्तुम्, तत्र हि (पातुना)
पाकः प्रत्ययेन च कर्तृमात्रमुपात्तम् । आर्थस्तु विशिष्टप्रत्ययः । गोमदादी तु
तदन्यास्तीति विशिष्ट एवाथे तद्धित स्मर्यत इति कुतो वैषम्यम्, उक्तमत्र
'तावानेव ही'ति व्युत्पत्तिकालावगतादनधिकविपर्ययम्, इदं तु पाचकादि-
शब्दार्थमे(१) शोक्तमिति । किञ्चानुमाने स्वतन्त्रगृहीत एव पर्वतादि-
विशेष्यः स्वतन्त्रसृष्टेर्नाग्न्यादिना विशेषणेन विशिष्टोऽवगम्यते । शब्दे-
नोभयोः स्वतन्त्रग्रहणमस्तीतिहा—विशेषणेति । ग्रहणमुपलक्षणार्थं, स्मरण
चेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

वैषम्यान्तरमाह — विशेष्येति ॥ ६१ ॥

अत्र चोदयति — अयेति । अत्रापि शब्दस्यैव प्रथमावगमनस्वार्थ-
विशिष्टत्वेन साध्यत्वाच्च क्रमव्यतिरेको भविष्यतीति ॥ ६२ ॥

अत्र दूषणमाह — प्रतिज्ञार्थेति । प्रतिज्ञार्थः पक्षः, स च धर्म-
विशिष्टो धर्मो, विशिष्टोऽक्षया धर्मैकदेश उच्यते । स एव हेतुः प्रसज्यते ।
शब्दो हि धर्मितपोपात्तः स एव हेतुरिति । ननु यदा दूराद् भूमस्यागार-
विशेषो न लक्ष्यते तदा भूमोऽविमर्शना साध्यते, हेतुश्च भवति । तत्र-
दिवापि भविष्यत्यनमाह — पक्ष इति । भूमविशेषो हि सम्प्रति

सम्बन्धानुभवश्चायं सोऽन्यत्रापि विलक्षणः ।

एतस्मिन् पुरुषापेक्षो देशापेक्षोऽग्निधूमयोः ॥ २२ ॥

कालापेक्षया चान्य उक्ता चान्यैरभिन्नता ।

आप्तवादाविसंवादात्सामान्यादनुमानतः ॥ २३ ॥

वेदवाक्यान्वयि न स्वार्थप्रतिपादनाय पुरुषमपेक्षन्ते, स्वरूपावधारणमात्र एव तेषामाप्तापेक्षेति ॥ २१ ॥

ननु नागृहीतसम्बन्धं पदं प्रत्यायकं भवति । न च पुरुषानपेक्षा सम्बन्धावगतिरस्ति । वेदवाक्यान्वयि नागृहीते पदादर्थसम्बन्धे स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । अतोऽयं पदपदार्थसम्बन्धः पुरुषापेक्ष एवेति नाव्यापकत्वम् । अत आह—सम्बन्धेति । अयमभिप्रायः—अर्थप्रतिपादने तावदनपेक्षमेव पदं वैदिकानि च वाक्यानि । सम्बन्धानुभवश्च यथेह पुरुषापेक्षस्तथान्यत्राप्यनुमानेऽसौ विलक्षणो दृश्यत एवेति । वैलक्षण्यमेव दर्शयति—एतस्मिन्निति अन्योऽन्तेन । एतस्मिन्निति । हस्तमंशादौ पुरुषापेक्षः, पौरुषेयो हि समयः । अग्निधूमयोस्तु देशापेक्षः । चन्द्रोदयसमुद्भवद्वयोस्तु कालापेक्षः । आदिशब्देनाग्रमन्धापेक्षितां दर्शयति । तदनेनैतदुक्तं भवति—अनुमानेऽप्यनेकपकारस्तसम्बन्धागमो देशापेक्षया भेदात् । एवमिहापि पुरुषापेक्षो भविष्यति । अनुमानेऽपि तदपेक्षस्तम्बन्धबोधो दृष्ट इति । अपि च परोक्ताभेदहेतुनिरासोऽपि तैर्न कृत इत्याह—उक्ता चेति ॥ २२ ॥

तमेवाभेदहेतुमुपन्यस्यति—आप्तवादेति । अयमर्थः—यथा धूमादिषु भेदहानेन सामान्यधर्मोर्व्याप्तिरवगम्यते, एवं शब्देऽप्याप्तवादाविसंवादसामान्ययोर्व्याप्तिरवगम्यते । (आप्तवादानिमंशानि?) । एवं च विदित्वा चेदधीश्वरात्मनादत्त्वादभिमतादोऽनुनीयते, अतोऽनुमानमेवेदम् । यावत्त्रैविसंवादो नानुमीयते तावदर्थगोचरं ज्ञानमुत्तमसम्बन्धिधावकत्वादप्रमाणमेव । सामान्यशब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्धयते । त्यज्योपे पश्यमी ।

विशेषाणां न शक्तिर्हि सैकदेशेऽग्निजातिवत् ।

सामान्यस्येव शक्तत्वे पक्षो हेतुस्तथैव च ॥ ६७ ॥

तस्मादर्थविशिष्टस्य न शब्दस्यानुमेयता ।

कथं च पक्षधर्मत्वं शब्दस्येह निरूप्यते । ६८ ॥

न क्रियाकर्तृसम्बन्धादृते सम्बन्धनं क्वचित् ।

राजा भर्ता मनुष्यस्य तेन राज्ञः स उच्यते ॥ ६९ ॥

वगतविशेषम्, उभयानुगतं गोशब्दमामान्यं हेतुं करिष्यामः, न प्रतिजार्थ-
कदेशता भविष्यत्यत आह — न प्रत्यायनेति अयमभिप्रायः — न द्रुता-
दिविशेषाणां देशादिनिबन्धनोऽर्थेन सम्बन्धो विद्यते । प्रत्यायनशक्तिविशि-
ष्टता चापि तेषां न सम्भवतीति ॥ ६६ ॥

किमिति न सम्भवत्यत आह — विशेषाणामिति । यथा
पक्षीकृतस्य महतो धूमस्यैकदेशेऽस्तादग्निरस्तीति तद्विशिष्टो धूमस्साध्यो
भवति । नैव द्रुतादिविशेषाणां प्रत्यायनशक्तियोगः । तेषां व्यभिचारेणा-
प्रत्यायकत्वादिति । यत्तु तेषां सामान्यं गोशब्दस्य प्रत्यायनशक्तिविशिष्टं,
तत्र च पक्षे स एव पक्षो हेतुश्चेत्युक्तमेवेत्याह सामान्यस्येति ॥ ६७ ॥

अतोऽर्थविशिष्टशब्दो नानुमेय इत्युपसंहरन्नाह — तस्मा-
दिति ॥ ६७ ॥

एव तावत् शब्दो न पक्ष इत्युक्तम् । यदि त्वर्थं पक्षीकृतस्य शब्दो
हेतुरित्युच्यते । तदप्युक्तम् । अपक्षधर्मत्वादित्याह — कथं चेति ।
कथं च निरूप्यते इति भावः ॥ ६८ ॥

किमिति न निरूप्यतेऽत आह — न विद्येति । कस्यायिन्
क्रियायां कर्तृतया सम्बद्धं किञ्चित् कस्यचित् सम्बन्धी भवति, क्रियाकारक
सम्बन्धपूर्वकत्वात् शेषसम्बन्धानां स्वस्याग्नादीनामिति । तत्र स्वस्याभि-
सम्बन्धमावृतं क्रियाकारकसम्बन्धपूर्वकं इत्याह — राजेति । प्रथमं हि
परणक्रियायां कर्तृकर्मभावमात्रो राजपुरुषा स्वभावासम्बन्धमनुभवत
इति ॥ ६९ ॥

प्रतिविम्बेष्वनेकान्तो विम्बं यादृग्धि दर्पणे ।

तादृङ्मुखादि बुध्यन्ते न चात्राननुमानता ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षता (त? य) दाप्यत्र तदान्यैर्व्याभिचारिता ।

यत्र पादादि विम्बेन गतानामनुमीयते ॥ २८ ॥

एकवाक्यात् सकृच्चोक्ताज्ञाप्यनेकरय तत्क्षणम् ।

स्याद्विरुद्धाविरुद्धस्य घोधादेतस्य भिन्नता ॥ २९ ॥

अपि च विवक्षानिवृत्तेरनेकान्तिभ्यो हेतुरित्याह — प्रतिविम्बेष्विति । एकान्तो निर्णयः, सोऽस्य कार्यः, तन्नास्तीत्यनेकान्त इति । कथमनेकान्तः, अत आह—विम्बमिति । यादृशं हि दर्पणे विम्बमुपलभ्यते तादृशमेव मुखादि बुध्यते, अतोऽस्यत्रापि गम्यगमकयोस्सादृश्यमिति प्रतिविम्बेषु वर्तमानो हेतुरनेकान्तिको भवतीति । ननु नेदमनुमानम्, आदर्शतेजसा हि प्रतिहेतेन नायनेन तेजसा प्रकाशितं प्रत्यक्षमेव सुखमवगम्यत इति शब्दाधिकरणे वक्ष्यते । अत आह—न चेति । अयमभिप्रायः—यदा ह्ययं प्रत्यक्षेष्वङ्गुल्यादिष्वदर्शवर्तिना प्रतिविम्बेन तादृक्त्वे विदितव्यासिर्भवति, तदा सुखमप्यादर्शगतं विम्बानुरूपमनुमिनोति । इतरथा त्वङ्गुलिसन्निकर्षोऽप्यन्यरूपमन्यादृक्त्वया बोधयतीति सम्भावयेत् । अतो न तादृक्त्वं निदिचनुयादिति ॥ २७ ॥

अस्तु चेदं प्रत्यक्षं, किमिति सूक्ष्मेक्षिकया, विशदतरमेवानुमानमुपदर्शयामः, यत्र गम्यगमकयोस्सादृश्यमवगम्यत इत्याह—प्रत्यक्षतेति । गतानामित्यनुमानविषयसिद्ध्यर्थमप्रत्यक्षतां दर्शयतीति ॥ २८ ॥

यदपीदमुक्तम्—शब्दे हि सकृदुक्तमेव वान्यं सदसा नानार्थान् प्रतिभासयति विरुद्धान्निरुद्धांश्च, चोदनालक्षणाऽप्यो धर्मः, श्रुतो धारणीति च यथा, नैवमनुमाने । धर्मो हि येनैव विदितव्यासिस्तत्रैव धियमादधाति । अतश्शब्दानुमानयोर्भेदः । प्रयोगश्च भवति — शब्दोऽनुमानाद्भिन्नः, एकदा नानार्थप्रतिभासादधरदिति । ध्वनीतद्हेतुर्धा, लिङ्गमेकमेव

तैरप्येतन्निरूप्यं तु शब्दस्तद्विषयः कथम् ।
 न तद्वेशादिसद्भावो नाभिमुख्यादि तस्य वा ॥ ७४ ॥
 तस्मादुत्पादयत्येव यतोऽर्थविषयां मतिम् ।
 तेन तद्विषयश्शब्द इति धर्मत्वकल्पना ॥ ७५ ॥
 तत्र वाचकतायां च सिद्धायां पक्षधर्मता ।
 न प्रतीत्यङ्गतां गच्छेन्न चैवमनुमानता ॥ ७६ ॥
 गमकत्वाच्च धर्मत्वं धर्मत्वाद् गमको यदि ।
 स्यादन्योन्याश्रयत्वं हि तस्मान्नैषापि कल्पना ॥
 न चागृहीतसम्बन्धाः स्वरूपव्यतिरेकतः ।
 शब्दं जानन्ति येनात्र पक्षधर्ममतिर्भवेत् ॥ ७८ ॥

एतदपि नोपपन्नमित्याह — तैरपीति । न केनापि प्रकारेण त्रिषु
 यविषयिभावो घटत इत्यर्थः । यथा न घटते तदेतदाह — न त-
 दिति ॥ ७४ ॥

सर्वप्रकारासम्भवात् पारिशेष्येण तद्विषयबुद्धिजनकतया तद्विषयता
 वक्तव्या, एव च तद्विषयबुद्धिजनकत्वस्य वाच्यवाचकभावमन्तरेणानुपपत्ते-
 स्तदभ्युपगमः कार्यः । तत्सिद्धौ च न प्रतीत्यङ्ग पक्षधर्मता । न चापक्ष-
 धर्मजनिता प्रतीतिरनुमानमित्याह — तस्मादिति द्वयेन ॥ ७५, ७६ ॥

यदि तु पक्षधर्मतैव तद्विषयबुद्धिजनने हेतुरिष्यते । ततस्तद्व्यति-
 रेकेण पक्षधर्मताया एवानुपपत्तेरितरेताश्रयत्वमतो नेयमपि कल्पना घटत
 इत्याह — गमकत्वादिति ॥ ७७ ॥

इत्थं न पक्षधर्मतेत्याह — नचेति । अनवगतान्यवाचकस-
 म्बन्धा स्वरूपातिरेकेण न शब्दः कस्यचिद् धर्मतया जानन्ति । येन
 पक्षधर्मबुद्धिश्शब्दे भवेदिति ॥ ७८ ॥

औत्पत्तिकसूत्रे शब्दपरिच्छेदः ।

दृष्टान्तानभिधानं च धूमादौ व्यभिचारितम् ।
प्रसिद्धत्वाद्धि तत्रापि न दृष्टान्तोऽभिधीयते ॥ ३३ ॥

अनभ्यस्ते त्वपेक्षन्ते शब्दे सम्बन्धिनः स्मृतिम् ।
अत्र प्रयुक्त इत्येवं बुध्यन्ते हि चिरात् कचित् ॥ ३४ ॥

परोक्ता हेतवश्चात्र नाभेदस्य निवारिताः ।
शब्दानुमानयोरैक्यं धूमादन्यनुमानवत् ॥ ३५ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकप्रत्यक्षदर्शनात् ।
सम्बन्धपूर्वकत्वाच्च प्रतिपत्तिरितो यतः ॥ ३६ ॥

न्याय्यवचनव्यक्तिपरिचयात् पूर्वं शब्दादनेकायाः परिप्लवन्ते, तथा
लिङ्गेऽपि धूमादावस्फुटविदितेऽनेकार्थप्रतिमानं दृष्टमेव । भवति हि
दूराद् धूमोऽयमाहोस्विद् धूलिसन्तान इति सशयानन्यामिवातानर्तयो-
रनवस्थितो वितर्क इति ॥ ३२ ॥

तथा शब्दे दृष्टान्तानभिधानमपि धूमादौ व्यभिचारान्न भेदहेतु-
रित्याह — दृष्टान्तेति । कथं व्यभिचारः, अत आह — प्रसिद्धत्वा-
दिति ॥ ३३ ॥

नन्वप्रसिद्धे तावदस्ति दृष्टान्तापेक्षा, शब्दे तु तदपि नास्तीत्यत
आह — अनभ्यस्त इति । अपेक्षामेव दर्शयति — अत्रेति । यत्र
प्रसिद्धपदार्थगोचरस्सशयो भवति, तत्र यावदयं शब्दोऽमुष्मिन्नर्थे बृद्ध-
राचरित इति चिरेण प्राणिपाय न बुध्यते, न तावत् तमर्थं निधिनुर्यादिति ।
तदेवं तानद् भेदवादिभिर्न भेदहेतवस्सम्यगुक्ता इति दर्शितम् ॥ ३४ ॥

धौदोक्ताभेदहेतुनिरासोऽपि तेन कृत इत्याह — परोक्ता इति ।
तानेवाभेदहेतुनूपन्यस्यति — शब्दानुमानयोरिति सार्धद्वयेन । अस्यार्थः —
यथा धूमादन्यनुमानमन्वयव्यतिरेकजम्, एकस्य च धूमस्य प्रत्यक्षदर्शनात्

तस्मात्तन्निरपेक्षेव शब्दशक्तिः प्रतीयते ।

न च धुमान्वयात्पूर्वं शक्तत्त्रमवगम्यते ॥ ९५ ॥

व्यतिरेकोऽप्यविज्ञातादर्थान् शब्दधियो यदि ।

सोऽपि पश्चात् स्थितत्वेन नार्थप्रत्ययसाधनम् ॥ ९६ ॥

सम्बन्धं यं तु वक्ष्यामस्तस्य निर्णयकारणम् ।

स्यादन्वयोऽतिरेकश्च न त्वर्थाधिगमस्य तौ ॥ ९७ ॥

तस्मादननुमानत्वं शब्दे प्रत्यक्षवद् भवेत् ।

गैरूप्यरहितत्वेन तादृग्विषयवर्जनात् ॥ ९८ ॥

सति चास्य प्रमाणत्वे भेदाभेदनिरूपणात्

युक्ता न तु पदज्ञानात् पदार्थोऽत्र प्रतीयते ॥ ९९ ॥

॥ उपसहरति—तस्मादिति । अनुमाने तु नान्वयात्पूर्वतः गमकरव-
सिद्धिरित्याह— न चेति ॥ ९५ ॥

व्यतिरेकमिदानीं दूषयति— व्यतिरेक इति । न ह्यनवगते-
ऽयं तज्ज्ञानेन विना शब्दज्ञानं भवतीति व्यतिरेकश्चक्यतेऽवगन्तुम् ।
अवगतधेदर्थः किं व्यतिरेकाश्रयणेनेति ॥ ९६ ॥

किमिदानीमनुपयोगिनावन्वयव्यतिरेको शब्दे नेत्याह— सम्बन्ध-
मिति । शक्तिनिष्कर्षेण तयोर्व्यापारो वाच्यवाचकरूपशब्दार्थयोः स-
म्बन्ध इति ॥ ९७ ॥

एवं च त्रैलोक्यपरित्यागेनाननुमानत्वं प्रसाध्य प्रयोगेण दर्श-
यति— तस्मादिति । शब्दो नानुमानं गैरूप्यरहितत्वात् प्रत्यक्षवत् ।
तादृग्विषयवर्जनात् । तद्वदेव तादृकः । विषयवर्जं च 'सामान्यविषयत्व
ही'त्यादिना वर्णितमेवेति ॥ ९८ ॥

इदं च पदस्यानुमानाद् भेदप्रतिपादनं प्रौढिप्रदर्शनार्थमस्माभिः
कृतम् । न तु पदं प्रमाणमित्याह— सतीति ॥ ९९ ॥

तत्रापि नागमत्वं स्यात्पुरुषोक्तेस्तथास्तु चेत् ।

प्रत्ययः किन्निमित्तोऽर्थे वक्तृबुद्धेः कुतो वसौ ॥ ३९ ॥

तदिमं प्रत्यक्षतो भेदमन्युपेत्यानुमानाद् भेदकारणं निराकरोति—
तत्रापीति । एवं हि मन्यते— यद्यनुमानापरिच्छिन्नविषयतया भेदो-
ऽभिधीयते, तर्हि पुंवाक्यानामनागमत्वम्, प्रमाणान्तरापरिच्छिन्नाविषय-
वात्, वेदवाक्यान्येव तु मानान्तराविषयार्थानि भिद्यन्ते इत्यव्यापको
हेतुरिति । किं पुनरिदमनिष्टमापादितम्, नन्विष्यत एव पुंवचसानागम-
त्वम्, आगमो हि शास्त्रम्, अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति वक्ष्यति । इमानि
पुनः प्रमाणान्तरप्राप्तविषयप्रतिपादकानीत्यनुवादवाक्यान्येव । अत एव
शास्त्रमेव वेदवाक्यं भिन्नतया पक्षीकृतं 'शास्त्रमर्थे प्रवर्तते' इति । तद्भेद-
स्यैवोपयोगादिति भावः । तदेतदाह— तथेति । अत्र दूषणमाह—
प्रत्यय इति । एवमय पुवचनाप्रामाण्यवादी वक्तव्यः । किमस्ति तेभ्योऽर्थ-
प्रत्ययो न वा, न तावच्चास्ति, सर्वलोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । सतस्तु
नानिमित्तोत्पत्तिस्सम्भवतीति निमित्तं वाच्यम् । न च शब्दादन्यन्निमित्त-
मस्योपपद्यत इति जातमसन्दिग्धमवावित च ज्ञानान्तरेण प्रमाणमेव
पुंवचनजनितं ज्ञानमिति नास्यानागमत्वाद्दुपगमो युक्त इति । इतस्त्वनु-
मानान्तर्भावमिप्रायेणाह— वक्तृबुद्धेरिति । अयमभिप्रायः— विसंवाद-
भूयिष्ठानि हि पुवचनानि, तच्चेतानि श्रुतमात्राण्येवार्थं निश्चाययन्ति ।
न चानिधितोऽर्थो ज्ञातो भवति, निश्चयस्यैव ज्ञानत्वात् । अतः प्राह-
निश्चयोत्पत्तेर्ज्ञानाभाव एवेति किं निमित्तप्रत्ययेन । यदा तु वक्तृवचन-
धारितव्याप्तिर्भवति— 'न चायमनवगतं प्रवीर्ता'ति, तदा तद्वाक्यादेव
ज्ञानकार्यात् कारणभूत ज्ञानमनुमाय ज्ञानस्वार्थान्विचारणार्थं निश्चीयते ।
तस्यां चावस्थायां ज्ञानलिङ्गावगतत्वादर्थस्य वाक्यमनुवादकमेव । अतो
नागम इति । सिद्धान्ततादी त्वाद— कुतो न्वसाविति । अयमभि-
प्रायः— अवगता हि बुद्धिरर्थं निश्चाययति । न चास्याः किञ्चिदपगमे
कारणमस्तीति वक्ष्याम इति ॥ ३९ ॥

तादात्म्यकपरिच्छेदफलत्वेन प्रमाणता ।
 प्रत्यभिज्ञानवत् कस्मात् स्मृतेरपि न कल्प्यते ॥
 यावान् पूर्वपरिच्छिन्नस्तावानेवावधार्यते ।
 स्मृत्या तदनुसारेण तदा सत्त्वेऽस्य नैव धीः ॥ १०६ ॥
 पदसभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते ।
 यदाधिक्यं भवेत् किञ्चित् तत्पदस्य न गोचरः ॥
 प्रमाणमनुमानं वा यद्यपि स्यात्पदान्मितिः ।
 वाक्यार्थस्यागमार्थत्वाद् दोषो नागमवादिनाम् ॥

अत्र बोधयति — तादात्म्यमेति । यद्यपि पूर्वमसावर्थोऽवगतः,
 तथापि तदानीं सत्ता योचयन्ती प्रत्यभिज्ञानवत् स्मृतिः प्रमाणं किमिति न
 भवतीति ॥ १०५ ॥

परिहरति — यावानिति । उत्पद्यते स्मृतिरन्यदा, न तु प्रत्य-
 भिज्ञानवत् तदानीं वस्तुनस्वत्तां निश्चाययति, पूर्वज्ञानानुसारित्वादिति ॥
 [१०६ ॥

ननु पूर्वसंस्कारमात्रजा हि स्मृतिः, इदं तु प्रत्युत्पन्नकारणकं पदात्
 पदार्थज्ञानं ग्रहणमेव, कथं स्मृतिकथ्यते । अत आह — पदमिति ।
 मा भूत् स्मरणं, ग्रहणमपीदमनधिकविषयमेवाधिकप्रतिभासाभावात्, अतो
 न पदं स्मारकेभ्यस्सदृशादृष्टादिभ्यो विशिष्यत इत्यप्रमाणमिति । ननु
 क्रियाकारकयोरन्यतरोच्चारणेऽवश्यमन्यतरस्यान्यतरव्यतिपन्नो भूदौ भवति ।
 अतः कथमुच्यते नाधिक्यमवगम्यत इत्यत आह — यदाधिक्यमिति ।
 पदान्तरस्यैवासौ प्रसादो न पदस्यैकस्यैवेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

इदं चास्माभिस्सौहृदमात्रेण शिष्येभ्यः कथ्यते न पदं प्रमाणमिति ।
 न तु तत्प्रमाणत्वे वाक्यार्थो नागमार्थो भवति । तेन हि प्रमाणेनापि
 भवतावश्यं पदार्थे भवितव्यम् । अतः प्रमाणान्तरानधिगतमर्थं गमय-
 ण्यक्यं प्रमाणमेव । एवमनुमानान्तर्गतत्वेऽपि पदस्य न काचित् श्रुतिः,
 वाक्यार्थस्यानुमेयत्वादित्याह — प्रमाणमिति ॥ १०८ ॥

न चाप्यननुमेयत्वमागमार्थस्य शक्यते ।

लिङ्गं हि शब्द एवास्य धूमोऽग्नेरिव कल्पते ॥ ४२ ॥

न चाप्यननुमेयत्वात् प्रमाणान्तरगम्यता ।

रूपस्याश्रावणत्वेन न ह्यप्रत्यक्षतेष्यते ॥ ४३ ॥

एवं स्थिते स्वयूच्या नः केचिन्नातिप्रयत्नतः ।

अनुमानविशेषोऽयमीदृग्धर्मस्य बोधकः ॥ ४४ ॥

भविष्यत्यर्थरूपं तु लिङ्गं धर्मे निराकृतम् ।

चार्थानुमानानुपपत्तेरश्रोतुरप्राप्तपूर्वमर्थं प्रापयन्ती पुरुषोक्तवैदवदागम एवेत्याह — तेनेति ॥ ४१ ॥

यदपि चेदमुच्यते । वेदस्तावद् भिन्नविषयतया प्रमाणान्तरमेवेति, तदपि मनोरथमात्रमेवेत्याह — न चापीति । न शक्यते वक्तुमित्यभिप्रायः । किमिति न शक्यते । अत आह— लिङ्गमिति । यदा पूर्वोक्तैर्हेतुभिरविशेषेण सर्वमेव शब्दमनुमानादभिन्नमित्युक्तं, तदा कथं तद्वैचरस्याननुमेयत्वं भविष्यतीति भावः ॥ ४२ ॥

नन्वर्थात्मना तावद्विज्ञेनाननुमितपूर्वमर्थं वेदो बोधयतीति प्रमाणान्तरं भविष्यतीत्यत आह — न चेति । धूमवत्त्वकृतकत्वादीनां हि सत्यप्यवान्तरभेदे यथैव त्रैलक्षण्यापरित्यागेनानुमानत्वमेवमिहापि स्यात् । यदि तु तदेव नास्तीत्युच्यते, तत् तर्हि वचनीयम्, किमवान्तरभेदोपन्यासेनेति ॥ ४३ ॥

अत्ये तु प्रक्षीणशक्तयोऽभेदमेवाश्रित्यैकदेशिन प्रत्यवस्थिता, तद् दर्शयति — एवं स्थित इति । अयं हि तेषामभिप्रायः — चेदनाप्रामाण्यं हि प्रतिज्ञातं, तथानुमानत्वेऽपि वेदवचसस्तिष्ठत्येव । यथैव हि शब्दमध्याद् वेदः प्रमाणम् । एवमनुमानेभ्यो वेदानुमानमिति किमतिप्रयत्नतो भेदप्रतिपादनेनेति । ननु “भविष्यत्वाद् धर्मो नानुमीयते” इत्युक्तं भाष्यकारेण । अतोऽनुमानत्वाभ्युपगमे तद्विशेषो भवेद् अतः, आह — भविष्यतीति । अर्थरूपलिङ्गाभिप्रायेण तन्निराकृतमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

वाक्येष्वदृष्टेष्वपि सार्थकेषु

पदार्थविन्मात्रतया प्रतीतिम् ।

दृष्टवानुमानव्यतिरेकभीताः

छिष्टाः पदभेदविचारणायाम् ॥ १११ ॥

इति शब्दवार्तिकम् ।

अथोपमानपरिच्छेदः ।

कीदृग्गवय इत्येवं पृष्टो नागरिकैर्यदि ।

ध्रुवीत्यारण्यको वाक्यं यथा गौर्गवयस्तथा ॥ ११२ ॥

मन्यन्ते । अस्तु तावत्पदमप्यनुमानादभिन्नम् । एतावतापीह शब्दानुमानयो-
रस्यमिति वाक् प्रवर्तत एवेति सोपहासमाह — वाक्येष्विति ॥ १११ ॥

इत्युपाध्यायसुचरितमिश्रकृतौ काशिकादीकायां

शब्दपरिच्छेदः समाप्तः ॥

अथोपमानपरिच्छेदः ।

‘उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादय-
ति । यथा गवयदक्षानं गोस्मरणस्येति भाष्यम् । अस्यायं तात्-
पर्यार्थः — उपमानमपि न परीक्षणीयम्, एवं लक्षणकत्वेनाव्यभिचारा-
दिति । अवयवार्थस्त्वेकत्र दृश्यमानं सादृश्यं प्रतियोग्यन्तरे दृश्यमानप्रति-
योगिसादृश्यविशिष्टतयाऽसन्निकृष्टेऽर्थे यां बुद्धिमुत्पादयति ‘एतत्सादृश्य-
विशिष्टोऽसा’विति, सोपमानमिति यत्तद्व्याख्याहारः । न च धान्यं विषय-
विशेषानुपादानात् कथं सादृश्यविशिष्टविषया बुद्धिरवगम्यते इति, प्रसिद्ध-
प्रमाणानुवादेन द्वापार्यक्षा प्रतिपाद्यते । लोके च सादृश्यविशिष्टविषयैव

नादित्ययूपेऽनेकान्त्यात् तद्वद्वा गौणता भवेत् ।

नातः प्रत्यनुमानानामेवं पूर्वोक्तया दिशा ॥ ५० ॥

तस्मात्लक्षणभेदेन यदि शब्दप्रमाणता ।

समा लोके च वेदे च सिद्धा वेदप्रमाणता ॥ ५१ ॥

तेन चाप्तोपदेशत्वं न स्यादागमलक्षणम् ।

नातस्य सम्भवो वेदे लोके नास्मात् प्रमाणता ॥ ५२ ॥

पुरस्ताद् वर्णितं ह्येतत् तस्मात् शब्देन या मतिः ।

तस्याः स्वतः प्रमाणत्वं न चेत् स्यादोपदर्शनम् ॥ ५३ ॥

एतदपि दूषयति — नादित्येति । आदित्ययूपवाक्ये वर्तमानो वेदत्वहेतुरनेकान्तिक इति । ननु नेद वाक्यमसत्यार्थम्, आदित्यशब्दो हि साहचर्याद् गौणो यूपे वर्तते इति तत्सिद्धिसूत्रे वक्ष्यते, अत आह— तद्वदिति । कर्मफलसम्बन्धवाक्यान्वयि तद्वदेव गौणानि भवेयुरिति । अथ च प्राक् स्वमहिम्ना वेदप्रामाण्यचलेनाप्रामाण्यानुमानानि प्रत्युक्तानि । अनुमानत्वान्युपगमे तुल्यबलतया तान्यपि दुर्वारप्रसरणानीत्याह — नात इति ॥ ५० ॥

अतो लक्षणभेदेनैव शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वे इष्यमाणे वेदाः प्रमाण भवन्ति । लोकवेदयोश्च सममेव प्रमाणता सिद्धेत्याह — तस्मादिति ॥ ५१ ॥

लक्षणमपि यथा परैराश्रितम् — 'आप्तोपदेशशब्द' इति, तथा-प्याप्ताभावाच्च प्रामाण्यं वेदस्येति तत्राश्रयणीयमित्याह — तेनेति वेदान्तेन । लोकेऽपि नाप्तत्वं प्रामाण्ये कारणमित्याह — लोक इति ॥ ५२ ॥

कारणमाह — पुरस्तादिति । आप्तत्वेन क्षपवादाशङ्कानिराकरण-मात्रम् । प्रामाण्यं तु सर्वसंविदां सहजमेवेति स्वतःप्रामाण्यवादे वर्णित मिति । किं तर्वागमलक्षणमत आह — तस्मादिति । निर्दोषशब्दजनित विज्ञानं प्रमाणमिति ॥ ५३ ॥

तदीयवंचनत्वेन तस्मादागम एव सः ॥ ३ ॥

सदृशादुपजायेत या मतिः सदृशान्तरे ।

ध्यानादिस्मृतितुल्यत्वात् सा प्रमाणं कथं भवेत् ॥ ४ ॥

देशकालादिभेदेन यथान्यत्र विशिष्यते ।

प्रमेयं नैवमस्त्यत्र नगरस्थानुसारतः ॥ ५ ॥

श्रुतातिदेशवाक्यानामारण्ये गवये मतिः ।

या सोपमानं केपाश्चिद् गोसादृश्यानुरञ्जिता ॥ ६ ॥

ननु शाब्देऽपि सदृशदर्शनात् सदृशान्तरे ज्ञानमुपमानमिति
 धर्षितम् । एतदपि स्मरणाबहिर्भावादप्रमाणमेव । यथा हि किञ्चिद् ध्या-
 यतः स्मरणं भवति, एव सदृशदर्शिनोऽपि सदृशान्तरे स्मरणम्, अतो न
 ध्यानादिज-मना स्मृत्या सदास्या कश्चिद् विशेषः । अतोऽप्रमाणमि-
 त्वाद् — सदृशादिति । नैवाविकलक्षणं तावदागमाबहिर्भावि । शाब्दं
 स्वप्रमाणमेव सदृशहृतातीति ॥ ४ ॥

ननु स्मृतिसम्भिन्नमपि देशदिभेदेन जायमानं प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणं
 दृष्टम् । एवमिहापि या नगरे दृष्टवतो घने गवयदर्शिनस्तद्ज्ञानं प्रमाणं
 भवत्यत आह — देशकालादीति । न खलु देशादिभेदसम्भन्नाप्रतया
 प्रामाण्ये कारणम्, अपि तर्हि प्रमेयतया, न चेद् देशान्तरादिविशिष्टो गोः
 प्रमीयते, अपि तु नगरावगतसम्प्रत्ययि तत्तत्र एव स्मर्यते इति ॥ ५ ॥

नैवापिकैकदेशिनां मतमुपन्यस्यति — श्रुतेति । येन किला-
 तिदेशवान्ध भुत यादृशो गोस्तादृशो गवय इति, तस्य श्रुतातिदेशवाक्यस्य
 पन प्राप्तस्य यत् स्वयमसौ गोसादृशो गवय इति सादृश्यानुरञ्जितं गवय-
 ज्ञानमिदमुपमानमिति ॥ ६ ॥

सङ्ख्यादिमान् पदार्थश्चेन्न तावत् सोऽव्ययादिषु ।

यत्रापि ते प्रतीयन्ते तत्र व्यक्तेर्विशेषणम् ॥ ५८ ॥

पदान्तराभिधेयस्य तादर्थ्याच्च क्रियात्मनः ।

वाक्यार्थेऽपि पदं यत्र गोमदादि प्रयुज्यते ॥ ५९ ॥

सत्यप्यत्र विशिष्टत्वे सिद्धत्वान्नैव पक्षता ।

तावानेव हि तत्रार्थो यः पूर्वमवधारितः ॥ ६० ॥

किञ्चित् शाब्दे सामान्यादतिरिक्तमवगम्यते स वाक्यस्यैव विषयः । वाक्य-
मेव हि तदनुपक्रयातिपदं पाश्चात्तराजो यातीति । नन्वस्तु श्रुतस्यानुषङ्गः,
अभुतेऽपि पदान्तरे पदादेकस्माद् विशिष्टयोषो दृष्टः, यथा— द्वारमित्युक्ते
विब्रियतामिति, अत्र कथमत आह— नामर्थ्यादिति । कारकं हि क्रियया
विदितव्याप्तिकम्, व्याप्तिसामर्थ्यादेव क्रियापदमनुमापयति । अनुमित-
क्रियापदाद् वाक्यादेव तत्रापि विशिष्टार्थप्रत्यय इति ॥ ५७ ॥

अत्र चोदयति— सङ्ख्येति । परिहरति— न तावदिति ।
यत्र हि सङ्ख्यादयोऽवगम्यन्ते तत्र कथमत आह— यत्रापीति । सम्भव-
्यभिचाराभ्यां हि विशेषणमर्थवद् भवति । आकृतिसु न तावदेकत्वं
व्यभिचरति, द्वित्वादयस्त्वेकत्वान्न सम्भवन्तीति तदाक्षिप्ताया व्यक्तेरेव
विशेषणं सङ्ख्यादय इति ॥ ५८ ॥

तदेवं तावदनुरञ्जनेन व्यक्तेर्विशेषणमित्युक्तम्, तादर्थ्येन तु
क्रियां भावनां सङ्ख्यादयो विक्षिपन्ति । नत्र हि श्रुत्यादिभिर्विनिर्मुच्यन्ते ।
यथा पशोरेकत्वेऽरुणदिषु च पक्ष्यत इत्याह— पदान्तरेति । पदान्तर-
त्वेनात्यन्तविप्रकृष्टविशेषणता दर्शयतीति ॥ ५८^१ ॥

यत्तर्हि वाक्यार्थवृत्तिविशिष्टविषय गोमदादिपदं तदनुमानं भविष्य
त्यत आह— वाक्यार्थ इति यद्यपि तादिदं विशिष्टार्थमोचरम्, तथापि
नानुमानत्वम् । सिद्धो हि धर्मी केनचिद् चमणासिद्धेन विशिष्टसाध्य-
मानः पक्षो भवति । इह तु पदोच्चारणात् प्राङ् न किञ्चित् प्रतिपन्नम् ।
उपरिष्ठे तु पदे विशिष्टः प्रतिपन्न एवेति किं साध्यमिति । सिद्धत्वमेव

स्मर्यमाणस्य चांशस्य विवेके नाप्रमाणता । ॥

॥ श्रुतातिदेशवाक्यत्वं न चातीवोपयुज्यते ॥ १० ॥

येऽपि ह्यश्रुततद्वाक्यास्तेषामपि भवत्ययम् ।

प्रत्यक्षदृष्टगोत्वानां वने गवयदर्शिनाम् ॥ ११ ॥

अथ संज्ञानुसन्धानं तेषां नास्तीति वर्ण्यते ।

न नाम, वस्तु तत्तावत् सर्वथा तैः प्रतीयते ॥ १२ ॥

न च शब्दार्थसम्बन्धः प्रमेयोऽत्र तदेव्यते ।

सादृश्यावधृते वाक्ये वाक्यादवगतौ ह्यसौ ॥ १३ ॥

न च शब्दादिस्मरणसम्भेदादप्रमाणता, गृह्यमाणस्मर्यमाणयोर्विवेकस्य
सविकल्पकसिद्धौ फणितत्वादित्याह— स्मर्यमाणस्येति । विवेके सति
नाप्रमाणतेत्पर्यः । श्रुतातिदेशवाक्यविशेषणोपादानस्यापि न फलमुपपद्यते
इत्याह — श्रुतेति ॥ १० ॥

कथं नोपयुज्यते— येऽपीति । गोसादृश्यविशिष्टगवयदर्शनं चेदु-
पमानमभिमतं तदाश्रुततद्वाक्यानामपि नगरे गां दृष्टवतां वने गवयं पश्य-
तामस्त्येवेति मन्दं विशेषणफलमिति ॥ ११ ॥

नन्वश्रुतातिदेशवाक्यानामयममौ गवय इति संज्ञानुसन्धानं नास्ति,
इतरेषामस्तीत्ययमस्ति विशेष इत्याह— अथति । परिहरति— न नामेति ।
यदुपमानस्य प्रमेयमभिमतं तत्तावच्चेऽपि जानन्ति । सञ्चितं मा नामानुस-
न्धीयतामिति ॥ १२ ॥

स्यान्मतम्—सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्ध एवोपमानस्य विषयः । यथोक्तं न्या-
यविस्तरे— “समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थः” इति । विवृतं च—
“यथा गौरिव गवय इत्युक्ते गवा समानार्थमिन्द्रियसन्निकर्षादुपलभमानो
ऽस्य गवयशब्दस्सञ्ज्ञेति सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्ध प्रतिपद्यते” इति । न चाश्रुता-
तिदेशवाक्यस्य शब्दमभिदुपसमाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिस्सम्भवतीति फल-

शब्दत्वं गमकं नात्र गोशब्दत्वं निषेत्स्यते ।

व्यक्तिरेव विशेष्यातो हेतुश्चैका प्रसज्यते ॥ ६४ ॥

भवेत् व्यञ्जकभेदाच्चेन्न त्वेवं प्रत्ययोऽस्ति नः ।

कथं वास्य विशिष्टत्वं न तावद् देशकालतः ॥ ६५ ॥

तत्प्रतीतिविशिष्टश्चेत् परं किमनुमीयते ।

न प्रत्यायनशक्तिश्च विशेषस्यानुमीयते ॥ ६६ ॥

दृश्यमान पक्षः, पूर्वावगतस्सपक्षः तदनुगतं च सामान्यं हेतुरिति पक्ष-
सपक्षहेतुविभागोपपत्तिरिति ॥ ६३ ॥

नन्विहापि शब्दविशेषं पक्षीकृत्य शब्दत्व हेतु वक्ष्यामः, अत
आह — शब्दत्वमिति । अर्थविशेषो ह्यनुमित्ततः, न चास्य शब्दत्वं
यमकमनैकान्तिकत्वादिति । नन्ववान्तरसामान्यं तर्हि गोशब्दत्व हेतु-
र्भविष्यत्यत आह — गोशब्दत्वमिति । अतोऽत्रैकैव व्यक्तिरर्थेन विशेष्या
हेतुतया चाभिधातव्येति दुष्परिहर प्रतिज्ञार्थिकदेशत्वमित्यभिप्रायणाह —
व्यक्तिरिति ॥ ६४ ॥

ननु व्यञ्जकभेदाभिन्नैकैव व्यक्तिः पक्षीकरिष्यते इत्याह —
भवेदिति । परिहरति — न त्विति । नौपाधिको भेदो वस्तु भिनत्ति,
तत्प्रत्ययानपायादिति भावः । अपि च विशिष्टता सम्बन्धे सति भवति,
तदिह कीदृशोऽर्थशब्दयोस्सम्बन्ध इत्याह — कथं वेति । न तावत् शब्द-
देशेऽर्थो दृश्यते, मुखे हि शब्दः, मूमावर्थः । नापि शब्दकाळे, कलौ
कृतयुगार्थस्याभावादित्याह — न तावदिति ॥ ६५ ॥

- अयार्थप्रतीत्या विशिष्टशब्दस्याध्यतं, अस्ति हि सा शब्दकाळ
इति तदेतदाशङ्कते नत्प्रतीतिरिति । एतदपि दूषयति — परमिति ।
प्रतीत्या विशिष्टेऽनुमीयमाने सा तावत् पूर्वसिद्धा प्रहीतव्या । सा चेत्
ज्ञाता किमपरमनुमीयत इति । ननु सम्प्रत्युपलभ्यमानं द्रुतादिविशेष पक्षी-
कृत्य तस्य प्रत्यायनशक्तिविशिष्टता साध्यते, सपक्षं न व्युत्पत्तिकाला-

व्यवसायात्मकत्वं तु प्रत्यक्षस्य यदेष्ट्यते ।

॥ ज्ञात्यादिवत् तदा तेन सादृश्यं किं न मीयते ॥ १६ ॥

प्रत्यक्षाभासमेतत्तु निर्विकल्पकत्वादिनाम् ।

॥ प्रमेयवस्त्वभावाच्च नाभिप्रेता प्रमाणता ॥ १७ ॥

नुसारि ज्ञानं न शब्दशक्तिपरामर्शजमेवेति प्रत्यक्षमेवेति वर्णितमित्यतो नैकत्रापि लक्षणे उपमानस्य प्रमेयमविकं पश्याम इति वाच्यमस्यापूर्वं प्रमेयमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १५ ॥

यदि तुच्यते—प्रतियोगिसापेक्ष सादृश्यग्रहणम् अतो न प्रत्यक्षम्, यथेन्द्रियसामर्थ्यमाद्यजं हि प्रत्यक्षं ज्ञानं, न तत्पूर्वमपरं वानुसन्वते । अतः प्रत्यक्षेऽपि धर्मिणि परोक्षमेव सादृश्यमिति न तद्विशिष्टस्य प्रत्यक्षत्वमिति सावकाशमुपमानमित्यत आह—व्यवसायेति । बौद्धानामयं सिद्धान्तः—यदविरूपकमापातजं प्रत्यक्षमिति । नैयायिकास्तु व्यवसायात्मकः प्रत्यक्षवादिनः । अतो ज्ञात्यादिवत्सादृश्यमपि तेषां किं न प्रत्यक्षेण प्रतीयत इति ॥ १६ ॥

निर्विकल्पकत्वादिनामपि नेदं प्रमाणान्तरं । प्रत्यक्षाभासत्वादित्याह—प्रत्यक्षेति । एवं तावत् सादृश्यस्य वस्त्वन्तरत्वमङ्गीकृत्य तत्प्रत्यक्षतयोपमानस्य विषयाभावेनाप्रामाण्यमुक्तम् । इदानीं बौद्धमतोऽपि सादृश्यापलापमाह—प्रमेयेति । निर्विकल्पकप्रत्यक्षवादिनामपि सादृश्यप्रमेयाभावादुपमानस्य प्रमाणता नाभिप्रेता । अतस्तेषु स्पर्धमानेषु कयमुपमानं प्रमाणम् । अयं च तेषामभिप्रायः—सादृश्यं हि न तावदाश्रयेभ्यो भिन्नमनुपलम्भात् । अमेदे चाश्रयात् तन्मात्रापातात् । कथं चाश्रयेषु वर्तते । न तावत् कात्स्न्येन भेदग्रसञ्ज्ञात्, न ह्येकमत्र कात्स्न्येन वृत्तमन्यत्रापि तथैव वर्तत इति साम्प्रतम् । न च भागशः, तदभावात् । किमेदं सादृश्यं न तावद् द्रव्यगुणकर्मणामन्यतमम्, पदार्थपण्डितैस्तेष्वनुपसंख्यातत्वात् । न हि नवसु द्रव्येषु चतुर्विंशत्यां गुणेषु पञ्चसु वा कर्मेषु सादृश्यमन्तर्गतं पश्यामः । न च सामान्यमेव सादृश्यं, तद्धि तद्वस्तुद्वौ कर्णं, तद्वस्तुद्विवेचं च सादृश्यं, तत्सादृश्यं च गोत्वादावपि तस्मात्प्र-

वृक्षस्तिष्ठति शाखास्तु ता वा तत्रेति तस्य ताः ।

देशेऽग्निमिति धूमस्य कर्तृत्वं भवन्नं प्रति ॥ ७० ॥

कार्यकारणभावादौ क्रिया सर्वत्र विद्यते ।

न चानवगताकारस्सम्बन्धोऽस्तीति गम्यते ॥ ७१ ॥

न चास्त्यसति सम्बन्धे पृथीतत्पुरुषोऽपि वा ।

तस्मान्न पक्षधर्मोऽयमिति शक्या निरूपणा ॥ ७२ ॥

निवृत्तेऽन्यत्र सम्बन्धे येऽपि तद्विषयात्मना ।

वदेयुः पक्षधर्मत्वं शब्दस्यानुपलब्धिवत् ॥ ७३ ॥

एवमवयवावयविसम्बन्धोऽपि क्रियागर्भ इत्याह — वृक्ष इति । वृक्षोऽवयवा ह्यवयवेषु तिष्ठतीति प्रतीतिः । कदाचित्त्ववयवा एव शाखादयस्तस्मिन्निति प्रतीतिः । तदेवं स्थितिक्रियाकर्तृभावनिवन्वनोऽवयवावयविसम्बन्ध इति । एव संयोगोऽपि क्रियागर्भ एवेत्याह — देश इति । अग्निमद्देशे भवने कर्ता भवन् धूमोऽग्नमतो देशस्य संयोगी भवतीति ॥

एवं कार्यकारणभावादयोऽपि सम्बन्धाः क्रियाकारकसम्बन्धपूर्वका इत्याह — कार्येति । किञ्च हि सुराया बीजं सुरात्मके परिणामे कर्तृभवत्सुरायाः कारणमित्युच्यते । तथा समूहसमूहिसम्बन्धोऽपि । सेनाकार्यं प्रतिपक्षजयमंशेन कुर्वन् हस्ती सेनायास्सम्बन्धितयोन्यत इति । शब्दार्थयोस्तु न कश्चिदेवमाकारस्सम्बन्धस्यावगम्यते । न चानिरूपिताकारस्सम्बन्धोऽस्तीति शक्यते वक्तुमित्याह — न चेति ॥

न च सम्बन्धमन्तरेण पक्षस्य धर्म इति विग्रहगता पृथी पक्षधर्म इति च तत्पुरुषसमासो वा घटत इत्याह — न चास्तीति । वृत्तिविग्रहावपि नोपपन्नाविति । उपसंहरति — तस्मादिति ॥ ७२ ॥

अन्ये तु शब्दोऽर्थविषय इत्येवं तद्धर्मतामाहुः । यथानुपलब्धिरभावे प्रमेय इति वक्ष्यते । तदेतदुपन्यस्यति — निवृत्त इति ॥ ७३ ॥

सादृश्यस्यापि वस्तुत्वं न शक्यमपवाधितुम् ।

भूयोवयवसामान्ययोगो जात्यन्तरस्य तत् ॥ १८ ॥

बाहुल्ये तदबोधेऽपि तदपेक्षा दृष्टा । तथेदं गवि गवयसादृश्यमिति न तदपेक्षाहेतुरुपक्रम्यत इति । अपि चापेक्षता नाम गौः, दूराद् गामुप-
लब्धवतोऽविदितावयवसामान्यविभागस्यापि गोसदृशगवयज्ञानं भवेत् ।
अवयवसामान्यान्यपि तदबोधेऽप्यपेक्ष्यन्त इति चेत् । वक्तव्योऽपेक्षार्थः ।
यदि मतम्, अभिव्यञ्जकानि तस्यावयवसामान्यानीति, तानि तर्हि गवय-
वर्तीनि तस्याभिव्यञ्जकानि, सन्ति च तानि गवेः (१ वि) इति किं गोमत-
तद्देदनेन, अतो गव्यवगतेऽनवगतेषु चावयवसामान्येषु गोसादृश्यज्ञानं
ध्यायेत् । जात्योर्हि तत्सादृश्यम्, अवगते च ते इति किमन्यदपेक्ष्यते ।
यच्चेदमवयवसामान्यानां बाहुल्ये सदृशत्वम्, इदं च न स्यादर्थान्तरत्वे
सादृश्यस्य सर्वत्र तावत्वात् । स्यान्मतम् व्यञ्जकानि तानि तस्य ।
भवति चाभिव्यञ्जकप्रकर्षेऽभिव्यङ्ग्यशुद्धिप्रकर्षः । यथा घटादौ तद्वदि-
हापि भविष्यतीति । तन्न । न हि बुद्धिमात्रमत्र प्रकृष्यते । अपि तर्हि
यत्स्वेव सातिशयमुपालभामहे । अत एव मुख्यापचारे सदृशोपादित्तया
सुसदृश प्रतिनिधीयते । न मन्दसदृशमित्येतदपि यत्किञ्चित् । अतः
कल्पनामात्रकल्पित द्विचन्द्रालातचक्रादिवद् भ्रान्तिकारण सादृश्यं न
प्रामाणिकमिति । प्रमेयाभावादपि नोपमानाङ्गमन्यद् वा सादृश्ये प्रमाणमि-
त्याशेष इति ॥ १७ ॥

अत्र समाधिमाह — सादृश्यस्येति । अयमभिप्रायः — नेदं
कल्पनामात्रकल्पित, मिथ्यात्वहेतुद्वयासम्भवात् । द्विचन्द्रादिप्रत्यया हि
कृतमिहोपादुत्पन्ना कालादिभेदेषु बाध्यन्ते । सादृश्यं तु जात्यादिव-
दुपाधितबुद्धिवेद्य कथमन्यथा भविष्यति । यथा चासाधारणप्रत्यक्षवादिनां
तत्सत्यमेव सादृश्यमपीति किमपहन्यते । तदिदमवगतमसंशयितमभा-
षितं च देशान्तरादिष्वपित्यास्ति तावत् सादृश्यं, प्रमाणबलेन यथा तदुप-
पद्यते तथा कल्पनीयम् । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम किञ्चिदस्तीति ॥

तत्र यत्तावदुक्तं किमस्य स्वरूपमिति । तत्रोत्तरमाह — भूयोव-
यवेति । अस्यार्थः — भूयोभिरवयवसामान्यैर्षो जात्यन्तरस्य योषः

- १ न च स्वरूपमात्रेण धूमादेः पक्षधर्मता ।
 न चापि पूर्वसम्बन्धमपेक्ष्यैषा प्रसज्यते ॥ ७९ ॥
 धूमवानयमित्येवमपूर्वस्यापि जायते ।
 पक्षधर्ममतिस्तेन भिद्येतोत्तरलक्षणात् ॥ ८० ॥
 न त्वत्र पूर्वसम्बन्धादधिका पक्षधर्मता ।
 न चार्थप्रत्ययात् पूर्वमित्यनङ्गमियं भवेत् ॥ ८१ ॥
 न च धर्मी गृहीतोऽत्र येन तद्धर्मता भवेत् ।
 पर्वतादिर्यथा देशः प्राग्धर्मत्वावधारणात् ॥ ८२ ॥
 यश्चात्र कथ्यते धर्मी प्रमेयोऽस्य स एव नः ।
 न चानवधृते तस्मिन् तद्धर्मत्वावधारणात् ॥ ८३ ॥

स्वरूपमात्रविज्ञानं तु न धूमादौ पक्षधर्मताया हेतुः, अपि तु धर्मि-
 सम्बन्धः । न चासावस्तीत्यभिप्रायेणाह — नचेति । नन्वनाप्यर्थेन ध-
 र्मिणा प्रथमं व्युत्पत्तिकाले सम्बन्धोऽगम एव, आह — न चापीति ॥ ७९ ॥

पूर्वसम्बन्धनिरपेक्ष एवायमव्युत्पन्नसम्बन्धस्यापि पक्षधर्मसम्बन्धो
 भासते, न चात्र तथेत्याह — धूमवानिति मतिरन्तेन । यत्
 एव, तन्निरपेक्षोऽयं पक्षधर्मसम्बन्धः, अत एव तदुत्तरस्मात्
 सपक्षसत्त्वलक्षणाद् भिद्यते, अन्यथा तदभेद एव स्यादित्याह —
 तेनेति । त्रीणि हेतोरलक्षणानि पक्षधर्मता सपक्षे सत्ता विपक्षाद् व्यावृत्तिः ।
 तत्रैव च पक्षधर्मताया उत्तरं सपक्षसम्बन्धमुत्तरलक्षणमपदिशतीति ॥ ८० ॥

शब्दे स्वेव नास्तीत्याह — न ज्ञानेति । पूर्वसम्बन्धापेक्षया चेयमव-
 ष्यमानार्थप्रतीत्युत्तरकालमवगम्यते । अतो न तदङ्गमित्याह — नचेति ॥

इतश्च न 'पक्षधर्मतेत्याह — न च धर्मीति । अर्थादन्व-
 स्तावद् धर्मी न प्रमीयत इति भावः ॥ ८१ ॥

यस्त्वसावर्थो धर्मितया कल्पनीयः, यद्धर्मतयावगतशब्दः पक्ष-

सदृशावयवत्वं तु यत्र पद्मदलाक्षिवत् ।

तत् स्वावयवसामान्यभूम्ना तेषां भविष्यति ॥१९॥

एवं जातिगुणद्रव्यक्रियाशक्तिस्वधर्मतः ।

तु तानि सादृश्यम्, समवायात्मा च नाप्रतिसिद्धे जात्यन्तरेऽभिव्यक्तो भवतीति युक्तैव तदपेक्षा । न च यदर्थांतरापेक्षप्रतिभास तदवस्तु भवति । न हि देवदत्तस्य पितृत्व पुत्रापेक्षया प्रतीयत इति, तदवस्तु । अत आये शिक्षाण्येवञ्जातीयकानि न चालयितुं शक्यन्ते । अत एवावयवसामान्य-
प्रचयाप्रचययोस्तु सदृशादिवोधोपपत्तिः । अतः सिद्धं जातिव्यक्त्यन्तरा-
वच्छिन्नानि गुणावयवादिसामान्यानि सादृश्यमिति ॥ १८ ॥

ननु पद्मदलाक्षीयमङ्गनेति पद्मावयवेन दलेनाङ्गनायाश्चक्षुरूपमीयते,
यदि चावयवसामान्य सादृश्यं, न तदिह सम्भवति, स्वयमेवानयवत्वात्,
न हि चक्षुषश्चक्षुरावयवान्तरमस्ति । अत आह — सदृशेति । ना-
वश्य महावयविनो योऽवयवस्तत्सामान्य सादृश्यम् । अवयवसामा-
न्यानि तु सादृश्यमित्युक्तम् । तच्चावयवानामपि चक्षुरादीनां स्वावयवसामा-
न्यभूम्ना सम्भवत्येवेति युक्तोऽङ्गनादीनां सदृशावयवबोध इत्याह ॥ १९ ॥

अस्तु तावदवयवेष्वेवावयवसामान्ययोगात् सादृश्यम्, विनापि
तु तानि तत्र तत्र सदृशबोधो दृष्टः । स कथमुपपद्यते अत आह —
एवमिति । नेदमवयवसामान्यग्रहणं तन्त्रम् । यदेव तु किञ्चिद् गुणा-
दिसामान्य सदृशधियमुपजनयति तदेव सादृश्यमतो नात्रैकरूप्यमेव ।
विचित्रता तु सादृश्यस्य यथादर्शनमङ्गीकर्तव्यम् । तद् यथा — जाति-
सादृश्यम् 'अग्निर्वै ब्राह्मण' इति, अग्निसदृश इत्यर्थः । किमनयोस्ता-
दृश्यम्, एकस्माद् ब्रह्मणो मुखाज्जातिरूपचिरित्यर्थः । इदं च तत्सिद्धि-
सूत्रे वक्ष्यते । कुतः पुनरनयोस्तगानाभिजननत्वमवगम्यते । श्रुते ।
एष आह — 'प्रजापतिर्मुखतश्चिबूत उन्दमा निरगिमीत अग्निं देवतानां'
ब्राह्मणं मनुष्याणामिति । लोके च समानाभिजननयोर्दर्शयितव्यम् । गुण-
सामान्यं तु विनादौ सुप्रकाशमेव लोके, वेदे च 'आदित्यो यूष' इति ।

पदं प्रयुज्यमानं हि चतुर्थार्थे प्रयुज्यते ।
 प्रत्यक्षे च परोक्षे च ज्ञातेऽज्ञातेऽपि वा पुरा ॥ १०० ॥
 तत्र यत्पूर्वविज्ञाते प्रत्यक्षे च प्रयुज्यते ।
 प्रमिते च प्रयुक्तत्वादनुवादोऽधिकाद् विना ॥
 अदृष्टपूर्वे त्वज्ञानं सम्बन्धप्रत्ययोऽपि वा ।
 सम्बन्धो न च तस्यार्थो योऽर्थः स त्वक्षगोचरः ॥
 परोक्षेऽननुभूते च नाभिधेये मतिर्भवेत् ।
 परोक्षश्चानुभूतश्च यस्तत्र स्मृतिरिष्यते ॥ १०३ ॥
 प्रमिते च प्रवृत्तत्वात् स्मृतेर्नास्ति प्रमाणता ।
 परिच्छेदफलत्वान्नि प्रामाण्यमुपजायते ॥ १०४ ॥

यथा न प्रमाण तथा दर्शयति — पदमिति । तानेव चतुरः प्र-
 कारानाह — प्रत्यक्ष इति ॥ १०० ॥

एष्वर्थेषु प्रयुक्तस्य यथा न प्रामाण्यं तथाह — तत्रेति ॥ १०१ ॥
 अदृष्टपूर्वे तु सम्प्रति प्रत्यक्षेऽनुत्पत्तिलक्षणमेवाप्रामाण्यमित्याह —
 अदृष्टपूर्वं इति । सम्बन्धज्ञानमेव वा तदा जायत इत्याह — सम्ब-
 न्धेति । न च सम्बन्ध एव पदस्य प्रमेय इति वाच्यम्, तस्यार्थापत्ति-
 प्रमेयत्वादित्याभिप्रायेणाह — सम्बन्ध इति । तदर्थस्तु प्रत्यक्षादवगत-
 इत्याह — योऽर्थ इति ॥ १०२ ॥

अननुभूतपूर्वे परोक्षे च ज्ञानानुत्पत्तिरेवेत्याह — परोक्ष इति ।
 अनुभूते तु परोक्षे स्मृतिरित्याह — परोक्ष इति ॥ १०३ ॥

ननु स्मृतिमेव जनयत् प्रमाणं गविष्यत्यत आह — प्रमित इति ।
 प्रमितविषया हि स्मृतिः, सन्निकृष्टार्थगोचर च प्रमाणमिति स्थितिरिति ।
 कथं पुनः प्रमितविषयं न प्रमाणमत आह — परिच्छेदेति । परिच्छेद-
 फलं हि प्रमाणम् । न च स्मृत्या किञ्चित् परिच्छिद्यते, पूर्वविज्ञानमात्रो-
 पर्यापकत्वादिति ॥ १०४ ॥

यमयोः कथमेतच्चेद् दृष्टत्वात् किमिहोच्यते । ।

क्वचिद्धि भूयसामेतत् क्वचिदल्पीयसामपि ॥ २२ ॥

नैतावता विशेषेण वस्तुत्वं तस्य हीयते ।

सामान्यान्यपि चैतानि नाशीन्याश्रयनाशतः ॥ २३ ॥

अनन्ताश्रययोगाच्च न नाशोऽन्यत्र विद्यते ।

तेन सर्वं न सामान्यं नित्यत्वेन प्रकल्प्यते ॥ २४ ॥

अत्र चोदयति — यमयोरिति । जात्यन्तरस्येति यावच्छ्रुत
ग्राहिणः परिचोदनमिदम् — यदि जात्यन्तरस्य भूयोऽवयवसामान्ययोगतः
सादृश्यं कथं यमयोर्व्यक्तिसादृश्यमिति । इतरस्तु — प्रदर्शनमात्रं जात्य-
न्तरस्येति केयमत्रैवास्था, तदयमर्थो वराक इत्यपहसति — दृष्टत्वा-
दिति । यत्रैव सादृश्यं दृश्यते जातौ व्यक्तौ वा, तत्रैव तदाश्रयणीयम् ।
किमेकत्रैवास्था वचनासीति । स्यादतत् । एकस्वभावा हि भावा जात्या-
दयः । तदिदं सादृश्यमपि तत्रैव युक्तम् । यदि तावदल्पवृत्तिस्वभावं
व्यक्तयोरेव युक्तम्, अथ बहुवृत्तिस्वभावं ततो जात्योरेव । अर्धवैशेष्यं त्ववस्तु-
तामापादयतीति, अत आह — क्वचिद्धि । प्रतीत्यविसर्वादादुभयोप-
चरिति भावः ॥ २२ ॥

ननु सामान्यानि सादृश्यं, तानि च व्यक्तीनांशेन नश्येयुः ।
अतो नित्यं सामान्यमिति मिद्धान्तहानिरत आह — सामान्यानीति ।
एतानि तावन्नाशीनि भवन्तु, सामान्यान्तराणि गोत्वादीनि नित्यान्येवेति
न कश्चिद्विरोध इति ॥ २३ ॥

क. पुनस्सामान्यान्तरेषु विशेषः, अत आह — अनन्तेति । अन-
न्तो हि गोत्वादीनामाश्रयः । तदेकस्य नाशेऽप्याश्रयान्तो प्रत्यभिज्ञाना-
न्वैकान्तिको नाश इति । नित्यज्ञानान्यवादोऽपि न नस्सर्वत्रिक इत्याह -
तनेति ॥ २४ ॥

वाक्यार्थे तु पदार्थेभ्यः सम्बन्धानुभवाद्भेदे ।

बुद्धिरुत्पद्यते तेन भिन्नासावक्षबुद्धिवत् ॥ १०९ ॥

वाक्याधिकरणे चास्य हेतोः सिद्धिर्भविष्यति ।

सर्वेषां च परोक्तानां वाक्याद् बुद्ध्यावसिद्धता ॥ ११० ॥

आह वाक्यार्थज्ञानस्यैव कथमनुमानत्वं, तदप्यालोचितानु-
गमनमनुमानमेवात आह — वाक्यार्थ इति । अगृहीतसम्बन्धा एव
पदार्थाः वाक्यार्थे गमयन्ति । अतो न वाक्यार्थज्ञानमनुमानम् । एवञ्च
दर्शयितव्यं वाक्यार्थबुद्धिरनुमानाद् भिन्ना सम्बन्धानुभवाद्भेदे जायमान-
त्वाद् अक्षबुद्धिवदिति ॥ १०९ ॥

कथं पुनरप्रतिषद्धमर्थान्तरस्य, प्रतिपादकम्, एवं द्युतिप्रसङ्गः ।
अतोसिद्धो हेतुरत आह — वाक्येति । ये च परैः पदार्थबुद्धेस्तुमाना-
हमेदहेतव उक्ताः, ते तावद् बहवो वाक्यार्थबुद्ध्यावसिद्धा इत्याह —
सर्वेषामिति । वाक्यार्थबुद्धिर्हि न तावदन्यव्यतिरेकज्ञा । नापि सम्बन्ध-
पूर्विका । नैव प्रत्यक्षदर्शनप्रभवा । पदादवगतानां पदार्थानां तत्कारण-
त्वात् । सामान्यविषयत्वमप्यसिद्ध विशिष्टविषयत्वात् । प्रत्यक्षान्यप्रमाण-
स्वतददृष्टार्थबोधने तूपमानादीनि प्रसाध्य नैकान्तिकीकार्थे । तददृष्टार्थ-
बोधनं चानुमानाभासेरप्यनैकान्तिकम् । एवं त्रिकाण्डविषयमप्यनुमानाभासे-
नैव । एवमेव पदार्थबुद्ध्यावपि दर्शयितव्यम् । अन्यव्यतिरेकजत्वं तु
समाप्यासिद्धमेव । उक्तं हि शब्दशक्तिनिर्धारणे 'तयोर्व्यापारो न बुद्धि-
जन्मनी'ति । सम्बन्धपूर्वकत्वं तु यद्यविशेषितं तत् प्रत्यक्षैषैवानैकान्तिकम्,
तदपि हीन्द्रियार्थसम्बन्धपूर्वकमेव । अथानुमानाहसम्बन्धपूर्वकत्वं, तद-
सिद्धम्, व्याप्तिर्हि तदङ्गम् । न च पदात् पदार्थज्ञाने व्याप्तिः कारणम् ।
सामान्यविषयत्वं चाभासेनैवानैकान्तिकमेव प्रत्यक्षदर्शन(प्रभवत्व)प्रत्यक्षा-
न्यप्रमाणत्वतददृष्टार्थबोधनानि तूपमानादिभिरपीति ॥ ११० ॥

यत एवैवं वाक्यार्थबुद्धिस्सहार्थैरदृष्टेष्वपि वाक्येषु पदार्थमात्रविदो
जायते । अतोऽस्याः स्फुटतरमनुमानाद् भेदं पश्यन्तस्सौगतास्ततोऽवतीर्या-
गमस्यानुमानव्यतिरेकात् विन्यतः पदाभेदविचारणायामेव क्लिष्टाः । एवं हि

स एवेति भवेत् तत्र तद्भेदे सदृशत्वधीः ॥ २९ ॥

चित्रादौ यत्र सादृश्यं सामान्यं तत्र किं भवेत् ।

तत्रापि पृथिवीवर्णविशेषादिसमानता ॥ ३० ॥

रूपगन्धरसानां च कस्यचिद् तुल्यता क्वचित् ।

म्यवस्थितयः, अतो यत्सदृशबुद्धिमुत्पादयति । तत्सादृश्यम् । प्रधाना-
वयविना तु यत्र गोत्वादिसामान्यमेकं प्रतीयते, तत्र स एवेति प्रतिभासो-
भवति, न स इवेति । अतः प्रधानसामान्यं न सदृशबुद्धेर्हेतुरिति न
सादृश्यम् । तद्भेदे प्रधानसामान्यभेदे गोगवययोस्सादृश्यबुद्धिर्भवति,
न च तयोरितरतरसादृश्यबुद्धिः । अतो यत्र गोत्वादिसामान्यं वर्तते
न तत्र सदृशबुद्धिः । यत्र सदृशबुद्धिर्न तत्र तद्वर्तते इति तद्वर्ती-यवयव-
सामान्यान्वेव पिण्डितानि सदृशबुद्धेर्हेतुत्वात् सादृश्यमिति सिद्धम् ।
एवं च यद्विषयधनकारेण सादृश्यस्य तत्त्वान्तरत्वे कारणमुक्तं गोत्वादावपि
प्रसन्न इति, तत् प्रत्युक्तमिति ॥ २९ ॥

चित्रादाववयवसामान्याभावात् सादृश्यानुपपत्तिरिति चोदयति—
चित्रादाविति । परिहरति— तत्रापीति । पारिणामिकावयवसमवेत-
सामान्याभावेऽपि पृथिव्यशे शुक्लादयो वर्णविशेषा परिमाणश्च तैस्साद-
ृश्यमुपपादितमिति । किं पुनरिदं जातिसादृश्यं व्यक्तिसादृश्यं वा ।
नेदमुभयमपि सम्भवति, उभयमावात् । न हि चित्रादौ नरत्वादिजातय-
स्तत्त्वज्ञो वा सम्भवन्ति । स्वभावाभिहितपाण्याद्यवयवसमवायित्वाद्
व्यक्तेः, तत्समवायित्वाच्च जाते । उच्यते । व्यक्तेरेवात्र सदृशी । यद्यपि
त्रात्र नरत्व नास्ति, द्रव्यत्व त्वस्तीति तद्व्यक्तिस्सदृशतया प्रतीयते । प्रायेण
प्राकृतिसादृश्यमेव तत्रावगम्यते । शुशल्स्तु चित्रकारो व्यक्तिसादृश्य-
मुन्मीलयतीति ॥ ३० ॥

ननु पिण्डितान्येवावयवसामान्यानि सादृश्यम् । एवं गुणसामान्या-
न्पि मिलितानि सादृश्यमित्युक्तम् । चित्रादौ तु रूपमात्रमेव समानं न
गन्धादयः । अत आह— रूपेति । रूपादीनां मध्ये कस्यचिदेकस्यापि

एतस्मिन्नुपमानत्वं प्रसिद्धं शाब्दरे पुनः ।

तस्यागमावहिर्भावादन्यथैवोपवर्णितम् ॥ २ ॥

पुरुषप्रत्ययेनैव तत्रार्थः सम्प्रतीयते ।

शुद्धिरुपमानमिति प्रसिद्धम् । अतो न दोषः । दृश्यमानविशेषणमेकदेश-
दर्शनादितिवदनुपात्तमिति चेद् न । उदाहरणे उपादानात् । एवं
वाह— 'यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्येति । अस्यार्थः — दृश्यतेऽस्मि-
न्निति दर्शनं, अधिकरणे ल्युट् । गवयो दर्शनमस्येति गवयदर्शनम् ।
सादृश्यमन्यपदार्थः । एतदुक्तं भवति— गवये दृश्यमान सादृश्यमिति ।
अत्रोदाहरणानुसारेण लक्षणवाक्येऽपि दृश्यमानमेव सादृश्यमभिमतमिति
गम्यते । गोस्मरणस्येति च 'नन्दिग्रही' (पा-३-१-१३४) त्यादिना
कर्तरि ल्युः । गां स्मरतः प्रमातुः । यथा गवये दृश्यमान सादृश्यमेतत्सदृशा
गौरिति शुद्धिमुत्पादयतीति । सङ्गतिस्तु प्रसिद्धिबाहुल्यात् शब्दानन्तर-
मुपमानमिति प्रागेवोक्तम् । अत्र चोदयति — प्रसिद्धप्रमाणानुवादेनात्रा-
परीक्षा प्रतिपाद्यते । अतो यथा नैयायिकोक्तमुपमान प्रमाणमाश्रीयते,
एवं तदुक्तमेवोपमानलक्षणमाश्रयितुमुचितम् । एव हि तैत्तिरीय— 'प्रसिद्ध-
'साधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमिति । अस्यार्थः — प्रसिद्धेन गवा-
दिना साधर्म्यात् साध्यस्याप्रसिद्धस्य गवयादेः कथिदनभिज्ञं प्रति
साधनं प्रज्ञापनं यादृशो मौस्तादृशो गवय इति वाक्यं, तज्जनितं वा
'शुद्धिरुपमानमिति । तदेतत्परिहारेण लक्षणान्तरप्रणयने कारण वाच्य-
मित्यत आह— कीदृशमिति ह्येन । सत्य नैयायिकैरिदमुक्तम् । न
तु युक्तम् । अनन्तरोक्तागवावहिर्भावात् । शब्दविज्ञानाद्धीदमसन्निरूपेऽ-
र्थे विज्ञानम् । अतोऽन्यथैव शाब्दरे तन्त्रे उपमान वर्णितमिति ॥ १, २ ॥

नैयायिकागमलक्षणानुसारेणाप्यस्यागमत्वमङ्गम्यत इत्याह —
पुरुषेति । एवं हि नैयायिकानां शब्दलक्षणम् 'आलोपदेशदृश्यम्' इति ।
अत्रापि पाठपुरुषप्रत्ययेनैवापरिदृष्टे गवयादां सादृश्येन सम्प्रत्ययो भवति ।
नानासा(द्धिः)संवादात् । अत आप्तस्यैवेदं वचनमव्यभिचारीति
मत्वा तदुपलभावी निधयो जायते, तेषामप्यागम एवेति ॥ ३ ॥

१५१' सूमीमासाद्योक्तवार्तिक काशिकाटीकोपेतम् ।

सामान्यवच्च सादृश्यमेकैकत्र समाप्यते ।

प्रतियोगिन्यदृष्टेऽपि तस्मात् तदुपपद्यते ॥ ३५ ॥

तत्र 'यद्यपि गां स्मृत्वा तज्ज्ञानमुपजायते ।

सन्निधेर्गवयस्थत्वाद् भवेदिन्द्रियगोचरः ॥ ३६ ॥

तस्माद् यत् स्मर्यते तत् स्यात् सादृश्येन विशेषितम् ।

प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥ ३७ ॥

प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि सादृश्ये गवि च स्मृते ।

विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमाणता* ॥ ३८ ॥

प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे स्मर्यमाणे च पावके ।

विशिष्टविषयत्वेन नानुमानाप्रमाणता ॥ ३९ ॥

यत्र त्वसदृशादेव कल्पयित्वोपजायते ।

वृत्तिपरिचोदनायामुत्तरमाह — सामान्यवदिति । कारणमाह —
प्रतियोगीति । जात्यादिवदुपपत्तिरिति ॥ ३५ ॥

प्रत्येकं कृत्स्नसमवाये चासन्निहितेऽपि गोत्वे स्मृतिस्थे गवय-
स्यस्य सन्निहितस्य सादृश्यस्येन्द्रियगोचरता सिद्धेत्युपसंहरन्नाह — तत्रेति
॥ ३६ ॥

स्वमतेनेदानीमुपमानस्य प्रमेयं दर्शयति — तस्मादिति । यथा-
विवक्षं विशेषणविशेष्यभाव इति ॥ ३७ ॥

ननु गौ. स्मर्यते सादृश्यं च प्रत्यक्षेण गम्यत इति न प्रमेयमुप-
मानस्य पश्यामः । अत आह — प्रत्यक्षेणेति ॥ ३८ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह — प्रत्यक्षे इति ॥ ३९ ॥

का पुनरत्र व्यभिचारशङ्का, यन्निराकरणार्थं लक्षणप्रणयनम्,
अत आह — यत्र त्विति ॥ ४० ॥

* 'अन्यता लोके प्रतिदेऽनुमानता' इति पाठान्तरम् ।

प्रत्यक्षो गवयस्तावत् सादृश्यस्मृतिरत्र तु ।

ननु सादृश्ययुक्तेऽर्थे न स्मृतिर्नेन्द्रियाद् गतिः ॥ ७ ॥

पूर्ववाक्यार्थविज्ञानान्नाधिक्यं गवये यदि ।

स्मरणादविशिष्टत्वात् सङ्गतेर्न प्रमाणता ॥ ८ ॥

अथ त्वाधिकता काचित् प्रत्यक्षादिवशाद् भवेत् ।

यावद्धीन्द्रियसम्बन्धे तत्प्रत्यक्षमिति स्मृतम् ॥ ९ ॥

एतदपि दूषयति—प्रत्यक्ष इति । गवयस्तावदिन्द्रियसन्निकर्षात् । प्रत्यक्षेण प्रतीयते । गोसादृश्यमप्यतिदेशवाक्यादवगतं स्मर्यत इति नोप-
मेयमस्तीति । अत्र चोदयति — नन्विति । अयमभिप्रायः — गोसा-
दृश्यविशिष्टो एव गवयोऽवगम्यते । न च तत्प्रत्यक्षं, गौरप्रत्यक्षत्वात् ।
तद्विशिष्टो गवय उपमानस्य विषयः । न एतौ प्रत्यक्षेणावर्त्तीयते, गव-
यमात्रविषयत्वात् तस्य । न चागमादवगतः स्मर्यते, सामान्यविषयत्वा-
दागमस्य । इह चायमसाविति विशेषप्रतिमानादिति ॥ ७ ॥

एतदपि विकल्प्य दूषयति — पूर्व्वेति सार्व्वेन । इदमत्र विक-
ल्पनीयम् — अतिदेशवाक्यादवगतात् किञ्चिदविक्रमवगम्यते न वा,
यदि नेत्याह, ततः स्मरणादविशिष्टा सङ्गतिरियमप्रमाणम् । यथा यदात्
पदार्थज्ञानं प्रत्युत्पन्नकारणजत्वेनास्मरणमप्यनधिकविषयत्वादप्रमाणम्,
एवमिहाप्यतिदेशवाक्यावगतगोसादृश्यविशिष्टगवयज्ञानम् । यदि तु सा-
मान्यावगताद् विशेषावगमेऽस्ति विशेष इत्युच्यते, स तर्हि प्रत्यक्षादेव
उच्यत इति न प्रमाणान्तरावकाश इति ॥ ८ ॥

ननुक्तमसन्निहिते गवि तत्सादृश्यस्याप्रत्यक्षत्वान्न तद्विशिष्टो गवयः
प्रत्यक्षेणावगन्तुं शक्यत इति सावकाश प्रमाणान्तरमित्यत आह —
यावद्दीति । यावदिन्द्रियव्यापारानन्तरमपरोक्ष भासते तन्नः प्रत्यक्षम् ।
तथा च सादृश्यविशिष्टो गवय इति कथमप्रत्यक्षो भविष्यति । प्रति-
भाति कृत्स्नपरिसमाप्तमेव जातिवत् सादृश्यमित्यप्रत्यक्षेऽपि गवि
तत्सादृश्यविशिष्टगवयप्रत्यक्षमुपपद्यत एवेति भावः ॥ ९ ॥

गवयश्चाप्यसम्बन्धान्न गोलिङ्गत्वमृच्छति ।
 सादृश्यं न च सर्वेण पूर्वं दृष्टं तदन्वयि ॥ ४५ ॥
 एकस्मिन्नपि दृष्टेऽर्थे द्वितीयं पश्यतो वने ।
 सादृश्येन सहैवास्मिस्तदैवोत्पद्यते मतिः ॥ ४६ ॥
 शृङ्गित्वादेरथोच्येत सम्बन्धाह्लिङ्गता गवि ।
 न तेषां गवयज्ञानव्यापारं प्रत्युपक्षयात् ॥ ४७ ॥
 यदि तेभ्यः प्रतीतिः स्यान्निस्सादृश्यैव सा भवेत् ।
 न गौः शृङ्गादिसदृशी सदृशी गवयेन तु ॥ ४८ ॥
 सदृशप्रत्ययं दृष्ट्वा शृङ्गादिप्रत्ययात् परम् ।
 गवयप्रत्ययादेव गोज्ञानमुपजायते ॥ ४९ ॥

गवयोऽप्यपक्षधर्मत्वाच्च सादृश्यविशिष्टस्य गोलिङ्गमित्याह —
 गच्छत्येति । अन्वयोऽपि तस्य सादृश्यविशिष्टेन गवा नावश्य विदित-
 पूर्वं इत्याह — सादृश्यमिति । द्वेषाप्युपमानस्य प्रमेय सादृश्यविशिष्टो वा
 गौस्तद्धा गोविशिष्टम्, उभयस्यापि गवयान्वयो न दृष्टपूर्वं इति ॥ ४५ ॥

ननु युगपदुभय पश्यता सादृश्यगवययोस्सम्बन्धोऽवगतं एवात-
 आह — एकस्मिन्निति । सत्यमवगतं, न तु सर्वेणेत्युक्तमस्माभिः । यदि
 चान्वयो ज्ञानाङ्ग स्यात्, एकस्याप्यगृहीतान्वयस्य ज्ञानं न स्यादिति ॥

यदि तु शृङ्गित्वादेर्गवा सम्बन्धोऽवगतः, अतस्तद्वचये गृह्यमाणं
 गवि लिङ्गं भविष्यतीत्युच्यते । तत्र । तेषामवयवभूतानां गवयावयवविज्ञान-
 व्यापारं प्रत्युपक्षीणत्वादित्याशङ्कया सहाह — शृङ्गित्वादेरिति ॥ ४७ ॥

यदि तु गवयज्ञानं प्रत्यनुपक्षीणानि स्वरूपेणैव शृङ्गित्वादीनि लिङ्ग-
 मियन्ते, ततस्तेभ्यः पूर्वोक्तसम्बन्धानुसारेण निस्सादृश्यमेव गोस्मरणं
 स्यादित्याह — यदीति । कथं निस्सादृश्यमित्यत आह — न गौरिति
 ॥ ४८ ॥

अथ तु प्रतीतिरम इत्याह — सदृशेति । शृङ्गादिप्रत्ययात्परा-

न चास्य प्रत्यभिज्ञानं पुनरुत्पद्यते घने ।

शक्त्योरतीन्द्रियत्वेन स्मृतिरेव हि सेव्यते ॥ १४ ॥

शब्दानुविद्धबोधेऽपि प्रत्यक्षमुपपादितम् ।

तस्मात् सादृश्ययुक्तार्थः प्रमेयोऽपूर्व उच्यताम् ॥ १५ ॥

बद्विशेषणमत आह — न चेति । कारणमाह — सादृश्येति । अतिदेश-
वाक्यादेव गोसादृश्येन गवयश्चन्द्रवाच्येऽर्थेऽवधारिते व्यक्तिरूपेणानवग-
तोऽपि शब्दार्थसम्बन्धोऽवगत एव । एतद्धि तदावगतं गोसदृशं वस्तु
गवयश्चन्द्रवाच्यमिति । एतावच्च सम्बन्धस्य स्वरूपम्, अतस्तत्कं विशे-
षणार्थक्यमिति ॥ १३ ॥

ननु ज्ञातस्यापि सम्बन्धस्य प्रत्यभिज्ञाने प्रामाण्यमविहतमेवात
आह — न चेति । अत्र कारणमाह — शक्त्योरिति । वाच्यवाचक-
शक्तिनियमो हि शब्दार्थयोस्तसम्बन्धः । स चातीन्द्रियत्वाच्चेह प्रत्यभिज्ञा-
यते । पूर्वावगत एवान्यूनानतिरिक्तः स्मर्यते । किमिदानीमतीन्द्रिये नैव
प्रत्यभिज्ञानमस्ति, यद्येवमनुमानेन कथं पूर्वाश्रुतमन्यादि प्रत्यभिज्ञायते ।
आह च — 'शृद्दीतेऽपि देशदिभेदमिच्छे पुनः प्रमाप्रत्यभिज्ञानुमाना-
त्स्यात् प्रत्यक्षवदवधारितेऽपी'ति । इहापि च वक्ष्यति —

'येन नाम प्रमाणेन ग्रहणं बुद्धिकर्मणोः' ।

इति । सत्यम् । न श्रूयः परोक्षं न प्रत्यभिज्ञायत इति, यदेतदयमसौ
गोसादृश्यविशिष्टो गवय इतीन्द्रियजमपरोक्षावभासं प्रत्यभिज्ञानम् —

अस्य शब्दार्थसम्बन्धश्चक्षुर्भूतः न गोचरः ।

गोसादृश्येन विज्ञातपूर्वो गवय एव तु ॥

इति । अत एव 'न चास्ते'ति सम्बन्धस्य प्रत्यभिज्ञानविषयत्वं निराकरोति ।
गवयस्त्विह गोसादृश्येनावगत पूर्वः प्रत्यभिज्ञायत इति न किञ्चिदनुप-
पन्नमिति ॥ १४ ॥

अयोन्येत (इति प्रत्यक्ष) स्याद् व्यावर्तयितुं विशेषणोपादानम् । धृत-
शब्दोल्लिखितमिदं गवयज्ञानमतो न प्रत्यक्षस्य विषय इत्युपमानस्य मवि-
ष्यतीत्यत आह — शब्देति । शब्दानुविद्धबोधेऽपि इन्द्रियसम्बन्ध-

प्रतिनिधिरपि चैवं ब्रीहिसादृश्ययोगात्
 भवति तदपचारे यत्र नीवारजातौ ।
 तदपि फलमभीष्टं लक्षणस्योपमायाः
 प्रतिकृतिरपि गौणैर्बोध्यते यत्र चान्यैः ॥ ५३ ॥
 यदि सुसदृशमन्यल्लभ्यते तत्र मिथ्या
 भवति विसदृशत्वान्मन्दसादृश्ययुक्तम् ।

अयं भाव — प्रतिबन्धदशिनो हि प्रतिबन्धकज्ञानमनुमानम् । न चेद्
 सार्यादिवाक्यानामग्नेयादिविव्यन्तेन प्रतिबन्धोऽपगतः । न च द्रव्य-
 देवतयो । न कर्मण । अतः कथं तज्ज्ञानमनुमानमिति । प्रमाणान्तरादेवो-
 पमानान् प्राकृतविध्यन्तप्राप्तिरध्ययसातव्या । वैकृतानि हि प्रधानान्यशु-
 तविध्यन्तानि न तमन्तरेण पर्यवस्यन्ति । यत्किञ्चिद्विध्यन्तापेक्षा द्रव्य-
 देवतादिसादृश्यदर्शनोत्थापितोपमानपर्यवस्थापिताग्नेयविव्यन्तानि इतिकर्त-
 व्यतामापाद्य कृतार्थानि भवन्ति । यथेहैव तावत् सार्याग्नेययोरेकदेवता-
 त्वेन तद्विद्वदेवतानिदेशेनौपद्रव्यकतया च सादृश्यादुपमानेनाग्नेयधमा-
 स्सौर्यं उच्चीयन्ते । अयं चावयवार्थः — इयमुपमा(नुमा)नाद् भिन्नोक्ता
 अग्न्यादियुतमितिकर्तव्यताज्ञात सादृश्यमात्रात् कथं नु प्रत्याययेदित्ये-
 वमुपगुज्यते । इतरथा सार्यादिवाक्येस्सह तस्यादर्शनान्नानुमानं सम्भवती-
 त्यप्राप्तिरेव स्यात् । अग्न्यादियुतमिति । अग्न्यादिना देवतयाग्नेयादिकर्म
 लक्षयति । आग्नेयादिना कर्मणा युक्तमितिकर्तव्यतामात्रमित्युक्तं भव-
 तीति ॥ ५२ ॥

प्रयोजनान्तरमाह — प्रतिनिधिरपीति । दर्शपूर्णमासयो-
 प्रक्रान्तयोर्नीह्यपचारे यत्सदृशा नीवाराः प्रतिनिधीयन्ते, तदप्युपमानस्य
 फलमिति । इदमपरं प्रयोजनमित्याह — प्रतिकृतिरिति युक्तमन्तेन ।
 सुस्यापचारे गौणे शास्त्रार्थं आश्रयितव्ये यत्रातिगौर्णैर्जघन्यैर्द्वित्रादिसा-
 मान्यैः प्रतिकृति सादृश्यं बोध्यते, तत्र सुसदृशतामे यन्मन्दसदृश,
 मिथ्या भवति, तदप्युपमानस्य फलमिति । कथं पुनर्मन्दसदृश मिथ्या,

सहः । अवयवसामान्यानि सादृश्यमिति चेद् । न । तेष्वप्येकैकश्येन सादृश्यबुद्धेरुपजननात्* । मूयांसि सादृश्यमिति चेद् । न । मूयस्त्वप्येकत्र समाहृतेषु प्रतियोग्य(न्यतरा?)नपेक्षेण सादृश्यबुद्धेरुपजननात्* । सन्ति खलु तान्येकत्र समाहृतानि वस्तूनि, न च सादृश्यबुद्ध्या गृह्यन्ते, न ह्यनपेक्षितप्रतियोगिमेदं सदृशोऽयमिति गां जानाति । प्रतियोग्यपेक्षया सामान्यानि 'सादृश्यमिति चेत् । किमिदानीमापेक्षिकं सादृश्यम् । चादम् । यथैवमपेक्षया तदभिव्यज्यते जन्यते वा । न तावज्जन्यते द्वित्वमिवापेक्षया बुद्ध्या, सहजसिद्धत्वात् । अभिव्यञ्जकानि त्वालोकेन्द्रियादीनि सन्तीति किमन्यदपेक्षते । यदि चावयवसामान्यानि सादृश्यं, यमयोस्तु तदभावादभावप्रसङ्गः । तत्रापि तदभ्युपगमे तन्नाशे सामान्यनाशात् सिद्धान्तहानिः । चित्रादौ च पारिणामिकानामवयवानां कश्चिरभ्युत्थानाभावात् सामान्याभावे सादृश्याभावः । एवमेव गन्धादिष्वपि प्रसङ्गो दर्शयितव्यः । अवयवानां कर्णादीनामवयवान्तराभावादसादृश्यम् । अथ मतम्, सत्यं नावयवसामान्यानि सादृश्यम् । किन्तु तत्त्वान्तरमेवेदं द्रव्यजातिगुणकर्मण्यो व्यतिरिक्त गुणमेदो वा । यथाह गुरुः — 'न सामान्यं सादृश्यम् । किं तर्हि? तदेव तत्, गोत्वादेरेकत्वा'दिति । एवं चोपपन्नो भवति सदृशसम्भावनमेव तत्र विध्यर्थः श्येनचित्रोदनार्यः । श्येनव्यक्तिजात्योस्त्वभावनिर्गमितपक्षत्वग्रसमांसलोहितास्थिशिरःशृङ्गादोदरापवयवारब्धावयविसमवायित्वेनेष्टकाभिरशक्यसम्पादनत्वात् । यदि चावयवसामान्यानि सादृश्यमिष्यन्ते तवस्तेषामिहामावात् सादृश्यमपि दुस्तम्पादनमिति सोऽङ्गारम्योऽर्थः प्रतिज्ज्ञातो भवेत् 'श्येनचितं चिन्वीते'ति । एवं चानवयवेष्वपि गन्धादिषु सादृश्यमविदुपपत्त्यत इति । तत्र नैवम् । तत्त्वान्तरे हि सादृश्ये गामनपेक्ष्यापि गवयं सदृशमिति जानीयुः । तत्र हि तद्विरवशेषमेव सादृश्यं परिसमाहमिति किमन्यदपेक्ष्यते । कथमनपेक्षिते गवि तत्सादृश्यविशिष्टोऽवगम्यत इति चेत् — फस्तस्य गवा सम्पन्धः । समवाय इति चेत्, सोऽपि तर्हि गवयवत् गोसदृशतया ज्ञातव्यः । अपि च समवेत नाम तस्मादृश्यं गवयगतसादृश्यग्रहणेऽपि किमित्यपेक्ष्यते । न हि गोत्वं शान्तेये समवेतमिति

यदेव ह्यस्येदं कार्यमित्यादिना रूपेण ज्ञातसम्बन्धनियमः, तदेव स्वकारणेन विना नोपपद्यत इति शक्यमवसातुम्, धूम इवाग्निना विना । अतोऽविनाभावसम्बन्धलोत्थमेवेदं ज्ञानमिति शब्दान्तरेणोक्तम् । स्यादेतन् । दृष्टस्वलक्षणविषयमनुमानमग्न्यादिषु दृष्टम्, अदृष्टस्वलक्षणविषयार्थापत्तिश्चक्षुष्यादिषूपजायत इति । तत्र । दृष्टमदृष्ट वा ज्ञातसम्बन्धमवगम्यतेऽन्यथानुपपत्त्या, कार्यसामान्यं हि कारणसामान्येन विनानुपपद्यमान यत्तत् कल्पयति तदपि सम्बन्धज्ञानेन जायमान कथमनुमानाद् भिष्यते । अदृष्टस्वलक्षणविषयता चानुमानस्य क्रियानुमाने वर्णितैव । अतः प्रमाणान्तरमृगतृष्णिकैवेयम् । सत्यम्, यदि यद् येन विना नोपपद्यते तद् तद्वमक स्यात् । इह तु यन्नोपपद्यते तदेव गम्यम् । किमिदानीं बहिर्भावो गृहाभावेन विना नोपपद्यते । बाह्यम् । न हि गृहेऽपि भवन् देवदत्तो बहिरपि भवति, तदस्य बहिर्भावो गृहाभावदर्शनेनैवोपपद्यते । ननु भाष्यकारो दृष्टश्रुतो वेत्यादि वदन् गमकमन्यथानुपपद्यमानता दर्शयति । न गम्यस्य । अग्नयज्ञो देवानां प्रियः । दृष्टः श्रुतो वार्थोऽर्थरूपनेति हि सम्बन्धः । किमुक्तं भवति, अर्थान्तरस्य प्रमाणमिति । अन्यथा नोपपद्यत इति तर्हि केन सम्बध्यते, प्रमित्येति वदामः । अन्यथानुपपद्यमानतामापादयन्नर्थान्तरस्य गमक इति । कस्यार्थान्तरस्य । यदि बहिर्भावस्य, नाम्नानुपपत्तिं गृहाभाव आपादयति, न हि गृहाभावदर्शिनो बहिर्भावो नोपपद्यत इति बुध्यन्ते लौकिका, किन्तु चेतो बहिरस्तीति । अपि च गम्यविशेषणमन्यथानुपपत्तिमाचक्ष्णार्णमकस्य किमन्यथानुपपत्तिर्नेष्यत एव यथैव कथं ततो बहिर्भावसिद्धिः । अथ सोऽपि नोपपद्यते, ततोऽविनाभावत्वेनैव ज्ञानमिति पुनरनुमानत्वम् । किमर्थं चान्यथा नोपपद्यत इति गमकपरित्यागेनाध्रूपमाणया प्रतीत्या योज्यते ।

अथोन्यतः—अर्थान्तरस्य चैत्रसम्बन्धिनो विद्यमानत्वस्यान्यथानुपपत्तिमापादयन् गृहाभावं बहिर्भाव कल्पयतीति । भेज्यापादनं चान्यथानुपपद्यमानत्वापादनं, येन हि प्रायेण गृहे निवमर्थतो दृष्टः न गृहाभावदर्शनेनैव चैत्रस्य सद्भाव एव संशये । प्रतीतिऽपि हि वस्तुनि पूर्वप्रति-

तत् सादृश्यम् । जात्यन्तरावयवसामान्यग्रहणमुपलक्षणार्थम्, व्यक्तिसादृश्य-
मपि, यमादिषु दृष्टमेव । एवमवयवसामान्यैर्विनापि गुणकर्मादिसामान्य-
योगेनापि सादृश्यं दृष्टमेव, यथा चित्रादिषु । एतेन यदुक्तं चित्रादौ
'कथं सादृश्यमिति तत् परिहृतम् । एवमग्रावपि संस्थानपरिमाणसामान्यं
दर्शयितव्यम् । यमयोस्त्ववयवसामान्याभ्युपगमे यानुपपत्तिरुक्ता, असौ
परिहरिष्यत एव । गुणानां त्वसत्यप्यवयवसामान्येऽवयवगुणसामान्य-
मेवावयवगुणानां सादृश्यमिति दर्शयितव्यम् । कर्मणा च सौर्यादीनां द्रव्य-
देवतादिधर्मसामान्यमेव सादृश्यम्, अवयवसामान्यस्योपलक्षणार्थत्वादिति ।
तत्त्वान्तरवादिनां चेदमाश्रयपारतन्त्र्याद् गुणान्तर्गतमेवास्थेयम् । न पञ्च-
ममलौकिकत्वात् । जातिद्रव्यगुणक्रिया पदार्था इति लोकसिद्धम् ।
अतोऽस्य गुणस्य सतो गुणकर्मणोरनुपपन्न एव समवायः । अथ द्रव्य-
समवेतमेव गुणकर्मणी अपि सदृशतया बोधयति, एकार्थसमवायात् ।
यथावयवसमवेत सामान्यं गोगवयजात्योरसमवेतमपि ते सदृशतया बोध-
यति, एकार्थसमवेतसमवायादित्युच्यते । न । द्रव्यसमवाये प्रमाणा-
भावात्, अवयवसामान्यानि हि कर्मादीनि व्यक्तिमवेतानि प्रत्यक्षाणि ।
सादृश्यं तु सदृशबुद्ध्या ग्रहीतव्यम् । न च गन्धादिसदृश द्रव्यमिति
प्रत्ययोऽस्ति । अतः कथं तद्वर्तिना सादृश्येन गन्धादीनि सदृशानि भवेद्युः ।
अतोऽवयवसामान्यमेव सादृश्यमिति । नन्वेकत्रैव भूयसामवयवसामान्याना-
मुपलम्भात् सादृश्यबोधप्रसक्तिरित्युक्तम्, परिहृतमिदं जात्यन्तरस्येति वदता ।
जात्यन्तरसमवायिनां जात्यन्तरे समवायात् सादृश्यम्, न स्वरूपमात्रम्, न
च भूयस्त्वम् । एतच्चोपरिष्ठाद् विवरिष्यत एव । अतो जात्यन्तरग्रहणमपे-
क्षितव्यम् । यत्तु न तेन तज्जन्यत इति । सत्यम् । अभिव्यज्यते तु तत् ।
यथोक्तम् —

सामान्यानि च भूयासि गुणावयवकर्मणाम् ।

भिन्नप्रधानसामान्यव्यक्तं सादृश्यमुच्यते ॥

इति । यद्धि यस्योपलब्धौ निमित्तं, तत्तदभिव्यञ्जकम् । अत एकै-
कत्रापि स्वरूपमात्रेण सामान्यानि गम्यन्त एव । जात्यन्तरसमवायात्मना

प्रमाणपट्टकविज्ञातो यत्रार्थो नान्यथा भवेत् ।

अदृष्टं कल्पयेदन्यं सार्थापत्तिरुदाहृता । १ ॥

दृष्टः पञ्चभिरप्यस्माद् भेदेनोक्ता श्रुतोद्भवा ।

प्रमाणग्राहिणीत्वेन यस्मात् पूर्वविलक्षणा ॥ २ ॥

अत आह — प्रमाणेति । अन्यथा नोपपद्यत इत्यन्यथानुपपद्य-
मानतामापादयन् गमयतीति व्याचक्ष्महे । अपि तर्हि दृष्टश्रुतविशेषण-
मेवेदम् । य एव कश्चिन्प्रमाणपट्टकविज्ञातोऽर्थोऽन्यथानुपपद्यमानतया
‘ईहीत’, स एव स्वोपपादनायान्यमर्थं कल्पयति तद्विषया कल्पनाशुद्धि-
रर्थापत्तिरिति । नन्वेवमविनाभावलोत्या बुद्धिरनुमानमित्यापादितम् ।
मेवम् । न ह्यन्यथा नोपपद्यत इत्यविनाभावमाचष्टे । स ह्यनेन विना न
भवतीत्युक्ते गम्यते । किं नामानेनोच्यते, दृष्टः श्रुतः कल्पनामन्तरेण नोप-
पद्यत इति । का पुनरस्यानुपपत्तिः, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । दृष्टमपि
प्रमाणान्तरविरोधाद् यत् प्रतिहन्यते सानुपपत्तिः । दृष्टे हि गृहे चैत्रा-
भावोऽभावेन । आनुमानिकी च तस्य जीवतः कश्चित् सत्ता । सानिर्धारित-
देशविशेषतया गृहमपि व्याप्नोति । सोऽयमभावानुमानयोर्विरोधोऽनुपपत्ति-
राख्यायते । संशयोऽपि चात्र प्रमाणान्तरविप्रतिपत्तिरेवानवस्थितोभयमान-
वस्तुलक्षणः । अथवायमनध्यवसाय एव कस्मिन् बुद्धिमुपसंहर्तुं युक्ति-
विशेषादशक्नुवतः । अतो नेहान्यतरदुपादानु हातु वा शक्य प्रमाणत्वा-
विशेषात् । तदिह सङ्कटे प्रामाणिकोऽनुमानस्य विषय कल्पयति — बहि-
रस्तीति, ‘न हिंस्यादि’ति सामान्यशास्त्रस्येव विहितवर्जितां हिंसाम् । एवं
भोमयमुपपादित भवति अभावोऽनुमानं चेति । सर्वत्र चैवमेव दर्शयि-
तव्यम् । त्रैरूप्यरहितत्वं चास्या उत्तरत्र वक्ष्यामः ।

अत्र च दृष्ट इत्युच्यते, तत्र न विद्मः, किमिह चक्षुर्मा-
त्रेण दृष्टोऽभिप्रेतः, उत प्रत्यक्षमात्रदृष्टः । पूर्वस्मिन् पक्षे श्रोत्रादि-
पूर्विकार्थापत्तिने न्यात्, उत्तरस्मिन्ननुमानादिपूर्विका । अथ प्रमितमात्र-
परिग्रहार्थो दृष्टशब्दः, श्रुतो वेति तर्हि किं भेदेनोपादीयते, शब्दाव-
गतमपि हि प्रमितमेव । अथोच्यते नेदमन्तरनिवक्ष्या श्रुतग्रहणम्,
किन्तर्हि, अभिधानान्तरमेवेदमुपलब्धेर्वाचकम् । उपलब्धिमात्रपरिरक्षया

एकैकद्वित्रिसामस्त्यभेदादेतस्य चित्रता ॥ २० ॥

“न धर्मा एव सादृश्यं भूयस्ता वा तदाश्रया ।

भूयस्त्ववद्धि जात्यादि सदृशत्वेन दृश्यते ॥ २१ ॥

द्रव्यसादृश्यं 'समालङ्कारधारिणोलोके, वेदे च "लोहितोष्णीषा ऋत्विज-
प्रचरन्ती"ति । क्रियासादृश्यमव्ययनादिसामान्यालोके, वेदे च यज्ञविह-
ङ्गमयोर्निपत्यादानसामान्यात् । एवं शाब्द— "यथा वै श्वेनो निपत्या-
दत्ते, एवमयं द्विपन्तं भ्रातृष्वयं निपत्यादत्ते" इति । शक्तिसादृश्यं तु
भीमो मल्ल इति लोके, वेदे च सोमपूतीकयोः । अयगम्यते हि पूतीकानां
सोमशक्तिरर्थवादात् । तत्कायत्वेनावगमात् । कार्यस्य च कारणानुविधायि-
शक्तिर्कत्वात् । उक्तं च— "सोमस्य योऽशः परापतत् स पूतीकोऽभव-
दि"ति । स्वधर्मसादृश्यं केचित् त्रिशिलाः केचित् पञ्चशिखा इति
लोके त्रिशिखादीनामन्योन्यसादृश्यं वेदे च वसिष्ठाद्यादीनां नराशंसो
द्वितीयः प्रयाज इति । धर्मनियम एव हि तत्र सादृश्यम्, प्रकृतिविकृति-
कर्मणोश्च धर्मसामान्यमेव सादृश्यमित्युक्तमव । एते च जात्यादय एकै-
कशो द्विशिखिस्तस्मात्तद्वत्त्वमगता भवन्तस्सादृश्यस्य विचित्रतामापाद-
यन्तीति ॥ २० ॥

ननु यत्र सादृश्यं समवैति तत्सदृशबुद्ध्यगृह्यते । यदि चाव-
यवसामान्यानि सादृश्यं, तानि तर्जययवेषु समवयन्तीति तेष्वेव सदृश-
धियं जनयेयुः । अथ नेषा भूयस्ता, सा चावयवसामान्येति तान्येव
सदृशानि स्युः । कथं जात्यन्तरे सदृशबुद्धिरत आह— न धर्मा इति ।
सत्यम् । अत एव हेतोर्न धर्मावावयवसामान्यानि तदभूयस्ता वा सादृश्यं,
तेषु सादृश्यबुद्ध्यनुत्पत्तेः । यदेव हि तेषां भूयस्तया युक्तं जात्यन्तरं
गवयादि व्यक्त्यन्तरं बाघेयसौर्यादि, तदेव सदृशबुद्ध्यगृह्यते । अतो
जात्यन्तरसमवाय एव तेषां सादृश्यम् । स्वरूपतत्त्वेकैकशस्तानि सामा-
न्यानि प्रधानसामान्यवेदकत्वबुद्धिनिबन्धनमेव । पिण्डितानि तु जात्यन्तर-
समवायोपहितानि सादृश्यम्, अयं च भूयोऽवयवसामान्येत्यस्यैव प्रपञ्च
इति ॥ २१ ॥

यश्चावाभावनिवन्धनी कार्यभावाभावाविति । स्वरूपमात्रायत्ते तु कार्यभावे
तदभेदात् सदापत्तिरिति । स्वरूपमात्रमप्रतिवन्धमभेदादस्य कारणम् औप-
धादीनां तु प्रतिवन्धतेति चेत्, कः प्रतिवन्धार्थः । स्वरूपं तावदपिनष्टम् ।
तदेव प्रत्यभिजानीमः । न हि बीजस्योपरि त(नाःदा)भीते प्रदीपे किञ्चिद्
रूपापचयमुपलभामहे । न च तेनाद्भुतो जन्यते । अथ वस्त्वन्तरसन्निधौ
सामग्र्यन्तरमेव जातम्, अतः पूर्वसामग्रीकार्यं नोत्पद्यत इति चेन्नैवम् । न हि
मन्त्रादिसत्तिकर्षे पूर्वसामग्रिनाशो दृश्यते । न च तत् कार्यमुपलभ्यते ।
अथ मन्त्रादिरहितमेव कारणं कार्यस्य जनकम् । न तु तत्र तेन किञ्चित्
क्रियत इत्युच्यते । तन्न । न ह्यकिञ्चित्करस्य सन्निधिः कार्यं प्रतिवध्नाति ।
अन्यदपि हि तत्रोदासीनं सन्निहितं भवति । न च कार्यं न जायते ।
न च 'मन्त्रादिसन्निधावर्थान्तरमेव जातं पूर्वकारणनाशेनेति मतिराविरस्ति ।
सकला हि सामग्री प्रत्यभिज्ञायते । अस्ति च तत्र कारणमित्युक्तम् ।
न च मन्त्रादिप्रागभाव एव वा तद्विशिष्टा वा सामग्री जनिकेति युक्तम् ।
अभावस्य भावान्तरसिद्धौ व्यापारादर्शनात् । विहिताकरणेऽपि तत्कालेऽन्य-
प्रिया प्रत्यवायहेतुर्नो(काः)करणम् । यदाह —

स्वकाले यदह्वस्तु करोत्यन्यदचेतनः ।

प्रत्यवायोऽस्य तेनैव नामावेन स जन्यते ॥

इति । यदि तु —

'कमेणः प्रागभावश्च विहिताकरणेषु यः ।

न चानर्थकरत्वेन वस्तुत्ताद्यापनीयते' ॥

इति दर्शनात् मन्त्रादिप्रागभावः कारणमिष्यते । तथापि परस्तात्
कार्यदर्शनं नोत्पद्यत इति । मन्त्रादिप्रध्वंसोऽपि कारणमिति चेत्, स
तर्हि प्राञ्च नासीदिति प्राञ्चमन्त्रादिप्रयोगात् कार्यं न जायेत । न हि
क्षितिजलव्रीजानामन्यतमापायेऽप्यद्भुतो जायमानो दृश्यते । अपि च
सत्येव प्राच्यमन्त्रादिसन्निधाने तद्विपरीतमन्त्राद्यागमे कार्यभावमीधु-
माणा न तदभावस्य कारणमात्रमनस्थापयामः । न हि विहिताकरण-
कारणकः प्रत्यवायः सत्यपि विहितकरणे दृष्टः । भवति चात्र प्रयोगः—
पक्षदभावकारणकं तत्तद्भावे न भवति विहिताभावगान्य इव प्रत्यवायो

सामान्यस्य न वा नाशः कचिदभ्युपगम्यते ।
 सर्वस्य ह्याश्रयः कश्चिदस्ति देशान्तरादिषु ॥२५॥
 तेषां भूयस्तया चेदं सादृश्यमतिरिच्यते ।
 तानि व्यस्तानि सन्त्येवं प्रत्यक्षेऽपि कचित् कचित् ॥२६॥
 सदृशावयवत्वं तु यत्र नाम प्रतीयते ।
 तदप्यवयवानां स्यात् समानावयवान्तरैः ॥ २७ ॥
 एवं तावद् यतो नास्ति पराभेदप्रकल्पना
 ततः परं तु सामान्यं भवेत् सादृश्यवर्जितम् ॥ २८ ॥
 प्रधानानां तु सामान्यं यत्रैकं सम्प्रतीयते ।

अवयवसामान्यानामपि नात्यन्तिको नाशोऽस्तीत्याह —
 सामान्यस्येति । कारणमाह — सर्वस्येति ॥ २५ ॥

यद्यस्ति तत्रापि सादृश्यधिया भवितव्यमत आह — तेषामिति ।
 भूयस्तया तेषां सादृश्यमतिरिक्तं भवति, न त्वेकैकशो न सन्तीति । न
 केवलं सामान्यमनश्वरमिति देशान्तरादिष्व्वाश्रयसद्भावः कल्प्यते । अपि तु
 प्रत्यक्षेऽपि क्वचिदर्थे तान्युपलभ्यन्त एवेत्याह — तानीति ॥ २६ ॥

नन्वक्ष्यादीनां स्वावयवसामान्यभूम्ना सादृश्यमुक्तं, तदवयवानां तु
 कथं सादृश्यं भवितव्यमिति आह — सदृशेति । यथा महावयविनो येष-
 वयवाः स्वावयवसामान्यैस्सदृशा भवन्ति, एवं यत्र नामावयवेष्वपि सद-
 र्शावयवत्वमवगम्यते तेऽप्यवान्तरावयवसामान्यैस्सदृशा भवन्तीति न
 काश्चद् दोष इति ॥ २७ ॥

तावदेव दर्शयितव्यं यावन्निर्भागा भागा इत्याह — एयमिति ।
 ततः परं परमाणुत्वमेव केवलं सामान्यमित्याह — तत इति ॥ २८ ॥

ननु यदि सामान्यानि सादृश्यं गोस्वादीं प्रसङ्गः, तत्त्वाभेदादित्यत
 आह — प्रधानानामिति । अयमभिप्रायः — सवित्रिष्ठा हि नो वस्तु-

शब्दे बोधकसामर्थ्यात् तन्नित्यत्वप्रकल्पनम् ॥ ५ ॥

अभिधा नान्यथा सिद्ध्येदिति वाचकशक्तताम् ।

अर्थापत्त्यावगम्यैव तदनन्यगतेः पुनः ॥ ६ ॥

अर्थापत्त्यन्तरेणैव शब्दनित्यत्वनिश्चयः ।

दर्शनस्य परार्थत्वादित्यस्मिन्नभिधास्यते ॥ ७ ॥

प्रमाणाभावनिर्णीतचेन्नाभावविशेषितात् ।

गेहाच्चैत्रवह्निर्भावसिद्धिर्या त्विह दर्शिता ॥ ८ ॥

तामभावोत्थितामन्यामर्थापत्तिमुदाहरत् ।

पक्षदोषेषु चान्यासामुदाहरणविस्तरः ॥ ९ ॥

रणत्वमुपपद्यत इति शब्दसमवायी व्यापारोऽनुमीयते । स चाभिधेति प्रसिद्धम् । तत्सिद्धार्थं च शब्दे वाचकसामर्थ्यमर्थापत्त्या प्रमीयते । अभिधायकत्वे दानुमिते भवत्यनुपपत्तिः, नायमस्याभिधायक । प्रागिव सम्बन्धज्ञानाद् गृहीतसम्बन्धः प्रत्यायक इति चेद् न । तदभावात् । न ह्यस्यार्थेन सयोगादीनामन्यतमस्तम्बन्धो दृश्यते । तदस्यानुपपत्तौ शक्तिकल्पनोपपादिका भवति । अस्ति एतत्त्वमयोर्वाच्यवाचकशक्तिरूपस्तम्बन्धः । यदग्रहाजार्थोऽनगम्यत इति । एव च शक्तिकल्पनोत्तरकाळ शक्तेरपि नित्यत्वमन्तरेणानुपपत्तेरप्यपत्त्यन्तरेण शब्दस्य नित्यता प्रतीयत इति ॥ ५ ॥

एतदेव विवृणाति—अभिधेति सार्धेन । एतच्च स्वयं जैमिनिर्नैव शब्दाधिकरणेऽभिवाच्यत इत्याह— दर्शनस्येति ॥ ६, ७ ॥

अभावपूर्विका तु भाववारेण स्वयमुदाहृतेति न श्वशुदाद्वियत इत्याह— प्रमाणाभावेति सार्धेन । अदार्ढ्यः— 'यथा जीवति देवदत्ते, गृहाभादर्शनेन वह्निर्भावस्यादृष्टस्य परित्यक्त्यना' इति शाप्ये य । चैत्रस्य वह्निर्भाससिद्धिर्दर्शिता तामेव प्रकृत्योऽन्वामभापृत्तिकामर्थापत्तिं भाष्यकार उदाहरत् उदाहृतवानिति । प्रपञ्चस्त्वर्थापत्तमुदाहरणानां पक्षदोषाभिधानावसरे 'ज्ञानादिनास्तितया' मित्यादिनानुमाने वर्णित इत्याह— पक्षदोषेऽप्येति ॥ ८, ९ ॥

नावश्यं सर्वसामान्यात् सादृश्यमुपजायते ॥ ३१ ॥

पृथिव्यादिषु चैतेषां सत्तामेव स्वभावतः । १

परिणामादिभिर्व्यक्तिर्यथादृष्टवधार्यते ॥ ३२ ॥

न हि शक्त्यात्मना किञ्चिदसज्जन्म प्रपद्यते ।

धर्माणां न च नानात्वमस्ति चावान्तरस्थितिः ॥

वस्तुत्वे सति चास्यैवं सम्बन्धस्य च चक्षुषा ।

द्वयोरेकत्र वा दृष्टेः प्रत्यक्षत्वान्न वार्यते ॥ ३४ ॥

तुल्यतया सादृश्यं भवत्येव । उत्तमस्कृत् 'यथा दर्शनं तदाश्रीयत' इति । तदिह चित्रादौ वर्णसामान्यमेव । कुटुमादिगन्धविशेषाणां गन्धसामान्यं, क्षीरशर्करादौ रससामान्यं सादृश्यम् । अवश्यं सर्वगुणसामान्यसमवायो नानुसर्तव्य इति ॥ ३१ ॥

परिहारान्तरमाह — पृथिव्यादिष्विति । एष हि सत्कार्य-
वादिनो वदन्ति — नात्यन्तमसत्कर्तुं शक्यं, गगनकुसुमवत्, अतोऽसतः
कार्यत्वं निवृत्तं सत्ता गगयति । अतो नराद्यवयवसामान्यान्पि नात्यन्त-
मसन्ति जायन्ते । किन्तु सन्त्येव स्वकारणेषु पृथिव्यादिषु भूतेषु परिणा-
मादभिव्यज्यन्ते । सा च तेषां पारिणामिक्यमित्यक्तिर्यथादर्शनमेवावधार-
यितव्या । यथा च तानि पाण्यादिमत्सु देवदत्तादिषु दृश्यन्ते, एव चित्रादि-
भागेभ्यतीति तत्र किमिति नाम्युपगम्यन्ते । अतोऽवयवसामान्यान्येव
चित्रादावपि सादृश्यमिति ॥ ३२ ॥

प्राक्सत्त्वे कारणमाह — न हीति । इदं च प्रागेवोक्तमिति ।
यत्तु सादृश्यं भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्यावस्तुत्वमापादितम्, तत्रोत्तर-
माह — धर्माणामिति । सर्वधर्माणामेव जात्यादीनां न धर्मिणो नाना-
त्वम्, यथा चावान्तरस्थितिरपि धर्मधर्मिकृताम्येन । एवं सादृश्येऽपि ।
अतो नानेन तदपलपितुं शक्यते । सर्वान्नैकान्त एव प्रतीत्यविसंवादात्
समर्थनीय इति ॥ ३३ ॥

तदेवं सादृश्यस्य वस्तुत्वे सिद्धे चक्षुषा सादृश्यं सतोर्दयोर्धर्मिणो-
र्गुणपरीक्षमाणस्यैकत्र वा प्रत्यक्षत्वं सिद्धमित्याह — वस्तुत्वे इति ॥ ३४ ॥

गम्यते तु गृहं तत्र न च चैत्रः प्रतीयते ।

न चात्रादर्शनं हेतुर्यथाभावेऽभिधास्यते ॥ १३ ॥

तेन वेदमन्यदृष्टत्वादिति हेतुर्न कल्पते ।

अदर्शनादभावे च प्रमेयस्यावधारिते ॥ १४ ॥

यदिर्भावमतिर्नासौ तेनादर्शनहेतुका ।

चैत्राभावस्य हेतुत्वं गेहेऽभावश्च संस्थितः ॥ १५ ॥

पूर्वं न चागृहीतस्य धर्मिणः स्यात् प्रमेयता ।

न चात्र बाह्यदेशो वा चैत्रो वा गृह्यते पुरा ॥ १६ ॥

नदीपूरेण या वृष्टिरुपरिष्ठात् प्रतीयते ।

देशे कथमदृष्टे तु पक्षधर्मत्वसम्भवः ॥ १७ ॥

गृहमेव तु तत्र प्रत्यक्षावगतमिति तद्धर्मप्रतीतिरेवामावे भवती-
त्याह — गम्यते तु गृहमिति । न हि तत्र गृह एव चैत्रोऽनुमीयते,
अभावविरोधादित्याभिप्रायेणाह — तत्रेति । अदर्शनं हि चैत्रसम्बद्धमवग-
तमिति तल्लिङ्गं भविष्यतीत्यत आह — न चात्रेति । न च दर्शनाभावो
अद्विष्यते लिङ्गम्, एतदभावेऽभिधास्यत इति ॥ १३ ॥

अतो गृहेऽदर्शनमपि न हेतुरित्याह — तेनेति । किञ्च गृहमा-
वाप्यारणोपपत्तिगोऽदर्शने यदिर्भावमतिर्भवति, कथमसौ तद्धेतुका भवि-
ष्यतीत्यभिप्रायेणाह — अदर्शनादिति । अग्निप्राय विवृणोति —
नास्त्विति । अदर्शनावधारितस्य चैत्रभावस्यैवान्यत्रानुपयुक्तस्य हे-
तुत्वं सम्भवति । तच्चापक्षधर्मतया निराकृतमित्याह — चैत्राभावस्येति
[॥ १४, १५ ॥

एवं तावत् पक्षधर्मता निराकृता पक्षोऽप्यत्रानुमानात् पूर्वं नोप-
क्ष्यत इत्याह — पूर्वं नचेति ॥ १६ ॥

सादृश्यप्रत्ययस्तत्र तदाभासत्वकल्पना ॥ ४० ॥
 बाधकप्रत्ययाच्चैषा सादृश्याभासता मता ।
 यथा पलालकूटस्य सादृश्यं कुञ्जरादिना ॥ ४१ ॥
 समीपस्थो विजानाति सादृश्यं नेति तत्र हि ।
 न बाध्यते समीपादौ यत्तु सादृश्यमेव तत् ॥ ४२ ॥
 न चैतस्यानुमानत्वं पक्षधर्माद्यसम्भवात् ।
 प्राक् प्रमेयस्य सादृश्यं न धर्मत्वेन गृह्यते ॥ ४३ ॥
 गवये गृह्यमाणं च न गवामनुमापकम् ।
 प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वाद् गोगतस्य न लिङ्गता ॥ ४४ ॥

आभासेतरविवेके कारणमाह — बाधकोति । अनोदाहरणमाह —
 यथेति ॥ ४१ ॥

कथं पुनस्तदाभासत्वमत आह — समीपस्थ इति । बाधकं हि
 तत्र ज्ञानमुत्पद्यत इति भावः । नेति प्रत्ययाभावे तु परमार्थसादृश्यमित्याह —
 न बाध्यत इति ॥ ४२ ॥

सर्वमेवालोचितानुगमनमनुमानमिति मन्यमाना येऽस्यानुमानान्त-
 र्भावमिच्छन्ति तान् प्रत्याह — न चेति । पक्षधर्माद्यसम्भवमेव दर्श-
 यति — प्रागिति । धर्मादिर्हि प्रमेयस्य पर्वतादेर्धर्मितयानुमानो पक्षः प्राग-
 यगतः पक्षधर्मो भवति । इह च गोः प्रमेयः । न चोपमानोत्पत्तेः प्राक्
 तद्धर्मतया सादृश्यं गृह्यते । अतन्मात्रस्य पक्षधर्मः । गवयशृङ्गित्वादीनां तु
 पक्षधर्मतोपरिष्ठाज्जिराकरिष्यत इति ॥ ४३ ॥

गवयगतमपि सादृश्यमप्यनुमानात् सादृश्यनिर्दिशना गवामनुमा-
 पकमित्याह — न गवय इति । गोगतः च प्रतिज्ञार्थैकदेशात् तत्र निद्रमि-
 त्याह — प्रतिज्ञार्थेति ॥ ४४ ॥

विद्यमानत्वसंसृष्टगृहाभावधियानया ।

गेहादुत्कालितश्चैत्रो विद्यते वहिरेव हि ॥ २२ ॥

गेहाभावत्वमात्रं यत् स्वतन्त्रं तु प्रतीयते ।

न तावता वहिर्भावश्चैत्रस्यैवावधार्यते ॥ २३ ॥

सिद्धे सद्भावविज्ञाने गेहाभावधियाऽत्र तु ।

गेहादुत्कालिता सत्ता वहिरेवावतिष्ठते ॥ २४ ॥

तेनास्य निरपेक्षस्य व्यभिचारो मृतादिना ।

यस्य त्वव्यभिचारित्वं न ततोऽन्यत् प्रतीयते ॥

कथं च विद्यमानत्वविशिष्टो गृहाभावो वहिर्भावः साधयति कथं च शुद्धो नेत्युभयत्र कारणमाह — विद्यमानत्वेति द्वयेन । विद्यमानत्वविशेषणविशिष्टगृहाभावाशुद्धौ हि यावद् विद्यमानत्वस्य विषयो नावस्थाप्यते तावदभावः प्रत्येतुमेव न जनयते, तद् यदा भावप्रतिपक्षेणाभावेन गृहमवरुद्धं तदा तत्र तावच्चैत्रस्य भावो भवितुं न प्रभवतीत्याश्रयापेक्षया पारिशेष्याद् वहिरेव भवतीति । शुद्धाभावप्रतीतौ त्वाश्रयापेक्षैव नास्तीति किं वहिर्भावकल्पनयेति ॥ २२, २३ ॥

ननु च निश्चितसद्भावस्य चैत्रस्य गृहाभावो वहिर्भावमन्तर्भाव्यं सिध्येत् । सन्दिग्धसद्भावस्य त्वनपेक्षितवह्निर्भाव एव तं गमयिष्यतीत्यत आह — म्निद्व इति । यदि चैत्रसद्भावे सन्देहः, न तर्हि तद्वह्निर्भावावगतिः प्रसिध्येत् । असन्दिग्ध एव तु सद्भावविज्ञानेऽभावेन गेहादुत्कालिता — उत्सारिता तत्सत्ता वहिर्भवति नियमेन, इतरथा तत्रापि सन्देह एव भवेत् । एतेन गृहाभावापादितसन्देहः विद्यमानत्वमेव वहिर्भावकल्पयतीति यैरुक्तं तन्निराकृतमिति वेदितव्यम् । इदं च प्रागेवोक्तमस्माभिरिति ॥ २४ ॥

अतः सिद्धं जीवननिर्गम्यमात्रस्य व्यभिचारः अव्यभिचारिण्य प्रमेयानुप्रवेशद्वारणं समर्थमिति धूमादिवलक्षण्यात् लिप्तत्वमित्याह — तेनेति ॥ २५ ॥

सदृशावयवत्वे तु तेषामेवोपमा भवेत् ।

न च शृङ्गादयो यत्र तत्र गौरनुमीयते ॥ ५० ॥

इत्थं चानुमिमानस्य भ्रान्तज्ञानं प्रसज्यते ।

नगरस्थं तु गोज्ञानं स्मरणान्नातिवर्तते ॥ ५१ ॥

भिन्नानुमानादुपमेयमुक्ता

सौर्यादिवाक्यैरसहापि दृष्टम् ।

सादृश्यतोऽन्यादियुतं कथं नु

प्रत्याययेदित्युपयुज्यते नः ॥ ५२ ॥

वर्तित सादृश्यप्रत्ययमपेक्ष्य गोसादृश्यविशिष्टगवयप्रत्ययादेव पुनस्तत्-
सादृश्यविशिष्टगोज्ञानमुपजायते, न पुन शृङ्गादिप्रत्ययमात्रादिति ॥ ४९ ॥

ननु शृङ्गादयोऽपि परस्परसदृशा एवति कथं तेषां निस्सादृश्या
प्रतीतिरुच्यते । अत आह — स्पष्टं ज्ञेयं । यदि गवयादीनां सदृशावयव-
त्वमवगम्यते, न तर्हि ते सदृशतया प्रतीयन्ते । किन्त्ववयवा एव परस्पर
सदृशतया । अतो न सादृश्यविशिष्टाग्रामितो शृङ्गित्वादीनां लिङ्गत्वम् ।
निस्सादृश्यं तु तेषां गोस्मरणमात्रं स्यादिति । अपि चानुमाने यदेकदेश-
तया धूमादिरवगम्यते प्रमथमप्यन्यादि तदेकदेशतया । इह तु शृङ्गित्वा
दयो गवयैकदेशतया प्रमाणम् । न च तदेकदेशो गौरप्यनुमीयत इत्या-
ह — न चेति ॥ ५० ॥

यदि तु कथिद् वयात्वादेवमेवानुनास्यत इति श्रूयत, त प्रत्याह —
इत्थमिति । आन्तरियममावाधरोधादिति । नगरस्थगोज्ञानमविशेषितं
सादृश्येन स्मृतिरेवेत्याह — नगरस्थमिति । निपयतारस्याद् ज्ञानेऽपि
तात्स्प्यव्यपदेशः तदधीनत्वात् तस्येति ॥ ५१ ॥

क पुनरुपमानस्य वेदार्थ उपयोग । यदि प्राकृतानां धर्माणां
विकृतौ प्रातिरूप्यते, ता । अनुमानादेव तन्निष्ठे । प्राकृतं लिङ्गं धर्मं
स्तस्यैव किञ्चिद् निवृत्ता दप तेषामनुपापकं न विप्यति । ज्ञानेनेरप्येतदेश-
भिमतमिति लक्ष्यते । यदेवमाह — “यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादिति । अत्र
हि व्यक्तमेव लिङ्गिकी धर्मप्राप्तिमपदिशति । अत आह — निश्चेति

अविनाभाविता चात्र तदैव परिकल्प्यते ।

॥ १ ॥ न प्रागवधृतेत्येवमन्यथैषा न कारणम् ॥ ३० ॥

गृहाभावबहिर्भावौ न च दृष्टौ नियोगतः ।

साहित्ये तु प्रमाणं च तयोरन्यन्न विद्यते ॥ ३१ ॥

अन्यथानुपपत्त्यैव ह्येकेनान्यत् प्रतीयते ।

तथा न कल्प्यते तच्चेत् साहित्यं न प्रतीयते ॥

र्यते । ताद्रूप्येणैव प्रतिभानात् । विलक्षणानि हि प्रमाणानि विलक्षण-
सामग्रीकाणि । अत एव परस्परतो भिद्यन्ते । अप्रामाण्यकारणानि च
संशयविपर्ययावज्ञान या, तच्चार्थापत्तावपि नास्तीति कथमप्रमाणता । कथ-
मज्ञातसम्बन्धात् प्रतीति प्रमाणमिति चेत् । न सम्बन्धः प्रामाण्ये कारणम्,
अपि तु बाधविरहः । स चेद्वाप्यविशिष्ट इति न कश्चिद् दोषोऽर्थापत्ता-
वस्माक प्रतिभातीति ॥ २९ ॥

ननु गृहाभावो नान्तरेण बहिर्भावमुपपद्यते अतो नान्तरीयकः,
नान्तरीयकाच्च यदर्थान्तरज्ञान तदनुमानम्, अतोऽनुमानमेवेद् बहिर्भावं
ज्ञानमत आह — अन्विनेति । अयमभिप्रायः — नान्तरीयकार्यदर्शन-
तद्विदोऽनुमानमिति केचित् पठति, तेषामपि तद्विदो नान्तरीयकताविद-
एव नान्तरीयकदर्शनमनुमानमभिप्रेतम्, न चेद् नान्तरेण बहिर्भावं
गृहाभावो भवतीति प्रागवगतम् तदैव ह्यर्थापत्त्या बहिर्भावं परिकल्प्याय-
मेन विना न भवतीत्यविनाभाविता कल्प्यते । अतस्सा स्वरूपसत्यपि
न पूर्वमवगतेति न ज्ञानोत्पत्तौ कारणमिति ॥ ३० ॥

नन्ववगतसम्बन्धस्य तदनुमान स्यादत आह — गृहाभावेति
तान्तेन । न तावन्नियमेन सर्वैरेव द्वयोस्साहित्यमवगतम्, अविदितसाहि-
त्यस्य तावत् सिद्ध प्रमाणांतरमित्यभिप्रायः । येनापि तयोस्साहित्यमवगत-
तस्यापि नागृहीतयोस्तयोस्साहित्यग्रहः सम्भवति, न च तयोरेकग्रहणेऽ-
परदर्शनमर्थापत्त्या विना सम्भवति । अन्यथानुपपत्त्यैव त्वेकेन गृहाभावेन

मतिरपि च तथैव द्रागिवोत्पद्यतेऽस्मि-

न्नितरविषयबोधेऽस्त्यपीतथं च बाधः ॥ ५४ ॥

इत्युपमानपरिच्छेदः ।

सुसदृशलभेऽपि ह्यल्पया मात्रया तत्सदृशमवगम्यत एव । अतोऽस्तु तत्रात्वं नामावयवसामान्यमत आह — मतिरिति । न केवलं वस्तुतस्तयोस्तुसदृशाल्पसदृशयोः (स्त्रीव ? तौत्र)मन्दत्वमतिर(पीति ? पितु) तथैव मुख्यरूपेणैव सुसदृशे द्राक् शीघ्रमुत्पद्यते । इवशब्दोऽलङ्कारे । अतो मन्दसदृशस्य मात्रया सादृश्यबोधेऽप्यनुपादानलक्षणो बोधो भविष्यतीत्यस्ति हानोपादानयोरुपमानोपयोगः ॥ ५३, ५४ ॥

इत्युपाध्यायमुचरितमिश्रकृतौ काशिकाटीकायाम्
उपमानपरिच्छेदः समाप्तः ।

अथार्थापत्तिपरिच्छेदः ।

अत्र भाष्यम् । 'अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथानोपपद्यत इत्यर्थकल्पना । यथा जीवितो देवदत्तस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य परिकल्पना' इति । अस्यार्थः — अर्थापत्तिरपि न परीक्षितव्या, एवंलक्षणकत्वेनाव्यभिचारादिति । किं पुनरनेनार्थापत्तेर्लक्षणमुक्तम् । अर्थोऽन्यथानुपपद्यमानो यदर्थान्तरं कल्पयति सार्थापत्तिः । यथा जीवितो देवदत्तस्य गृहाभावो बहिर्भावेन विना नोपपद्यमानो यद् बहिर्भाव कल्पयति सार्थापत्तिरित्युक्तम् ।

यद्येवं केयमन्यथानुपपत्तिर्नाम । यदि तादृशेन विनास्य सद्भावो नोपपद्यत इति, तदिदं कार्यतः कारणानुमानमुपन्यस्त, न प्रमाणान्तरम् । अथ ज्ञातसम्बन्धस्यानुमानम्, अर्थापत्ते न सम्बन्धज्ञानमपेक्षत इत्युच्यते, तदप्युक्तम् । न ज्ञाते सम्बन्धेनेन विना नोपपद्यत इति शक्यते वक्तुम् ।

नैतयानुपलब्ध्यात्र वस्त्वभावः प्रतीयते ।

* तद्देशागमनात् सा हि दूरस्थेऽवस्ति सत्स्वपि ॥ ३७ ॥

गत्वा गत्वा तु तान् देशान् यद्यर्थो नोपलभ्यते ।

ततोऽन्यकारणाभावादसन्नित्यवगम्यते ॥ ३८ ॥

ननु चाग्न्याद्यभावेऽपि धूमादिव्यतिरेकिणाम् ।

तद्देशागमनात् स्पष्टो व्यतिरेको न सिध्यति ॥ ३९ ॥

ऽनुपलभ्यमानो नास्तीति निश्चीयते । एवमेकत्र सन् सर्वत्र नोपलभ्यत इति सर्वत्रैव नास्तीति शक्यमवगन्तुम् । न हि दर्शनवददर्शनमपि प्रयत्नमपेक्षते, दर्शनं हि कार्यं स्वकारणमर्थेन्द्रियसन्निकर्षाद्यपेक्षमाणमेकत्र सतो न सर्वत्र सम्भवति, दर्शनाभावस्तु न किञ्चिदपेक्षत इति चोदयति — नन्वेति । अत्रेत्येकदेश परामृशति । अत्र खल्वेकदेशेऽनुपलब्धितोऽविद्यमानत्वमवगम्यते । तत्र सर्वत्रापि समानमिति ॥ ३६ ॥

अत्र परिहारमाह — नैतयेति । किमिति न प्रतीयते अत आह — तद्देशेति । उपलब्धियोग्यस्य ह्यनुपलब्धिरभावं व्यवस्थापयति, दूरस्थेषु त्वयोग्यत्वादेव सत्स्वप्यनुपलब्धिरसम्भवतीति नाभावातिशय इति ॥ ३७ ॥

यदि तु सर्वप्रामनगरसरत्तिकान्तारादिदेशाः श्रुता भवेयुः, एव चैत्रस्य तेष्वभावश्शक्यावगमः, न चेद शक्यकरणमित्यभिप्रायेणाह — गत्वा गत्वैति ॥ ३८ ॥

अत्र चोदयति — ननु चेति । अयमभिप्रायः — न तावद् विपक्षादव्यावृत्तो हेतुर्गमकः, न च सर्वे विपक्षा गत्वोपलब्धौ शक्यन्ते, अतोऽवश्यमेकदेशस्यैवानुपलब्ध्या विपक्षाद् हेतोर्व्यतिरेको ग्रहीतव्यः । तद्वदिहापि भविष्यतीति । धूमादयश्च ते व्यतिरेकिणश्चेति धूमादिव्यतिरेकिणः । अग्न्याद्यभावे ये व्यतिरेकिणो धूमादयस्तेषामग्न्याद्यभावदेशागमनाद् व्यतिरेको न सिध्यतीति ॥ ३९ ॥

पन्नरूपान्तराभावावगमस्संशयमापादयति । देवदत्तस्य विद्यमानता गृह-
सम्बन्धावगतेति तदभावदर्शनाद् भवति विद्यमानत्वे संशयः — किमस्ति
चैत्रो न वेति । अयं च संशयोऽनुपपत्तिरित्याख्यायते । तामिमां विद्यमा-
नत्वस्य संशयरूपामनुपपत्तिमापादयन् गृहाभावो बहिर्भावकल्पनया संश-
यमुत्सारयंश्चैत्रस्य विद्यमानत्वमुपपादयति । तदिह गृहाभावो विद्यमान-
त्वस्यार्थान्तरस्य संशयापादनद्वारेण बहिर्भावेनानवगतसम्बन्धोऽपि तं
गमयति । विद्यमानत्वमेव वा गृहाभावापादितानुपपत्तिकं स्वोपपादनाय
बहिर्भावं कल्पयतीति द्वेवा दर्शनम् । अत एव चानुमानाद् भेदः । न
ह्यनुमाने धूमादिः कस्याचित् संशयरूपामनुपपत्तिमापादयस्तदापादितानु-
पपत्तिकं वा किञ्चिदग्न्यादिकं गमयति । किन्तु असन्दिग्धादेव धूमादग्नि-
रनुमीयते । यथा चानुमाने निश्चितरूपं लिङ्गं गमकम् । तथेह सन्दिग्ध-
मिति दर्शनबलादभ्युपगन्तव्यम् ।

तदेतदसाम्प्रतम् । तथाहि—यत्तावदुक्तं गृहाभावसंशयमापादयतीति ।
तदयुक्तम् । कथं हि तेन विद्यमानत्वे संशय आपाद्यते । गृहे चैत्रो दृष्टः
कथमिह न भवतीति चेद्, न तावदेवं सर्वे प्रतियन्ति, येनापि हि स
तत्र दृष्टः, सोऽपि तं जीवन्तं तत्रासन्तमवगम्य सहसा बहिर्भावं कल्प-
यतीति । अपि च—यदि वस्तुधर्मविसवादात् सन्देहः, न तर्हि बहिर्भाव-
कल्पनायां निमित्तं पश्यामः । यथाहि मृतजनिष्यमाणयोः गृहाभावो न
बहिर्भावं सूचयति, एव सन्दिग्धसद्भावस्यापि । यावद्धि चैत्रस्य विद्य-
मानता न निश्चीयते, न तावद् गृहाभावमात्रदर्शनेन बहिर्भावोऽवस्थाप-
यितुं शक्यते । संशयनिराकरणार्थमपि चात्र प्रमाणान्तरमर्थनीयम् । न
बहिर्भावः । निराकृते तु संशये निश्चितसद्भावो गृहाभावनदर्शनेन बहि-
रस्तीति गम्यते । अथ निश्चितसद्भावस्यैव स्थितिप्रकारे सन्देहः कथ-
मस्तीति । स तर्हि चैत्रमपश्यतोऽपि भवतीति किं गृहाभावदर्शनेन ।
न चासौ बहिर्भावकल्पनाधीजम् । अतो बहिर्भावकल्पनाप्रत्यनीकमेव
संशयापादनं, यत्तत्सिद्धये द्वास्माञ्जितम् । साधु सम्पादितम् । अतो न विग्र-
कीदृशो लक्षणार्थ इति ।

इह साहित्यमेवेदमेकस्य सहभाविनः ।

अनन्तदेशवर्तित्वाच्च तावदुपपद्यते ॥ ४३ ॥

ननु देशान्तरं शून्यं चैत्रेणैवं प्रतीयते ।

तद्देशव्यतिरिक्तत्वात्समीपस्थितदेशवत् ॥ ४४ ॥

विरुद्धाव्यभिचारित्वं तद्वदेव हि गम्यते ।

समीपदेशभिन्नत्वाच्चैत्राधिष्ठितदेशवत् ॥ ४५ ॥

पुरुषस्य तु कात्स्न्येन यदेकत्रोपलम्भनम् ।

द्वित्रादिदर्शनैर्नैव, तद् यदि धूमोऽप्यग्निं व्यभिचरेत्, अस्यापि हि द्वित्रि-
चतुरैरेव दर्शनैर्व्यभिचारो दृश्येत, न च दृश्यते । अतोऽन्यन्वितस्वभावोऽ-
यमिति निश्चीयते । यस्य त्वेवमप्यनाश्वासः । तस्य सर्वप्रमाणेष्वेवाकचिद्
व्यभिचारदर्शनादनाश्वासः स्यात् । विपक्षव्यतिरेकोऽपि चैवमर्थादेव सिद्धो
भवति । स हि प्रथममन्विच्छतो विपक्षदेशानामनन्तत्वाद् दुर्लभो भवति ।
स्वभावनियमे तु ज्ञाते स्वभावस्यान्यभिचारात् सुलभो व्यतिरेकः । न हि
स्वाभाविकमुष्णत्वमन्तरेण क्वचित् कदाचिदग्निर्मवतीति-कश्चिदाशङ्कते ।
मितदेशत्वादिति । परिमितदेशत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

एकदेशभावजगदभावयोस्तु नैवं साहित्यज्ञानं भवतीत्याहः—
इहेति । एको ह्यत्र सर्वत्राभावस्सहभाव्यनन्तदेशवर्ती, न त्वग्निधूमाकृति-
वत् परिमितदेशः, अतोऽत्र दुर्ग्रह साहित्यमिति ॥ ४३ ॥

अत्र चोदयति — नन्विति । अनुमानेन देशान्तराभावश्चैत्रेणैवं
प्रतीयते । एवं अनुमास्यते । परोक्षात्सर्वभूतयश्चैत्राभावसम्बन्धात् तदा-
प्तान्तदेशव्यतिरेकित्वात् स्थितचैत्रदेशसमीपवदिति ॥ ४४ ॥

परिहरति — विरुद्धेति । कथं हि विरुद्धाव्यभिचारित्वमत-
थाह— तद्वदिति । तद्वच्चैत्रदेशान्तरमिति । अतोऽप्युपत्यैव सर्वत्राभावो-
ज्वगन्तव्यः, नान्या गतिरस्ति ॥ ४५ ॥

तथा तु तं गृहीत्वा साहित्यग्रहणपुरस्सरं यद्यनुमानमिष्यते तदप्या-
स्तावता च सिद्धमर्थापत्तेः प्रामाण्यमित्यभिप्रायेणाह—प्ररुष-

तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञाताद् दाहाद् दहनशक्तता ।
वह्नेरनुमितात्सूर्ये यानात् तच्छक्तियोग्यता ॥ ३ ॥

हि दृष्टशब्दमुपचरन्तो लौकिका दृश्यन्ते । 'न दृष्टो न श्रुतः कश्चित् स्वयं दत्तापहारक' इति । यथा एतदेवाभिप्रेत्य टीकाकारेणोक्तं 'दृष्टः श्रुतो वे'ति लौकिकमभिधानमिति । शब्दीमुपलब्धि प्रमाणान्तरेभ्यो भेदेन लौकिका उपाददाना दृश्यन्त इत्युक्तं भवति । इदमपि नोपपन्नम् । कथं हि लक्षणग्रन्थे मुनिपुणो भाष्यकारोऽभिप्रायान्तरस्मन्तरेण श्रुतपदं प्रयुक्तं इत्युत्प्रेक्षितुमपि शक्यमिति वाच्यमुभयोर्भादानप्रयोजनमत आह — दृष्ट इति । सत्यम् । पञ्चभिरपि प्रत्यक्षादिभिर्दृष्टो दृष्टो भवति । उपलब्धिपर्याय एव दृष्टशब्द इति यावत् । तथाप्यस्माद् दृष्टाद् भेदेन यच्छ्रुतोद्भवार्थापत्तिरुपादीयते, तदस्याः प्रमाणमाहितया पूर्वस्या दृष्टार्थापत्तेर्वैलक्षण्यं दर्शयितुम् । तत्रोप-
रिष्टाद् वक्ष्यते । प्रथमार्थापत्त्यपेक्षया च पञ्चभिरित्युक्तमिति प्रमाणपदक-
पूर्विकार्थापत्त्युदाहरणावसरे ॥ २ ॥

इदानीं प्रत्यक्षपूर्विकमेव तावन्मुल्यतपोदाहरति — तत्रेति वह्ने-
रन्तेन । का पुनरिय शक्तिः । नेमतीन्द्रियेदन्तया निर्देष्टुं शक्यते । ननु
यन्मावाभावनियन्धनौ कार्यभावाभावौ इय शक्तिः, ईदृशी च प्रत्यक्ष-
वैयव । तथाहि — वह्निसंयोगानन्तर दाहो दृश्यते असति च न दृश्यत
इति तत्संयोग एव शक्तिरिति गीयते, न तत्त्वान्तरम् । स च प्रत्यक्ष इति
किमर्थापत्त्या । न । व्यभिचारात् । यथा खलु स्वरूपमात्रमग्नेर्व्यभिचरति,
एवं सयोगोऽपि । भवति हि कदाचिदौषधादिसन्निकर्षे सयुज्यते वह्निरय
च न दहतीति । तदिदार्थापत्त्या तत्त्वान्तर शक्तिरूपं कल्प्यते । कयानुप-
पत्त्या, प्रमाणान्तरविरोधेन । तथाहि — प्रत्यक्षेण दाहोऽनस्याप्यते ।
हेत्वभावेन च प्रतिक्षिप्यते । स हि कार्यभावेन विदितप्रतिबन्धनं गम-
यति । तथाहि — न स्वरूपमग्नेः कारणम्, न तत्संयोगो व्यभिचारात्, नान्यत्
किञ्चित् । न चाकस्मादेव भवतीति साम्प्रतम् । एवं हि कदाचिन्न स्यात्,
अपेक्षा हि कदाचिद् भावे निबन्धनम्, धनपेक्षं तु नित्य सदसद्भावेत् ।
अतः कार्यदर्शनादर्शनवटादयोः स्वरूपाव्यतिरिक्त निमित्तं रूपगुणवृत्तेः

॥ १ ॥ कार्यस्य ननु लिङ्गत्वं न सम्बन्धानपेक्षणात् ।

दृष्ट्वा सम्बन्धितां चैषा शक्तिर्गम्येत नान्यथा ॥ ४८ ॥

तद्दर्शने तदानीं च प्रत्यक्षादेरसम्भवात् ।

अर्थापत्तेः प्रमाणत्वं त्रैलक्षण्याद् विना भवेत् ॥ ४९ ॥

भूतोऽस्य न कश्चिदेकत्र सतोऽन्यत्र सत्त्वमुपपद्यत इत्यन्यत्राभावमन्त-
र्भाव्य कृत्स्नबोधस्समर्थ्यते, का पुनरत्रानुपपत्तिः, नात्र कृत्स्नबोधस्य केन-
चित् प्रतिघातो दृश्यते । भावानुमानेनैव केवलं तु दुर्बले प्रतिघातहेतौ
तद्व्याधेनैवार्थापत्तिरात्मानं लभते । दुर्बलं चेह भावानुमानं प्रतिहेतुविरु-
द्धत्वात् । यत्र तु तुल्यबलमुपयमेकत्रोपनिपतितं भवति, तत्रार्थान्तरक-
ल्पनयोपपत्तिरिति न किञ्चिदनुपपन्नमिति । एव तावदभावपूर्विकाया अर्था-
पत्तेरनुमानाद् भेद उक्तः, प्रत्यक्षपूर्विकाया भेदमिदानीं दर्शयितुं तत्प्रतिज्ञां
तावदाह — यत्र चेति । यत्रापि दाहादिकार्यदर्शनादन्यादेः कारणस्य
शक्तिरस्तीति कल्प्यते तत्राप्यर्थापत्तिरेव प्रथमा । यदि तु यश्चादनुमानं
भवति भवतु । भाष्योदाहृतत्वाच्चाभावपूर्विकाया एव प्रथममनुमानाद् भेदो
वर्णित इति ॥ ४६, ४७ ॥

अत्रानुमानवादिना लिङ्गमुपन्यस्यति — कार्यस्येति । एवं हि
मन्यन्ते — द्विविधमनुमानं दृष्टस्वलक्षणविषयमदृष्टस्वलक्षणविषयं च । तत्र
तावत् दृष्टस्वलक्षणविषयं धूमादिनाग्न्यनुमानम्, अदृष्टस्वलक्षणविषयं च
संयोगविभागादिभ्य इव क्रियाद्यनुमानम् । कार्यं हि कारणेन सामान्यतो
ज्ञातसम्बन्धमिति ततस्तत्प्रतीतिरनुमानभेदेमिति । एतदपि दूषयति — न
सम्बन्धेति । येन ह्येकदा घीजादङ्कुरो दृष्टः सोऽन्यदा तथाविधादेव पुन-
रनुपलभमानः स्वभावानुमानेन जनयितव्योऽनेनाङ्कुर इत्यनुभिमान एवात्रा-
शङ्कते कथमङ्कुरो न जायत इति, ततः कल्पयति — अस्ति कश्चिद्
घीजसमवायी शक्तिभेदो यद्वशात् प्राक् कार्यमासीदद्य च नास्तीति ।
तच्चेदमनपेक्षितसम्बन्धस्यैव पुरातनोदानीन्तनाङ्कुरदर्शनादर्शनविचारादेव
ज्ञानं जायमानं कथमनुमानमिति । अपि च सम्बन्धग्रहणाधीनमेव सर्वमनु-
मानं न तदगृहीतयोस्तन्मन्धनोस्तम्भवति । न चेह तयोरतीन्द्रिया शक्तिः

श्रुतार्थापत्तिरत्रैव परस्तादभिधास्यते ।

गवयोपमिताया गोस्तज्ज्ञानग्राह्यता मता ॥ ४ ॥

अभिधानप्रसिद्धार्थमर्थापत्त्यावबोधितात् ।

विहितभावेन । न चैवं मन्त्रादिभावे कार्यमिति । एवं चाकिञ्चित्करो मन्त्रादिभावो न कदाचित् कार्यं प्रतिबध्नीयात् । अतः कारणशब्देनैव प्रतिबन्धको मन्त्रः, न तदभावः कारणम् । बलवचरोपनिपातापहृतशक्तिस्तु सोऽपि न किञ्चित् प्रतिबध्नाति । न च यद् बलवद्बुद्धमात्मानं नैव विन्दति, अविरोधेऽपि तेनात्मा न लब्धव्यः । कदाचन माम्भूत् श्रौतपरिपन्थिविनियोगाभावेऽपि लैङ्गिकवित्तियोगाभाव इति । अतोऽस्ति कश्चिदतिशयः कारणानाम्, यज्ञशक्तिरोधानाम् कार्यं नारम्भन्त इति सिद्धं प्रत्यक्षावगताद् दाहाद् दहनशक्तिकल्पनम् । अनुमेयत्वं तु शक्तेरुपरिष्ठातिराकरिष्यत इति । अनुमानपूर्विकार्थापत्तिमुदाहरति अनुमितादिति । देशान्तरप्राप्त्या सूर्ये यानमनुमीयते, ततोऽर्थापत्त्या तच्छक्तिः । अत्रापि प्रमाणान्तरविरोध एवानुपपत्तिः । गमनं हि प्राणिनां विशिष्टपदादिसाधनकमवगतम् । अयं चानुमिततद्विधर्मगमनसाधनोऽपि तथैव न गन्तुमर्हतीति वितर्कः । सोऽयं शक्तिकल्पनया निवार्यते । अस्ति नाम सा काचिदस्य शक्तिः, यया मन्त्रान्तरविधर्मगमनो विपातनिपातयोस्सममुपसर्पतीति ॥ ३॥

श्रुतार्थापत्तिस्तु भिन्नविषया दृष्टार्थापत्तिभ्यो विविच्य पश्चादेवाभिधास्यत इत्याह — श्रुतेति । उपमानपूर्विकां दर्शयति — गवयेति । गवयसदृशो गौरित्युपमिते सदृशज्ञानग्राह्यशक्तिरर्थापत्त्या कल्प्यते । ईदृशी च तत्रानुपपत्तिर्भवति — कथं गवि सुसदृशज्ञानं जन्यते, यदि हि जनयेत् प्रथमदर्शनेऽपि किं न जनयेत्, सन्ति हि तदापि गवि गवयापयवसोमान्यानि, तदेवं जातमपि गव्युपमानमनुपत्त्यावसीदति । शक्तिकल्पनयोपपाद्यते । अस्तिनाम कोऽपि गौरतिशयो यः प्रतियोगिदर्शनप्रतिलब्धामिव्यक्तिर्गवयसदृशी धियमुपजनयति । यद्येवं समाने पशुत्वे गौरेव गवयसदृश इत्युपमीयते तदपि तस्य शक्तिविशेषामुपगमाद् विना नोपपद्यत इति ॥ ४ ॥

अर्थापत्तिपूर्विकामुदाहरति — अभिधानेति । शब्दादनन्तरमर्थप्रतिपत्तिं दृष्ट्वा तस्य तत्कारणत्वमवसीयते । न च व्यापारमन्तरेण का-

प्रायशश्चानया वेदे व्यवहारो व्यवस्थितः ।

सोऽवैदिकः प्रसज्येत यद्येया भिद्यते ततः ॥ ५३ ॥

वचनस्य श्रुतस्यैव सोऽप्यर्थः कैश्चिदाश्रितः ।

तदर्थोपप्लुतस्यान्यैरिष्टो वाक्यान्नरस्य तु ॥

न तावच्छ्रूयमाणस्य उचसोऽर्थोऽयमिष्यते ।

न ह्यनेकार्थता युक्ता वाक्ये वाचकता तथा ॥ ५५ ॥

पदार्थान्वयरूपेण वाक्यार्थो हि प्रतीयते ।

न रान्यादिपदार्थश्च दिवावाक्येन गम्यते ॥ ५६ ॥

न दिवादिपदार्थानां संसर्गो रात्रिभोजनम् ।

न भेदो येन तद्वाक्यं तस्य स्यात् प्रतिपादकम् ॥ ५७ ॥

आगमाभेदाभ्युपगमेऽभिप्रायमाह — प्रायश इति । फलपूर्व विध्यन्तादिसिद्धौ मूयानस्या वेदे उपयोगः, सर्वाऽनागमत्वेऽवैदिक स्यादिति ॥ ५३ ॥

आगमिकत्वेऽप्यवान्तसविप्रतिपत्तिमुपन्यस्यति — वचनस्येति ।

अत्र निष्कर्षं दर्शयति — न तावदिति । कारणमाह — न हीति । वाक्यं तावद्वाचकम् प्रागेवानेकेषामर्थानामिति ॥ ५५ ॥

यद्यवाचकं कथं वाक्यादर्थप्रतीतिरत आह — पदार्थेति । एतच्च तदमूलाधिकरणे बक्ष्यत इति । ननु रान्यादिवाक्यार्थो यदि दिवावाक्ये नानभिहितः पदार्थान्वयरूपेणैव स्वार्थवद् गमयिष्यते । अत आह — न रान्यादीति । न हि दिवावाक्ये रान्यादिपदार्थास्तन्ति, कुतस्तत्र तेषां सन्वय इति ॥ ५६ ॥

ननु दिवादिपदार्थान्वयादेव रान्यादिवाक्यार्थं प्रत्येप्यते, अत आह — न दिवादीति ॥ ५७ ॥

अभावावगताच्चैत्राद् बहिर्भावस्य सूचनम् ।

पक्षधर्माद्यनङ्गत्वाद् भिन्नैवाप्यनुमानतः ॥ १० ॥

बहिर्देशविशिष्टेऽर्थे देशे वा तद्विशेषिते ।

प्रमेये यो गृहाभावः पक्षधर्मस्त्वसौ कथम् ॥ ११ ॥

तदभावविशिष्टं तु गृहं धर्मो न कस्यचित् ।

गृहाभावविशिष्टस्तु तदासौ न प्रतीयते ॥ १२ ॥

इदानीमर्थापत्तेरनुमानाद् भेदे वेदितव्ये भाष्योक्तत्वादभावपूर्विकाया एव भेदं तावदाह — अभावेति । येयमभावप्रमाणेन गृहे नास्तीत्यनेन रूपेणावगताच्चैत्राद् बहिर्भावसूचनात्मिकार्थापत्तिः सार्पि पक्षधर्मादीनामनङ्गत्वाच्छब्दवदुपमानवदनुमानाद् भिद्यत इति ॥ १० ॥

पक्षधर्माद्यनङ्गत्वमेव दर्शयति — बहिर्देशेति । इह हि बहिर्देशविशिष्टश्चैत्रः पक्षस्तद्विशिष्टो वा बहिर्देशः । न चोभयस्यापि गृहगतोऽभावो धर्म इत्यस्य पक्षधर्मत्वं कथम्, न कथञ्चिदित्यर्थः ॥ ११ ॥

नाभावमात्रमविशेषितं चैत्रस्य बहिर्भावे लिङ्गम् । न चास्य गृहविशेषणं भवति, परतन्त्रं हि विशेषणम्, यथा नीलिमोत्पलद्रव्यस्य । एवमिहापि द्रव्यभूतं गृहमेव तत्परतन्त्रेणामावेन विशेष्यत इति सूक्तम्, व्यापकत्वाच्चाभावो गृहस्य विशेषणम्, शक्यते हि तेन चैत्राधिष्ठितकदेशध्यतिरिक्तजगद्व्यापिना गृहं व्याप्तुम् । अल्पं तु गृहं न महाविषयमभावं व्याप्तुं शक्नोति । अतो यथा व्याप्यस्य धूर्गस्यामिविशिष्टत्वमवगम्यते, अनेनापि प्रकारेण गृहमेवामावविशिष्टं बहिर्भावस्य लिङ्गमित्यापत्तिः । तच्च तदभावविशिष्टगृहं न कथञ्चिच्चैत्रबहिर्देशाभ्यां सम्बध्यते । अभावरस्य तावत् कथञ्चिदस्ति चैत्रान्वयः । चैत्राभाव इति हि न प्रतीयते । गृहं तु न कथञ्चिच्चैत्रसम्बद्धमवगम्यते इत्यपक्षधर्म इत्याह — तदभावेति । इत्थं गृहाभावो न पक्षधर्म इत्याह — गृहाभावेति । गृहीते हि पक्षे तद्वर्गपत्ययो भवति । न च चैत्रबहिर्देशो गृहेऽसत्तया गम्यते इति ॥ १२ ॥

न च सत्तानुमानेन विशेषो वानुमीयते ।

इह वाक्यविशेषस्य सत्तेन त्ववगम्यते ॥ ६३ ॥

पूर्वसिद्धः स्वतन्त्रोऽर्थः स्वतन्त्रेण विशेषितः ।

धर्मी धर्मविशिष्टोऽत्र नानुमेयः प्रतीयते ॥ ६४ ॥

अथ श्रुतस्य वाक्यस्य मीयते तद्विशिष्टता ।

ततः पक्षोऽभ्युपेतः स्यादप्रसिद्धविशेषण ॥ ६५ ॥

किञ्च लिङ्गान्तराभावादेनस्य यद्वि लिङ्गता ।

प्रतिज्ञार्थैकदेशतां पदवत् ते प्रमज्यते । ६६ ।

तद्वदेव निराकार्या उच्यन्ते धर्मधर्मिता ।

ज्ञागृहीते हि तद्वर्गो गृहीते नानुमेयता ॥ ६७ ॥

इतश्च नानुमानमित्याह — न चेति । केचिद्विद्यामान्यात्मना ज्ञातसम्बन्धे विशिष्टं किञ्चिदनुमीयते न वस्तुसत्तामात्रम् । न च विशिष्टं, अज्ञातसम्बन्धत्वात् इह तु तदुपय विपर्ययमिति ॥ ६३ ॥

यतश्चान्न वाक्यस्वरूपमेव प्रमेयमन पर्यतादिरित्य पूर्वसिद्धस्वतन्त्रोऽसम्बद्ध केनचिदग्न्यादिनेव स्वतन्त्रेण केनचिद् विशेषिती धर्मी धर्मविशिष्टा नास्तीत्याह — पूर्वसिद्ध इति ॥ ६४ ॥

अथ श्रुतमव वाक्य धर्मितयोपादायाश्रुतानाम्यविशिष्टता साध्यते ततस्तदप्रसिद्धेऽप्रसिद्धविशेषण पक्ष इत्याह — अथेति ॥ ६५ ॥

अपि च श्रुते वाक्येऽश्रुतवाक्यविशिष्टे साध्यमाने न तावत् किञ्चिद्विज्ञमुपलभ्यते, न चास्ति प्रथमनुमान भवति, तद् यदि तदेव पुनर्लिङ्गमिष्यते तत प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वम्, यथा पदे पक्षीकृतेऽर्थविशिष्टे साध्यमानेऽभिहितमित्याह — किञ्चेति ॥ ६६ ॥

धर्मधर्मिभावोऽपि दिवावाक्यत्रिवाक्यप्रत्यक्षद्वययोरिव निराकार्य इत्याह — तद्वदेवेति । यथा तत्रार्थे धर्मिष्यप्रतिज्ञे न पदं तद्वर्ग इत्युक्तम्, एवमिहापि नाप्रतिज्ञे रात्रिवाक्ये तद्वर्गतया दिवा-

वृष्टिमत्परदेशत्वं नदीपूरवतोऽत्र तु ।

देशस्य प्रतिपद्यन्ते यद्वार्थापत्तिरेव सा ॥ १८ ॥

जीवतश्च गृहाभावः पक्षधर्मोऽत्र कल्प्यते ।

तत्संवित्तिर्वहिर्भावं न चाबुद्ध्वोपजायते ॥ १९ ॥

अभिमतानपेक्षा तु धूमवत्ता प्रतीयते ।

न तद्ग्रहणवेलायामन्यधीनं हि किञ्चन ॥ २० ॥

गेहाभावस्तु यश्शुद्धो विद्यमानत्ववर्जितः ।

स मृतेष्वपि दृष्टत्वाद् बहिर्वृत्तेर्न साधकः ॥ २१ ॥

अत्र चोदयति—नदीति । अत्र ह्यप्रतिपन्न एवोपरिदेशे पक्षेऽतद्धर्मः पुरो लिङ्गं तद्वदिहापि भविष्यतीति ॥ १७ ॥

परिहरति — वृष्टिमदिति । एवं त्वनुमीयमाने लोकविरोधः । न ह्येवं लौकिका घुष्यन्ते । अत आह — यद्वेति । दृष्टस्य नदीपूरस्य कारणाभावानुपपत्त्योपरिष्ठाद् वृष्टिः कल्प्यते । इदमपि चान्वारूढेनोक्तम्, परमार्थेन तु व्याप्तिबलत्वेमिदमनुमानमेव । न चापक्षधर्मतादोषः । उपरिदेशस्य पूरसम्बद्धदेशसम्बन्धात्, असम्बद्धो हि न हेतुर्भविष्यतीति ॥ १८ ॥

इतश्च गृहाभावो न बहिर्भावे लिङ्गमित्याह — जीवतश्चेति । निश्चितरूपं हि लिङ्गमनुमाने गमकम् । इह च योज्यं जीवतो गृहाभावः स प्रमाणान्तरविरोधान्निश्चेतुमेव न शन्यते । एव हि तत्र भवति वितर्कः । जीवता हि कचिद् भवितव्यम्, कथमिह न स्यात् । एव चानध्यवसायादप्रतिष्ठितो गृहाभावोऽसिद्धत्वादलिङ्गम् । सिद्धिस्तु नानन्तर्भाव्य बहिर्भावस्य भवति, तदन्तर्भावे च परस्तात् प्रमेयाभाव इति भावः ॥ १९ ॥

अनुमाने स्वनपेक्षितप्रमेयमेव धूमादिलिङ्गस्य स्वरूपं सिद्धमवगम्यत इत्याह — अग्निमत्तेति ॥ २० ॥

यदि त्विहापि हेतोरनपेक्षत्वसिद्धयर्थं गृहाभावमात्रमविशेषितं जीवनेन हेतुरिष्यते ततो नैकान्तिक इत्याह — गेहेति ॥ २१ ॥

न तु वाक्यान्तरैणैषां विना किञ्चिन्न सिध्यति ।

न चाप्यन्यः प्रकारोऽस्ति तेन वाक्येन सङ्गतौ ॥

१ अथैतद्वाचि कल्प्येत वाक्यमन्यत् तथैव च ।

प्रसङ्गात् तत्र दूरेऽपि नासम्बन्धात् प्रमुच्यते ॥ ७२ ॥

ततश्च प्रथमादेव वरं ज्ञातुमसङ्गतात् ।

अन्वयव्यतिरेकौ च प्रतिषेधौ पदे यथा ॥ ७३ ॥

यथा वाक्यार्थं गमयन्ति, एव रात्रिवाक्यमपि किं न गमयन्ति, अत आह — सामान्येति । क्रियासामान्य कारकसामान्य वा प्रतिपन्नम-
लब्धेतिरेतरव्यतिपन्नमन्यथा न सिध्यतीति त विशेष गमयति, यथासौ
विशेष स एव तु वाक्यार्थं इत्युच्यते इति ॥ ७० ॥

न चैष प्रकारो रात्रिवाक्यप्रतिपादने सम्भवतीत्याह — न
त्विति । अन्योऽपि तद्देशकालादिसम्बन्धो न रात्रिवाक्येन दिवावा-
क्यस्य तत्पदार्थानां वास्तीत्याह — न चापीति ॥ ७१ ॥

स्यादेतत्, यद्यपि दिवावाक्यं न रात्रिवाक्यस्य वाचकम्, तथापि
कल्पयिष्याम, ततश्च तत्प्रत्येप्यत इति । तदिदमाशङ्कते तावत्—अथैत-
द्वाचीत्यन्यदन्तेन । अत्र दूषणमाह—तथैवेति । अत्र तावदेव वाक्यान्तर
कल्पनाया प्रमाणमेव नास्तीति तदनाहत्य तावदनवस्थामापादयति, यदपि
कल्पित वाक्यं तदपि न रात्रिवाक्यमवगमयितुं शक्तम् । न च तदसम्बद्ध-
मेव तस्य गमकमिति युक्तम् । पुनरपि वाक्यान्तरकल्पनाया स एव
दोषः । एवं यदेव किञ्चिद् वाक्यं कल्पयितुमिष्यते तदेव नासम्बद्ध
गमकमित्यनवस्थापात इति ॥ ७२ ॥

अथ त्वन्तिममसम्बद्धमेव गमकमिति कल्प्यते, तद् वरं प्रथम-
स्यैव तथाविधस्य गमकत्वं कल्पितुम् किं वाक्यान्तरकल्पनया । न च
तद्युक्तमित्यभिप्रायेणाह — तन्त्येति । एव तावत् पञ्चमत्वाद्यमम्भवेन
रात्रिवाक्यस्यानुमेयत्वं निरस्तम्, अन्यव्यतिरेकयोरपि पदवत् प्रतिषेधो
दर्शयितव्य इत्याह — अन्ययेति । नहि सत्येव रात्रिवाक्ये दिवावाक्य

तस्मात् प्रत्यक्षतो गेहे चैत्राभावे ह्यभावतः ।
 ज्ञाते यत् सत्त्वविज्ञानं तदेवेदं वहिः स्थितम् ॥२६॥
 पक्षधर्मात्मलाभाय वहिर्भावः प्रवेशितः ।
 तद्विशिष्टोऽनुमेयः स्यात् पक्षधर्मान्वयादिभिः ॥
 पक्षधर्मादिविज्ञानं वहिः सम्बोधतो यदि ।
 तैश्च तद्वबोधतोऽवश्यमन्योन्याश्रयता भवेत् ॥
 अन्यथानुपपत्तौ तु प्रमेयानुप्रवेशिता ।
 ताद्रूप्येणैव विज्ञानान्न दोषः प्रतिभाति नः ॥ २९ ॥

एवमनुमानाद् भेद प्रसाधितमुपसंहरति — तस्मादिति । अनु-
 मानाद् वहिर्भूतामिदं प्रमाणं स्थितमिति ॥ २६ ॥

तदेवं गृह्णामावस्य प्रमेयानुप्रवेशनसिद्धौ यदि तद्विद्वन्मन्यते ततो
 दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वमापद्यत इत्याह — पक्षेति द्वयेन ॥ २७, २८ ॥

नन्वेवमर्थापत्तावपि प्रमेयानुप्रवेशिता, कथं हि प्रमाणान्तरापादिता-
 नुपपत्तिरनवास्थितो गृह्णामावो वहिर्भावं गमयिष्यत्यत आह — अन्य-
 धेति । द्वेधा ह्यनुपपन्नम्—किञ्चिदनुपपन्नमेव यत्तु कथञ्चिदुपपादयितुं
 शक्यम्, किञ्चिच्चासति कल्पनेऽनुपपन्नम् । तत्र यदेकान्तमनुपपन्नं तदुप-
 ष्यत एव । यत्तु कल्पिते कस्मिंश्चिदुपपद्यते अन्यथा नोपपद्यते तदुपपत्ति-
 रन्यकल्पनवावसीयते । एवमेव हि सर्वलौकिकपरीक्षका बुध्यन्ते । न च
 विपर्ययो देशान्तरादिषु रष्टः । अतः प्रमाणभेदेदम् । यथा चानुमाने नि-
 श्चितरूपं लिङ्गं गमकम्, एवमिहापि केनचित्प्रमाणेनापगतं प्रमाणान्तरेणो-
 त्पातितवितर्कम् । न चात्रान्यतरत्रापि प्रमाण्ये संशयः, किन्तु निश्चित-
 प्रामाण्ययोरेव द्वयोस्समर्थनापेक्षामात्रं कथमिदमुभयमुपपद्यतामिति । षोड-
 शिन इव ग्रहणाग्रहणशास्त्रयोः । न तत्रैकपरित्यागेनेतरदुपपादयितुं शक्यते ।
 अतो यथा तत्र कथमिदमुभयमुपपद्यतामित्यपेक्षिते प्रयोगभेदेनोभयमुपपद्यते,
 एवमिहापि प्रमाणप्रतिपन्नमुभयं निश्चितसद्भावमर्थान्तरपरिकल्पनया सम-

सविकल्पकविज्ञानैशशब्दः पूर्वं प्रतीयते ।

लब्धप्रयोजने वाक्ये परं नागमिकं च नः ।

भोजने, रात्रिभोजनं नैव पीनत्वमुपपद्यते, न रात्रिवाक्येनातोऽर्थकल्पनैव युक्तेति । अपि च, यथा परैरभिधीयमानोऽपि पदार्थानुपपत्त्या गम्यमानो वाक्यार्थ आगमार्थो भवति । एवं वाक्यार्थानुपपत्तिगम्योऽप्यर्थः किं नागमेऽन्तर्भवतीत्याह — वाक्यार्थेति ॥ ७७ ॥

प्रथमपरिचोदनां तावत् परिहरति — सविकल्पकेति । सविकल्पको हि श्रुतार्थापत्तिबोधः सविकल्पकज्ञानानि च शब्दपुरस्सराणि । अतश्शब्दपर्यवसितायामर्थापत्तौ शब्दादेव सिध्यन्नर्थो नार्थापत्तेर्विषय इति । नन्वेव सर्वप्रमाणविकल्पेषु समानमिदम्, इन्द्रियलिङ्गाभ्यामपि शब्दपुरस्सस्मेवाग्निः प्रतीयते, ततस्तयोरपि शब्दपर्यवमायितैव भवेत् अतस्तत्र सृष्टिस्थ एव शब्दोऽप्रत्यायकः, तदिहापि समानम् । यथा हि कर्मेन्द्रियमर्थेनैव सन्निकृष्टमिति तमेव प्रकाशयति लिङ्गं चार्थेन सम्यग्मिति त गमयति न शब्दम्, एवमिहाप्यनुपपद्यमानोऽर्थोऽप्येवैवोपायने न शब्देन । तथा च दृष्टार्थापत्तयोऽप्यत्रापि एव । अत्र च्यते । स यमयद्धारिका वाक्यस्यानुपपत्तिः । अर्थान्तरेण चोपपत्तिः । किन्तु तद्विषयमनुपपन्न वाक्यान्तरमेवाकाङ्क्षति, यथा पद पदान्तरम् । न हि पचतीत्युक्ते ओदनप्रत्यक्षेणाकाङ्क्षा निवर्तते, किं तर्हि, ओदनमिति पदेन, एवं वाक्यमप्यनुपपद्यमानतयावगतं वाक्यान्तरमेवाकाङ्क्षति, न तु तमर्थं स्वरूपेण । अत एव निर्वापमन्त्रेऽनिदेशाद् विवृतिं गते प्राकृतदेवताया अभावात् तत्पदनिवृत्तौ तस्य स्थाने सूर्यायेति पदमूढते । छेदनमन्त्रे त्विषेन्वेत्यत्र छिनद्वाति पदमध्याह्नियते । हृदयस्याग्रऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यत्रावद्यतिपदानुपपन्नः । न चार्थ एवानुपपद्यते 'अनुपपन्नो वाक्यसमाप्तिस्सर्वेषु तुल्ययोगित्वा दिति वचनात् । अस्मत्प्रादिषु तु न शब्देन रूपेणाऽर्थोपेक्ष्यते शब्दोल्लेखेनापि गृह्यमाणः, किन्त्वर्थरूपेणैव, तमर्थं विकल्पयन् शब्दस्त्वस्तु नाम सम्भाव्यतया । यदि तु तत्र पि शब्दोऽपेक्ष्यते तिरश्चामर्थविक पो न स्यात्, स च नास्ति, दृश्यते हि तेषामपि हिताहितप्राप्ति-
कार्यः प्रयत्नः । दृषिता हि शब्दस्तथाकानि गच्छन्ति, वर्षातपाभि-

तेन सम्बन्धवेलायां सम्बन्ध्यन्यतरो ध्रुवम् ।

अर्थापत्त्यावगन्तव्यः पश्चाद(स्य ? स्त्व)नुमानता ॥

गृहद्वारि स्थितो यस्तु वहिर्भावं प्रकल्पयेत् ।

यदैकस्मिन्नयं देशे न तदान्यत्र विद्यते ॥ ३४ ॥

तदाप्यविद्यमानत्वं न सर्वत्र प्रतीयते ।

न चैकदेशे नास्तित्वाद् व्याप्तिर्हेतोर्भाविष्यति ॥ ३५ ॥

नन्वत्राविद्यमानत्वं गम्यतेऽनुपलब्धितः ।

सा चाप्रयत्नसाध्यत्वादेकस्थस्यैव सिध्यति ॥ ३६ ॥

यदिर्भावेन वा तयोरेकः प्रत्येतव्यः । एव चाकल्प्यमानेऽन्यतरस्य सम्बन्धिनोऽगृहीतत्वात् साहित्यप्रतीतिरेव न स्यात्, अतस्साहित्यार्थमर्थापत्तिरर्थनीयेति सिद्ध प्रमाणान्तरमित्यभिप्रायेणाह—प्रमाणं चेति प्रतीयतेऽन्तेन । अभिप्रायं विवृणोति — तेनेति ॥ ३१ — ३३ ॥

ननु च नावश्यमर्थापत्यैवान्यतरस्सम्बन्धी ग्रहीतव्यः, शक्यते हि गृहद्वारावस्थितेनाभावप्रत्यक्षाभ्यामुभयं विदित्वा सम्बन्धोऽनुभवितुम्, तथा विदितसम्बन्धाच्च गृहाभावाद् यदिर्भावानुमानमित्याशङ्कते तावत्—गृहद्वारीति ॥ ३४ ॥

अत्रोत्तरमाह—तदापीति । अयमभिप्रायः—सिध्यत्येवं गृहाभावाद् यदिर्भावानुमानम्, न पुनरेवमेव सर्वेषामवगतिः, अगृहीतसम्बन्धानामपि प्रतीतिभावात् । एषोऽपि च प्रकारो नैकत्र भावेन सर्वत्राभावावगमे सम्भवति, न हि जगदभावेनैकत्र भावोऽन्वितश्शक्योऽवगन्तुम् । जगदभावस्य प्रत्येतुमशक्यत्वादित्यभिप्रायः । नन्वेवं तदावगतं यदायमेकत्र भवति तदा परत्र तत्समीपे न भवतीति । एवं च विदितव्याप्तेरेकदेशभावे सर्वत्राभावानुमानं भाविष्यति । अत आह—न चेति । न ह्येकदेशनास्तितया त्रैलोक्याभावेन हेतोर्व्याप्तिरसिध्यतीति ॥ ३५ ॥

किं पुनर्जगदभावेन सम्बन्धो नावगम्यते, तस्यानवगतेरिति चेद्, नन्वनपलन्धिरभावावगमे कारणम्, यथा चैकत्र सन देवदत्ते प्रमाणम्

सम्बन्धस्य प्रमाणत्वं स्थितं किं (चे? वे)श्वराज्ञया ।

प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वं कथं वा सङ्गतेर्विन्ना ॥ ८० ॥

अस्तीन्द्रियार्थसम्बन्धस्तत्र चेन्नानपेक्षणात् ।

न हि प्रत्यक्षवेलायां सर्वेणासौ निरूप्यते ॥ ८१ ॥

येनापि तु निरूप्येत पश्चादनुभवादसौ ।

न स्यादेव प्रमाणाङ्गमसता तुल्य एव सः ॥ ८२ ॥

अप्राप्यकारिणी येषां चक्षुःश्रोत्रे च ते यथा ।

तज्ज्ञानस्य प्रमाणत्वमिच्छन्त्येवं भविष्यति ॥ ८३ ॥

तस्मादसत्त्वे सत्त्वे वा सम्बन्धस्य यदेव नः ।

जायेतामङ्गुरं ज्ञानं तस्यैव स्यात् प्रमाणता ॥ ८४ ॥

नेऽन्यकल्पना युक्ता, अतिप्रसङ्गात् । प्रतिबद्धस्वभाव हि प्रतिबन्धबलादेव प्रतिबन्धकमुपस्थापयति, अप्रतिबन्धेन त्वन्यकल्पनाया न प्रतिनियमे कारणमस्ति । अतोऽप्रमाणमेवेदं रात्रिवाऽन्यज्ञानमिति ॥ ७९ ॥

परिहरति — सम्बन्धस्येति । प्रमाणत्व प्रमाकारणत्वमित्यर्थः । करणसाधनश्च प्रमाणशब्द इति । अकारणत्वमेव प्रामाण्ये सम्बन्धस्य दर्शयति — प्रत्यक्षस्येति ॥ ८० ॥

नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षजमेव प्रत्यक्षमतो नाकारण प्रामाण्ये सम्बन्ध इति चोदयति — अस्तीति चेदन्तेन । परिहरति — नानपेक्षणादिति । अनपेक्षत्वमेव दर्शयति — न हीति । निरूपितो हि सम्बन्धः प्रमाणोत्पत्तौ कारणमनुमाने, न चेद् तथेति ॥ ८१ ॥

प्रत्यक्षोत्तरकालं तु निरूपणं न प्रमाणाङ्गमित्याह — येनापीति ॥ ८२ ॥

अपि चाप्राप्यकारीन्द्रियवादिपक्षे स्वरूपसत्त्वमपि सम्बन्धस्य नास्त्येव, अतो यथा ते प्रत्यक्षज्ञानस्य प्रमाणतामिच्छन्ति, एवमिहापि भविष्यतीत्यत आह — अप्राप्येति ॥ ८३ ॥

तेनानादित्यैव सम्बद्धमुत्पन्नमसन्दिग्धमविपरीतं च देशादिभेदेऽपि ज्ञान प्रामाण्यमित्याश्रयणीयमित्याह — तस्मादिति । जायत इत्यनुवृत्ति-लक्षणप्रामाण्यं निरस्यति, अमहुरमिति सशयविपर्ययाविति ॥ ८४ ॥

औत्पत्तिकसूत्रे अर्थापत्तिपरिच्छेदः ।

यस्य वस्त्वन्तराभावः प्रमेयस्तस्य दुष्यति ।

मम त्वदृष्टमात्रेण गमकः सहचारिणः ॥ ४० ॥

नन्वेवमितरत्रापि सम्बन्धोऽनुपलब्धितः ।

चैत्राभावस्य भावेन दृष्टत्वादुपपद्यते ॥ ४१ ॥

साहित्ये मितदेशत्वात् प्रसिद्धे चाग्निधूमयोः ।

व्यतिरेकस्य चादृष्टेर्गमकत्वं प्रकल्प्यते ॥ ४२ ॥

परिहरति — यस्येति । व्यतिरेकप्रधानवादिनो हि चौद्धस्यासति विपक्षाद् व्यतिरेकग्रहणे न हेतुर्गमको भवति, वस्त्वन्तराभावो हि तस्य प्रमेयः, अग्न्यादेर्वस्तुनोऽन्यस्यानग्न्यादेरभाव इति यावत् । स हि सर्वानग्निव्यतिरेकमन्तरेण न सम्भवति, मम तु सहचारिणो हेतुर्गमकः, अन्यमात्रनियमेन । स च विपक्षादर्शनमात्रेण द्वित्रैरेव दर्शनैः सिध्यतीति ॥ ४० ॥

नन्वन्वयवादिनोऽप्यजातातिवृत्तप्रत्युत्पन्नानन्तदेशवर्तिवह्निसद्वचरितधूमदर्शनं दुर्लभमेव । अथ कतिपयाग्निसाहित्यदर्शनादेवासहितावगता अपि बह्व्योऽनुमीयन्ते, एवं तर्हीहापि चैत्राभावस्य जगद्वर्तिन एकदेशभावेन सम्बन्ध उपपद्यत एव । अत्रापि ह्येकत्र चैत्रे भवति कतिपयेषु तदभावो दृष्ट एव, तावता च सर्वत्राभावोऽनुमास्यत इत्याह — नन्वेवमिति ॥ ४१ ॥

अत्र परिहारमाह — साहित्य इति । अयमभिप्रायः — न हि नो व्यक्तिविषयमनुमानम्, अपि तर्हीकृतिविषयम्, आकृत्योश्च प्रतिव्यक्ति कृत्स्नसमवायात्सुलभमेव साहित्यदर्शनम्, सकृदर्शनेनैव आकृत्योस्साहित्यमवगम्यते । अत एव द्वित्रादिदर्शनमपि व्यभिचाराशङ्कायां नियमार्थमभ्यर्थ्यते । अवगते हि साहित्ये भवति शङ्का — किमयमौपाधिकस्संसर्गो धूमस्याग्निना सह आहोस्वित् सदज एवेति, तत्रासकृदर्शनेऽन्वयाव्यभिचारादुपाध्यन्तरप्रवेशकारणानावात्स्वामाविकोऽस्याग्निनान्वय इति भवति मतिः । अग्रेस्तु प्रथममवगतसम्बन्धस्यापि धूमेन दर्शनान्तरे व्यभिचारदर्शनादाद्रेन्धनादिरूपाधिरनुप्रविशति । न च देशादिभेदे व्यभिचाराशङ्का, सकृदर्शनावधारितसाहचर्ययोर्हि द्वयोरप्यभेस्तावद् व्यभिचारे नो

तत्सर्वमित्याद्यसमञ्जसं स्यात्

४

न चेदियं स्यादनुमानतोऽन्या ।

एवंस्वभावाप्यनुमानशब्दं

लभेत चेदस्ति यथेप्सितं नः ॥ ८८ ॥

इति अर्थापत्तिवार्तिकम् ।

विषया मन्त्रस्य विनियोजिका श्रुतिरूपकल्प्यते । यथा वह्निर्मन्त्रेऽनेन लुनी-
ादिति सोऽयं तैत्तिरीको विनियोगः । वाक्येन तु यथा — तस्मिन्नेव मन्त्रे
दामीत्येतत् पद लवने शक्तमिति तदेव लिप्ते विनियुज्यते, पदान्तराणि तु
तत्समभिव्याहारात्मना वाक्येनैव । प्रकरणविनियोगस्तु दर्शपूर्णमासप्रकरणा-
ज्ञातानां समिदादीनाम्, ते हि प्रयोजनाकाङ्क्षा, क्रतुधोषकारताकाङ्क्षाः
तदेवमुभयाकाङ्क्षायामेभिः क्रतुमुपक्रुर्यादिति श्रुतिः कल्प्यत इति । स्थान-
विनियोगस्तु यथा—दर्शपूर्णमासयोरेवोपाशुयाजकमाधीतस्य दधिर्नामासी-
ति मन्त्रस्य । तस्य चानेनोपाशुयाजमुपक्रुर्यादिति श्रुतिः कल्प्यत इति ।
समाख्याविनियोगस्तु यथा—आभ्यर्चयस्मात्स्वातेषु परार्थेषु गुणभूतं कर्तार-
मपेक्षमाणेषु समाख्यया कर्तृनियमः क्रियते । भवति चात्र श्रुतिः, अप्वर्यु-
रेतान् कुर्यादिति । अधृतफलेतिकर्तव्यताकेषु च 'अर्गसु विश्वजित्मोर्वादिषु
पुरणसमर्था श्रुतिः कल्प्यते 'विश्वजिता यजेत स्वर्गकाम' इति, सौमं चरु
निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति, आग्नेयेन इति कर्तव्यतेति । भूयानेवञ्जानांयिक
श्रुतार्थापत्तेर्वैदोपयोगः । न चायमनुमानादेव सिद्ध इति । न घञानुपपद्य-
मानस्य कल्पनीयेन सम्बन्धः केनचिद् दृष्टः । न चानयोदितसम्बन्धमनुमान
भवति, अतोऽर्थापत्तिरेवात्र शरणम् । सम्बन्धघटिति । बुद्धार्थापत्तिरिहोद्यमाव-
इति । यदि भार्यापत्तिः प्रमाणमाश्रीयते सर्वमिदमसमञ्जसं स्यादित्याह—
तत्सर्वमिति । यदि तु लक्षणतो भिन्नापि पश्चादनुमानमामान्यादनुमान-
शब्देन वक्तुमिष्यते तदन्तु, सिद्धं नः प्रमाणान्तरागत्याह— एवमिति ॥

इत्युपाध्यायमुचरितमिश्रवृत्तौ काशि गटीत्याया

अर्थापत्तिपञ्चिन्द्रः समाप्तः ॥

तस्यान्यथा न सिद्धिः स्यादित्यन्येष्वस्य नास्तिता ॥

तेनार्थापत्तिपूर्वत्वमत्र यत्र च कारणे ।

कार्यदर्शनतश्शक्तेरस्तित्वं सम्प्रतीयते ॥ ४७ ॥

स्पेत्यग्रान्तेन । यस्तु-वदति—स्वात्मनस्तावदेकत्र सतस्सर्वत्राभावेन सम्बन्धो दृष्टः, अतोऽन्यस्याप्यनुमिनोतीति । स वक्तव्यः स्वात्मन एव सर्वत्रासत्ता कथमवगम्यते, यद्यभावेन, कस्येति वक्तव्यम्, न तावत्प्रत्यक्षस्य निवृत्त्या दूरदेशेष्वभावश्शक्यतेऽवगन्तुम् दूरत्वादेव तेषामनुपलब्धयोग्यत्वान्न स्वात्मनोऽभावस्तेषु शक्यतेऽवगन्तुम् । अथ तत्र सतो दूरस्थत्वमेव न स्यात्, अतस्सहैव देशान्तरे स्वशरीरमुपलब्धयोग्यं भवति, योग्यत्वाच्चोपलभ्येत, अतोऽनुपलम्भान्नास्तीति निश्चीयते । यद्येवं प्रमाणान्तरमिदम्, यो हि यत्र भवति तस्य सहैवाधारेणारमोपलब्धियोग्यो भवति, न चेह तथा, अतो न देशान्तरेष्वस्तीति । एवं चानुमानेन देशान्तराभावो ग्रहीतव्यः । न प्रत्यक्षाभावेन । तत्र च विरुद्धाभ्यांभिचारितो-
क्तैव—देशान्तराणि विमतिपदानि चैत्रवन्ति चैत्रवद्देशसमीपव्यतिरिक्तदेश-
त्वाच्चैत्रवद्देशवदिति । यत्र च प्रतिहेतुना सन्देहः क्रियते तत्र चलवतान्येन यदुपबृंहित प्रत्यक्षादिना भवति तद्विजयते, न चेहार्थापत्तेरन्यत् प्रमाणं सर्वत्राभावे समर्थम् । सा ह्येवं प्रवर्तते, यदेतदेकत्र कात्स्न्येन चैत्रस्योप-
लम्भनं तन्नोपपद्यते, यदि देशान्तरे चैत्रो भवेत्, द्वेधा हि भावाः प्रादे-
शिका विमत्रश्च, विभवोऽपि द्वेधा, सर्वव्यापिनः स्वाश्रयव्यापिनश्च । पूर्वे गगनादयः । उत्तरे जालादयः । यदि सर्वसंयोगिभिरनागतैरगतं सम्बध्यते, तद्विश्रुतया प्रसिद्धम्, तथा चात्माकाशादय इति विभय इत्यु-
च्यन्ते । न तावदाकाशवच्चैत्रः, एकत्र परिसमाप्तो हि परिमण्डलस्तोऽवग-
म्यते । न च यथावयवी स्वाश्रयवेषु वर्तते तथा देशान्तरे वर्तितुमर्हति ।
यदि हि तस्यान्यत्र भागा भवेष्टुः इह कृत्स्नो नोपलभ्येत । भवन्वान्तराले
विच्छेदादन्यो भवेत् । न च जातिवद् वर्तितुमर्हति । जातिर्धर्मगती, सैकत्र
पिण्डे समवेता पिण्डान्तरे समवेति । अस्य तु कुतोऽन्यत्र समनायः ।
नहीदं सामान्यम् । संयोगोऽस्य देशान्तरेण सम्बन्धः । स च नागतस्य
सम्भवति । गत्वा ह्ययं देशान्तरैः संयुज्यमानो दृश्यते । अत एव न विभुः ।

प्रत्यनुयुक्तेन तदेव तदभावोऽवस्यति । तदेवमसत्यपीन्द्रियमन्निरूपे जाय-
मान नास्तीति विज्ञान नैन्द्रियकम् । न चान्य किञ्चिद्विज्ञानजनकमस्ति ।
अनुपलब्धिर्लिङ्गमिति चेत् । न । अविज्ञानात् । न ह्यविज्ञातरूपं लिङ्गं
लिङ्गिनमनुमापयति । न चाज्ञातसम्बन्धम् । न च तथानुपलब्धिर्ज्ञाता
सत्यभाव प्रकाशयति । तस्या अप्यवरोधरूपेणापरसजातीयापेक्षायामनव-
स्थापातात् । अतः प्रमाणान्तरमेवेदं भावानामसङ्करविध्वंसमाश्रयेयम् ।
अन्ति च मीमांसकानां प्रसिद्धिः — पक्ष किलेदं प्रमाणमिति । अतस्त-
ल्लक्षणार्थोऽयं ग्रन्थ इति । तदयुक्तम् । न ह्यनेन प्रमाणं (वैल)क्ष्येत । ग्रन्थतो
हि प्रमाणाभाव एवावस्यति न प्रमाणम् ; नास्तीत्यप्युक्ते प्रमेयाभावमेव
लौकिका प्रतिबुध्यन्ते न प्रमेय किञ्चित् । अतो न तावत् ग्रन्थानुगुण
प्रमाणान्तरम् न च युक्त्या सङ्गच्छते, मिद्वन्त्य हि ज्ञानस्य प्रमाणमप्रमाण
वेति विचारणा युक्ता न च भूतलपलम्भादन्यत्रास्तीति विज्ञानमस्ति ।
तदेव हि द्वेषा प्रकाशते । अन्यसहितमसहितं च तत् । यदा घटादिसहितं
तदुपलभ्यते तदा घटोऽस्तीति व्यवहारः प्रवर्तते । तन्मात्रबोधे तु
नास्तीति । न च वाच्यं सत्स्वपि सूक्ष्मेषु भावेषु न मात्रबोधो दृष्टः ।
अतस्तत्रापि नास्तीति प्रकाशत इति । तदेव हि द्वेषा प्रकाशते । द्वेषा हि
तन्मात्रबोधः, दृश्ये त्रियामिन्यदृश्ये वा । तत्र 'या दृश्ये प्रतियोगिनि
तन्मात्रबुद्धिः सव घटादेर्नास्तित्वम् ययामप्यभाव' प्रमेयस्तेयामपि दृश्या-
दर्शनादेव नास्त्यभावो निश्चीयते । अतः सव दिसिद्धा तन्मात्र-
बुद्धिः सैव नास्तीति व्यपदिश्यते । यद्यभावेऽस्य कारणमिष्यते तत्तन्मात्र-
बुद्धेरिव भयवादिसिद्धाया कारणमाश्रयितान् । अतो यावत् तावत् सत्त्वबुद्धि-
रासीत् तत्रैव वितक्षणकारणोपनिषाते तन्मात्रबुद्धिरिव जायते न पुनर्घ-
टाद्यभावः । (अत्र दृश्यं च तदेवाभ्युपगन्तव्यम् ।) अन्यथा हि नाभावो गृहीतु-
शक्यः, प्रमाणाभावा हि तत्र प्रमाणम्, न चागृहीतो म प्रतिपाद-
यितुं शक्यते । अस्ति हि सुषुप्तरवापि प्रमाणा (तत्र भावः) ।
न च नास्तीति निश्चयः । अतो नागृहीतं मदर्शनमभाव निश्चाययति,
तदगृहीतिरपि चाभावरूपत्वादर्शनेऽनेनैवमनङ्ग्यापातः । यदि च
सन्मात्रमेवादृशेन निश्चाययति, ततो निरुक्तेऽप्यदर्शने वाक् देवदत्तो

अनुमानादभिन्नत्वानोक्तौ जयपराजयौ ।

वध्यघातकभावेन यौ सर्पनकुलादिषु ॥ ५० ॥

पीनो दिवा न भुङ्क्ते चेत्येवमादिवचःश्रुतौ ।

रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥ ५१ ॥

तामर्थगोचरां केचिदपरे शब्दगोचराम् ।

कल्पयन्त्यागमाच्चैनामभिन्नां प्रतिजानते ॥ ५२ ॥

प्रमाणान्तरेण शक्यतेऽनुभवितुम्, अत एव च न तद्वतोऽपि ग्रहणं सम्भवति, अतः कथमगृहीतसम्बन्धात् कार्यच्छक्तेनद्रोस्मद्विरिति । तदेतदाह — दृष्ट्वेति । नन्ववगतं तावत् कार्यसामान्यं कारणसामान्येन व्याप्तमिति, अतस्तदनुमास्यते । सत्यम्, किन्तु शक्तिकल्पनया विना कारणाख्यैव न निवर्तते । अङ्गुगे हि बीजभावभावी व्यभिचरितनामान्तरश्च बीजकारणक इत्यवगतः सत्यपि तु र्वजेऽजागमान्तदपि व्यभिचरतीति कारणावगतिरेवादीदति, तां शक्तिकल्पनयोतन्मानि । फलसायां च शक्तौ कारणसम्बन्धिन्यामर्थापत्त्या यदि सम्बन्धोऽवगम्यते तदस्तु सिद्धान्तनच्छक्तिसिद्धावर्थापत्तिः प्रमाणमिति । अनुमानलक्षणाद् विनाऽर्थापत्तिर्जायमाना प्रमाणान्तरमित्युपसंहरति — अर्थापत्तेरिति ॥ ४९ ॥

वृत्त्यन्तरोदाहृतमुदाहरणं दूषयति — अनुमानादिति । जयो हि पराजयेन विदितव्याप्तिरिति तमेकत्र घातके नकुले दृष्ट्वा प्रतिपक्षस्य पराजयोऽवगम्यते । पराजयदर्शनेन प्रतिपक्षस्य जय इति । नेदमर्थापत्ताबुदाहार्यमिति ॥ ५० ॥

श्रुतार्थापत्तेरभिधास्यत इत्युक्तम्, तामिदानीमुदाहरति — पीन इति ॥ ५१ ॥

अस्याश्च विषयं प्रत्यस्ति विवादः । तमेकनिर्धारणार्थमुपन्यस्यति — तामर्थेति कल्पयन्त्यन्तेन । सर्वे चागमाधीर्भूतामातिष्ठन्त इत्याह — आगमाच्चेति ॥ ५२ ॥

वस्तुसत्तान्नोधार्य तत्राभाप्रमाणता ॥ १ ॥

भावोऽभावप्रमाणमिति स चोपरिष्ठाद् द्वेधा व्याकरिष्यते — आत्मनोऽ-
परिणामो वा नास्तीति वा भावज्ञानमिति । अस्ति वा भूतलमात्रोपल-
म्भादन्यन्नास्तीति विज्ञानम् बाढम् । कोऽस्य विषयः । चतुर्थो व्यूह-
प्रमेयभावः । असति हि तस्मिन् कार्यकारणादीनामितरेतरसङ्गो वार्तिक-
कृता दर्शित एव । यश्चायं पादविहारादिव्यवहारः कण्टकाद्यभावावधारण-
पुरस्सरः सोऽप्यभावस्यासात् प्रमेयत्वं न स्यात् । यदि भूतलमात्रमत्रो-
पलभ्यते न कण्टकादिविवेकः सत्स्वपि तदुपलभ्यत इति नास्तीति धिया
शुद्ध्येत । बुध्यपलापस्तु समिद्धिरुद्ध एव । न हि भावाभावयोः प्रकाशो
विशिष्यते । यत्तु तन्मात्रधीरेव घटो नास्तीति व्यपदिश्यत इति । तत्र
न विद्मः किं मात्रशब्देन व्यवच्छिद्यत इति । यदि न किञ्चिद् व्यावर्त-
यति, अनर्थकस्तद्धि । अथ व्यावर्तयति । अस्ति तर्हि व्यावृत्तिर्विषयः,
इतरथा सदास्त्वं एव व्यावर्तयतीति व्यवहारो भवेत् । अयमेव समष्ट-
धियस्तन्मात्रधियो विशेषः । यदसौ विविक्तविषयाः । विषयान्तर-
विवेकश्चाभावः । सुद्धरेव विषयः न ततोऽन्यः इति चेत् । सा तर्हि
समष्टोपलम्भेऽप्यस्तीति नास्तीति प्रकाशेत । अपि च यद्यत्र प्रतिपि-
ष्यते तत्तत्र नास्तीत्युच्यते । न चेद् घटो नास्तीति बुद्धिः प्रतिपिष्यते,
बुद्धिगोचरे हि नास्तीति शब्दे बुद्धेरेवाभावः स्यात् । अधोच्यते घटो
नास्तीत्ययमर्थः — भूतलमात्रमुपलभ्यत इति । न तावदेव लौकिका
बुध्यन्ते । अपि चैव सूक्ष्मस्य वस्तुनस्सदसद्भावौ प्रति विज्ञासा न
स्यात्, यद्यभावो नाम न कश्चिदास्ति, तर्हि वस्तुन्युपलब्धे कोऽयमपरमस-
श्यस्सूक्ष्मेण केशकीटादिषु, तन्मात्रोपलम्भो हि भावान्तराणामभावः, स च
ज्ञात एवासंशयितः यथ, सविदः स्वप्रकाशत्वात् किमपरमन्विष्यते । दृश्ये
ऽन्निर्गमिनि तन्मात्रबोधोऽभावो नादृश्य इति चेत्, किं पुनरुद्दिश्यतया,
यदा बुद्धेरभावो नातिरिच्यते । यदि तत्त्वान्तरमभावो भवेत्, तदा तदव-
धारणे दृश्यादर्शेनमुपयुज्यते । आत्मन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षो हि ज्ञानजनन-
कारणम्, तद् यदा सत्स्वप्यविगुणेष्विन्द्रियादिषु विज्ञासितोऽप्यर्थ-
प्रत्ययेऽन्विष्टो न दृश्यते तदा तदभावाददर्शगमिति कल्प्यते । तदेव

अन्यार्थव्यापृतत्वाच्च न द्वितीयार्थकल्पना ।

तस्माद् वाक्यान्तरेणायं बुद्धिस्थेन प्रतीयते ॥ ५८ ॥

तस्य चागमिकत्वेऽपि यत्तद् वाक्यं प्रतीयते ।

प्रमाणं तस्य वक्तव्यं प्रत्यक्षादिषु यद् भवेत् ॥ ५९ ॥

न ह्यनुच्चारिते वाक्ये प्रत्यक्षं तावदिष्यते ।

नानुमानं न चेदं हि दृष्टं तेन सह क्वचित् ॥ ६० ॥

यदि त्वनुपलब्धेऽपि सम्बन्धे लिङ्गतेष्यते ।

तदुच्चारणमात्रेण सर्ववाक्यमितिर्भवेत् ॥ ६१ ॥

न चार्थापत्तिगम्यानि सर्वैस्सर्ववचांसि हि ।

सम्बद्धान्युपलब्धानि येन तेष्वनुमा भवेत् ॥ ६२ ॥

न ह्यनेकार्थेति यदुक्तं तद् विवृणोति — अन्यार्थेति । अतो वाक्यान्तरसैवायमर्थो न दिवावाक्यस्येत्याह — तस्मादिति ॥ ५८ ॥

एवं तावन्न मूलागमस्यायमर्थः, येन तु वाक्यान्तरेण बुद्धिस्थेनायमर्थोऽवगम्यते, तस्यैव प्रत्यक्षादिषु मध्ये प्रमाणं निर्धारणीयमित्याह — तस्येति ॥ ५९ ॥

तत्र प्रत्यक्षं तावन्न तत्सिद्धौ प्रमाणमित्याह — न हीति । अनुमानमपि तेन सम्यग्दस्य दिवावाक्यस्यादर्शनाच्च सम्भवतीत्याह — नानुमानमिति ॥ ६० ॥

अविदितसम्बन्धे तु दिवावाक्ये लिङ्ग इष्यमाणेऽव्यवस्थेत्याह — यदि त्विति ॥ ६१ ॥

यदि तूच्यते सम्बन्धमेव दिवावाक्यस्य रात्रिवाक्येन गृहीत्वा ततस्तदनुमास्यत इति, सिध्यत्येवम्, न तु श्रुतार्थापत्तिवैधानि सर्वाणि लोकेष्वदवाक्यानि सर्वैः प्रतिपादकवाक्यैस्सम्बद्धान्यवगतानि । अतः कथं तेभ्यस्तान्यनुमीयन्त इत्याह — न चेति ॥ ६२ ॥

वस्त्वसङ्करसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यसमाश्रया ।

क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावस्त उच्यते ॥ २ ॥

नास्तित्ता पयसो दधि प्रध्वंसाभाव इष्यते ।

गवि योऽश्वायभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥

शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ।

शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥ ४ ॥

क्षीरे दधि भवेदेवं दधि क्षीरं घटे पटः ।

शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्तिरात्मनि ॥ ५ ॥

न चैवजातीयकस्य न्यभिचारस्सम्भवतीति । व्यवहितमपि चाकाङ्क्षा-
वशात् यां बुद्धिमुत्पादयतीति सम्बन्धनीयम् ।

‘येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थेनापि तेन तत्’ ।

इति न्यायात् ॥ १ ॥

यत्र वस्तुसद्भावबोधार्थं योग्यप्रमाणानुदयस्तुत्राभावः प्रमाणमि-
त्युक्तम्, किं पुनस्तत्रानेन प्रमीयते, अभावस्तावत् स्वप्रमाणैरेव यथास्वमव-
गम्यते, अत आह—वस्त्वसङ्कर इति ॥ १३ ॥

वस्त्वसङ्करमेव विवृणोति—क्षीरे दधीति सार्धद्वयेन । योऽयं कार्य-
कारणादिना परस्परविवेकश्चतुर्धा दर्शितः स वस्त्वसङ्कर इत्याख्यायते ।
सोऽभावेन प्रमीयते । शशशृङ्गादिरूपेणेति । तेन रूपेणालोच्यमानाः
शशमूर्ध्न्यवयवा अभावः, स्वरूपेण तु भावा एवेति ॥ २—४ ॥

असति त्वमावप्रामाण्ये सर्वस्त्वेष्वेन सङ्कीर्यत इत्याह—क्षीर इति
द्वयेन । एवमिति । यथा क्षीरे दधि एवं दधि क्षीरमित्यर्थः । शशे शृङ्ग-
मित्यतः प्रमृत्यत्यन्ताभावासिद्धौ दोषप्रसङ्गनम् । अभावप्रमाणानाश्रयणे
हि न शशदिषु शृङ्गादीनामात्यन्तिकोऽभावस्तिष्ठति । परिपन्थिनश्च
भूतचैतन्यवादिनो न निराकर्तुं शक्यन्ते । महामूतानां च वाग्वादीना-

क्रियाकारकसम्बन्धादृते नास्ति तु धर्मता ।

अवाचकतया चैतन्न धर्मो विषयात्मना ॥ ६८ ॥

प्रतीतेर्वाचकत्वं चेत् प्रसक्तानेकशक्तिता ।

अनुमाविषयोत्थं तु धर्मत्वं निष्फलं भवेत् ॥ ६९ ॥

पदार्थैरपि तद्वाक्यं नासम्बन्धात् प्रतीयते ।

सामान्यान्यन्यथासिद्धेर्विशेषं गमयन्ति हि ॥ ७० ॥

वाक्यं प्रतीयते । अथ तु पक्षधर्मताप्रतिपत्त्यर्थं तत् प्रथममवगतमित्यु-
च्यते ततोऽनुमेयाभाव इत्यभिप्रायः । आमेप्राय विवृणोति — नागृहीत
इति ॥ ६७ ॥

अपि च तमेव पदे वर्णिनम् — न क्रियाकारकसम्बन्धादृते
सम्बन्धो भवतीति । अतो यथा पदस्य न कश्चित् क्रियानिवन्धनोऽर्थसम्ब-
न्धोऽस्तीति न तद्धर्म इत्युक्तम्, एवं दिवावाक्यस्यापि रात्रिवाक्यधर्मता
निराकार्यत्वाद् — क्रियेति । न चात्र विषयविषयिभावरूप उपि द्वया-
र्थाक्ययोश्शब्दार्थयोरिव सम्बन्धो भवति उच्यते हि शब्देनार्थः, न तु
वाक्यं वाक्यान्तरस्य वाचकमित्याह — अवाचकेति । पदे त्वर्थप्रतीति-
जनकत्वेन तद्विषयतामङ्गीकृत्यानुमेयाभावो दर्शितः । इह तु वाक्य-
स्यावाचकत्वात् तद्विषयत्वमेव प्रत्येतु न शक्यते इति विशेषः ॥ ६८ ॥

यदि तूच्यते प्रतीयते तावद् दिवावाक्याद् रात्रिवाक्यम्, अत-
स्तस्यापि तद्वाचकत्वमित्यस्ति विषयविषयिलक्षणसम्बन्ध इति, तत्रैक
वाक्यगमेनकार्यमभ्युपगतं भवेत्, स्वार्थं हि तत्प्रतिपादयति रात्रिवाक्यमपि,
न चैव न्याय्यमित्याभिप्रायेणाह — प्रतीतेरिति । अथोच्येत — माभूद्
वाचकतया तद्विषयत्वम्, तेन तु तद्वाक्यमनुमीयते, अतस्तत्सिद्धमनुमानवि-
षयतया लिङ्गमेव दिवावाक्यं तद्धर्मतयाभिधीयत इति । यत्तावदनुमानवि-
षयभावादुत्थितं तद्धर्मत्वं तदनुमानस्य पूर्वसिद्धत्वात्निष्फलमित्याह —
अनुमेति ॥ ६९ ॥

एवं तावद् दिवावाक्यमलिङ्गमित्युक्तम्, तद्वत्तपदार्थानामप्येवमेव
लिङ्गता निराकार्यत्वाद् — पदार्थैरिति । नन्वगृहीतसम्बन्धा एव पदार्था

अतो न व्यावृत्तमुपलभामह इति कथं तत्त्वान्तरमवस्थापयामः । तद्वद-
 ह्यस्तु नास्तीति विकल्पशब्दप्रयोगात्मा भावाश्रय एव कथञ्चिदुपपाद-
 नीयः, न त्वेकाकारप्रतिनियतादन्यासंसर्गिणो(र?)भावादन्योऽभाव इति ।
 तदन्येकदेशिनिराकरणेनैव निराकृतम् । अपि च, अविषयो नास्तीति विवर्त्यः
 कथं संवेद्यत इति वक्तव्यम् । शब्दसत्पृष्ट हि रूप विकल्पस्य विषयः, न
 चेह तदस्ति । न चात्मा विकल्पस्याभिलाषसंसर्गयोग्यः, अभावारणत्वात् ।
 अत एवात्मनि निर्विकल्पकत्वात् कल्पना स्वसवित्ति प्रत्यक्षमाह ।
 यदाह 'नैनमियमाभिलाषेण समुज्जति । तथा बृत्तेरात्मनि विरोधात्' इति ।
 यदि मतं— जात्यादिवदभावविकल्पा अपि समारोपितविषया एव, नाने-
 नाभावविकल्पो दुष्यतीति । तत्र । समारोपित हि 'यत्किञ्चिज्जातीयक
 तत्प्रतिविकल्पमन्यदन्यञ्च, कथमेकशब्दालम्बनं भवेत् । कल्पिताकारभेदा-
 नव्यवसायादेकत्वाध्यवसाय इति चेत् । कस्य तर्हि, न हि नैरात्म्यवादि-
 नभेकः कश्चिदस्ति प्रतिसन्धाता, य गूर्वापरयोरारोपितैकत्वाध्यवसाया-
 देकशब्दं प्रयुञ्जीत । विकल्पास्तु क्षणिकाः स्वविषये नियता नान्योन्यस्य
 विषयमभिनिविशन्त इति कथं प्रतिसान्दधीरम् । असति च विपर्यये
 समारोपितविषयत्वाभिवानमलीकमेव । तदवश्यं नास्तीत्येकशब्दोपाधि-
 मुपेयतयाभयणीयं भाववदभावाख्यमपि किञ्चिदवस्थितं रूपम् । अत एव
 किं पुनस्तत्त्वमित्यपेक्षिते सतस्तु सद्भावोऽसतस्तत्त्वसद्भाव इति द्वेषैव
 तत्त्वावीद्भस्तत्त्वमाश्रितम् । अपि च—यस्यत्यभावे कस्य हेतोरादितस्य घट-
 स्यानुपलम्भः, विनष्टत्वादिति चेत् । को विनाशः । यदि न किञ्चित्,
 प्राग्वदुपलम्भप्रसङ्गः । न ह्यप्रच्युतप्राग्व्यार्थकिपारूपस्यानुपलम्भे घटस्य
 किञ्चित्कारणमधुना पश्यामो यस्य विनाशो नाम किमपि तत्त्वान्तरं
 नाश्रीयत इति सिद्धं तत्त्वान्तरमिति । एतच्चानुपात्येयत्वमभावस्य निरा-
 कर्तुमुक्तम्—न एवभावो वस्तु, लोकविरोधात् । यथा घटचन्द्रदशशीति
 लोकविरुद्धः, एवमभावो वृत्तिवति । सत्ता हि वस्तुत्वम्, न चासावभावे
 समवेति, सदसद्व्येकाभावप्रसङ्गात् । अतोऽयस्तु । कार्यकरणोदभावे
 वस्तुत्ववादः, न मुख्यतया । अभावो ह्यर्थोक्त्यासमर्थः, एव, ज्ञानजनन-
 दशेनात् । विहिताकरणे च प्रागभावस्यैव नियान्तरशिषणतया प्रत्यवोद-

श्रुतवाक्येन सादृश्यं नाश्रुतस्यास्ति किञ्चन ।

तस्मादनुपमानत्वमर्थस्याप्यनया दिशा ॥ ७४ ॥

उपमानत्वलिङ्गेन वाक्यं प्रति निवारिते ।

अर्थेऽपि चैवमेकस्यात् तस्मात् पूर्वेष्वस्तम्भवः ॥ ७५ ॥

अतश्श्रुतस्य वाक्यस्य यदर्थप्रतिपादनम् ।

तदात्मलाभ एव स्याद् विना नेत्येतदिष्यते ॥ ७६ ॥

एतदर्थोद् विना नायमित्यर्थः किं न कल्प्यते ।

वाक्यार्थवच्च किं नायमागमार्थः प्रतीयते ॥ ७७ ॥

नासतीत्यन्वयव्यतिरेकौ स्तः, तद्देशतत्कालादिसम्बन्धस्याभावात् । न च ज्ञानान्वयोऽस्त्यपि रात्रिवाक्यज्ञाने व्युत्पन्नस्य दिवावाक्यज्ञानाद्, विज्ञानोत्तरकाष्ठभाविनोश्चान्वयव्यतिरेकयोस्तदनुपयोगादित्यादिपदवदर्थयितव्यमित्यभिप्रायः ॥ ७३ ॥

एवं तावत् प्रत्यक्षानुमानागमैर्न रात्रिवाक्यं प्रतीयत इत्युक्तम्, उपमानमपि तत्र न प्रमाणमिति दर्शयति — श्रुतवाक्येति त्वमन्तेन । दिवावाक्यवच्च तदर्थेनापि न रात्रिवाक्यमुपनीयत इत्याह — अर्थस्येति ॥ ७४ ॥

यथा च रात्रिवाक्यस्य दिवावाक्यतदर्थान्ध्यानुपमानं निरस्तमेवं रात्रिवाक्यार्थस्यापि ताम्यां निरसनीयमित्याह — उपमानत्वेति स्यादन्तेन । उपसंहरति — तस्मादिति ॥ ७५ ॥

अतः प्रमाणान्तरभावादर्थपक्षिरेव रात्रिवाक्यावगमे शरणमित्याह — अत्र इति । प्रत्यक्षदृष्टं पीनत्वं भोजनप्रतिषेधेन प्रतिहन्यते, पीनत्वेन दिवाभोजनम्, अतः परस्परप्रतिपाताद् दिवावाक्यस्य स्वार्थप्रतिपादनमेवानुपपन्नमानं रात्रिवाक्यमनुपवेक्षयति, अतः तद्वात्रिवाक्यं कल्प्यत इति ॥ ७६ ॥

तामर्थविषयामिति यदुक्तं तदिदानीं दूषयितुमुपन्यस्यति — एतदर्थोद्दिनेति । अयमभिप्रायः — पीनत्वं हि भोजनप्रतिषेधो वा परस्परेण प्रतिहन्यते तयोश्चार्थकल्पनयैवात्मलाभः । पीनस्य हि दिवा निषिद्धे

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभावं उच्यते ।

सात्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि ॥ ११ ॥

स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके ।

घस्तुनि ज्ञायते कैश्चिद्रूपं किञ्चित् कदाचन ॥ १२ ॥

यस्य यत्र यदोद्भूतिर्जिघृक्षा वोपजायते ।

चेत्यतेऽनुभवस्तस्य तेन च व्यपदिश्यते ॥ १३ ॥

एवं तावत् 'नास्तीत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्य' इति यदुक्तं भाष्ये तद् विवृतम् । इदानीं प्रमाणाभावशब्दं व्याचष्टे—प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिरिति । अनुत्पत्तिरेव केति चेदत आह — सात्मन इति । आत्मनो हि ज्ञानात्मकः परिणामः । तद् यदा आत्मा भूतलादौ न घटादिज्ञानात्मना परिणमति सा तस्य प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिः स्वरूपावस्थानं प्रमाणाभाव इत्याख्यायते, तस्याभाष्ये च नास्तीति ज्ञानं फलम् । नास्तीत्येव वा भावज्ञानं प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिरित्युच्यते, अतस्तदेव प्रमाणम्, (ना ? हा) नादिबुद्धिः फलमिति विवेकः ॥ ११ ॥

ननु यदि आत्मकं वस्तु, तर्हि सकृदेव तथा प्रतिभातमिति किं प्रमाणान्तरेणात आह — स्वरूपेति । स्वरूपेण तद्वस्तु गवादि सद्रूप-मश्वादिरूपेण चासद्रूपम् । तदस्मिन्नेव द्विरूपे किञ्चिदेव कदाचित् 'प्रतीयते न तु सर्वात्मकमेव गृहीतव्यमिति नियम इति ॥ १२ ॥

किं पुनः कारण आत्मकस्यैकमेव रूपं गृह्यते नापरं किञ्चिदत् आह— यस्य घट्टेति । उद्भूतं हि गृह्यते नानुद्भूतम्, अग्रेयं रात्रौ रूपं न स्पर्शः, जिघृक्षितं वा प्रायेण । अतो यदेव सदसतोद्भूतं भवति तेनैव बुद्धिव्यपदेशो भवतः । चेत्यतेऽनुभव इति किमिदम्, न ह्यनुभवश्चेत्यते, स एव चेतना, विषयस्तु चेत्यते । सत्यम् । विषयप्राप्त्यन्ययानुपपत्त्यानुभवोऽपि चेत्यत एव । तदनेन प्रकारेण विषयप्रकाशमेव दर्शयतीत्यदोष इति ॥ १३ ॥

ननु चास्ति सम्बन्धे सति वानवधारिते ।

गम्यज्ञानमिदं वाक्यं प्रसज्येताप्रमाणकम् ॥७९॥

भूताश्च तत्पतीकारक्षभं देशम् । अतोऽशब्दज्ञानामप्यनुमानादिविकल्प-
दर्शनाच्च तत्र शब्दापेक्षाऽस्तीति निश्चीयते । श्रुतार्थापत्तिबोधस्तु तिरश्चां
नास्त्येव, शब्दव्युत्पत्तिजो ह्यसौ, न च तेषामसावस्तीति प्रत्यक्षेऽपि
वर्णितम् । अन्येषामप्यव्युत्पन्नशब्दानां श्रुतार्थापत्तिबोधो न दृश्यते ।
किं पुनस्तिरश्चाम् । अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यतेऽस्ति शब्दापेक्षा
श्रुतार्थापत्तौ । अनुमानादिषु तु सत्कारोद्बोधेनावर्जनीयतयास्तु नाम
शब्दस्मृतिः न तु शब्दापेक्षा । अतोऽत्र वाक्यस्यानुपपन्नस्य वाक्यान्तर-
मेवार्थवदुपपादकं न त्वर्थमात्रं शब्दमात्रं वा । अत एवागृहीतसम्बन्धस्यार्थ-
मविदुषश्श्रुतेऽप्युपपादके वाक्ये नानुपपन्नवाच्यार्थज्ञानेऽनुपपत्तिशाम्यति,
प्रतिपन्नार्थस्याप्याशयकल्पना । अनो न श्रुतवाक्यस्य न्यूनताबुद्धिर्निव-
र्तेते । अतस्सिद्ध श्रुतार्थापत्तौ शब्दकल्पनेति । परपरिचोदनायामुत्तरमाह -
लब्धप्रयोजन इति । यावद्ध्यकृतार्थश्शब्दस्तावद् बोधोऽवगम्यते, स तदर्थो
भवति । प्रयोजनवचनो ह्यर्थशब्दः । अत एव वाक्यार्थ आगमार्थो भवति ।
यावद्धि पदार्था नान्योन्यान्वयमनुभवन्ति तावदप्रयोजनकं जायते, जाते
तु क्रियाकारकसंसर्गे लब्धप्रयोजन वाक्यमिति ततः परमर्थान्तरमवगम्य-
मानं नागमिकं भवति । न हि प्रयोजनत्वावगतार्थानुपपत्त्या यदवगम्यते
तत्प्रयोजनं भवति । प्रयोजनोपपादकं तु तत् । पदार्थानुपपत्तौ प्रयोजनमेव
नासाधत इति युक्तं वाक्यार्थस्य पूर्वावगतस्यागमार्थत्वम् । कः पुनर्विशेषः,
सर्वथा तावदागमार्थोऽसौ, कल्पितस्य श्रुतस्य वेति न विशेषमुपलभामहे ।
उच्यते । श्रुतागमार्थत्वे यदि प्रमादात् तन्नाशो भवति ततो यजुर्वेदादि-
विहितनाशनिमित्तं प्रायश्चित्तम्, इतरथा त्वाविज्ञातनाशनिमित्तमिति
विशेषः । तदा च ऋग्वेदादिविहितनाशे प्रत्येक महाव्याहृतिमिहोमं विधाय
यद्यविज्ञातो मूर्ध्वस्वस्वोहेति महाव्याहृतीस्समाहृत्य प्रायश्चित्तं समुप-
दिशति । श्रुतार्थापत्तिबोध एव हि वेदोऽविज्ञात इत्युच्यते, स ह्युगादीनां
नान्यतमत्वेन ज्ञायत इति ॥ ७८ ॥

अत्र चोदयति—ननु चेति । न तावद् दिवावाक्यरात्रिवाक्य-
योस्सम्बन्धोऽस्ति, सन्नपि वा न विदितः, न चाविदितसम्बन्धान्यदर्श-

प्रत्यक्षवत्, तदभावस्याप्रत्यक्षत्वे नावकल्पते । न ह्यप्रत्यक्ष एव विशेषणे विशिष्टः प्रत्यक्षो भवति, दण्ड इव दण्डी । न च नास्त्येव विशिष्टास्तीरिति वक्तव्यम्, अनाशयाभावमवित्यभावात् । अपि चात्मा भावन्याभावः, स कथं स्वतन्त्रोऽनुम्यते । न हि रूपादयो भावधर्मा स्वतन्त्रा एवावसीयन्ते । स्वतन्त्राभाववादस्तु स्वातन्त्र्यमेव, सदसदात्मके वस्तुनीति हि दर्शयति । भावाशोऽभावाश इति च विस्पष्टं तदभावविशिष्टं ग्रहणमित्याह । किञ्चास्य स्वातन्त्र्ये प्रमाणम्, न ह्ययं कदाचिदपि तथावसीयते । किमिदानीमभावो नावसीयत एव, स्वतन्त्रो वावसीयत । न तावत् पूर्वं कल्पः, तदवगमे प्रमाणान्तराभावात् नित्यासवित्तिप्रसङ्गात् । न च सयोगप्रतिषेधे स्वतन्त्राभाववसायोऽस्ति, प्रतियोगिसयोगप्रतिषेधार्थैव ह्यभावः, स चाधारतन्त्र एवेति सयुक्तविशेषणत्वलक्षणया प्रत्यासत्त्या सतीन्द्रियसन्निकर्षे ऐन्द्रिय-ज्ञानगोचर एव । एकं हीदं विशिष्टं ज्ञानम् । तदस्याभावः प्रमाणमिन्द्रिय वा, वद्यभावः । स तर्हि भावमपि गोचरयेत् । न चैतदिष्टम् । अतस्सत्यु-पलभ्यमाने तदैव यन्नोपलभ्यते तन्नास्तीति सत एव प्रकाशक्रमसतोऽपीति न प्रमाणविभागं पश्याम । अत आह — न तावदिति । तावच्छब्दो लिङ्गोपेक्षया । तन्नोपरिष्ठाच्चिराकरिष्यत इति । अत्र कारणमाह — भावां-शेति । योग्यता हि कार्यदर्शनसमाधिगम्या, सा चेन्द्रियाणां भावात्मकग्रहण एवोपलभ्यते नामावेऽपि । विनापि तु तेन तद्वग्रहणादिति वक्ष्याम । अत्र तु योग्यतासहिता प्राप्तिरिन्द्रियार्थयोस्सम्बन्ध इत्यभिप्रायः । यत्त्वेकज्ञान-ससर्गिणोरेकप्रमाणत्वमिति । तन्न । एकस्या अपि बुद्धेर्नानाकारणत्व-दर्शनात् । एकं हीदं भावनेन्द्रियसमाहातृ प्रत्यभिज्ञानमिति वक्ष्यामः । एकज्ञानप्रतिमासिनोरपि च गृह्यमाणस्मर्यमाणयोर्विवेक उक्तः । विविक्ता एव ते वार्था इति । न हि स्पृत्युपस्थापितनामविशिष्टो द्वितीयो न प्रत्यक्षो भवति । नाम चाप्रत्यक्ष स्मर्यमाणत्वात्, तस्यागृहीते हि विशेषणे विशिष्टो नावगम्यते नाप्रत्यक्षे । एवमिहापि प्रमाणाभावोपनीताभावविशिष्टे सत्युप-लभ्यमाने न किञ्चिदनुपपन्नम् । दण्डिन्यपि शाब्दे तावद् दण्डपदोपनीत-विशेषणविशिष्ट एव प्रत्ययार्थो न दण्डोऽपि । प्रत्यक्ष तु योग्यतयोमयत्र प्रसृता नाम, न चैवमुभयनाश्याणां योग्यता । अभावज्ञाने तदनुपेक्षाया

न चाप्यस्याः प्रमाणत्वे कश्चिद् विप्रतिपद्यते ।
 भेदाभेदे विसंवादः कृतस्तत्र च निर्णयः ॥ ८५ ॥
 कृते यत्र च सम्बन्धाद् बुद्धिरेव न जायते ।
 तत्र किं क्रियतां सोऽपि प्रामाण्ये नैव कारणम् ॥ ८६ ॥
 स्मृत्या श्रुतिर्या परिकल्प्यतेऽस्मिन्
 लिङ्गादिभिर्या विनियोजिका च ।
 फलादिभिर्यत् परिपूरणं च
 सम्बन्धदृक् तत्र न काचिदस्ति ॥ ८७ ॥

अपि चार्थापत्तिप्रमाणमित्यलौकिको विवाद इति । न हि तया प्रवर्तमानानां प्रवृत्तिः प्रतिदृश्यते । प्रवृत्तिसामर्थ्यं च प्रामाण्यम् । अनुमानाद् भेदाभेदयोरस्ति विवादः, तत्र चास्माभिः कृतो निर्णय इत्याह न चापीति ॥ ८५ ॥

यद्येवमनुमानेऽपि सम्बन्धो नाङ्गमेवाध्येतात आह — न्तत इति । तत्र हि बुद्धिरेवासति सम्बन्धज्ञाने न जायत इति तदुत्पत्तौ कारण-माश्रीयत एव । प्रामाण्यं तु तत्रापि बाधविरहादेवेति ॥ ८६ ॥

वेदोपयोगमर्थापत्तेर्दर्शयति — स्मृत्येति । भूयान् खलु वेद-भग्नः श्रुतार्थापत्तिप्रमाणकः स तामन्तरेण न सिध्येत्, यथैव हि पाठना-भिव्यक्ता श्रुतिरात्मानं लभते, एव श्रुतार्थापत्तिप्रमाणका हि । यदाह —

‘यथैव पाठः प्रतिप्रत्युपायस्तथैव सामर्थ्यमपि श्रुतीनाम् ।

तेनैव चैका न समामनन्ति सहस्रमागं तु समामनेयुः ॥’ इति ।

यथा तावदष्टकादिविषयां मन्वादिस्मृतिमुपलभ्य तन्मूलकारणान्वि-
 च्छायामसम्भवस्तु अमविप्रलिप्तानुभवपुवाक्यान्तरेषु स्मृतेस्त्वमूलकारणम-
 न्तरेणानुपपत्त्या श्रुतिरेव मूलतया कल्प्यते । तथा लिङ्गादिभिः स्वविनियो-
 जिका श्रुतिरूपकल्प्यते — यथा तावत् प्रकरणाभ्यां मन्त्रे स्वाध्यायविध्य-
 ध्यापिते प्रयोजनमन्तरेणानुपपद्यमाने कल्पपेक्षया च सामान्यतः क्रतूपकारा-
 वगतौ विशेषापेक्षाया मन्त्रशक्तिनिरीक्षया यच्छक्युवादित्युपबन्धेन शक्यार्थ-

इदमेव निमित्तं च विवेकस्य प्रतीयते ।

भावाभावधियोरक्षैः सम्बन्धोऽक्षानपेक्षणम् ॥ २१ ॥

रूपादेरपि भेदं च केचिद् ग्राहकभेदतः ।

वर्णयन्ति यथैकस्य पुंसः पुत्रादिरूपताम् ॥ २२ ॥

बुद्धिमात्रकृतो भेदो रूपादौ नित्यमेव हि ।

न च देशाद्यभिन्नानां समुदायावकल्पना ॥ २३ ॥

इदं चानयोर्विवेकारणमित्याह — इदमेवेति । अक्षानपेक्षता चाभावधियो वक्ष्यत इति ॥ २१ ॥

अयं च ग्राहकभेदनिबन्धनो भेदो रूपादीनामिति कैश्चिद्विष्यते । सोऽनयोरपि शक्यतेऽवगन्तुमित्याह — रूपादेरिति । एवं हि केचिद् वदन्ति — यथा एकमेव मुखं मरतकपद्मरागाद्युपाधिभेदाद् भिन्नमिव प्रतिभाति, यथा चैक एव पुरुषोऽपेक्षाभेदात् पुत्रादिभेदभिन्न इव गृह्यते, यथैकमेव तत्त्वं श्रोत्राद्युपाधिभेदाद् भिन्नमिव प्रतिभाति, एवमिहापि भावाभावयोरुपाधिको भेदो भविष्यतीति । नन्वेवमौपाधिके भेदे तात्त्विकमेकत्वं प्राप्नोति । भवत्वस्मिन्मते, तथापि रूपादिव्यवस्था सिध्यत्येवेति ॥ २२ ॥

इदं चान्वाख्यवचनेनास्माद्विरुक्तम्, न हि रूपादीनां ग्राहकभेदनिबन्धनो भेदः, किन्तु बुद्धिभेदनिबन्धन एव, मुखं हि प्रमाणान्तरादेकरूपमवगतं तदुपाधिभेदाद् भिद्यत इति युक्तम् । न त्वेकत्वे रूपादीनां किञ्चित् प्रमाणमस्ति, नित्यमेव वैलक्षण्यात् । अयं च बुद्धिभेदो भेदहेतुर्भावाभावयोरपि समान एवेत्यभिप्रायेणाह — बुद्धिमात्रेति । क. पुनरयं भावाभावात्मको धर्मी, यदसौ भावाभावौ, नैकं रूपादिसमुदायाद् भिन्नमुपलभ्यते, वृत्त्यादिविकल्पाक्षमत्वात् । अतो देशाद्यभिन्नानां रूपादीनां समुदायो धर्मी, न तत्त्वान्तरमत आह — न चेति । नात्र वन इव घाधिका बुद्धिरस्तीति भावः । इदं च सविकल्पकसिद्धावुक्तमप्यभावाश्रयसमर्थनार्थमत्रोक्तमित्यपुनरुक्ततेति ॥ २३ ॥

अथाभावपरिच्छेदः ।

अत्र भाष्यम् — 'अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्या-
सन्निकृष्टस्ये'ति । किं पुनरनेन लक्ष्यते । न तावत् प्रमाणम् । न हि प्रमा-
णाभावेन प्रमाणं लक्ष्यत इति युक्तम् । पूर्वोक्तप्रमाणाभावो लक्षणमिति
चेत् । एवं तर्हि सर्वेषां प्रमाणानां समानमिदम्, सर्वाण्यपि हि प्रमा-
णानीतरेतराभावरूपाणि शक्यन्ते प्रमाणाभाव इति वदितुम् । न च सर्व-
प्रमाणसाधारणं किञ्चिदेकं लक्षणमस्ति, यदभावेन यत् लक्ष्यते । अपि च—
प्रमाणं नाम कस्यचित्प्रमेयस्य व्यवस्थापकं भवति । तदनेन किं व्यव-
स्थाप्यत इति न विद्वः । ननु कं नास्तीत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्येति ।
किमुक्तं भवति । प्रत्यक्षाद्यविषयो नास्तीत्ययमर्थोऽभावस्य प्रमेयमिति ।
तदयुक्तम् । नास्तीति नेदमिह प्रमीयत इत्यर्थः । न चाप्रमीयमाणस्य
प्रमेयतेति शक्यतेऽवगन्तुम् । कस्य च प्रमाणस्य प्रमेयमिदम्, यदि
प्रमाणाभावस्य । तन्न । प्रमाणाभावो हि प्रमितेरनुत्पत्तिः । सा च प्रमाण-
मित्यलौकिकमिव प्रतिभाति । यदि मतम् — अस्ति तावन्नास्तीति बुद्धिः
सर्वलौकिकपरीक्षाणामविवादसिद्धा, न च बुद्धेरनात्मनत्वं स्वांशा-
लम्बनत्वं चेति विज्ञानवादे यणितमेव । अतोऽस्या एव बुद्धेर्द्रष्टृभिः
प्रमेयमुपकल्प्यते । सोऽभावस्य विषयः । -दिदं नास्तीति विज्ञानं
प्रमाणं घटाद्यभावः प्रमेयमिति मन्यन्ते । अत एव प्रागभावादिभेदेन
चतुर्धाभावं विभजन्ते । न ह्यस्तुतो विभागमभ्यस्यन्ति । यदि तु ना-
भावस्तत्त्वान्तरमिष्यते, कर्तुर्हि क्षीरे दध्यभावः । यं प्रागभाव इत्याचक्षते ।
अतश्चैव दध्नि क्षीराभावः, य प्रध्वसाभाव इत्युच्यत इति । अपि च—
इह घटो नास्तीति धियः किमालम्बनमिति वक्तव्यम् । यदि मूलमेव,
तन्न । घटवत्यपि प्रसङ्गात् । केवलमेव मूलमालम्बनमिति चेत् । कः
केवलार्थः । यदि मूलमेव, स एव प्रसङ्गः । अथ भावान्तरविभेदः स
तर्हि तत्त्वान्तरमिति सिद्धः प्रमेयभेदः, तद्भेदाच्च प्रमाणभेदः । न हि तत्
प्रत्यक्षेण शक्यतेऽनुभवितुम् । अक्षापीनत्वात्प्रत्यक्षस्य, अक्षाणां च भाव-
रूपाणां भावेनैव सन्निकर्षः, नागानेन । अस्त्यपि च तद्व्यापारे नास्तीति
बुद्धेरुत्पत्तिर्दृष्टा, यथा स्वरूपमात्रदृष्टे गृहादौ देशान्तरगमने कस्याचिदभावं

स्वरूपमात्रं दृष्ट्वापि पश्चात् किञ्चित् स्मरन्नपि ।
तत्रान्यनास्तितां पृष्टस्तथैव प्रतिपद्यते ॥ २८ ॥

सन्निकर्षोऽस्त्येव । अतस्तज्ज्ञानमैन्द्रियकं भवेदत आह—गृहीत्वेति ।
अयमभिप्रायः— नानाश्रयोऽभावः शक्यते गृहीतुमित्याश्रयग्रहणार्थमेवा-
त्रेन्द्रियापेक्षा नाभावग्रहणाय, यथा नास्मृते प्रतियोगिन्यभावां गृह्यत इति
तत्स्मरणार्थं प्राचीनज्ञानजन्मनसंस्कारस्योद्बोधोऽप्यपेक्षितः, एवमाश्रय-
ग्रहणार्थमिन्द्रियम् । न च प्राप्तिमात्रमैन्द्रियकज्ञानजन्मनि कारणम् ।
अपि तु योग्यतासहिता प्राप्तिरिति प्रत्यक्षे वर्णितम् । न चेन्द्रियाणा-
मभावज्ञानजननयोग्यता, तेष्वसत्त्वपि तद्भावादिति वक्ष्यते । मानसमिति
कोऽर्थः । किं सुखादिज्ञानजन्मनसा जन्यत इति । यद्येवं तथापि प्रत्यक्ष-
तैवं । न चान्तरिव यद्विर्मनसस्त्वातन्वयमस्ति । सत्यम् । सर्वप्रमाण-
साधारणस्तु मनसो व्यापारोऽत्र कथितः । केवलरूपमनसन्निकर्षादेव
मैन्द्रियानपेक्ष प्रमाणाभावेनाभावज्ञानं जन्यत इत्युक्तं भवति । गृहीत्वा
स्मृत्येति च धर्मधर्मिणोऽभेदात् समाप्तकर्तृकत्वाभिधानमिति ॥ २७ ॥

कथं पुनरिदमवगम्यते भावग्रहणमिन्द्रियापेक्षं नाभावग्रहणमिति ।
समानो हि तद्भावभावः । अत आह—स्वरूपेति । यो हि गृहस्वरूपमे-
वावधार्य क्वचिद्गतः पृच्छ्यते — तत्र चैत्रोऽस्ति न वेति, तदासौ पृष्ट-
स्तत्र नास्तितां तदैव प्रतिपद्यते । यदि त्विन्द्रियाधीनमभावज्ञानं भवेत् ना-
सति तद्भावादेव जायेत । न च पूर्वावगताभावस्मरणमेवेति वाच्यम् । न
दृश्यते प्रतियोगिस्मरणे भावो दृश्यते । न चाश्रयग्रहणकाले प्रतियोगि-
स्मरणमस्ति । गृहनामेव हि पृष्टेनाभावः कथ्यते । न च तावता स्मरणं
तत्रासीदिति चिन्तयितुं शक्यते । यदि तूच्यते सामान्येनाभावोऽवगतः,
सम्प्रति विशेषेण स्मर्यत इति, तदयुक्तम् । न ह्यभावत्वं नाम सामान्य-
मस्ति, विशेषाणामेव स्मृतिविपरिवर्तिनामेवाभावोऽवसीयते । न च सामा-
न्यतोऽवगतो विशेषेण स्मर्यत इति, युक्तम् । पूर्वानुभवाहितभावनाधीना
हि सा स्मृतिः, नाल्पमन्यतिरेक गोचरयितुमुत्सहते । अतस्तदानीमेव
प्रतियोगिस्मरणपुरस्सरमिन्द्रियानपेक्षमभावज्ञानं जायत इति मनोहरमिदम् ।
तदिदमुक्तं तदैव प्रतिपद्यत इति । “५ च प्रत्यक्षफलस्मृतिनिवृत्त्या फलतः
प्रत्यक्षानवृत्तिरित्युक्तमेवेति ॥ २८ ॥

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तरूपे न जायते ।

नासीदिति प्रतिपत्तिर्न स्यात् । भवति हि कदाचिदेतत् । यो यत्र न दृष्टस्तस्मिन् पुनर्दृश्यमान एवासत्यप्यदर्शने प्रचीनाभावज्ञानं तदसत्यदर्शने न स्यात् । अतः प्रचीनादर्शनविमर्शजमेव तज्ज्ञानमिति वाच्यम् । एवं च गृह्यमाणमेव तदभाव प्रकाशयति । ग्रहणे चानवस्थाप्रसङ्गः । तन्मात्रसंविदेव त्वदर्शनमिवाश्रीयमाणे न किञ्चिद् दृश्यति । स्वप्रकाशा हि सा फलभूता न प्रकाशान्तरमपेक्षते । अतस्तन्मात्रानुभव एव स्वप्रकाशो भावः । यदा चासौ घटाद्यदर्शनरूपतया विमृश्यते तदा तदनावत्वेनापदिश्यते । अतो न प्रमेयान्तरमभावः । न च नास्तीति ज्ञानं प्रमाणम्, उभयोरभावात् । ज्ञानाभाव एवायं ज्ञानभ्रमः, आलोकादर्शनेऽन्धकारदर्शनभ्रमवदिति न विद्मः किमत्र लक्ष्यते इति । अत्राह—किमत्र न जायते, यथोक्तं भवता ग्रन्थतस्तावत् प्रमाणाभाव एवावसीयते, केचित्किलाभावं नाम प्रमाणमातिष्ठन्ते, तन्निराकरणार्थ एवायं भाष्यकारस्य प्रयत्नः । कथमनेन निराक्रियते । श्रूयताम् । यदेके वदन्ति—नास्तीत्यस्यार्थस्य असन्निकृष्टस्येति, प्रत्यक्षाद्यविषयस्याभावः प्रमाणमिति, तत्र, प्रमाणाभावो ह्यसौ—प्रमाणं न भवतीत्यर्थः । अप्रमाणत्वे चोक्तो हेतुः । एतदपि नोपपद्यते । यदि ग्रन्थानुगुण्येनापमर्धो व्याख्यास्यते ततो विसृष्टः प्रदेशान्तरे भाष्यविरोधः, एवं हि चित्रापरिहारे भाष्यकारो वक्ष्यति—‘स्यादेवं यदि पञ्चैव प्रमाणान्यभिविध्यन्ति’ति । तत्र स्फुटमेव हि पदं प्रमाणानि दर्शयति । न च तद्वचनद्वाराभिप्रायम्, न हि प्रमाणगता संख्या व्यवहारं भिनत्तीति साम्प्रतम् । इहापि चाप्रामाण्ये न भाष्यकारेण कश्चिद्धेतुस्तुक्तः । न च प्रतिज्ञामात्रेण प्रतिपक्षनिराकरणं भवतीति साम्प्रतम् । तस्माद् व्याख्येयमेतत् । अत्राह—प्रमाणेति । अयमर्थः । प्रमाणलक्षणमेवेदम् । यत्तुक्तं तदगावेन कथं तद्दृश्यते इति । सत्यम् । न प्रमाणमात्रविवक्षया प्रमाणशब्दः अपि तु सामान्यवचनोऽपि प्रमाणशब्दोऽधिकाराद् विशेषेऽनतिष्ठते । प्रमाणाभाव इति किमुक्तं भवति, पूर्वोक्तप्रमाणपञ्चकभाव इति । अस्ति च पञ्चानां भावोपधानमेकम्, सर्वाणि हि भावप्रमाणानि, अतो भावप्रमाणा-

यत्राप्यदृष्टपूर्वत्वं यदभावस्य तत्र च ।
 तदभावमतिर्दृष्टा सम्बन्धेऽक्षानपेक्षया ॥ ३३ ॥
 कस्यचिद् यदि भावस्य स्यादभावेन केनचित् ।
 सम्बन्धदर्शनं तत्र सर्वमानं प्रसज्यते । ३४ ॥
 गृहीतेऽपि च भावांशे नैवाभावेऽन्यवस्तुन ।
 सर्वस्य मतिरित्येवं व्यभिचारादलिङ्गता ॥ ३५ ॥
 सम्बन्धे गृह्यमाणे च सम्बन्धिग्रहणं ध्रुवम् ।
 तत्राभावमिति केन प्रमाणेनोपजायते ॥ ३६ ॥
 तदानीं नहि लिङ्गेन सम्बन्धिग्रहणं भवेत् ।
 तत्रावश्यमभावस्य प्रमाणान्तरतो गतिः ३७ ॥

न कवलं यद्यत्र कदाचिद् दृष्टं तन्मात्रस्य तत्राभावोऽवगम्यते,
 यन्वापि तु यत्राभावो न दृष्टपूर्वस्तस्यापि तत्राभावोऽवगम्यत इत्याह —
 चप्रेति ॥ ३३ ॥

यदि तु येन केनचिदेकेनाभावेन गृहीतसम्बन्धाद् भावादभावा-
 न्तरानुमानमियते, ततोऽतिप्रसक्तिरित्याह — कस्यचिदिति ॥ ३४ ॥

न चैवमङ्गीतीति व्यतिरेकेण दर्शयति — गृहीतेऽपि च भावां-
 शे नैवाभावेऽन्यवस्तुनः । सर्वस्यमतिरित्यन्तेन । अनैकान्तिक-
 श्चायं भावोऽभावान्तरैरपि सम्बन्धात् । अतोऽनेकान्तिकत्वादस्य घटादेरभावं
 गमयितुमलिङ्गत्वमित्याह — एव व्यभिचारादलिङ्ग्यतेति ॥ ३५ ॥

अपि च सम्बन्धिग्रहणं सम्बन्धिग्रहणाधीनम् तदिहाभावाख्ये
 सम्बन्धिनि गृहीतव्ये किं प्रमाणमिति वक्तव्यमित्याह — सम्बन्ध इति
 ॥ ३६ ॥

न तावदलिङ्गगमविदितसम्बन्धं तदवधारणे प्रमाणम्, इतरेतराश्रय
 हि तथा स्यादित्यभिप्रायेणाह — तदानीमिति । अतोऽवश्यं तद्ग्रहणे
 प्रमाणान्तरमर्थं गीयमित्याह — चप्रेति ॥ ३७ ॥

दृश्यत्वसिद्धयर्था युक्ता सूक्ष्मजिज्ञासा । तन्मात्रोपलम्भे स्वभावेऽदृष्टार्थमेव
 / दृश्यविशेषणमापद्येत । यद्येकम् — यदभावस्य कारणं तत्तन्मात्रविषय
 एव कल्पनालाघवादस्त्विति । तदयुक्तम् । न हि कल्पनालाघवं
 भवतीति प्रमाणावगतमुपेक्षितुं शक्यम् । न च यदभावस्य कारणं तत्त-
 न्मात्रविषय इति युक्तम् । मुद्गरप्रहारादिर्द्वाभावस्य कारणम् । न च
 तेन तन्मात्रबोधो जन्यते । भूतलादिवस्तुरूपप्रकाशो हीन्द्रियादिकारणकः,
 नासौ षटादेरुत्सारणं प्रहरणं वापेक्षते । यत्तु नानिरूपितमदर्शनमभावं
 निश्चाययति, सुषुप्ते प्रसङ्गादिति । तदयुक्तम् । न दृग्गृहीते वस्तुनि
 निराश्रयोऽभावः प्रकाशते, क्वचिद्धि कस्यचिदभावः प्रतिभाति न स्व-
 तन्त्रः । अत एवाह—वस्तुरूपे न जायत इति । न च सुषुप्तस्य कि-
 षित् प्रकाशते । क्व चाभावः परिच्छिन्द्यात् । अपि च योग्यप्रमाणा-
 नुत्पत्तिभावं निश्चाययति, न च सुषुप्तस्य प्रमाणयोग्योऽर्थः, यो न प्रका-
 शत इति कथमभावनिश्चयो जायते, अतो नादर्शनमगृहीतमिति सुषुप्तस्या-
 भावो न प्रकाशते, किन्तु योग्यादर्शनमेतन्न भवतीति । यद्यापि निवृत्तेऽ-
 प्यदर्शने ग्राह्यास्तित्वं व्यपदिश्यते सम्प्रति दृश्यमानस्यापीति । तन्न ।
 तत्र हि समानोपलम्भयोग्येषु चटुषु स्मर्यमाणेषु यदेकं न स्मर्यते, तेन
 स्मृतिनिवृत्त्या फलतः प्रत्यक्षनिवृत्त्या तदभावः प्रतीयते स्मृत्येव भावान्त-
 राणाम् । तदानीन्तनोऽभावः स्मृतिनिवृत्तिश्च तदानीमस्त्येव । न चाव-
 गम्यते । वस्त्वभावेव तु प्राचीनमवगमयतीति नानवस्था । अतो नास्तीति
 ज्ञानं प्रमाणम्, यभावश्च प्रागभावादिभेदभिन्नः प्रमेयमिति साम्प्रतम् ।
 तदयमर्थो भवति । यत्र पञ्च प्रमाणानि सम्भवत्यतिपत्तीनि यथायथं षटा-
 देर्वस्तुनस्सत्तां बोधयितुं न जायन्ते, तस्मिन् विषयेऽभावस्य प्रमाणात्ता
 सम्भवति, तद्नेन प्रमाणशब्दोऽधिकारात् प्रमाणपञ्चके प्रयुक्त इति दर्शि-
 तम् । वस्तुरूपे न जायत इति च स्वतन्त्राभावमात्रज्ञानं न प्रमाणमिति
 दर्शयति । लौकिकप्रमाणलक्षणरूपनाञ्च यत्रैव प्रमाणानां शक्तिसम्भ-
 वस्तनैव तेषामनुत्पादः प्रमाणमभावोऽभावावधारणे । तादृशेनैव हि
 लौकिका नास्तीति बुध्यन्ते इति । भाष्यस्याप्ययमर्थः—अभावोऽपि न
 परीक्षणीयः । अव्यभिचारान् । प्रमाणमभावो ह्यसन्निकृष्टेऽर्थेऽभावाख्ये
 नास्तीत्यनेन रूपेण प्रकाशमाने वा बुद्धिमुत्पादयति सामान्यप्रमाणम् ।

न चाप्यभावसामान्ये प्रमाणमुपजायते ।

व्यभिचाराद् विशेषास्तु प्रतीयेरन् कथं तथा ॥ ३९ ॥

न चानवगतं लिङ्गं गृह्यते चेदसावपि ।

अभावत्वादभावेन गृह्येतान्येन हेतुना ॥ ४० ॥

स चान्येन ग्रहीतव्यो नागृहीते हि लिङ्गता ।

तद्गृहीतिर्हि लिङ्गेन स्यादन्येनेत्यनन्तता ॥ ४१ ॥

लिङ्गाभावे तथैव स्यादनवरथेयमित्यतः ।

क्वाप्यस्य स्यात् प्रमाणत्वं लिङ्गत्वेन विना ध्रुवम् ॥

नास्तीति धीः फलं चैषा प्रत्यक्षादेरजन्मनः ।

तस्यैव च प्रमाणत्वमानन्तर्यात् प्रतीयते ॥ ४३ ॥

अभावसामान्येन त्वनुपलब्धेस्सम्बन्धस्तिष्यत्येव, न त्वभावसामान्ये प्रमाणमुपजायत इत्याह — सामान्येति । विशेषास्त्वेनैकान्तिकतया नानुपलब्ध्या बोधयितुं शक्यन्त इत्याह — व्यभिचारादिति ॥ ३९ ॥

अपि च—नानवगतरूप लिङ्गमनुमाने लिङ्गं भवति, तदियं प्रत्यक्षाद्यनुत्तरिभावत्वादपरेण लिङ्गेनावगन्तव्या । एव हि वदन्ति, यावान् कश्चित् प्रतिषेधः स सर्वोऽनुपलब्धेरवेति । एवं च तत्र तत्र सदृशापरपर-लिङ्गानुसारेणानवस्थापात इत्याह—न चेति द्वयेन । एतद्योपलब्ध्यभावोऽनुपलब्धिरित्यापाद्योक्तम्, विविक्तेतरपदार्थोऽनुपलब्धिरिति तु प्रत्युक्तमिति ॥ ४०, ४१ ॥

एव योऽप्यसौ लिङ्गिरूपाभावः सोऽपि सम्बन्धग्रहणार्थमवश्यं प्रथममवगन्तव्यः । तदवगमेऽपि तद्रूपापरलिङ्गान्युपगमादनवस्यैव । अतः क्वचिदवश्यमनुमानाभावात् प्रमाणान्तरमप्युपगन्तव्यमित्याह — लिङ्गेति ॥ ४२ ॥

यदि तु नास्तीति बुद्धिरेव लिङ्गमित्युच्यते तत्र । फलं हि सा, प्रत्यक्षाद्यनुत्पादस्य कथं तल्लिङ्गम्, तत्सिद्धधर्ममेव हि लिङ्गमिष्यते ।

अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ वायौ रूपेण तौ सह ।

व्योम्नि संस्पर्शिता ते च न चेदस्य प्रमाणता ॥ ६ ॥

न च स्याद् व्यवहारोऽयं कारणादिविभागतः ।

प्रागभावादिभेदेन नाभावो विद्यते यदि ॥ ७ ॥

न चावस्तुन एते स्युर्भेदास्तेनास्य वस्तुता ।

कार्यादीनामभावः को यो भावः कारणादिना ॥ ८ ॥

मात्यन्तिको गन्धाद्यभावो न सिध्येत् । यथोत्तरं हि चत्वारि महाभूतान्ये-
कैकगुणरहितानीति स्थितिरिति ॥ ५, ६ ॥

सर्वत्र सङ्गरे दोषमाह — न चेति । योऽयं कारणादिविभागेन
लौकिकानां व्यवहारो दृश्यते, सर्वसङ्गरे न स्यात्, क्षीरमानयेति नियुक्तो
यत् क्षीरमेवानयति न दधि, दध्यानयने न क्षीरम्, इदमस्मिन् कार्यकार-
णादीनामितरेतरविवेके न सिध्यतीति ॥ ७ ॥

ननु नाभावो नाम तत्त्वान्तरमुपलभ्यते, भूतलं हि स्वप्रमाणा-
दवगच्छामः, घटं चास्मिन् प्रमाणे न पश्यामः, न तु घटाभावो नामापरः
कश्चित् बुद्धौ भवति । घटो नास्तीत्यपि घटो न प्रमीयत इत्यर्थः, न तु
घटाभावः प्रमीयत इति । अतस्त्वर्वापाख्याविरहलक्षण एवाभावो न कि-
ञ्चित् तत्त्वान्तरमत आह — न चेति । यत्तावत् भावप्रमाणैर्नोपलभ्यत
इति । सत्यम् । अत एवाभावः प्रमाणान्तरम् । घटो नास्तीत्यपि
नायमर्थः घटो न प्रमीयते इति, सन्नपि हि घटो न प्रमीयत इत्यु-
च्यते । अत एव घटोऽस्ति न वेति पृष्टोऽभिर्णोताभावो न नास्तीति व्यप-
दिशति, किन्तु अनुपलब्धिमात्रम् । अतोऽभावप्रमितरेवायं घटो नास्तीति ।
यथायं चतुर्धा भेदो वर्णितः सोऽपि सर्वोपाख्याविरहलक्षणेऽभावे न
सिध्यति । प्रयोगश्च भवति — वस्तु अभावः, चतुर्धा भेदाद्, द्रव्यादि-
वदिति । यदप्याहुः — नाभावो नाम किञ्चित् तत्त्वम्, प्रत्यर्थनियतेन
शास्त्रना नीतादयः परस्परं भिद्यन्ते, नवमभावस्य भावात् किञ्चिद् भेदकम् ।

भावात्मकस्य मानत्वं न च राजाज्ञया स्थितम् ।
 परिच्छेदफलत्वाद्धि प्रामाण्यं स्याद् द्वयोरपि ॥ ४७ ॥
 यदि चास्य प्रमाणत्वमभावत्वेन नेष्यते ।
 वस्तुनः कारणत्वं हि दृष्टमित्यभिमानिता ॥ ४८ ॥
 न लिङ्गत्वप्रमेयत्वे भवेतां तद्वदेव हि ।
 तथा सति च पूर्वोक्तो व्यवहारो न सिध्यति ॥ ४९ ॥
 प्रमाणानामनुत्पत्तेर्नाभावस्य च धर्मता ।
 यत्राभावोऽस्ति तेनास्याः सम्बन्धो नैव दिव्यते ॥ ५० ॥
 यो न सन्निहितस्तत्र तस्य धर्मो भवेदियम् ।
 न च तस्य प्रमेयत्वं धर्मधर्मित्ववर्जनात् ॥ ५१ ॥

न भावात्मकमेव प्रमाणमिति राजाज्ञा, यदेव तु परिच्छेदफलं तदेव तु प्रमाणम्, तच्च प्रत्यक्षाद्यजन्मनोऽपि समानमित्याह — भावात्मकस्येति ॥

स्यादेतत् — वस्तुन एव प्रामाण्यदर्शनाज्जावस्तुनोऽनुपलब्धेः प्रमाणत्वमिति । तथा च सति घौद्धानामपि लिङ्गप्रमेयत्वे न स्थाताम्, तेऽपि हि नामानुनो दृष्टे इत्याह — यदीति सार्धेन । अनुज्ञाने दोषमाह — तथा मतीति । 'न च स्याद् व्यवहारोऽयमिति कारणादिविभागेनोक्तो व्यवहार इत्यर्थः ॥ ४८, ४९ ॥

अपक्षधर्मत्वादपि प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिर्न लिङ्गमित्याह — प्रमाणानामिति । नाभावे पक्षीकृते प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिस्तद्धर्मतयावगम्यते । अभावेन सम्बन्धमावादित्यभिप्राय इति । नन्वभावविशिष्टं भूतलं साधयिष्यामः, तच्च पूर्वमवगतमिति तद्धर्मो भविष्यतीत्यत आह — यत्रेति । न हि भूतले प्रत्यक्षानुत्पत्तिः, ज्ञायमानत्वात् तस्येति ॥ ५० ॥

षट्स्य तर्हि धर्मो भविष्यति तद्वोचरे प्रत्यक्षादीनामनुत्पत्तेरत्र आह — य इति । सत्यम् । यत्र प्रत्यक्षादीनि नोत्पद्यन्ते तद्धर्मता कथं सिद्ध भवेदपि, न त्वसाविद प्रमीयते । धर्मधर्मित्वयोरभारात् । न हि

यद्वानुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिग्राह्यो यतस्त्वयम् ।

तस्माद् गवादिवद् वस्तु प्रमेयत्वाच्च गम्यते ॥ ९ ॥

न चौपचारिकत्वं वा भ्रान्तिर्वापि यहच्छया ।

भवत्यतो न सामान्यविशेषात्मकता मृषा ॥ १० ॥

वस्त्वित्याह — कार्यादीनामिति । वस्त्वेव सदसदात्मकमिति सिद्धान्तः । तत्र कथं वस्तुरूपस्यैवाभावस्य निस्त्वभावत्वम् । किमिदानीं भावाभावयोरभेद एव, नेति वदामः, भेदोऽपि ह्यनयोर्वर्मधर्मतया क्रियानप्यस्त्येव रूपादीनामिव । कः पुनरनयोस्सम्बन्धः, सयोगसमवायो वा, न तावत्सयोगः, द्रव्यधर्मत्वात् तस्य । न च समवायः, भावाभावप्रसङ्गात् । अभावसमवाये हि भावो न स्यादेव । नाभावसमवायादसत्त्वम्, न हि घटोऽभावसमवायादसत् भवति । असति समवायानुपपत्तेः । किन्तु प्रहारादेव घटस्याभावः । यत्त्वनाशतमनपसार च भावान्तरमभावरूपेणावगम्यते तत् कथमसद् भविष्यति । अतस्मिन्हेतोरेव जायमानो नित्यो वा सर्वोऽसङ्कीर्णस्वभाव एव जायत इति सिद्धमस्य जाल्यादिवद् भावधर्मत्वम् । ततश्च वस्तुत्वमिति ॥ ८ ॥

इतश्च वस्तु अभाव इत्याह — यद्वेति वस्त्वन्तेन । अभाव इति सामान्यात्मना प्रागभावादिभेदेन च व्यावृत्त्यात्मना गृह्यमाणोऽभावः सामान्यविशेषात्मकः, ततश्च वस्तुविषयप्रयोगार्थः—अभावो वस्तु, सामान्यविशेषात्मकत्वात् गवादिवदिनि । तस्मिन्नेव साध्ये हेत्वन्तरमाह — प्रमेयत्वादिति ॥ ९ ॥

नन्वयमसिद्धो हेतुः, औपचारिको हि सामान्यविशेषभावोऽभावे । एकशब्दवाच्यं सामान्यरूपं दृष्टं गवादि, नानाशब्दवाच्यं च विशेषरूपं शयलेयादि । अतोऽप्याप्यौपचारिकस्सामान्यविशेषभावो विवेकज्ञस्य । असति तु विवेके एकशब्दानियन्धनग्रम एवायम्—अभावस्सामान्यविशेषात्मेति । यत आह — न चेति । सति हि वाचके भ्रान्तिरूपजागो वा कल्प्यते, न चेह तथेति याव इति ॥ १० ॥

युक्त्यागमाभ्यामिह तर्कितोऽयं

प्रमाणपदकं प्रविभज्य भाष्ये ।

ततोऽधिकं यद् द्वयमिष्टमन्यै-

र्भेदो न तस्येत्यपि सिद्धमेतत् ॥ ५७ ॥

इह भवति शतादौ सम्भवाद्या सहस्रा-

न्मतिरवियुतभावात् सानुमानादभिन्ना ।

जगति बहु न तथ्यं नित्यमैतिह्यमुक्तं

भवति तु यदि सत्यं नागमाद् भिद्यते तत् ॥ ५८ ॥

प्याहते सिध्यतीति । (यथेति । यावत्तावद् यथावदिति ।) इहेति । वेदं प्रति निर्देश इति ॥ ५६ ॥

ननु च व्यासमतानुसारिणोपमानातिरिक्तं प्रमाणद्वयमुपवर्जितम्, ऋषिणा च सम्भवैतिद्वयोरपि प्रमाणत्वमाश्रितम्, तत्परित्यागे कारण वक्तव्यमत आह — युक्तीति । प्रमाणपदकमेव हि युक्त्या सङ्गच्छते । आगमानुगतम् । आगमश्च मीमांसातन्त्रम्, अतो युक्त्यागमाभ्यामिह शाश्वरे भाष्ये प्रमाणपदकमेव प्रविष्टिष्य तर्कितम् । यत्तु द्वयमधिकमिष्ट तदत्रैवान्तर्गतमिति ॥ ५७ ॥

(क. १ यव) पुनस्तस्यान्तर्गतमिति आह — इह भवतीति । या तावत् सहस्राच्छते मतिरसम्भवास्य प्रमाणमिष्यते सानुमानान्न धिष्यते । सहस्राच्छतमवियुतिभावादविनाभावादवगम्यते । अतस्तावदनुमानान्न भिद्यते । ऐतिह्यप्रमाणमुक्तं तावदसत्यमेव । निधिप्राप्त्यसुरकन्यावशीकरणादि, द्रौपदीपद्ममर्तृकेत्यादि, यदि तत् सत्यं तदागमाद् (न) भिद्यते । आसागमो ह्यसौ । उक्तं च — 'पुरुषोक्तिरपि श्रोतुसगमत्वं प्रपद्यते' इति । अतोऽनुमानागमयोरन्तर्भावान्न सम्भवैतिद्वयोः पृथगुपन्यासस्सिद्धः ॥

इत्युपाध्यायसुचरितमिश्रहृतो काशिका-

टीरायामभावपरिच्छेदस्समाप्तः ॥

तस्योपकारकत्वेन वर्ततेऽज्ञास्तदेतरः ।

उभयोरपि संवित्तावुभयानुगमोऽस्ति हि ॥ १४ ॥

अयमेवेति यो ह्येष भावे भवति निर्णयः ।

नैष वस्त्वन्तराभावसंवित्स्यनुगमादृते ॥ १५ ॥

नास्तीत्यपि च संवित्तिर्न वस्त्वनुगमादृते ।

ज्ञानं न जायते किञ्चिदुपप्लम्भनवर्जितम् ॥ १६ ॥

प्रत्यक्षाद्यवतारस्तु भावांशो गृह्यते यदा ।

व्यापारस्तदनुत्पत्तिरभावांशे जिघृक्षिते ॥ १७ ॥

न तावदिन्द्रियैरेषा नास्तीत्युत्पद्यते मतिः ।

भावांशेनैव संयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि ॥ १८ ॥

उद्भूतजिघृक्षितैकग्रहणे चेतस्तदनुगुणतयैव लीनो भूत्वा- /
तिष्ठते । सामान्यविशेषयोरिवैकग्रहणेऽन्यतर इत्याह — तस्येति । इदं
चान्वारुह्यवचनेनास्माभिर्दक्तम् । अस्त्येव तु भावाभावाप्रतीतिवन्त्यतानु-
गम इत्याह — उभयोरिति ॥ १४ ॥

उभयानुगममेव दर्शयति— अयमेवेति द्वयेन । अयमेवेति ।
भावान्तरेणासङ्कीर्ण इत्यर्थः । न ह्यप्रतिसंहिते भावान्तराभावे सङ्कीर्णस्वभावो
न निश्चेतुं शक्यते । नास्तीत्यपि प्रतिषेध्यप्रतिषेधाधारभावोपप्लम्भनवर्जित
न किञ्चित् ज्ञान जायते । किञ्चिच्छब्देन भावस्याभावानुगमशून्यमपि
ज्ञानमस्त्येव, न त्वेवमभावस्येति दर्शयति ॥ १५, १६ ॥

दर्शितं तावत् सदसदात्मक वस्त्विति । कदाचित् किञ्चिदनुभूयत
इति च । उभयोरशयोरिदानीं प्रमाणविभागं दशयति — प्रत्यक्षादीति
॥ १७ ॥

कथं पुनरिदमवगम्यते, विस्फारिताक्षम्य हि सदसा नेह घटोऽस्ति,
अथवा भूतलमित्यभावविशिष्ट भूतलज्ञान जायमानमुपलभ्यते' दण्डि-

चित्रापशुफलत्वादिविषयाश्चोदना मृषा ।

प्रत्यक्षाद्यधिकारेऽपि तेरर्थासङ्गतिर्यतः ॥२॥

इदानीं तु शब्दशक्तिपरामर्शद्वारेणान्यन्तरा एव हेतवे उपपत्त्यन्ते ।
तथा चोक्तम् —

आनन्तर्यमनुवत चेन्न सामर्थ्यावबोधनात् ।

इति । सामर्थ्यं हि सर्वोभ्युत्पत्तानामर्थं ब्रुवतां सहकारि । तद् यद्यपि
नेष्टिरनन्तरफलेति श्रुतिः, तथाप्यर्थसामर्थ्यादेतदवगम्यते, कथमपरथा
'यदासौ विद्यमानासीत् तदा फलं न दत्तवती, कालान्तरे पुनरसती
कथं दास्यति' इति । न च पशवोऽनन्तरमसम्भवद्भावनाः, स्वर्गो हि
नानाक्षिप्तविशिष्टदेहेन्द्रियादिपरिग्रहो भवितुमुत्सहते, अतो मामूद-
नन्तरम्, अमी पुनः पशवः सम्भवन्ति यजमानस्यात्रैवेति स्वहेतु-
समनन्तरमनुपलभ्यमाना दृष्टप्रतिग्रहादिहेतुवन्तराः श्रुतचित्रादिफलतया
न शक्यन्तेऽवगन्तुम् । अयमेव तु शब्दशक्तिपरामर्शो 'वार्तिककृता
तार्किकप्रक्रियामनुविदधानेन 'न वा पशुफले'त्यादिना साधनप्रयोगैरुप-
दिशतः । तदेवमैहिकफलासु चित्राचोदनास्त्राक्षिप्तासु तत्सामान्या-
दितरासु तथात्वमिति पुनरप्यग्निहोत्रादिचोदनाक्षेपेऽवतिष्ठते । स
चायमैहिकाक्षेपद्वारेणापिनोच्यते । अत एव चैहिकाक्षेप इत्युक्तम् । एत-
दुक्तं भवति — ऐहिकफलानामागुष्मिकफलानां चायमैहिकाक्षेपपुरस्कारे-
णैवाक्षेपः, यदागुष्मिकस्वर्गादि तन्मा नाभ कर्मानन्तरमुपलभ्यतामैहिकफलं
तु पश्चादि किं नोपलभ्यते, न चेदमुपलभ्यते, तन्न नूनं तत् फलमिति
ऐहिकफलकर्मचोदनाव्यभिचारेणान्यासामपि परलोकफलानां तत्सामान्या-
दाक्षेपः । पूर्वं तु ताः परतः प्रामाण्यमाश्रित्य परोक्षैरेव वाक्यत्वादिभि-
र्हेतुमिराक्षिप्ताः । तदुक्तं परैरिति । परिहारान्तरमाह — सूत्रेति । अय-
मभिप्रायः — चोदनासूत्रे भाष्यकृता सूत्रकारेण वक्ष्यमाणाक्षेपपरिहारा-
चनागतवेक्षणेन प्रतिज्ञासमर्थनार्थमुपवर्षितौ । इदानीं तु सूत्रकारेण
स्वयमेवोच्यत इति तेनेदमेव सर्वचोदनाक्षेपक्षेत्रमित्युक्तमिति ॥ १ ॥

अत्र परिहारे पूर्वोक्त एवाक्षेपहेतुरिति, तमुपन्यस्यति — चित्रेति
फलानीत्यन्तेन । अयमर्थः — चित्रापशुफलत्वादिविषयाश्चोदना धर्मिण्यः

ननु भावादभिन्नत्वात्सम्प्रयोगोऽस्ति तेन च ।
न ह्यत्यन्तमभेदोऽस्ति रूपादिवदिहापि नः ॥ १९ ॥
धर्मयोर्भेद इष्टो हि धर्म्यभेदेऽपि नः स्थिते ।
उद्भवाभिभवात्मत्वाद् ग्रहणं चावतिष्ठते ॥ २० ॥

वक्ष्यमाणत्वात् । किमिदानीमनुमानेऽपि प्रत्यक्षानुमानसमाहारजो वि-
शिष्टबोधः । न । अनुमानस्यान्वयाधीनजन्मत्वात् । विशिष्टेनैव चान्वयानु-
गमात् । धूमवानग्निमानिति हि व्याप्तिरवगता ! उक्तं च —

“नैवं न ह्यत्र लिङ्गस्य शक्त्यनन्तत्वकल्पना ।”

इति । अत्रापि चायमग्निमानिति विशेषबोधेऽस्त्येव प्रत्यक्षपेक्षा । अय-
मेवाभावस्य प्रतीतिप्रकारः, यत्प्रमाणान्तरप्रापिताश्रयं विशिनष्टीति न कि-
ञ्चिदनुपपन्नम् । यच्च संयुक्तविशेषणतया इन्द्रियसन्निकर्षोऽभावस्येत्युक्तम्,
तदयुक्तम् । असम्बद्धस्य विशेषणत्वानुपपत्तेरिति प्रसक्तेः । इतरथा विशेष-
णार्थमर्थितेनैव सन्निकर्षोऽपपत्तौ वृथैव संयुक्तविशेषणार्थत्वाश्रयणमित्यल-
मनेनेति ॥ १८ ॥

अभिप्रायमजानानश्चोदयति — नन्विषति । प्राप्तिमात्रं ह्यर्थेन्द्रिय-
योस्तन्निकर्षः । अस्ति च भावादभिन्नस्याभावस्य भाववदेवेन्द्रियप्राप्ति-
रिति । अत्र च योग्यताया उद्घाटनेनैवोत्तरं देयम्, तदुपेक्षैव तावदत्य-
न्ताभेदमेवायमाह, तदेतमेव तावन्निराकरो (धी ? मी)त्यभिप्रायेणाह — न
हीति । यदि भावाभावयोरेकान्तमभेद एव स्यात् ततो भावेन्द्रियसन्निकर्षो
तदभिन्नस्याभावस्यापि स्यात्, न त्वेवमस्ति । अभावस्यापि रूपादिवद-
त्यन्ताभेदाभावादिति ॥ १९ ॥

रूपादितुल्यतामेवाभावस्य दर्शयति — धर्मयोरिति । भावाभावा-
त्मनोर्धर्मयोर्धर्म्यभेदेऽपि स्थिते भेदोऽपीष्ट इत्यर्थः । भेदे कारणमाह —
उद्भवेति । भावाभावयोरप्युद्भवा ? दूभूता ? भिन्नतयोर्ग्रहणाग्रहणव्यवस्था
दृश्यते । न चैतदेकत्वे कल्पिते । न ह्येकमेव तत्त्वमुद्भूतमभिभूतं चेति
प्रतीयत इति ॥ २० ॥

२१६ मीमांसाश्लोकाधिकं काशिकाटीकोपेतम् ।

शब्दैकदेशभूतेन तेन तत्प्रतिपादितम् ॥ ६ ॥

कालान्तरानुपादानात् कर्मस्वाभाव्यतोऽपि च ।

चोद्यमानस्य चित्रादेरानन्तर्यं विशेषणम् ॥ ७ ॥

अत्र तावदसंवादो विरोधश्चोत्तरत्र तु ।

स्वर्गयानविरुद्धो हि भस्मीभावोऽत्र दृश्यते ॥ ८ ॥

फलमिति । एतावति च पर्यवमानात् । अतः कालान्तरे फलं दास्यति । तदेतदुक्तम् — 'कालान्तरे फलं दास्यतीति चेत्' इति, तदेतदाह — आनन्तर्यमिति । परिहरति — न सामर्थ्येति । साक्षादनुक्तस्यानन्तर्यस्याप्यत्र सामर्थ्येनावबोधनं कृतम्, यदैव ह्यस्येदं फलमित्युक्तं तदैवमर्थादेवावगम्यते अनन्तरमनेन भवितव्यमिति । कथं नामान्यथासत्कालान्तरे फलं दास्यतीति । नन्वेवमपि सामर्थ्यलभ्यमानान्तर्यमनन्तरफलानुपलम्भनेन बाध्यताम्, अविशेषप्रवृत्ता तु चोदना कथं बाध्यते अत आह — शब्देति । न हि सामर्थ्यं नाम पृथक् प्रमाणम्, अपि तर्हि सर्वाख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिरसहकारिणीति शब्दैकदेश एव । अतस्त्वुवाचानमिवाप्यद्वयेष्वर्थादनन्तरमेव फलं निश्चीयत इति तद्वचोऽपि शब्दबोधो भवत्येवेति ॥ ६ ॥

इतश्चानन्तर्यमवगम्यत इत्याह — कालान्तरेति । यदि ह्यत्र फलं दास्यतीति लब्धश्रोष्यत् तदा तत्सामर्थ्येन कल्पना काचिदप्यभविष्यत् । अथ पुनरस्येदं कर्मणः फलमिति पर्यवसिते वचासि सर्वकर्मणामनन्तरफलोपलम्भाद् वैदिकस्यापि चित्रादेश्चोद्यमानस्यापि कर्मणस्तत्स्वाभाव्यादानन्तर्यं विशेषणतयावतिष्ठत इति ॥ ७ ॥

अत्रानन्तरमपरं भाष्यम् — 'दृष्टविरुद्धमपि किञ्चित् वैदिकं वचनं 'स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याती'ति । तद् येन विशेषेणोक्तं तमाह — अत्रेति । अत्र हि चित्रादिवाक्येष्वकिञ्चिदसंवादमभाष्यमुक्तम् । उत्तरत्र तु यज्ञायुधिवाक्ये प्रत्यक्षादिविरोध इति विरोधमभिधोतयति — स्वर्गयान इति । यजमानस्य निरतिशयानन्दात्मनः स्वर्गादीतिदूरमपग्नष्टो भस्मीभावः प्रत्यक्षमुपलभ्यते, चित्रादिचोदना-

सद्गुणद्रव्यरूपेण रूपादेरेकतेष्यते ।

स्वरूपापेक्षया चैषां परस्परविभिन्नता ॥ २४ ॥

यदि तद्वदपेक्षात्र न स्याद् भेदोऽत्र नैव हि ।

सदसद्रूपता बुद्धेर्भवेदन्यतरत्र नः ॥ २५ ॥

सत्सम्बन्धे संदित्येवं सद्वृपत्वं प्रतीयते ।

नास्त्यत्रेदमितीदं तु तदसंयोगहेतुकम् ॥ २६ ॥

गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तितान्नानं जायतेऽक्षानपेक्षया ॥ २७ ॥

एवं तावदभावस्य भावाद् भेदाभेदौ दर्शितौ । तावैव रूपादि-
घटान्तेन द्रव्यति—सद्गुणद्रव्येति । न हि रूपादयस्सदादिरूपेण
न भिद्यन्त इति स्वरूपापेक्षयापि तेषां भेदः शक्यते वारयितुम्, तथा वा
भेद इति न सदाथात्मनाऽभेदः प्रतिश्चिष्यते । एवमभावोऽपि भावधर्मतया
ततो भिन्नोऽपि स्वरूपापेक्षयाऽमित्र इष्यते । द्रव्यरूपेणेति । रूपादयो
द्रव्यादभिन्नाः, तथाभिन्नमिति तद्रूपेणैवामभेद इत्यर्थः ॥ २४ ॥

स्वरूपापेक्षया रूपादिवद् भेदानाश्रयणे भावाभावयोरन्यतरत्र न
बुद्धेस्सदसद्रूपता भवेदित्याह—यदीति ॥ २५ ॥

अस्ति त्वसाविन्द्रियसम्बन्धासम्बन्धहेतुको बुद्धिभेद इत्याह—
सत्सम्बन्ध इति । एतेन, यदाहुः—न भावाद् भेदकमभावस्य रूपमु-
च्यमानम् इति, तन्निराकृतम् । सदसद्रूपविवेकादिति । यदिन्द्रियेण समुज्जयते
शतं तदस्तीति प्रतीयते, यत्र सम्बध्यते घटादि तन्नास्तीति प्रतीयते
इति ॥ २६ ॥

नन्विन्द्रियव्यापारानन्तरमेवेदं घटो नास्तीति ज्ञानमुत्पद्यते, तत्
कुतोऽयं विवेको नेन्द्रियेणभावबुद्धिर्जन्यत इति । न ह्यस्ति तद्व्यापारे
भावबुद्धिवदभावबुद्धिरपि जायमाना इत्युच्यते । यद्यपि भावादभावो
मिथ्यते, तथापि तस्य रूपादिवत्संयुक्तसमसायेन वा तद्विशेषणतया वेन्द्रिय-

यदि स्याद् विधिशब्दोऽत्र नैवादर्शनतो भवेत् ।

विशेषोऽस्येति भेदेन नोपात्तं स्यादित् ततः ॥ ११ ॥

विधिशब्दे भविष्यत्त्वं फलस्य परिकल्प्य हि ।

विरोधपरिहारः स्याद् वर्तमानेऽपि नास्त्यसौ ॥ १२ ॥

फलं च न भवेदेवं भस्मीभावाद् विधावपि ।

तत्सामर्थ्येन यान्यापि कल्पना तां निषेधति ॥ १३ ॥

चेति । अन्युपगम्य चात्मनस्सद्भावमिदमस्माभिरुक्तम्, परमार्थेन तु देहेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसद्भावोऽपि प्रमाणाभावाद् दुर्लभ इत्याह — सद्भाव इति । प्रपञ्चयिष्यते चैतदात्मवाद इतीह न प्रतन्यत इति ॥ १० ॥

अपरं च— 'न चैष यातीति विधिशब्दः' इति माप्यम् । तस्याभिप्रायमाह — यदीति । अस्यार्थः— यदि छात्र यज्ञाद्युधिवाक्ये विधिशब्दो भवेत्, तदा चित्रादीनामनन्तरफलादर्शनाद् भेदेन विरोधोपन्यासाय यज्ञाद्युधिवाक्योपादानं नोपपद्यते । अतः स्वकृतभेदोपादानसमर्थनार्थं विधिशब्दनिराकरणमिति ॥ ११ ॥

विधिशब्दे को विशेषः, अत आह— चिधीति । विधिशब्दे हि फलविशेषानुपादानाद् विधिसामर्थ्यादेव कालान्तरभावितान् फलस्य परिकल्प्य स्यादपि चित्रादिचोदनास्त्विवाभावविरोधपरिहारः । इह तु यातीति वर्तमानापदेशाच्च प्रत्यक्षविरोधश्शक्यते परिहर्तुमित्यदर्शनाद् विशेष इति ॥ १२ ॥

चित्रादिवाक्याभिप्रायेण चेदमस्माभिरुक्तम्—विधिशब्दे भविष्यत्त्वं फलस्य परिकल्प्य विरोधश्शक्यते परिहर्तुमिति । इह तु प्रत्यक्षेण भस्मीभावापेक्षम्भाच्च कालान्तरफलभावितया स्वर्गगमनं फलमिति शक्यते कल्पयितुम् । न हि विधिसदृशेषाप्याशङ्कनीयोऽर्थः शक्यः प्रत्याययितुम् । तदेतदाह—फलं चेति । किं तां हि विधिशब्दतानिराकरणस्य फलमत आह—तत्सामर्थ्येनेति । चेतनप्रवर्तनात्मको हि विधिरन्तरेण परलोकफलोपभोक्तार-

न चाप्यत्रानुमानत्वं लिङ्गाभावात् प्रतीयते ।
 भावांशो ननु लिङ्गं स्यात् तदानीं नाजिघृक्षणात् ॥
 अभावावगतेर्जन्म भावांशे ह्यजिघृक्षिते ।
 तस्मिन् प्रतीयमाने तु नाभावे जायते मतिः ॥ २० ॥
 न चैष पक्षधर्मत्वं पदवत् प्रतिपद्यते ।
 सह सर्वैरभावैश्च भावोऽनैकान्तिको मतः ॥ २१ ॥
 कचिद् भावेऽपि सद्भावो ज्ञातो यस्य कदाचन ।
 तस्याभावोऽपि तत्रैव कदाचिदवगम्यते ॥ २२ ॥

एव तावदशुजत्वमभावधियो निराकृतम् । इदानीं लैङ्गिकत्वं
 निराकरोति—न चाप्यत्रेति । अत्र चोदयति—भावाशेति ।

परिहरति — तदानीमिति मतिरन्तेन । द्वावत्र भावौ प्रतिपेध्यः
 प्रतिपेधाधारश्च, तत्र न तावत् प्रतिपेध्यो लिङ्गम्, अवगतं हि लिङ्गं
 भवति । न च तदा घटो गृह्यत, न हि तस्मिन् गृह्यमाणे तदभावो ग्रहीतुं
 शक्यते । तदिह प्रतिज्ञादेर्विरोधः । सति भावे तदभावो न प्रतिज्ञातुं
 शक्यते । सत्यां तु प्रतिज्ञाया नास्तोऽदृष्टस्य लिङ्गत्वम् । अतो नाभावे
 जिघृक्षिते जिघृक्षितप्रतिपेध्यभावो लिङ्गमिति ॥ २९, ३० ॥

अस्तु तर्हि प्रतिपेधाधारभावो लिङ्गमत आह—न चैष इति ।
 एष इति परोपस्थितमपरोक्ष भागं निर्दिशति । यथार्थे पक्षीकृते पदमत-
 र्धमतया न हेतुरित्युक्तम्, एवमेवोऽपि भूतलभावो न घटाद्यभावधर्म इति ।
 अपि चान्यायीनारमलाभनुमानज्ञानम्, न च भूतलभावस्य सर्वैरभावै-
 स्सम्बन्धो जायते । तत् कथं ततस्ते प्रत्येक्यन्त इत्याह—सहेति ॥ ३१ ॥

अस्तु तावदभावान्वयं नवचिद् भूतलादौ भावे, सद्भावोऽपि यस्य
 घटादे कदाचित् ज्ञातं तस्यापि तत्राभावोऽवगम्यत इत्याह—नवचि-
 दिति ॥ ३२ ॥

अथ सम्बन्धाक्षेपवादः ।

स्वपक्षसाधनं तावदमृषा वैदिकं वचः ।

स्वार्थे वक्त्रनपेक्षत्वात् पदार्थे पदबुद्धिवत् ॥ १ ॥

अत्रानन्तरम् “औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानम्” इति भाष्यकारेण सम्बन्धनित्यताद्वारेणाक्षेपपरिहारोऽवतारितः, सोऽयुक्तः, परोक्ताक्षेपहेत्वन्तरं हि तस्यैव निरुद्धासिध्यादिदोषोद्भावनमुचितम् । यत्तु तमदूषयित्वैवान्यदुच्यते तदसङ्गतमेवात आह— स्वपक्ष इति । अयमभिप्रायः— यावद्धि सम्बन्धौत्पत्तिकत्वेनानपेक्षादक्षुण चोदनाया स्वतःप्रामाण्यं न पतिष्यते तावद् दूषितेऽपि साधने न ‘चोदनालक्षणो धर्मः’ इति प्रतिज्ञा सिध्यति । मूलाश्वानेन क्रमेणार्थो वक्तुमभिप्रेतः शब्दार्थसम्बन्धनिरूपणादिः । अन्यथा क्रियमाणं तदाकाशपतितमिवाप-
द्यते । तच्चैतत् शब्दस्वरूपनिरूपणावसरे वक्ष्यते । न चेदमाक्षेपेण न सङ्गच्छते, द्वेधापि प्रत्यवस्थानदर्शनात् । यथोक्तम्—

‘द्वेधापि प्रत्यवस्थानं परहेत्ववधाधनात् ।

आत्मीयसाधनोक्त्या वा तत्रारमीयमिहोच्यते’ इति ।

न चात्र परसाधनदूषणं न करिष्यते ‘तत्र हेतोरसिद्धत्वम्’ इति चित्रा-
परिहारं वक्ष्यते । अनेन तु क्रमेण तत् कर्तव्यमिति तावदित्युक्तमिति । तच्च
स्वपक्षसाधनं तार्किकाणां चित्तमनुरज्जपितुं प्रयोगद्वारेणाह—अमृषेति ।
वैदिकवचो धर्मः, स्वार्थे सत्यमिति साध्यो धर्मः, स्वार्थे वक्त्रनपेक्षत्वात्,
यत् स्वार्थे वक्त्रं नापेक्षते तत् सत्यम्, यथा पदात् पदार्थगता बुद्धिः ।
पदं हि स्वभावादेव त्वार्थेन सम्बद्धं तत्प्रतिपादनाय वक्त्रं नापेक्षत इति
सम्बन्धपरिहारो वक्ष्यते । स्वार्थ इति तन्नेपोभयविशेषणतया योजनियम् ।
यदि ह्यमृषा वैदिकं वचनमित्येतावदुच्यते पूर्वपक्षार्थसम्यक्त्वापाताद-
निर्णयताप्रसाधनप्रसङ्गः । न हि स्वर्गकामो यागं कुर्यादित्याद्यर्थे स्वर्ग-
कामो यजेतेति वाक्यं सम्यगिष्यते, पण्यसिद्धान्तविरोधात् । यागेन
स्वर्गं कुर्यादिति हि तत्र स्थास्यति । वक्त्रनपेक्षत्वादिति चाविशिष्टो हेतु-
रुपात्तोऽसिद्ध एव स्यात् । अस्ति हि वैदिकवाक्यानामपि स्वरूपाभि-

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिर्न तु लिङ्गं भविष्यति ।

न विशेषणसम्बन्धस्तस्याः सामान्यतो भवेत् ॥ ३८ ॥

अत्रेदानीमनुपलब्धिर्लिङ्गवादिनो बौद्धस्य प्रत्यक्षस्यानुमाह —
 प्रत्यक्षादेरिति । द्वेषा हि हेतवो बौद्धैर्विगम्यन्ते—कार्यं स्वभाव इति,
 अनुपलब्धिश्चैकज्ञानसंस्पर्शिगोरेकोपलब्धिरेव तस्याश्च स्वरूपं ज्ञेयस्वरूपं च
 प्रकाशते इति ज्ञानज्ञेयस्वभावा । न ह्यसौ स्वरूपमिव ज्ञेयसत्तामपि व्यभि-
 चरति । तस्याश्च स्वसाध्येन नास्तीति विकल्पशब्दात्तत्र यत्तद्वारेण
 तद्योग्यतया वा तादात्म्यमेव प्रतिबन्धः । न ह्यसौ नास्तीति व्यवहारं
 व्यभिचरति शिंशपेव वृक्षताम् । तदेव ज्ञातप्रतिबन्धानुपलब्धिः यो नाम
 भ्राम्यन् विविक्तदेशोपलब्ध्यावपि घटाय घटे तं प्रति नास्तीति व्यवहारं
 तद्योग्यतां वानुमापयति । एव च घटाद्यभावानुपलब्धिप्रयोगः—यद् दृश्यं
 हि सद्यत्र नोपलभ्यते तत्र नास्ति । नोपलभ्यते चोपलभ्यमाने देशे
 दृश्यो घट इति । एतदपि दूषयति—न विशेषणसम्बन्धस्तस्या इति ।
 य एवानुपलब्ध्यानुमानुमित्यने घटाभावो नास्तीति व्यवहारस्तद्योग्यता
 वा नैकेनापि विशेषेणानुपलब्धेस्सम्बन्धोऽवगतः, कथं ततो विशेषानुमानम् ।
 मूलोपलब्धिर्हि सा, तस्याश्च नानाविधानेकघटपक्षादिविषया नास्तीति
 व्यवहारा दृश्यन्न इति कथं विशेषेण घटो नास्तीति व्यवहारयेत् । घटा
 नुपलब्धिरसौ, अतो घटाभावं तद्व्यवहारं वा प्रसाधयतीति चेत् । कस्तस्या
 घटेन सम्बन्धः । देशोपलब्धिर्हि सा, तावदेव तस्या घटानुपलब्धित्वम् ।
 तच्च सर्वान् प्रत्यविशिष्टमिति कथमेकेनैव व्यपदिश्यते न चेद् घटाभावो
 नाम कश्चित् । कम्माच्च सत्यपि घटे घटो नास्तीति व्यवहारो न प्रवर्तते ।
 सव्यवहारविरोधादिति चेत् । कथं घटानुपलब्धौ सव्यवहारः । अस्ति हि
 तदानीमपि देशोपलब्धिः । विविक्तोपलब्धिर्हि घटानुपलब्धिः, नासौ घटे
 सतीति चेत्, को विवेकार्थ इति । नन्वयमभाव एव । तदभावेऽनर्थक
 निविकवचनम्, अतोऽनुपलब्धेरयमपि विशेषो दुस्साध एव, यदसति घटे
 नास्तीति व्यवहारो न सतीति । यच्चेदं घटाभावमतिलङ्घ्य नास्तीति व्यव-
 हारानुमानमवस्थितं तदपि केन विशेषेणेति न विप्र । सोऽपि भावातिरेकी
 न कश्चिदुपलभ्यते । योग्यता तदनतिरेकिणी तस्मिन् पुद्गे पुद्गलेति न
 किञ्चिदनुमेयं पश्यामः । वार्तिककारेण त्विदमुपेक्ष्यैव तावद् दूषणान्तर-
 ॥ ३८ ॥

२२२ मीमांसासौकर्यार्तिकं आशिष्कटीकोपेतम् ।

मिथ्यात्वस्य निरासार्थं तत्परिर्नेप्यते द्वयम् ।

नेव चास्त्यत्र सम्बन्धः कृतको वेति वक्ष्यते ॥ ५ ॥

असम्भवेन शेषाणां संश्लेषः परिशिष्यते ।

तस्मिन्नेव च सम्बन्धे प्रतीतिर्लौकिकी ध्रुवम् ॥ ६ ॥

एतदेव विवृणोति — सम्बन्ध इति वक्ष्यतेऽन्तेन । चोदना-
मिथ्यार्थनिरासार्थं हि सम्बन्धसद्भावो नित्यता च हेतुरुक्तः । तच्च द्वयमपि
परिर्नेप्यते । तत्र सम्बन्धाभावस्तावदनेनैव भाष्येणोक्तः । कृतकत्वं तु
'यदि प्रथममश्रुतो न प्रत्याययति, कृतकस्तर्हि' इत्यनेन वक्ष्यते । तदत्र
सम्बन्धाभावेनानपेक्षत्वादिति हेतोरसिद्धिरुक्ता । न चासति सम्बन्धे
परोक्तार्थप्रतीतिरुत्पद्यत इति दर्शितम् । प्रतिषन्धचले ह्यर्थान्तरदर्शिनो-
ऽप्यर्थान्तरे ज्ञानमुत्पद्यते । अनादतप्रतिषन्धस्तु यत्किञ्चिद् विद्वान् स सर्वं
जानीयादित्यतिप्रसज्यत इति ॥ ४, ५ ॥

अत्र भाष्यकारेण कार्यकारणभावादयस्सम्बन्धाश्शब्दस्यानुपपत्ता
इत्युक्त्या संश्लेषसम्बन्धभाव एव दर्शितः, तदेतद्वार्तिककारो दर्शयति —
असम्भवेनेति । निमित्तनैमित्तिकाश्रयाश्रयिभावादयस्सम्बन्धाश्शब्दार्थ-
योरत्यन्तासम्भाविता एव, कार्यकारणभावस्तु बौद्धगन्धिवैयाकरणैरभ्युपगत
एव । तेऽप्याहुः —

‘अर्थाश्शब्दाश्च हस्यन्ते प्रत्यक्षा यद्यपि स्फुटम् ।

अभिधानाभिधेयौ तु ज्ञानाकारौ तथापि नः’ ॥

इति । एवं हि मन्यन्ते — न तावद् वर्णाशब्दः, प्रत्येकमवाचकत्वात् ।
अथुगपद्वर्तिना चावयविसमुदायारम्भानुपपत्तेः । अत एव गोशब्दत्वादि-
जात्यसम्भवात् भूतादिविशेषाणां च प्रतिप्रयोगमन्यत्वेनावाचकत्वाद् वर्ण-
बुद्धिसम्वृत्तिसंस्काराणां चाक्षरवत् प्रत्याख्यानात् पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहि-
तान्यवर्णस्यापि वर्णत्वेनापूर्ववर्णवदवाचकत्वात् पूर्वपूर्वनिखिलवर्णपदोप-
सहारक्रमेण चरमस्य कस्यचित् स्फोट्यत्मनोऽनवप्रज्ञाद् युगपदवस्थिता-
नेकवर्णाकारज्ञानात्मैव शब्दः । अर्थोऽपि जातिव्यत्ययवयावयविगुण-
शुषिष्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पदूरीकृतनिरूपणो न बाह्यस्तम्भवतीति

त्रिलक्षणेन या बुद्धिर्जन्यते सानुमेय्यते ।
 न चानुत्पत्तिरूपस्य कारणापेक्षिता क्वचित् ॥ ४४ ॥
 मानं कथमभावश्चेत् प्रमेयं चास्य कीदृशम् ।
 मेयो यद्वदभावो हि मानमप्येवमिष्यताम् ॥ ४५ ॥
 भावात्मके तथा मेये नाभावस्य प्रमाणता ।
 तथाऽभावप्रमेयेऽपि न भावस्य प्रमाणता ॥ ४६ ॥

सिद्धायां तु बुद्धौ किं लिङ्गेन । तदेतदाह — नेति । यदि सा फल किं
 तर्हि प्रमाणमत आह — तस्यैवेति । यस्यैव सा फल तदेव प्रत्यक्षाद्यनु-
 त्यक्ते. फलानन्तर्यात्प्रमाणमिति ॥ ४३ ॥

किञ्च सौगतसमयसिद्धानुमानलक्षणग्रन्थानुसारेणापि न प्रत्यक्षाद्य-
 जन्मनोऽनुमानत्वमित्याह — त्रिलक्षणेति । एव हि ते पठन्ति । 'त्रि-
 रूपाह्लिङ्गतोऽर्थद्वयानुमान'मिति । न चानुत्पत्तिरुत्पत्ते प्रागभावो बुद्धेः
 केनचिज्जन्यते, प्रागेव त्रिलक्षणेन हेतुनेति । ननु च हेतुतयानुपलब्धि-
 रनुमानमिष्यते, न त्वनुमितिरनुमानमिति भावंसाधनतया । अत किं तन्नि-
 रासेन । सत्यम्, अहेतुतया तावदनुमानत्वं निराकृतमेव । अनेन तु लक्षणा-
 नन्त पातो वर्ण्यत इति ॥ ४४ ॥

अत्र चोदयति—(मानमिति)प्रमाणता हि भावात्मना व्याप्ता प्रत्यक्षा-
 दिष्ववगता, तन्निवृत्त्या निवर्त्यत इति भावः । इतरस्तु—वर्णितोऽस्माभिः
 प्राग्भावानामसङ्गरश्चतुर्था । न च तद्वोधस्य भावबोधवैलक्षण्यमुपलभ्यते,
 बोधविरहसामान्यात् । स च प्रामाण्ये कारण न भावस्वरूपता । सा तु
 प्रामाण्य प्रत्यययोजिकैव कथचित्तेषु सङ्गता, अतो नाभावत्वेनाप्रामाण्य
 भवति । भावे तु प्रमेये तदप्रमाणमेवेत्यभिप्रायेणाह — प्रमेयमिति ।
 अनुरूपमेवेद यदभावेऽभावः प्रमाणमित्याह — मेय इति ॥ ४५ ॥

यथा भावात्मके मेयेऽभाव प्रमाणं नानुरूप तथा तदभावे भाव
 इत्याह — भावात्मक इति ॥ ४६ ॥

पितापुत्रादिसम्बन्धैरनैकान्तः प्रसज्यते ।

एकभूम्यादिसम्बन्धाद् दृष्टान्ते साध्यहीनतां ॥ १० ॥

वाच्यवाचकसम्बन्धनिषेधे लोकवाधनम् ।

विरोधश्च स्ववाक्येन न हि सम्बन्धवर्जितैः ॥ ११ ॥

लक्षणसम्बन्धो भवेत्, अर्थोऽपि शब्ददेश एव स्यात्, मुखं च तस्य देश इति क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूर्णं स्याताम्, न च ते स्तः, तस्मान्मोदकार्थक्रियानुपलम्भाच्छब्ददेशे तद्देशानन्तराद्येति सिद्धो हेतुः । सामानाधिकरण्यमुद्दिष्टु शब्दार्थयोर्नास्त्येव । न हि नीलिमेवातुरक्तमुलल शब्दानुरक्तमर्थमुपलमाहं । गादिसालादिमद्रूपा हि तयोर्द्विरेति । अत्र सिद्धान्तमाप्य 'योऽत्र व्यपदेश्यसम्बन्धः तदेतत्तमेकं'त्र व्यपदिशति भवान्' इत्यादि । तस्याभिप्रायमाह — अथेति हीनतान्तेन । अत्रायमभिप्रायः — प्रत्याप्यप्रत्यायकशक्तिरूपो हि नःशब्दार्थयोस्सम्बन्धोऽभिप्रेतः, तद् यदि संश्लेषलक्षणसम्बन्धाभावस्ताध्यते, तदा सिद्धसाध्यतादोषः । सम्बन्धाभावमात्रं तु यानादिसम्बन्धैरनैकान्तिकत्वम् । हिमवदिन्ध्ययोरपि 'एकभूम्यादिसम्बन्धात् साध्यहीनो दृष्टान्त इति ॥ ८—१० ॥

यदि तु वाच्यवाचकसम्बन्धमेवाभिप्रेत्य न शब्दोऽर्थेन सञ्ज्ञत इति साध्यते ततो लौकिकविरोध इत्याह — वाच्येति । दूषणाक्षरमाह — विरोध इति । अत्र कारणमाह — न हीति परान्तेन । अयमभिप्रायः — चतुर्विधो हि पुरुषः, प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नस्तन्दिग्धो विपर्यस्तश्चेति । तत्र प्रतिपन्नः प्रतिपादयिता, इतरे सापेक्षाः प्रतिपादाः, तद्वतिपादनार्था च प्रतिज्ञा, तद्य एव तेषामन्यतमः परः प्रतिपादयितुमभिप्रेतो भवति स एव वाच्यवाचकसम्बन्धवर्जितैः प्रतिज्ञार्थगोचरैः पदैः प्रतिपादयितुमशक्यः, अतः प्रतिज्ञां प्रमुखाभैराश्रितशब्दार्थयोर्वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्ध इति तन्निराकरणे स्ववाग्विरोध इति । स चायमभिप्रायः स्ववाग्विरोधः । पञ्चधा हि तद्विरोधः । उच्चारणाभिधानमर्थमर्थमयोक्तिरिति ॥ ११ ॥

अभावेन तु सम्बन्धो भवेत्तद्विषयत्वतः ।

तज्ज्ञानाद् विषयत्वं च ज्ञाने मेयं न विद्यते ॥ ५२ ॥

संयोगसमवायादिसम्बन्धो नैव विद्यते ।

नागृहीते हि धर्मत्वं गृहीते सिद्धसाधनम् ॥ ५३ ॥

अभावशब्दवाच्यत्वात्प्रत्यक्षादेश्च भिद्यते ।

प्रमाणानामभावो हि प्रमेयानामभाववत् ॥ ५४ ॥

अभावोऽपि प्रमाणेन स्वानुरूपेण मीयते ।

प्रमेयत्वाद् यथा भावस्तस्माद् भावात्मकात् पृथक् ॥

कर्माणि सर्वाणि फलैस्समस्तैः सर्वैर्यथावच्च यदङ्गकाण्डैः ।

न सङ्गतानीह परस्परं हि नाङ्गं तदेतत्प्रमत्तं क्रतूनाम् ॥

तद्धर्मिण कृत्वाभावविशिष्टता साध्यते तस्याप्रतीतेः । नापि तद्विशिष्ट

भूतलादि, तदानीं तस्य तत्राभावादिति ॥ ५१ ॥

अभावस्य तु सा धर्मो भविष्यति तद्विषयत्वात् तस्या । अभावे हि प्रमेये सा लिङ्ग सक्त्येव । किन्तु नासन्नेतितो भावो विषयो भविष्यति, ज्ञाते च प्रमेयाभाव इत्याह — अभावेनेति ॥ ५२ ॥

अन्यस्तु न कश्चिदभावेनानुत्पत्तेस्सम्बन्धप्रकारो विद्यते, येन तद्धर्मतामनुगम्यानुमान भविष्यतीत्याह — संयोग इति । इतथापक्ष-धर्मत्वमित्याह — नागृहीत इति । न गृहीते पर्वते धूमस्तद्धर्मतयाव-गम्यते । अथ तद्वदभावोऽपि प्राक् प्रतीयत इत्युच्यते, सिद्धं तर्हि साध्यत इति ॥ ५३ ॥

एव प्रत्यक्षानुमानान्या प्रसाधित भेद प्रयोगेण दर्शयति — अ-भावशब्देति ॥ ५४ ॥

प्रयोगान्तरस्माद्—अभावोऽपीति भावान्तेन । अतस्सिद्धं भावा-त्मकात् प्रमाणादन्यत्वमभावस्येत्युपसहरति — तस्मादिति ॥ ५५ ॥

वेदोपयोगमभावस्य दर्शयति—कर्माणीति । योऽय सर्वकर्मणां फलासङ्करः परस्परासङ्करश्च परस्परमङ्गाङ्गिभावाभावः, नासावधारनाभा-

नियम्येते यदेकस्यां सम्बन्धः सोऽर्थशब्दयोः ।

। तत्र यद्यप्यसम्बन्धः कारकाणां परस्परम् ॥ १४ ॥

तथापि यत्क्रिया तस्यामुपकार्योपकारिता ।

तत्क्रियासङ्गतेः पश्चात् सम्बन्धः कीर्त्यते तयोः ॥

नन्वेव वदता शब्दार्थयोः क्रियासम्बन्ध एव दर्शितः, न परस्परसम्बन्धः । तथा हि — यत्तावदुक्तम् ‘अभिधानक्रियाया हि’ इति अनेनाभिधानक्रियासम्बन्ध एव कर्मकरणादिरूपेणोभयोरुपवर्णितः, न परस्परसम्बन्धः । प्रतिपत्तावुपादानादित्यापि प्रतिपाद्यप्रतिपादकतया प्रतिपत्तिक्रियासम्बन्धमान एव दर्शितः, न परस्परम्, गुणप्रधानभावमन्तरेण सम्बन्धायोगात् । यद्व्यति हि — ‘गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्’ इति । स्यादेतत् । क्रियाकारकसम्बन्धपूर्वकत्वात् सर्वसम्बन्धानां क्रियाकारकसम्बन्ध एव दर्शित इति । अस्तु तावत्, तदुत्तरकालभावी तु कोऽन्यो सम्बन्ध इति वाच्यमेव । तदेतत् सर्वमनुभाष्य परिहरति — तत्रेति तयारेन्तने । अस्यार्थः — यद्यपि कारकाणां प्रधानार्थत्वाच्च परस्परसम्बन्धः, तथापि प्रतिपत्त्यभिधानयोर्व्याप्ताचित् क्रिया गृह्यते, तस्या च क्रियाकारकसम्बन्धोत्तरकालभावी परस्परउपकार्योपकारकलक्षणशब्दार्थयोरस्ति सम्बन्धः ॥

तत्पुनरिदं पूर्वोपरविरुद्धं प्रदेशान्तरविरुद्धं च । तथाहि — अत्र तावदेकस्या क्रियायामुपकार्योपकारकत्वशब्दार्थयोः सम्बन्ध इत्युक्तम्, ‘प्रतिपत्तावुपादानात्’ इति क्रियातुमानाङ्गत्वमेव परस्परनियमात्मको दर्शितः सम्बन्धः । ‘अभिधानक्रियाया हि’ इति च कर्मत्वकरणत्वे सम्बन्ध इत्युक्तम् । प्रदेशान्तरे शक्तिरेव सम्बन्ध इति यद्व्यति । क्वचिच्च शब्दशक्तिनियममेव सम्बन्धमाह —

‘वाच्यवाचकशक्त्योश्च नियमः फललक्षणः ।’

इति श्रुवाण । अन्यत्राप्युक्तम् —

अथ चित्राक्षेपः ।

परलोकफलाः पूर्वमाक्षिताश्चोदनाः परैः ।

इदानीमैहिकाक्षेपस्सूत्रकारेण बोध्यते ॥ १ ॥

भाष्यपाठो विचार्यः, अत्र भाष्यम्—‘ननु भवन्त्वन्यानि प्रमाणानि, शब्दस्तु न प्रमाणम्, कुतः? अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्’ इति ।
अस्यार्थः—यद्यपि सर्वप्रमाणान्याभिचारात् प्रमाणमामान्यभाविना धर्मेण शब्दोऽपि न प्रमाणम्, विशेषेण त्वात्मभाविना धर्मेणाप्रमाणम् । तथा हि—चित्रया पशवो भान्यन्त इति चित्रया यजेतेत्यस्यार्थः । कृतचित्रस्यापि यजमानस्यानन्तरमविकलसकलेन्द्रियैरपि पशवो न दृश्यन्ते । तत्र नून-
मिष्टिः पशुकलेति भवति मतिः । तदिदमुक्तम् ‘अनिमित्तं विद्यमानो-
पलम्भनत्वात्’ इति । किमुक्तं भवति—उपलम्भनानि हि चक्षुरादीनि पशूना विद्यन्ते । न च पशुकामेष्वनन्तरं पशव उपलभ्यन्ते । तस्मा-
दुक्तविसंवादादप्रमाणं चित्राचोदनेति । स पुनर्यमाक्षेपो गतार्थ उप-
लक्ष्यते । चोदनासूत्रे हि ‘नन्वतथामूतम्’ इत्यादिना भाष्यकारेणाक्षेपपरिहा-
रावुक्तौ । अतः पुनरुक्तमिदमित्याशङ्क्याह—परलोक इति । अस्यार्थः—
परलोकफला हि तत्र स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिचोदना वेदवाद्यमौद्धादि-
परमतेनाक्षिप्ताः । इदानीमैहिकफलाश्चित्रादिचोदना आक्षिप्यन्ते । ननु-
अयमपि चोदनामाक्षेपस्तुं शक्यत एव वाक्यत्वादयो हेतवः । स एव तत्र
भाष्यकारेण ‘अतः किञ्चन लौकिकं वचनम्’ इति दर्शयतान्तर्णीताः । वार्तिक-
कृतापि—‘यदि वा पुरुषार्थनिप्रामाण्याः सर्वचोदना’ इति विवृताः ।
तस्मादसदेतत् परलोकफला एव तत्राक्षिप्ता इति । यद्यपि चेदानीमैहिका-
क्षेप इत्युक्तं तदमुक्तम्, इहापि च—‘एवं षष्ठापचारस्य वेदस्य स्वर्गाद्यपि
फलं नास्तीति मन्यामह’ इति सर्वाक्षेपः कृतः । वार्तिककारेणापि च

‘एवं सत्यमिहोत्रादिवाक्येष्वपि मृपार्थता’

इति वदता । तस्मादुभयत्राप्युभयाक्षेपमेव न्याय्यं मन्यन्ते । कैय-
प्यवस्था । अत्रोच्यते । सत्यमुभयत्राप्युभयाक्षेपः, तथापि हेतुभे-
दादपीनरुक्त्यम् । तथाहि—तत्र वाक्यत्वादयो परैरुक्ता आक्षेपहेतवः,

न चाप्यत्राविनाभाव उपयोगीति साधितम् ।

संज्ञेति गमकत्वं चेन्न तद्वह्मिचं भवेत् ॥ १६ ॥

गमयन्ती श्रुतिं दृष्ट्वा कल्प्यते व्यवहारतः ।

न चैषा गमयत्यर्थं सम्बन्धेऽनवधारिते ॥ १७ ॥

अनुवृत्तिरपि हि शब्देऽस्ति प्रतिपादकशक्तिः, अर्थे च प्रतिपादकशक्तिः, अत एव सम्बन्धो नित्य इत्युच्यते ।

नन्वेवमपि करहस्तादिभिरनङ्कैः शब्दैरेकत्रार्थे प्रतिपाद्ये अनेकार्थ-
वचने चैकस्मिन् गवादिशब्दे कथमप्यभिचारः शस्यतेऽवगन्तुम् । अतः
प्रकरणादीनामपि पदार्थावधारणापेक्षयाद् वृद्धव्यवहारे हि नालेन केवल-
पदाप्रयोगादावापेक्षारभेदेनैतदवधारितम् — यदा यदर्थविवक्षया शब्दः
प्रयुज्यते स तस्यार्थ इति । निवक्ष्ये चार्थप्रकरणादियशोज्ञेया । गमानय
दोग्धुमित्युक्ते अर्थादेतदवगम्यते चास्त्रादिमत्यस्य निवक्षेति । योत्स्यामीत्युक्ते
अर्थादि(मु १)षो प्रतीतिरुदेति । तदेवमर्थप्रकरणादिभेदमिदं नान्यथाऽन्यथा
च शक्त्योपहितमन्यदन्यच्च पदमन्यस्यान्यस्य वाचकमिति न पदव्यभिचारः ।
अर्थोऽपि चोद्भूततत्पदाभिधानयोग्याऽस्याभेदमिदं हस्तादिरन्योऽन्यश्च
करादिपदानां वाच्य इति न पदव्यभिचारः । अपि चैकस्यां क्रिया-
यामयं नियम इत्युक्तं । न चैकस्याप्रतिपत्तावभिधाने घोषादीयमानयो-
शब्दार्थयोरन्योन्यव्यामिचारोऽस्ति । तदिदमुक्तं हि 'नियम्येते यदेकस्मिन्'
इति ॥ १४, १५ ॥

नन्वेवमेकक्रियानिमित्तको नियमः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इत्युच्यमा-
नेऽनुमानाङ्गमविनाभाव एवाश्रितो भवेत्, अतस्तद्वलेन धूमादि-
वाग्निज्ञानं शब्दार्थज्ञानमुपजायमानमनुमानं म्यादत आह — न चापी-
ति । इदं च शब्दे प्रसाधितमित्याह — साधितमिति । ननु, यद्यविना-
भावो नोपयुज्यते, कस्तर्ह्युपयुज्यते । उक्तं भाष्यकारेण — 'संज्ञासंज्ञि-
सम्बन्ध' इति । ननु चायमपि सम्बन्धोऽनुपयोग्येव । तदेतदाशङ्कते —
संज्ञेति । तदङ्गं गमकत्वाङ्गमित्यर्थः ॥ १६ ॥

कथमनङ्गमत आह — गमयन्तीति । व्यवहारदर्शनेन गम-

यदीदृक्तन्मृषा दृष्टं विप्रलिप्सोर्यथा वचः ।

नदीतीरे फलानीति तत्रादृश्यानि तानि चेत् ॥ ३ ॥

न वा पशुफला चित्रा स्वकाले तददानतः ।

स्नानभुज्यादिवत् तेषुपि तत्साध्या न भवन्ति वा ॥ ४ ॥

तदुत्पत्तावसद्भावात् स्वर्गतृप्तिसुखादिवत् ।

वैधर्म्येणोभयत्रापि भवेतां सुखमर्दने ॥ ५ ॥

आनन्तर्यमनुक्तं चेन्न सामर्थ्यावबोधनात् ।

मृषेति साध्यो धर्मः । अनिकृतैः प्रवृत्तियोगैरपि प्रत्यक्षादिभिरर्थानव-
गते । यदीदृश तन्मृषा — यथा विप्रलिप्सोवच । आदिशब्देनाग्निहोत्रादि-
विषया अपि चोदना पक्षीकरोति । ननु विप्रलिप्सुवाक्यमत्र दृष्टान्तः ।
न च तन्नियमेन प्रत्यक्षाद्यसङ्गतार्थनसत्यं च । तस्मादुभयविकलो दृष्टान्तः ।
अत आह — तत्रेति । असत्यर्थे प्रयुक्तमेव नदीतीरादिवाक्यमिदं
दृष्टान्तः । प्रायेण चैवस्वातीयक विप्रलिप्सुरेव प्रयुक्त इति विप्रलिप्सोरि-
त्युक्तमिति ॥ २, ३ ॥

इदानीमैहिकाक्षेप इत्युक्तं विवृणोति — न चेति वदन्तेन । चित्रे-
ष्टिर्भूमिणी, न पशुफलेति साध्यम्, स्वकाले पशुदानात्, स्नानादिवदिति ।
प्रयोगान्तरमाह — तेषूपीति । ते पशवो न चित्रासाध्या, चित्रोत्पत्ताव-
सद्भावात् स्वर्गतृप्तिसुखादिवत् । आदिशब्देनात्र भोजनभुज्या तृप्तिरधि-
प्रेता । एतौ च प्रयागौ 'नेष्टि पशुफला, कर्मकाले च कर्मफलेन भवि-
तव्यम्' इति भाष्यारक्षौ वेदितव्याविति । अत्रानन्तरं 'यत्काल हि
मर्दनं तत्कालमेव मर्दनसुखम्' इति भाष्यकारेणोक्तम्, तद् वैधर्म्यदृष्टान्त-
तया प्रयोगद्वये योजयति — वैधर्म्येणेति । चित्रा न पशुफला पशवो न
तत्साध्या इत्युभयत्रापि प्रयोगे वैधर्म्येण सुखमर्दनं भवेताम्, ईदृशी चात्र
वैधर्म्यरचना, यत्तत्साध्यं तत्तत्समकाले प्रसूते, मर्दनमिव, सुखम् । यच्च
यत्साध्यं तत् तदुत्पत्तौ भवत्येव सुखमिव मर्दनोत्पत्ताविति ॥ ४, ५ ॥

ननुक्तिविसर्वादादप्राप्त्यनुक्तम् । न च किञ्चिदिदं विसर्वादः, न

केषाञ्चित् तत्र बोद्धृत्वमनुमानात् प्रतीयते ।
 एतेनास्माद् यतश्शब्दादर्थोऽयमवधारितः ॥ २३ ॥
 तेन नूनमिमौ लोके सिद्धौ वाचकशक्तिकौ ।
 इत्थं वाचकता सिद्धा सङ्कीर्णापि ततः परम् ॥ २४ ॥
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निष्कृष्टेभ्योऽवधारिते ।
 बहुजातिगुणद्रव्यकर्मभेदावलम्बिनः ॥ २५ ॥
 प्रत्ययान् सहसा जातान् श्रौतलाक्षणिकात्मकान् ।
 न लोकः कारणाभावान्निर्धारयितुमिच्छति ॥ २६ ॥

इति गम्यगमकभाव एवावगम्यते । यत्रापि क्वचिदुच्चरिताद् वाक्यात् प्रयोज्यवृद्धम्यार्थविषयां क्रिया दृष्ट्वा चेष्टानुमानेन गवाधर्थबोद्धृत्वमुप-
 कल्प्यते तत्रापि यस्मादतश्शब्दादनेनायमर्थोऽगमः, तस्मादयमस्यार्थ इति
 गमकतैव शब्दस्यादाववगम्यते । प्रसिद्धपदान्तररूपभिव्याहारेऽपि इह
 सहकारतरौ मधुर पिको रौतित्येवमादौ विदितसहकाराद्यर्थोऽविदितपि
 कार्यर्थश्च योऽय सहकारतरौ रौति तस्य पिकशब्दो गमक इति गमक-
 त्वमेवावगच्छतीति सिद्ध सर्वत्र गमकत्व न व्युत्पत्तिरिति ॥ २१—२३ ॥

नन्वाकृति शब्दार्थ इति वस्तिद्वान्तः । न च तद्वाच्यत्वमन्यव्य-
 त्तरेकावन्तरेण शक्यतेऽवगन्तुम् । अतस्तत्प्रधानैव शब्दप्रतीतिराप्येत ।
 अत आह— इत्थमिति । अयमर्थः — अन्वयव्यतिरेकयोरत्र निष्कृ-
 ष्ठार्थनियममाने व्यापारः, वाचकता तु नानाजात्यादिसङ्कीर्णार्थविषया सिद्धै-
 वेति ॥ २४ ॥

नन्वागोपाल शब्दार्थव्यवहारो दृश्यते । न च तेऽन्वयव्यतिरेका-
 म्यमर्थनिष्कर्षं कुर्वन्ति । न च तान् प्रत्यवाचकादशब्दा इति युक्तं
 वक्तुम् । तुल्यवत् प्रतीते । पिकाद्यर्थनिर्णयस्य च म्लेच्छादिनिबन्धनस्य

यज्ञायुधिवचो मिथ्या प्रत्यक्षेण विरोधतः ।

साधर्म्येण शिलावाक्यं वैधर्म्येणातभाषितम् ॥ ९ ॥

शरीराद् यदि चान्यः स्यान्नासौ यज्ञायुधी भवेत् ।

न चास्य यजमानत्वं सद्भावोऽपि च दुर्लभः ॥ १० ॥

सु त्वन्तरफलानुपलम्भमात्रं न तु विरुद्धोपलम्भः कश्चिदस्तीति स्यादपि ।
कालान्तरे फलकल्पना, भस्मीभूतं तु शरीरं कालान्तरेऽपि स्वर्गं लोकं
यास्यतीति न सम्भवतीति पूर्वस्माद् विशेषः ॥ ८ ॥

अपरमपि च 'एवजातीयक प्रमाप्रविरुद्धं वचनमप्रमाणम्—अश्विनि
मज्जन्यलावूनि, ग्रावाणः प्लवन्त इति यथा इति भाष्यम्, तद् व्याचष्टे—
यज्ञेति वाक्यमन्तेन । यज्ञायुधवचो धर्मी, मृपेति साध्यो धर्मः, प्रत्यक्ष-
विरोधात्, यत्प्रत्यक्षविरुद्धं तन्मिथ्या, यथा ग्रावाणः प्लवन्त इति शिला
वाक्यं साधर्म्येण यथेति दर्शयितव्यमिति । वैधर्म्यदृष्टान्तमाह —
वैधर्म्येणेति । यदमिथ्या न तत्प्रत्यक्षविरुद्धं यथातभाषितमिति । पूर्वं तु
मर्दनसुखयोर्वैधर्म्यं दृष्टान्ततयोपन्यासाच्छिलावाक्यमपि वैधर्म्येण भाष्य-
कृतोक्तमिति ग्रान्तिमपनेतु साधर्म्यवैधर्म्यविवेको वार्तिककृता दर्शितः ॥ ९ ॥

ननु प्रत्यक्षविरोधादिति हेतुरसिद्ध एव, अस्ति हि परलोकफलभोक्ता
चेतनः कर्मणां कर्ता, स स्वर्गं लोकं यास्यतीति । तमेवाभिप्रेत्य स्वर्गं लोकं
यास्यतीत्युक्तम् । अतः नो विरोधोऽत्र आह — शरीरादिति । यदि
हि शरीरादन्यश्चेतनो भवेत्, भवेदपि, न तस्य यज्ञायुधैरस्ति कश्चित्
सम्बन्धप्रकारः, शरीरस्यैव तु शुकपादादियज्ञायुधैस्सम्बन्धः, यद्यज्ञायुधी
यजमान इति तदभिप्रायेण मत्वर्थसयोगो घटतः । अपि च 'स एष' इत्य-
परोक्षप्रतिनिर्देशः, सोऽपि शरीरस्यैव प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो नात्मनः । तदेतदपि
भाष्यकारेणोक्तं हि—'शरीरकं व्यपदिशति' इति । किञ्च यजमानशब्दो ह्या-
त्मन्यसमञ्जसः, यागस्य हि कर्ता यजमान इत्युच्यते, न च यथाचोदितं
विततपूर्वापरीभूतानेककर्मक्षणात्मकफलक्रियाकर्तृत्वात्मानसम्भवति, वि-
भोः पूर्वापरदेशविभागसंयोगफलकर्मणामसंगवायात् । तदेतदाह — न

कियद्वा नित्यसम्बन्धादभिधेयेन लक्ष्यते ।

तत्र प्रयोगबाहुल्यात् तद्विशेषेष्वसत्स्वपि ॥ २९ ॥

णेभ्यो दधि दीयता तक्र कौण्डिन्यायेति ब्राह्मणसामान्यस्था ब्राह्मणश्रुति
लक्षणया तद्विशेष कौण्डिन्यमवतरन्ती दुर्बला भवति इत्यव्यवहितविशेषे
पक्षया कौण्डिन्यश्रुत्या बाध्यते । वेदेऽप्येवमेव । यजुस्सामान्यस्था 'उपाशु'
यजुषा' इति श्रुतिस्तद्विशेषाया 'बच्चैर्निगदेन' इति श्रुत्या बाध्यत इत्येवमादि
दर्शयितव्यमिति । सामान्यशब्देनात्र विशेषान् विशिष्यन्न सामान्यातिरिक्ता
केचन विशेषा विद्यन्ते इति दर्शयति । अस्ति हि केषाञ्चिद् दर्शन—नित्य-
द्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा । ते च व्यावृत्तिपुद्गेरेव हेतुत्वाद् विशेषा
एवति । परमाणुकारणक हि काणादा ब्रह्मणुकादिप्रमेण जगतो निर्माण
मातिष्ठते । न चाणुत्वेन परस्परमनतिशयानैरणुभिरसङ्कीर्णकारजगद्भुत्वाद्
यितुं शक्यते । अतः सति केचान्णुसमवायिनो विशेषा नाम ये तानि
तेरेतरतो व्यावर्तयन्तीति सङ्गिरन्ते । ते च निर्धूतानिखिलकालुष्यैरपरोक्ष-
मीक्षन्त एवेति । तान् प्रत्युच्यते । न तावदक्षार्थिनेषु भावेष्ववान्तरसामान्या-
तिरिक्तान् विशेषानीक्षामहे । द्रव्यत्वेन हि पृथिव्यादयो गुणकर्मभ्यो निशि-
ष्यन्ते (द्रव्यं पृथिवी) त्वन पृथिवी अवादिभ्यो द्रव्यान्तरेभ्यः, दृक्त्वेन
वृक्षा पार्थिवान्तरेभ्यः, शिशपात्वेन शिशपा वृक्षांतरेभ्यः इत्येवमणून् याव-
दिय विशेषकथा वतायितव्या । किमत्र विशेषान्तरेण । अणुषु त्वेकजातीयेष्वपि
वार्थविभागाद् रूपमेव विभक्तमनुमास्यामहे । नो राल्पविभक्ताकार पूर्व-
वस्तु विभक्ताकारकार्यघटनायोत्सहृत् इति । पृथक्त्वाप्यो वा गुणस्तेषा-
म यो यस्य विशेषकत्वाद् विशेषो भविष्यति । स एवानपेक्षितविशेषान्तरो
न सिध्यतीति चेत् । विशेषा वा कथमनपेक्षितविशेषान्तरा सेत्यन्ति ।
अपेक्षणे वा तदानन्त्यः, अतो मन्द एवाय विशेषान्तराभ्युपगमः । योगि-
नस्तु तान् पश्यन्तीति श्रद्धधाना बुध्यन्ते ययमश्रद्धधाना स्म, ये युक्ति
प्रार्थयामहे इति सूक्त सामान्यविशेषेति ॥ २७—२८ ॥

प्रायश्चैवंप्रकारत्वमर्थवादेषु दृश्यते ।

मन्त्रेषु चेति ते सर्वे पक्षीकार्याः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥

एवं सत्याग्निहोत्रादिवाक्येष्वपि मृषार्थता ।

वेदवाक्यैकदेशत्वाच्चित्रादिवचनेष्विव ॥ १५ ॥

इति चित्राक्षेपवादः ।

मनुपपद्यमानः कल्पयेदपि कायकरणसद्भातातिरिक्तमात्मानम्, तस्य च स्वर्गलोकगमनमुपचर्येतापि शरीरे, तस्य वा प्रत्यक्षत्वमात्मनि मात्तमित्येवमादिकल्पनानिषेधार्थं विधिशब्दनिराकरणमिति ॥ १३ ॥

भूयांश्चायं प्रमाणान्तरविरुद्धो मन्त्रार्थवादात्मको वेदभागः । यथा 'वदितिर्द्यौरदितिरन्तरीक्षं' 'यजमान एककपालः' इत्येवमादिः । स च सर्व एवात्र प्रयत्नतो मुख्यतया मिथ्यात्वेन ऐहिकाक्षेपे पक्षीकार्यः, तन्मिथ्यात्वेन चानुपक्लृप्तं परेषां मिथ्यात्वं भाविष्यतीत्यभिप्रायेणाह — प्राय इति ॥ १४ ॥

'तत्सामान्यादग्निहोत्रादिचोदनास्वप्यनाश्वास' इति भाष्यम्, तस्याभिप्रायमाह — एवं सतीति । यदा हि चित्रादिवाक्यादिष्वप्रामाण्यं समर्थितं भवति, तदा वेदवाक्यैकदेशतयाग्निहोत्रादिवाक्येष्वपि मृषार्थता शक्यतेऽनुमातुम्, अतः कृत्स्नस्यैव वेदस्याप्रामाण्यान्न चोदनालक्षणायां धर्म-इत्याक्षेपः ॥

इत्युपाध्यायसुचरितमिश्रकृतौ काशिकाटीकायां

चित्राक्षेपवादः समाप्तः ।

यथैव गमकशब्दो व्यवहारात् प्रतीयते ।

तथैव शक्तिविज्ञानं तस्योपायोऽवगम्यते ॥ ३४ ॥

स्वरूपग्रहणं चास्य यथा व्याप्रियते फले ।

तथा सम्बन्धविज्ञानं नाशक्तिस्तत्कृता भवेत् ॥

तव्यम् । अन्वयव्यतिरेकाविनाभावशब्दौ पर्यायाविति नार्थभेदश्चक्षितव्य इति ॥ ३१, ३२ ॥

‘यदि प्रत्यायकः’ इति भाष्यकारेण प्रयोगोऽन्तर्णीतः, तमाह — सम्बन्धेति । देवदत्तादयो हि यदृच्छाशब्दा यत्रैव सङ्केत्यन्ते तमेव प्रतिपादयन्ति । न चैषा क्वचिदपि स्वामात्रिकी शक्तिः । तदयं प्रयोगार्थः — गवादिशब्दो धर्मा, नाभिधाशक्त इति साध्यम्, उपायान्तरापेक्षत्वादिति हेतुः । यदुपायान्तरापेक्षं तत्र स्वरूपतश्शक्तम्, देवदत्तादिपदमिव सङ्केतग्रहणापेक्षमिति ॥ ३३ ॥

अत्र भाष्यकारेण ‘यदि प्रत्यायकशब्दः प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययति’ इति परिचोद्य ‘सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणम्’ इत्यादिना दर्शनपलेन गृहीतशक्तिकः प्रत्याययतीति परिहार उक्तः, तदर्शयति — यथैवेति । भाष्यार्थः — गमकत्वमेव तावत् शब्दस्य किमभ्युपगम्यते, व्यवहारदर्शनपलेनेति चेत्, समानमिदं शक्तिसंवेदनेऽपि । न ह्यविदितशक्तयश्शब्दादर्थगमयन्तो दृश्यन्त इति ॥ ३४ ॥

स्यादेतत् — प्रकाशकाः प्रदीपादयोऽविदितसम्बन्धा अपि स्वार्थं प्रकाशयन्तो दृश्यन्ते, तद्विधर्मा च शब्दः, अतो न प्रकाशक इति । तत्र चैवम्, शक्तिवैलक्षण्यात् । विचित्रशक्तयोऽपि हि भावाः । तत्प्रदीपप्रत्यक्षपरिकरतयाऽगृहीतसम्बन्धोऽपि प्रकाशयतु नाम् । नैतावता शब्देनापि तद्वर्मेण भवितव्यम् । अतोऽयमपर्यनुयोगः । अपि च व्रीह्यादयोऽगृहीतस्वरूपा अपि कार्यमारभन्त एवेति शब्दे तद्वर्मः किं नारोप्यते । कारकहेतवो हि व्रीह्यादयः, शब्दस्तु ज्ञापकहेतुः । अतोऽपेक्षते स्वरूपग्रहणमिति चेत् । केन चेदमाज्ञापितं ज्ञापकेन स्वरूपग्रहणमपेक्षितव्यं न सम्बन्धग्रहणमिति, दर्शनपलेनेति चेत्, समानमिदं सम्बन्धग्रहणापे-

तत्कृतः प्रत्ययस्सम्बन्धनित्यवाक्योद्भवत्वतः ।

वाक्यबुद्धिवदेवात्र पूर्वोक्ताश्चापि हेतवः ॥ २ ॥

नित्यान् शब्दार्थसम्बन्धानाश्रित्योक्तेन हेतुना ।

स्वतः प्रामाण्यसिद्ध्यर्थमप्रामाण्ये निराकृते ॥ ३ ॥

असम्बन्धोद्भवत्वेन परो मिथ्यात्वप्रवृत्तिः ।

सम्बन्धोऽस्ति च नित्यश्चेत्युक्तमौत्पत्तिकादिना ॥

व्यक्तये वक्त्रपेक्षा, स्वार्थे तु प्रत्यापयितव्ये न वक्तारमपेक्षन्ते, अपौरुषेयत्वान् । शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वाच्च । पौरुषेय प्रमाणान्तरप्राप्तितोचर-
माप्तवचनमपि वक्तुः प्रमाणमपेक्षते । यथोक्तम्, 'आप्तोक्तिषु नरा-
पेक्षे'ति ॥ १ ॥

प्रयोगान्तरमाह—नरकृत इत्येवान्तेन । वैदिकसाम्यकृतः प्रत्यय-
स्सम्पत्तिरिति साध्यम्, नित्यवाक्योद्भवत्वात्, यथा तद्वाक्यस्वरूपविषया
बुद्धिः । सापि हि वाक्यादुद्भवति, निर्विषयबुध्यतुल्यतेः । वेदवाक्यनित्यता
च वेदाधिकरणे स्थापयिष्यत इति । अत्रैव साध्ये पूर्वोक्ता—'नान्यत्वात्'
इति भाष्यव्याख्यानावसर उक्ताः—दोषवर्जितः कारणैः जन्यमानत्वात्,
'अनाप्ताप्रणीतोक्तिजन्यत्वात्, देशादिभेदेऽपि बाधवर्जनात् इति हेतवो
दर्शयितव्या इत्याह—अत्रेति ॥ २ ॥

अत्र भाष्यम्—'स्यादेतत्, नैव शब्दस्वार्थेन सम्बन्धः, कुतोऽस्य
पौरुषेयता अपौरुषेयता वा' इति । तस्याभिप्रायमाह—नित्यानित्यप्रवी-
दन्तेन । अस्यार्थः—शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यत्वमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति
सूत्रकारेण यो हेतुः स्वतः प्रामाण्यसिद्ध्यर्थमुक्तः, तेन चोदनानामप्रामाण्ये
निराकृतेऽधुना सम्बन्धोद्भवत्वभावेन परो बौद्धादिमिथ्यात्वमुक्तवान् ।
एवं च तदा वार्तिककारेण वृत्तिकारान्तेनात्रैव स्वतः प्रामाण्य व्युत्पाप-
मिति दर्शितम् । तथा च 'सूत्रकारेण चोच्यत' इति पुनरुक्तिपरिहारे परतः
प्रामाण्योत्तरेवाक्षेपहेतुभिः पूर्वपक्षोऽभिहितः । इहापि च भाष्यकारेण 'भूत'
इत्युच्यते—अवबोधयति बुध्यमानस्य निमित्तं भवति, इत्यादि चोदनासूत्रो-
क्तमेव स्वतः प्रामाण्यकारणमुक्तमिति ॥ ३ ॥

-नित्यवृत्तौ तु नान्धात्वादीर्घादिर्दृष्टोत्तरपि ।

रूपादिदर्शने यस्मात् तन्माच्चक्षुः प्रकाशकम् ॥ ४० ॥

शरीरात्ममनोधीमादत्ताधारणनावलात् ।

विज्ञानात्मन्तिभावाच्च चक्षुः करणमिष्यते ॥ ४१ ॥

तथैवेहापि सत्त्वन्धस्त्वनमद्वा प्रसिद्धितः ।

॥ गौरवात् करणत्वेन मतं चेत् केन वार्यते ॥ ४२ ॥

यथा चक्षुरितीदं तु व्यभिचारिणमुच्यते ।

देवदत्तेऽपि चाव्यक्तां शक्तिमिच्छन्ति युक्तितः ॥ ४३ ॥

एतदेव दर्शयति — उक्तिग्र इति । ज्ञानोत्पत्तावन्तरूपमपि चक्षुर्न
श्रुतता गम्यते, किन्तु कुतश्चित्तरूपमपिशेषाद् भागमेव प्रदीप इत्य-
प्यत्र निश्चयीति ॥ ३९ ॥

स चायं विवक्षानिबन्ध करणभावात् कादाचित्कः । नित्यवृत्तौ
नित्यं नु कार्यमित्यत्रान्तरस्य न त्वं करणत्वमागम्यत इत्याह —
नित्यवृत्ताविति । अन्धानां नृदिर्दृष्टं वास्तविकं ॥ ४० ॥

नन्मु विज्ञानकार्त्तमिति विशेषणार्थं प्रदीपापेक्षया चक्षुः
करणभावः, भावावस्थयोगात् । जानोप शब्दं यन्मासः, अतः कथं
नदपेक्षया चक्षुः करणं भवित्यतीत्यत्र आह — शरीरेति । अयमभि-
प्रायः नास्तिविशेष एव तत्रागो कारणम्, अपि तर्हि वायुप्रदीपाद्यपेक्षया-
मिति, चाभ्यन्तरात्मनस्तयोयोगात् त्वया त्वमाधारणम्, आत्मनस्तयोयो-
हि रसादितात्माधारणो नाभ्यगितास्तिरिति स्पष्टदर्शनाकारणमिति शक्यते-
उत्तरानुसृतम् । चक्षुषः पुरात्मावरणतया रूपज्ञाने कारणत्वमिति 'चक्षुरू-
पादिभेदस्तु' इत्यत्रोक्तोक्तिर् ॥ ४१ ॥

एतदेव दृष्टन्ते विवक्षामितिरूपमिच्छन्तुकरणेति तन्मात्रमपि दर्श-
यित्वा प्रवृत्ते योवृत्ता-तथैवेति । यत्ना यत्तद्व्यवसायेन तत्त्वव्यवहारेणैव
कारणभावेनैव युक्तं तदपि नित्यं भवितुं तस्मिन्निमित्ते नृदिमिति ॥ ४२ ॥

व्यवहारेण — 'यथा न मृदु । तस्मात् प्रमाणं विना' इत्यादि
द्वारभाष्यं, तस्मात्प्रमाणम् — यथातः । चक्षुर्हि प्रदीपागुणावस्था-

तन्निषेधमतः प्राह न शब्दोऽर्थेन सङ्गतः ।

तद्देशानन्तरादृष्टेर्विन्ध्यो हिमवता यथा ॥ ७ ॥

एवमर्थो द्वयं वापि साधनीयमसङ्गतम् ।

धुरेत्यादि च सिद्धेयर्थं हेतोरुक्तमथापरः ॥ ८ ॥

शक्तिरूपं गृहीत्वाह संश्लेषो यदि वार्यते ।

सम्बन्धाऽन्धः)सिद्धसाध्यत्वमथ सम्बन्धमात्रकम् ॥

स चायमेवम्भूतोऽर्थशब्देन जन्यत एवेति कार्यकारणभावमेव शब्दार्थयो-
स्सम्बन्धमातिष्ठन्ते । तच्चेदमतिदूरमप्यष्टम्, एव च सत्यविदितस्वरूपशक्ती-
नामप्यर्थसंविदुपजायेत । दृष्टा हि खलु मृत्सलिलप्रच्छन्ना अपि वीहयोऽ-
ङ्कुरादिकार्यमारभमाणा अविदितस्वरूपशक्तयोऽपीति सूक्तम् — असम्बन्धेन
शेषाणामिति । कथं तु संश्लेषः परिशिष्ट इति, प्रतीतिरभ्युपगमाच्च ।
गौरयमिति हि सामानाधिकरण्येन शब्दोपस्थितमर्थमवयन्तो लौकिका
दृश्यन्ते । अभ्युपगतश्च कैश्चिच्छब्दार्थयोस्संश्लेष एव सम्बन्धः । प्रपञ्चित-
श्चासावध्यासवाद इति । लौकिकाश्च प्रायेण संश्लेषमेव संबन्धं मन्यन्ते
इति स एव सम्बन्धः प्रसक्तो निराकार्य इत्याह — तस्मिन्निति प्राहा-
न्तेन । निषेधमेव प्रयोगेण दर्शयति — न शब्द इति । संश्लेषो हि यस्य
येन भवति स तद्देश एव दृश्यते रज्जुरिव घटे, तदनन्तरदेशे वा प्रदेशिनीव
मध्यमायाः । न च शब्दार्थयोरन्यतरदेशे वान्यतरो दृश्यते । अतो हिम-
वदिन्ध्ययोरिव नानयोस्सम्बन्ध इति ॥ ६, ७ ॥

अर्थो वा पक्षीकार्य इत्याह — एनामिति । द्वयं वा परस्पर-
मसम्बद्धमितरेतरदेशे तदनन्तरदेशे वाऽदृष्टेः साध्यमित्याह — द्वयमिति । अत्र
भाष्यकारेण 'स्याच्चेदर्थेन सम्बन्धः धुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटन-
पूर्णं स्याताम्', इत्युक्तम् । तस्याभिप्रायमाह — धुरेत्युक्तगन्तेन । अ-
स्यार्थः — अत्र भाष्यकारेण शब्दार्थयोस्सम्बन्धसिद्धयर्थं तद्देशानन्तरा-
दृष्टेरिति हेतुरन्तर्णीतः, तं च गौरयमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिभ्रमाद्
यो नामासिद्धं मन्यते, स एवं प्रतिबोध्यते — यदि शब्दार्थयोस्संश्लेष-

पुटम्	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	नूतनमातृकापाठः
१००	११	अपरीक्ष्यता	अपरीक्षा
१०१	४	अनुसारेण	अनुसारेण भाष्यकारेण
"	८	यथा	तथा
"	१०	वर्णितं	वर्णितं
"	१३	उक्ता	उदाहृता
"	१४	कालमेव	कालं
"	२१	चिन्तनानिति	विज्ञानम्
"	२३	अर्थविकल्पा	अर्थविकल्पा
१०२	१८	विशेष	विशेषण
"	२०	वीटक	किम्
१०३	३	स्वरूपमात्र	स्वरूप
"	१९	अननात्तर्हिगण्ड्वेन	अनेन
१०४	९	भिन्न	स्थं
"	१४	पुरः	पुरा
"	१५	अनवधारितम्	अनवधारितम्
१०५	७	विषयक	विषयकशब्द
"	१२	गोत्रनालक्षण	बोद्धना
"	१५	पर्याया एत	पर्याया हि त
१०६	५	यदापि युक्ति	यदपि तद्वृत्ति
"	७	अपरीक्षाप्रतिज्ञाने	अपरीक्ष्यता प्रतिज्ञान
"	९	यस्मानुशासनानि	तस्मानुशासनानि
"	१७	अतिप्रसज्यते	प्रसज्यते
"	२३	व्योक्तिः प्रामाण्यः	व्योक्तिप्रामाण्यः
१०७	३	प्रमाण	प्रामाण्य
"	४	प्रमाणं चोत्तरं	प्रमाणत्वे चोत्तरं
"	१०	आद्योऽपि वा	आद्यो वा
"	१५	निमित्तलक्षणं	निमित्तलक्षणं
"	२०	द्वयुक्ते	द्वयुक्ते
"	२३	प्रयोगे	प्रयोगे यः
१०८	७	अस्मिन्	तस्मिन्
"	९	आश्रयावद्	आश्रयम्

प्रतिज्ञार्थं पदैः शक्यः प्रतिपादयितुं परः ।

अभिधानक्रियायां हि कर्मत्वं वाच्यसंश्रितम् ॥ १२ ॥

शब्दानां करणत्वं वा कर्तृत्वं वा निरूपितं ।

प्रतिपत्तावुपादानात् साहित्ये च विवक्षिते ॥ १३ ॥

वाच्यवाचकसम्बन्धस्वरूपमिदानीमभिधोतयति -- अभिधानेति ।
अस्यार्थः — एकस्यामभिधानक्रियायां शब्दः करणं कर्ता वा, विवक्षातः
कारकप्रवृत्तेः । अर्थस्तु कर्मैव । अतो (यद् १ अ) नयोः कर्मकरणत्वं (कर्म)
कर्तृत्वं वा । निरूपितः — सम्बन्ध इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध इति ।
यद्वा — एकस्यां गवाधर्थप्रतिपत्तौ साध्यगानायामेकेन वक्त्रोपादीयमाना-
वरुणैकहायनीवद्विवक्षितसाहित्यौ शब्दार्थौ यन्नियम्येते सोऽनयोः सम्बन्ध
इत्याह — प्रतिपत्ताविति । उपादानादित्युपादीयमानतया विशेषणविवक्षां
दर्शयति । उपादेयस्य हि विशेषण विवक्षितं भवति पशोरिवैकत्व — पशुना
यजेतेति । उद्देश्यविशेषणं त्वविवक्षितं भवति, यथा ग्रहविशेषणमेकत्वम्,
उद्देश्या हि ग्रहाः, तेषु सम्मार्जनविधानात् । इह चार्थप्रतिपत्तावेकस्या-
मुपादेयौ शब्दार्थौ, पशुरिव यागे । अतो विवक्षितमनयोः साहित्यं विशे-
षणमित्यरुणैकहायन्योरिवानयोर्नियमः, सम्बन्ध इति । (न त्वे १ न्ने) वमरु-
णैकहायन्योः श्रूयमाणयोः साहित्यविवक्षा युक्ता । समुदाये हि तत्र
वाक्यं समाप्यते । (शब्दार्थौ तु) नैव प्रतीतिक्रिया (यां विशेषण) ततया श्रुतौ,
कथमनयोः साहित्यविवक्षा । न श्रूयमाणता विशेषणविवक्षाहेतुः । अपि तु
अर्थसंबन्धवहारोऽपि हि । पाकादौ यदौदनादिस्थाल्यादि (क्रिया)-
व्यवहारदर्शनात् अनभिहितमप्यर्थं जानाति तदा स्थाल्यादीनां विव-
क्षितं साहित्यं मन्यते, तथा मन्वानः स्वयमपि पत्रतुकामस्तत्सर्वमादरति ।
एवमिहापि बालः प्रयोज्यवृद्धस्य विशिष्टार्थव्यवहारदर्शनेन तद्विषया बुद्धि-
भनुमाय शब्दानन्तरभावितया शब्दकारणतां तावदवधारयति । वक्तुश्चास्यां
प्रयोज्यवृद्धप्रतिपत्तौ दर्शनपारार्थ्यात् प्रधानभूताया (मुपा) दीयमानयोः
शब्दार्थयोः साहित्यं विवक्षितमिति । एवं च विदित्वा स्वयमपि परार्थ-
प्रयोगे सहितौ शब्दार्थौ हृदयमावेशितावुपादाय शब्द चोच्चार्य परप्रतिपत्तिं
भावयतीति सूक्तं साहित्यविवक्षा वर्णसाहित्यविवक्षावदिति ॥ १२-१३ ॥

T. S. S. Page.	line	T. S. S. Page	line
उपपद्यते	१३३	१० न ह्यनुत्पद्यते	१०१
पूर्वाजभूतोऽयं:	१३४	१ वर्माधर्म	१०२
भवेत् तत्र स पदस्य	"	६ निजार्थान्	"
य यद्यपि स्वात्मदान्मतिः	"	७ चेत्यर्थः	१०३
साऽयं कथमुच्यते	१३५	२ किं चैतद्विज्ञाया	१०४
भाष्यमुदाहरिष्यता	"	४ भावो ह्य कारणान्मि	१०५
यदा	१३६	५ इति दर्शयति	१०६
तत्त्वार्थ	१३७	१ अग्रानुपेक्षया	१०७
ग्राह्येन रहिता	१३८	७ न च्याऽर्थ	१०८
प्रत्यक्षादेव गा भवेत्	१३९	८ अनेकान्ताणां गत	"
सम्बन्ध	"	६ न च	१०९
बाधोऽपि	१४०	३ लिङ्गभावे	११०
सादृश्यमुक्तोऽयं	"	४ भावामके यथा	१११
तदनिन	१४१	२ स्वभावो वा	११२
भेदादस्य च	१४२	१ परस्पर च	"
गम्यते	"	३ इति तर्हि नोऽय	११३
योगादि	१४३	४ अतोऽधिक	"
भूयस्त्वान्तर	१४४	३ खरीरान्माभिधादिभ्या	११४
सात्त्विक	"	४ दुष्करः	"
गम्यन्वस्य	१४५	१ नो चादद्यादि	११५
प्रत्यक्षं न	"	७ वर्तमानं तु	"
सदुपलभ्यते	१४६	१ तत्त्वामान्येन	"
तज्ज्ञान	"	३ पुरो मिथ्यात्व	११६
विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्ध	"	४ नैव चास्त्वत्र	११७
रजुमानप्रमाणता	"	१० भुवा	"
बाधकज्ञानाद्यैर्वा साहचर्या	"	सम्बन्धातिशया	११८
मात्राया भवेत्	१४७	२ निरूपितम्	११९
असम्बन्धो न गोविज्ञत्व	१४८	१ स किंवा	१२०
नैतेषां	"	३ गमयन्ती	१२१
सदृश सदृश	"	८ प्रकृत्यते	१२२
आतिशयः	१४९	३ मनुष्याणां	"
स्मरण	"	४ नियम्यते	"
भवन	१५०	१ भगवत्सम्बन्ध	"
निश्चया	१५१	२ विवेकः	१२३
प्रमया यो	"	४ साधनादप्यसम्बन्ध	१२४
कारणे	१५२	३ तत्रैव कर्ण	१२५
कारणे	१५३	४ नि	"

‘एकाभिधानिमित्तत्वं कर्मकर्तृत्वयोश्च यत् ।

यो वा करणकर्मत्वनियमोऽभिव्यक्त्या ॥

स नोऽर्थशब्दसम्बन्धः’

इति । णतो विवेचनीयमिदम् — कोऽत्र सम्बन्धः शब्दार्थयोर्वास्तिक-
कारस्थाभिमत इति ।

अत्रोच्यते — यथैकेन क्रयकर्मणा परिगृहीतयोर्द्रव्यगुणयोरितरे-
तराकांक्षापरिपूरणेन परस्परोपकार्योपकारकलक्षणः सम्बन्धः न ह्यनाश्रितः
क्रयक्रियामभिनिर्वर्तयति । न द्रव्यं गुणविशेषानवच्छिन्नमुत्सहते क्रय-
क्रियां निर्वर्तयितुम् । न च गुणेन स्वमहिम्ना आश्रयमुत्तद्रव्यमात्रमुपा-
दीयमानमपि क्रये गृह्यते, (स्वकीयगो) द्रव्यावरोधात् । द्रव्ये(गुणमात्रा)
वच्छेदात् तद् गुणमात्रमुपादीयमानमपि क्रयक्रिया न प्रतीच्छति स्वकी-
यारुणिमगुणावरोधात् । सोऽयमर्थो नियमः सम्पद्यते । तदेवमि-
हाभ्येकार्थप्रतिपत्त्यभिधानक्रियासिद्धयर्थमुपादीयमानयोर्विवक्षितसाहित्ययोः
शब्दार्थयोः क्रियाकारकसम्बन्धोत्तरकाठभावी योऽयमुपकार्योपकारकभावः,
स एव सम्बन्धः ।

कः पुनरनयोः परस्परोपकारः । श्रूयताम् — अर्थो हि न प्रतिपा-
दकमन्तरेण प्रतिपाद्यो भवति, शब्दो न प्रतिपाद्यमन्तरेण प्रतिपादकः ।
अतः प्रतिपाद्यप्रतिपादकतयावतिष्ठमानान्योन्यस्योपकार्योपकारकौ भवतः ।
तच्चेदं रूपमनयोर्नियतमित्यत्यन्तसन्निकर्षमात्रेण नियमे सम्बन्धाभिधानम्,
न तु नियम एव सम्बन्धः । शक्तिसम्बन्धवादोऽपि चात एव । वाच्यवाच-
कशक्त्योरेव हि सत्योरुपकार्योपकारकभावो भवति । न तु शक्तिरेव
सम्बन्धः, तदत्र प्रत्यासत्तेरभेदोपचारेण शक्तिः सम्बन्धः, नियमः स-
म्बन्धः, कर्तृत्व करणत्वं वा सम्बन्ध इत्येवमादयः समुद्भाषाः । वस्तुत-
स्तूपकार्योपकारकत्वमेव सम्बन्धः ।

कथं पुनस्तदूपमनयोर्नियतमित्युच्यते । न ह्यनुचरिते शब्दे पर-
स्परोपकार्योपकारकभावः शब्दार्थयोरस्ति । न च तदानीं तौ न स्तः,
नित्यत्वान्न । तस्मात्सदेतत् । तन्न । शक्त्यात्मना विद्यमानत्वात्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	नूतनमानुकापाठः
७२	१९	आपद्यते	आपद्यत
७३	२	ज्ञानीविकानष्ट	जातीयकदुष्ट
७४	५	अर्थानां शब्द	अर्थानामशब्द
७५	५	तत्रैतदेव तावत्	तत्र तावदेव तावत्
७६	१३	वाच्यमस्त आह	वाच्यमित्यत आह
७७	१७	तदा च	तदा
७८	१	विपरीतान्वयमिति	विपरीतान्वयत्वमिति
७९	१०	तावद्	तद्
८०	१	यदिति	यन्मित्यस्त्विति
८१	२	विपक्षान् व्यतिरेक	विपक्षाद्व्यतिरेक
८२	९	दर्शनम्	अदर्शनम्
८३	१४	वक्ष्यात	वक्ष्यत
८४	२	अन्यथा ज्ञानस्यम्	अन्यथार्थाज्ञानस्यम्
८५	३	गम्यगमनताया	गम्यगमनरतया
८६	१६	अनुमानम्	अनुमानम्
८७	१७	विपक्षाच्च व्यतिरेक	विपक्षान्
८८	१	केचित्	कोचिद्
८९	१४	देवदत्तस्य भूत	देवदत्तस्याभूत
९०	१५	अवधारणात् प्राक्	अवधारणात्
९१	१६	निराकृत	निराकृत
९२	१७	देवदत्तस्य	देवदत्तेऽपि
९३	५	कदाचिद्	कदाचिद्
९४	८	मस्येष्ट	मस्येष्ट
९५	११	वित्ततालोक्त	वित्ततालोक्तविबह
९६	१२	रूपशब्दान्विभाग	रूपशब्दाभ
९७	१३	प्रापयन्ति	प्रापयन्ति
९८	१४	नवविधम्	नवविधं द्वैविध्यम्
९९	१	न	नहि
१००	४	प्रत्यक्षतायां पक्षीकृत्य	प्रत्यक्षतामपि पक्षीकृत्य
१०१	७	अप्रत्यक्षतापलम्बि	अप्रत्यक्षतोऽपलम्बि

तस्माद् गमकता पश्चाद् धूमादेरिव जायते ।

सानङ्गं तद्वदेव स्यान्नेयं धूमादिभिः समा ॥ १८ ॥

निरूपितेऽविनाभावे तत्र तत्कारिता ह्यसौ ।

गमकत्वेन पूर्वं च तत्र नोत्पद्यते मतिः ॥ १९ ॥

इह वाचकतायाः प्राङ् नाविनाभावितामतिः ।

यदैव चेह सम्बन्धं वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यते ॥ २० ॥

तदैव गमकोऽस्यायमिति नान्यस्वरूपतः ।

कथयन्ति कचित्तावद् बोद्धव्योऽस्मादयं त्विति ॥ २१ ॥

कचिद् वाचक इत्येवं वाच्योऽयमिति चोच्यते ।

कचिदुच्चारिताच्छब्दाद् दृष्ट्वार्थविषयां क्रियाम् ॥ २२ ॥

यन्ती एषा सज्ञा कल्प्यत इति । किमतो यद्येवमत आह — न चोपेति ।

एतदुक्तं भवति । गमकत्वमेव सज्ञा च न तत्सम्बन्धान्तरमन्तरेणेति ॥ १७ ॥

यतश्चैवमतो धूमादेरिव गमकत्व सम्बन्धान्तरपूर्वकमेव पश्चादा-
पतितमित्याह — तस्मादिति । तत्तुल्यत्वे दोषमाह — सानङ्गमिति ।
ययैवाविनाभाव एव धूमादो प्रतीत्यज्ञ न तदुत्तरकालभावि गमकत्वम्,
एव तत्रापि स्यादिति । धूमादिरेषमपेक्षेदानीं परिहारमाह — नेय-
मिति ॥ १८ ॥

वैषम्यमेव दर्शयति — निरूपित इति । तत्र हि धूमादौ महा-
नसादिदेशेऽन्यविनाभावनिरूपणोत्तरकाल तत्तृतेरानी गमकमेति ।
अपि च धूमे प्रथम गमकत्व नावगम्यत इत्याह — गमकत्वेनेति ॥ १९ ॥

शब्दे तु विपरीतामित्राह — इति सार्धम् ॥ २० ॥

गमकत्वेनेव शब्दे प्रथम व्युत्पत्तिरित्युक्ते तद् विगृणोति —
कथयन्तीति त्रयेण । अयमर्थः — त्रेधा हि शब्दे व्युत्पत्तिः, वृद्धोपदे-
शात् तदव्यवहारात् पदान्तरसममित्याहाराद्वा । सर्वत्र चात्र गमकत्वेवादा-
वगम्यते । तथाहि — वृद्धोपदेशो तावदयमस्य वाच्यः अयमस्य वाचक

पुटम्	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	नूतनमातृकापाठः
१००	११	अपरीक्ष्यता	अपरीक्षा
१०१	४	अनुसारेण	अनुसारेण भाष्यकारेण
"	८	यथा	तथा
"	१०	वर्णितं	वर्णितं
"	१३	उक्ता	उदाहृता
"	१४	कालमेव	कालं
"	२१	चिन्तनानिति	विज्ञानम्
"	२३	अर्थविकल्पा	अर्थविकल्पा
१०२	१८	विशेष	विशेषेण
"	२०	वीटक	किम्
१०३	३	स्वरूपमात्र	स्वरूप
"	१९	अननात्तर्हिगण्डेन	अनेन
१०४	९	भिन्न	स्थं
"	१४	पुरः	पुरा
"	१५	अनवधारितम्	अनवधारितम्
१०५	७	विषयक	विषयकशब्द
"	१२	गोत्रनालक्षण	बोद्धना
"	१५	पर्याया एत	पर्याया हि त
१०६	५	यदापि युक्ति	यदपि तद्वृत्ति
"	७	अपरीक्षाप्रतिज्ञाने	अपरीक्ष्यता प्रतिज्ञान
"	९	यमानुशासनानि	तर्कानुशासनानि
"	१७	अतिप्रसज्यते	प्रसज्यते
"	२३	लौकिकी भागिद्विः	लौकिकप्रामिदिः
१०७	३	प्रमाण	प्रामाण्य
"	४	प्रमाणं चोत्तरं	प्रमाणत्वे चान्तरं
"	१०	आद्योऽपि वा	आद्यो वा
"	१५	निमित्तलक्षणं	निमित्तलक्षणं
"	२०	द्वयुक्ते	द्वि प्रयुक्ते
"	२३	प्रयोगे	प्रयोगे यः
१०८	७	अस्मिन्	तस्मिन्
"	९	आश्रयावद्	आश्रयम्

बलाबलादिसिद्ध्यर्थं वाक्यज्ञास्तु विविञ्चते ।
कक्ष्यान्तरितसामान्यविशेषेषु हि दुर्बलः ॥ २७ ॥
सामान्यवचनशब्दो जायते लक्षणाबलात् ।
तेनावश्यं विवेक्तव्यं शब्देन कियदुच्यते ॥ २८ ॥

वक्ष्यमाणत्वादत आह—बहुजातीति सार्धेन । अयमभिप्रायः—लौकिका हि हानोपादानादिव्यवहारमात्रार्थिनः, न च तेषां व्यवहारः शब्दोच्चारणक्षणेपजातसङ्कीर्णार्थबोधसाध्य एवेति, श्रौतलाक्षणिकादिविवेकं प्रत्यनाहता इति ॥ २५, २६ ॥

तेन तर्हि किमर्थं विविञ्चते अत आह—बलाबलादीति । शास्त्रस्या हानिरूपितशक्त्यो न शास्त्रार्थमनुष्ठातुं शक्नुवन्तीति तेषां हानोपादानोपयोगी शब्दशक्तिविवेक इति ते विविञ्चत इति ॥ २६ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति कक्ष्यान्तरितेति द्वयेन । अस्त्यर्थः—द्विविधं सामान्यं परमपरं च । परं सत्तास्यम्, अपराणि द्रव्यत्वादीनि । तानि सामान्यान्यपि सन्ति । व्यावृत्तिबुद्धेरपि हेतुत्वात् विशेषसत्तामपि लभन्त इति, तानि सामान्यविशेषशब्देनापदिशन्ति, तत्र च सामान्यविशेषाः सामान्यशब्दस्य स्वार्थेन कक्ष्यान्तरिता भवन्ति । यथा सञ्छब्दस्य सत्तामात्राक्षणास्य तदन्तरिता द्रव्यत्वादयः सामान्यविशेषाः, तेषु चासौ लक्षणाबलेन प्रवर्तमानो दुर्बलो जायते । स्वार्थं तु शुभ्रा वर्तते इति स तत्र बलवान् । का पुनरियं लक्षणा नाम—अभिधेयाविनाभावेन प्रतीतिः । यथोक्तम्—

“अभिधेयाविनाभावप्रतीतिर्लक्षणेभ्यते ।”

इति । क्रिया कियद्वाभिधेयाविनाभावेन लक्ष्यते कियत् स्वमहिम्ना शब्देनोच्यत इति शास्त्रस्थानामनुष्ठानविशेषार्थं विवेको युक्तः । सा चे लक्षणा प्रायेण नित्यसम्बन्धाद् भवतीति नित्यसम्बन्धादित्युक्तम् । सम्बन्धमात्रमेव तु लक्षणाया बीजम् । आह—कः पुनरनुष्ठाने श्रौतलाक्षणिकविवेकस्योपयोगः । श्रूयताम्—लोके तावद् भाष-

पुटम्	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	मृगतमातृकापाठः
११६	११	पृ(त्य ? ४४)	पृष्ट
११७	४	मानान्तरा	मानान्तरापरिच्छिन्न
"	७	अनुवादप्रयानि	अनुवाकानि
"	९	तथेति	तथास्तु चेति
"	१८	प्रयत्नेन	प्रयत्नेन
११८	१३	अनिश्रित ज्ञानम्	अनिश्रित्यादज्ञानम्
"	१५	अप्रामाण्यदाहा	अप्रामाण्यदाहा
"	२०	प्रितिर्येत	विशित्येत
११९	७	मात इति	नान्त इति
"	१५	निराकरणमात्र	मात्रनिराकरणम्
१२३	४	कारक इ	कारकपद इ
१२४	६	(धातुना	पचिना
"	१०	गृहीत	गृहीत
"	११	विमोक्ष	विमोक्षम्
"	१३	मदणम	प्रदणमदणम्
"	१६	शब्दस्य	शब्द एव
१२५	५	तदि	दि
"	१४	कृतपुगार्थस्य	कृतपुगार्थस्य
१२६	१	न	म च
१२७	३	कर्तृभाव	कर्तृ
"	१०	सम्बन्ध	सम्बन्ध, सम्बन्धस्य
१२८	२	तदेतद्	तदा
"	५	वाचकभावं	वाचकं
"	१३	शब्दे	शब्दे
१२९	१	विज्ञान	ज्ञानम्
"	५	धूमवानिति	धूमेति
"	१०	अपेक्षया	अपेक्षयापि
१३०	१	तद्यदि	यद्यपि
"	३	पक्षधर्मादि	पक्षधर्मतादि
"	६	दर्शयति	निदर्शयति
"	१	दष्टो हीति	दष्ट इति
"	१	दष्टो हीति (अस्मा)भिन्नेन ।	दष्टो हीति ।

प्रयोगात् परसामान्ये सति चाप्यप्रयोगतः ।

सास्नाद्येकार्थसम्बन्धिगोत्वमात्रस्य वाचकः ॥ ३० ॥

गोशब्द इति विज्ञानमन्वयव्यतिरेकजम् ।

तस्माद् गमकतैवादावभिधायकता पुनः ॥ ३१ ॥

तन्निमित्तोति सम्बन्धः संज्ञासंज्ञित्वलक्षणः ।

सम्बन्धनियमोऽयं तु याविनाभावितोच्यते ॥ ३२ ॥

सम्बन्धग्रहणात्पूर्वं यस्मान्न गमयत्यतः ।

गवादेर्नाभिधाशक्तिर्देवदत्तपदे यथा ॥ ३३ ॥

‘धन्वयव्यतिरेकान्यां वाक्यज्ञास्तु विविच्यते’ इत्युक्तम् ।

तावन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति — तथेति द्वयेन । तत्र सामान्ये गवादौ गोशब्दस्य बहुलं प्रयोगात् तद्विशेषेषु च शापलेयादिषु भवत्येवमपि षोडशेयादिषु प्रयोगाद्दर्शनात् परसामान्ये च सत्तादौ सत्यपि भावान्तरेऽप्रयोगात् सास्नादिभिस्सहैकावयवविरूपार्थसम्बन्धिगोत्वमात्रस्य गोशब्दो वाचक इत्यन्वयव्यतिरेकान्यां ज्ञानं जन्यते सास्नाद्येकार्थसम्बन्धीनि चाविनाभाविना चिह्नेन गोत्वमुपलक्षयतीति । अतस्सिद्धं गम्य-गमकमाव एव शब्दार्थयोस्सम्बन्धः प्रथममवगम्यते न पुनराविनाभाव इति ॥ २९—३० ॥

उपसंहरति — तस्मादिति । ननु — संज्ञासंज्ञिसम्बन्धो भाष्य-कारेणोक्तः, न च गमकं संज्ञेति लौकिका मन्यन्ते, न ह्यभेदं संज्ञेत्युच्यते, अत आह — अभिधायकतेति । अयमभिधायः — अस्त्यार्थस्त्वार्यं यमक इति ज्ञाते नाप्याप्रियमाणस्यावगतौ कारणत्वमुपपद्यत इति तव्या-पारोऽवसीयते, शब्दव्यापारधाभिधेत्युच्यते । अतोऽत्राभिधानक्रियासम्बन्धाद् गमकत्वस्यैव विशेषोऽभिधायकता शब्दे द्वाप्यते ॥ अभिधायकतया संज्ञात्वमित्युपपन्नसंज्ञासंज्ञिसम्बन्ध इति । अविनाभावितानु सम्बन्ध-नियमः, न सम्बन्ध इत्याह — सम्बन्धेति । इदं च ‘निष्कृष्टेऽर्थे निय-म्यते’ इत्येवमस्माभिः । तस्मादिति पदानुपपत्तेरुपसंहृतमिति वेदि-

पुटम्	पङ्क्ति	मुद्रितपाठ	नूतनमातृकापाठ
१४४	६	वर्तानि	वर्तान्यपि
"	६	गवे (२ वि)	गवय
१४५	१३	समवेतमेव	समवेतमेव गाद्वयम्
"	२२	तु तत्	तु
१४६	१३	इत्याह	इति
"	१७	अङ्गीकर्तव्यम्	अङ्गीकर्तव्या
"	२१	प्रिवृत्	प्रिवृभ
१४८	११	नाशेन	नाशे
१४९	७	अङ्ग्यादीना	अङ्ग्यादीना
१५०	१२	परिमाणश्च	परिमाण च
"	२१	रूप	स्वरूप
१५१	१६	स्थितिरपि	स्थिति
१५२	३	भाभास्म	आभासम्
"	६	अनुमाना तभावम्	अनुमानत्वम्
"	१०	गवयश्चित्रा	गवयश्चित्रा
१५४	११	गङ्गावादीनि	गङ्गादीनि
१५५	१२	यदेवमाह	यदेतदाह
१५६	१६	विज्ञान	ज्ञानम्
"	२७	गमेन	गते
१५७	१६	नास्तानि प्रकाश इति । तदेव हि द्वेधा प्रकाशते । द्वेधा	नास्तानि यवहार प्रसवत इति द्वेधा
"	२५	प्रमाणा (त / भाव)	प्रमाणानुपाद
"	२८	एवादर्शन निश्चाययति	एव चक्षुरादिदर्शनमभावेन प्रतिपादकमिष्यते
१५९	६	फलभूता न	प्रमाणस्य न
"	१६	स्वात्मिमाहयने	स्वात्म्यायते
१६०	१२	यदाह गव	सदर्प एव
"	२४	पु(न)सहस्रपताया	सहस्रया
१६१	७	यदनावय	अभावस्य
"	१४	एतन्न	एव तन्न
"	२६	तादृशमर्थ	तादृशमेव प्रमाणमाद्यते
"	२९	सामावप्रया ण)	सामावप्रयाण
१६४	१	यदाह वा बुद्धि	यदाह बुद्धि-

	पुटम्	ग	पुटम्
कालाघपेशया चान्ये	१११		
कालान्तरानुपादानात्	२१६	गतिर्दुर्गसहस्रेषु	८९
किं चक्षुषा ममेतेत	२३५	गत्वा गत्वा तु तान् देशान्	१७२
किं च लिङ्गान्तराभावात्	१८०	गमकत्वाच्च धर्मत्व	१२८
कियद्वा नित्यसम्बन्धात्	२३२	गमकत्वेन पूर्वं च	२२९
क्रीदमावय इत्येव	१३६	गमकस्यैकदेशस्य	७१
कृतकत्वगुणत्वादौ	५५	गमयन्ता श्रुतिं दृष्ट्वा	२२८
कृतसावयवत्वादि	२२	गम्यज्ञानमिद वाक्य	१८५
कृषिकोदयमालक्ष्य	१९	गम्यते तु गृहं तत्र	१६६
केचिज्जात्यन्तरं चैना	६४	गम्यावज्ञाक्षिभावस्तु	३०
केचित्साधर्म्यदृष्टान्ते	८०	गवयप्रत्ययादेव	१५४
केषाञ्चित् तत्र बोद्धृत्वं	२३०	गवयश्चाप्यसम्बन्धात्	१५४
कैश्चिन्मीमांसकैरुक्तं	११६	गवये गृहमाणं च	१५३
क्रियाकारकसम्बन्धात्	१८१	गवयोपमिताया गो	१६३
क्वचित् तत्रोपलब्धिश्चेत्	८५	गवादेर्नामिधासक्ति	२३३
क्वचित्संशयहेतू या	६५	गवि योऽध्यायभावस्तु	१९४
क्वचिदुच्चारिताच्छब्दात्	२२९	गृहद्वारि स्थितो यस्तु	१७१
क्वचिदि मूयतामेतत्	१४८	गृहाभावबहिर्भावौ	१७०
क्वचिद्भवेऽपि सद्भाव	२०५	गृहाभावविशिष्टस्तु	१६५
क्वचिद्वाचक इत्येव	२२९	गृहीतेऽभिविदिशिष्टस्य	३५
क्वचिद्वा दृष्टसम्बन्धे	९३	गृहीतेऽपि च गवायो	२०६
क्वप्यस्य क्वात्प्रमाणत्व	३०८	गृहीत्या वस्तुसद्भाव	२०३
क्षणिकत्वनन्तमिष्यत्वे	५४	गृहाच्चैत्रयबहिर्भाव	१६४
क्षित्येकदेशसिद्धत्वे	६३	गृहादुत्कारितश्चैव	१९८
क्षारे दधि भवेदेव	१९४	गृहादुत्कारिता क्षण	१९८
क्षारे दध्यादि यत्नास्ति	१९४	गृहमावत्यमानं यत्	११
क्षारेत्यदि च सिद्धयर्थं	२२३	गृहमावस्तु य शुद्ध	१६७
		गृहावगतनास्तित्व	१८

पुटम्	पाङ्के	मुद्रितपाठ	नूतनमातृकापाठ.
२०५	१०	परोपस्थितम्	पुरोऽवस्थितम्
"	१३	ततस्ते प्रत्येक्यन्त	ततस्तत्प्रत्येक्यन्ते
२०६	८	अनैकान्तिकत्वादस्य	अनेकस्यैव हि
२०७	७	शिशवेव	शिशवे
"	८	घटाद्य	घटस्यवशात्
"	११	इति	अयमभिप्राय
"	१८	घटाभावो नाम	घटोपलब्ध्यभावो नाम
२०९	२	अनुत्पत्ते	अजन्मन
"	९	हेतुतया	हेतुतया
२१०	११	तद्वर्मो	तद्वर्मोऽनुत्पत्ति
२१२	१	(क ? क)	क
"	१७	दृग्गुपन्यास	अदृग्गुपन्यास
२१३	१	भाष्यपाठो विचार्य अत्र	अत्र
"	५	चित्रया पञ्चेत	चित्रया पञ्चकामो पञ्चेत
"	१०	उपलक्ष्यते	इव लक्ष्यते
२१४	२	अर्थसामर्थ्यादत	अर्थदेव
"	१९	नवा पञ्चकलादिना	नवा पञ्चकला चित्रत्वादि
"	१०	भाष्ये	भाष्ये तयादि
२१५	२	यया विप्र	यया नदीतीरे फलादीति विप्र
"	९	साध्य	साध्यो धर्म
"	१	एवकाष्ठ पञ्चदशाना	एवकाष्ठे तद्विधानात् पञ्चदशाना
"	११	आदिपञ्चदेन	अनुत्पत्तिपञ्चदेन
"	१६	तासां	तस्य साध्या
"	१९	वक्ति	लक्ष
२१६	४	तदैव अर्थदेव	तदैव अर्थदेवम्
"	७	वाच्यता	वाच्यते
"	१०	वाच्येऽपि	वाच्येऽपि
"	१६	तद्व्यापणोक्त तन्माह	विशेषव्यापन्यस्तं तदाह
२१७	४, ५	अमुनि मज्जनपट्यादि	अवनिमज्जनपट्यादि
"	८	दर्शयितव्यम्	दर्शितम्
"	१०	वैधर्म्ये	वैधर्म्येऽप्युक्ततया

।	पुटम्.		पुटम्.
तत्रैवाचकतायां च	१२८	तद्वतित्वरितेनेह	१००
तत्र संयोगवद्देवात्	६९	तदपि फलमर्थाष्टं	१५६
तत्र हेत्वर्थमुद्दिश्य	७१	तदप्यवयवानां स्यात्	१४९
तत्राज्ञानाद्यदा यत्ता	७२	तदभावमतिर्दृष्टा	२०६
तत्रानुमानमेवेदं	१०७	तदभावाविशिष्टं तु	१६५
तत्रान्यनास्तिता पृष्टः	२०४	तदभावात् स्मृतिश्चात्र	९१
तत्रापि नागमत्वं स्यात्	११७	तदभावे न तस्मिद्धिः	२१
तत्रापि पृथिवीवर्ण-	१५०	तदर्थोपप्लुतस्यान्यैः	१७८
तत्रापि मौलिकं लिङ्गं	९४	तदात्मलाम एव स्यात्	१८३
तत्रापि व्याप्यतैव स्यात्	११	तदानमिरधूमेन	७६
तत्राभावमतिः केन	२०६	तदानीं नहि लिङ्गेन	२०६
तत्रावश्यमभावस्य	२०६	तदाप्यविद्यमानत्वं	१७१
तत्रासम्भवतः पश्चात्	९१	तदीयवचनत्वेन	१३८
तत्सर्वविचिर्गहिर्भाव	१६७	तदुच्चारणमात्रेण	१७९
तत्सद्भावेपि च व्योम्नि	७३	तदुत्पत्तावसद्भावात्	२१५
तत्सर्वमित्याद्यसमञ्जस	१८८	तदुत्पत्तिश्च लिङ्गात्स्यात्	८९
तत्सामर्थ्येन यान्यापि	२१८	तदुपस्थानमात्रेण	९०
तत्स्वावयवसामान्य	१४६	तदेव गमकोऽभ्यासं	२२९
तथा दुःखनिमित्तत्वं	५३	तदोभयविशेषस्य	६९
तथा न कल्प्यते तच्चेत्	१७०	तद्वृत्तिर्गहिर्लिङ्गेन	२०८
तथानामावधूमेन	७५	तद्वर्णने तदानीं च	१७६
तथापि यत्किञ्च तस्या	२२६	तद्देशव्यतिरिक्तत्वात्	१७४
तथाभावप्रमेयेऽपि	२०९	तद्देशस्येन तैवैव	८६
तथा सति च पूर्वोक्तः	२१०	तद्देशागमनात् सा हि	१७२
तथा सम्बन्धविज्ञानं	२३४	तद्देशागमनात् स्पष्टः	"
तथैव शक्तिविज्ञानं	२३४	तद्देशान्नन्तरादृष्टे.	२२३
तथैवेहापि सम्बन्ध-	२३६	तदौ.स्थित्येन दौ स्थित्यं	९५
नद्वत्त्वेन तस्यापि	१०३	तद्वदेव निराकार्यं	११०

अ.सं.	पङ्क्ति	सुद्धितपाठ	नूतनमातृभाषापाठ
२२३	२	आतिष्ठते	आतिष्ठते
"	"	तथेद	तथेदम्
"	"	शस्त्रीनाम्	सप्तशस्त्रीनाम्
"	१२	अन्यतरदेशे	अनन्तरदेशे च
"	१६	द्वयमिति	द्वयं वेति
"	१९	सम्बन्ध	असम्बन्ध
२२४	३	वाच्यदेशे तद्देशान्तरम्	वाच्यदेशान्तरम्
"	११	सम्बन्धाद्	सम्बन्धसंज्ञावाद्
"	१५	परान्तेन	परोऽन्तेन
"	१६	चतुर्विधो हि पुराण	चतुर्विधा हि पुराणा
"	२२	लक्षणसम्बन्ध	लक्षण सम्बन्ध
२२५	०	निरूपितम्	निरूपितम्
"	"	सम्बन्ध	स सम्बन्ध
"	"	यन्निष्पद्येते	नियन्तेते
"	६	वपादयमानतया विशेषणविवक्षा	वपादीयमाणा विशेषणविवक्षार्थं
"	७	दर्शयति	दर्शयति
"	१२	(नान्वेष्टे)वसरणक	नान्वेष्टे वसरणक
"	१४	नैव प्रतीतिरिति याया विशेषणतया	नैकप्रतिपत्तिरित्यादि विशेषणतया
"	"	श्रुतौ	श्रुतौ
"	१८	स्थावरादिदर्शनात्	स्थावरादिसंस्कारसाध्यतया व्यप हारदर्शनात्
"	२३	प्रधानभूताया (मुपा) दीयमानयो	प्रधानत्रियाया मुपादीयमानयो
"	२४	पराधप्रयोगे	प्रयोगे
"	२६	सूक्त साहित्यविवक्षा	सूक्ता विशेषणविवक्षा
"	"	उभयोरपवर्णित न परस्परम्	उपवर्णित उभयोर् परस्परम्
२२६	३	सम्बन्ध	सम्बन्ध
"	७	समत्वाद् इति	समत्वाद् रथादिति
"	१०	तयोऽन्तेन	सार्धेन
"	१६	त्रियानुमानान्धम्	अनुमानान्धम्
"	१७	कर्मव्यकरणे	कर्मव्यकरणे च
"	१९	ना-दवाक्तिः	वाक्ति
२२७	७	अनाधित	अनाधितो गुणः

पुटम्	पुटम्.
दायता न क्षणद्वयं	७८ तद्वैरपि नैवेष्टा २०
तावद्विशेषमात्रेण	१०९ तैश्च तद्गोषतोऽवश्यं १६९
तावानेव हि तत्रार्थः	१२३ त्रिधा शब्दविरोधः स्यात् ४५
तुल्याकारतयाप्यत्र	११२ त्रिलक्षणेन वा बुद्धिः २०९
वृणादिविक्रियाहेतोः	५३ त्रैलोक्यरहितत्वेन १३२
ते चापि तावत्सामान्यं	९६ त्रैलोक्यपरित्यागः १०९
तेन चासौपदेशत्वं	१२१ त्रैवर्णिकप्रयुक्ता च २१
तेन तद्विषयः शब्दः	१२८ द २१
तेन दृष्टेऽपि साहित्ये	७७ दर्शनस्य परार्थत्वात् १६४
तेन धर्मस्वरूपस्य	६९ दर्शनादेकदेशस्य ५४
तेन धर्मन्तरेष्वेवा	११ दिद्यामुजो निषिष्येत ४९
तेन नूतमिमौ लोके	२३० दृष्टः पद्मभिरप्यस्मात् १६०
तेन प्रागपि सम्बन्धात्	६८ दृष्टान्तानभिधानं च ११५
तेन यत्राप्युभौ धर्मा	११ दृष्टवानुमानव्यतिरेक- १३६
तेन वक्तुरभिप्राये	११८ दृष्ट्वा सम्बन्धितां चेष्टा १७१
तेन वेदमन्यदृष्टत्वात्	१६६ देवदत्तेऽपि चाव्यक्तं २३६
तेन व्याप्ये गृहीतेऽर्थे	९ देशकालादिभेदेन १३८
तेन सम्बन्धवेलायां	१७१ देशस्य पर्वतादेस्तु ३४
तेन सर्वं न सामान्यं	१४८ देशस्य प्रतिपद्यन्ते १६७
तेन सर्वत्र दृष्टत्वात्	१३० देशे क्रयमदृष्टे तु १६६
तेनार्थापत्तिपूर्वत्वं	१७५ देशोऽग्निमति धूमस्य १२७
तेनावश्यं विवेक्तव्यं	२३१ देशे यावति काले वा ११
तेनास्य निरपेक्षस्य	१६८ देशैः पूर्वेण वाप्यस्य ३४
तैर्नैवोत्तरवाधः स्यात्	४३ द्वयं च न स्याद्विष्टं मत् २५
• तेपामश्रावणत्वादि	४५ द्वयं वा ज्ञातसम्बन्धं ५
तेषां भूयस्तया चेद	१४९ द्वयासत्त्वविरोधाच्च ६०
तेष्वगमविरुद्धत्वं	२१ द्वयोरेकत्र वा दृष्टेः १५१
तैरप्येतन्निरूप्यं तु	१२८ द्वाभ्यां योऽसत्त्वतो ज्ञातः ५६

पुटम्	पाठः	मुद्रितपाठः	नूतनमातृकापाठः
११२	११	इक्षन्ते	इक्षन्ते
"	१४	द्रव्याद्येन पृथिवी	द्रव्यस्तेन हि पृथिव्यादयो गुणरू- मन्वो विक्षन्ते पृथिवीत्वेन पृथिवी
"	१५	हरयेवमणूत्	इत्येवमादिदन्तेन क्रमेण अनूत्
"	१७	खरुदविभक्ताकारम्	खरुदराविभक्ताकारम्
"	११	एवायम्	एव
"	१	गोशब्दस्य	गोशब्दोदः
११३	१	असत्स्वपि यादृखेयादिषु प्रयोग-	असत्स्वपि प्रयोग
"	७	मन्यन्ते	मुन्यन्ते
"	११	वक्तुमस्मामिः	उक्तम्
"	१८	भाष्यकारेण	भाष्ये तत्र
११७	३	सम्बन्धेति	सम्बन्धप्रमहणादिति
"	४	स्वरूपतः शक्तम्	स्वरूपशक्तम्
"	७	तद्वर्तयति	तदेतद्वर्तयति
"	११	अविदितशक्तयः	अविदितस्वरूपशक्तयः
"	१३	शापकेन	शापकेन तु
"	१२	प्रागभिधाने	प्रागर्थाभिधाने
११५	५	अपेक्षया	अपेक्षते
"	६	विहन्यात्	विहिंस्यात्
"	११	अन्तरात्मनि	आन्तरात्मनि
११६	१	विवक्षति	विवभन्ति
"	३	चक्षुषः करणत्वम्	चक्षुः करणम्
"	५	अवगन्तुं	द्वन्तुं
"	१३	चक्षुषः	चक्षुः
"	१७	करणत्वं	करणम्
"	१९	धनेन	एतेन
११७	४	अत्र च	तत्र च
"	१३	भिन्नेति	भिन्नमिति
"	१७	रज्ज्वादि	घटस्त्ववादि

APPENDIX II.

Variant Readings in a new Manuscript

पृष्ठम्	पङ्क्ति	मुद्रितपाठ	नूतनमालिनीपाठ
५९	३	विशेषण	विशेष
"	"	अनिर्धारणात्मक	अनिर्धारणात्मक
"	१०	अवसात० इम्	अवसात० इम्
"	१३	साधारण्याद्विनेयता	साधारण्याद्विनेयता
"	१५	पृथिव्या भवमाधारणा	पृथिव्या भवमाधारणा
६०	२	अनयस्यप्रथियम्	अनयस्यप्रथियम्
"	७	असाधारण्योऽपि	असाधारण्यो
"	१३	विच्छेदोभय	उभय
"	१८	अत	तत्र
६१	८	संशयानने सन्ध्या निवृत्ततासा	संशयानने सन्ध्या
"		धारणा सन्ध्या	
"	१४	अनुपलब्धता स्यात्	अनुपलब्धता स्यात्
६२	७	इतो	अतः
६३	१०	वर्मस्वरूपम्	वर्मस्वरूपम्
"	१८	भक्ति	भक्ति
"	२३	समये हेतु	समये हेतु
६४	२०	व्याप्त्यस्य केन	व्याप्त्यस्य
"	२२	गतत्वात्	गतार्थत्वात्
६५	२	प्रमाणैरित्य	परम्
"	१०	शान्तिवत्	व्याप्त्यवत्
"	२०	उत्सारयति	उत्सारयति
६६	२२	न हेतुः यम्	न हेतुः यम्
६६	२३	विद्वद्भार्यस्य	विद्वद्भार्यस्य
६७	८	साक्षिणि पक्षबाध	साक्षिणि सन्ध्या द्वि पक्षबाध
"	७	प्रतिज्ञास्यार्थस्य	प्रतिज्ञास्यार्थस्य
७१	५	प्रकारमाह	प्रकारं तावदाह
"	८	प्रक्षयन	प्रक्षयक
"	१७	यद्यद् यद्वृत्तेन	यद्यद् वृत्तेन
७२	१०	अर्थदीर्घा	अर्थदीर्घा
"	१५	कृतकवनादिभि	कृतकवनादिभि
"	२८	कृतकत्वेन व्याप्तेति	कृतकत्वे उक्तं व्याप्तेति

	पुटम्.		पुटम्.
अप्राप्यकारिणी येषां	१८६	असम्बन्धोद्भवत्वेन	२२१
अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ	१९५	असम्बन्धेन शेषाणां	२२२
अभावत्वादभावेन	२०८	असामान्यस्य लिङ्गत्व	८९
अभावशब्दवाच्यत्वात्	२११	असिद्धेनैकदेशेन	२५
असावान्यप्रमाणत्वाम्	८८	अस्ति सामान्यवस्त्वेषु	७९
असावान्यप्रमेयत्वात्	॥	अस्तीन्द्रियार्थसम्बन्ध	१८६
असावादगताच्चैत्रात्	१६५	अस्मिन् रात्रमुना भाव्य	२०
असावादगतेर्जन्म	२०५	अस्वरूपार्थयोगस्तु	६८
अभावेन तु सम्बन्ध.	२११	आ	
अभावोऽपि प्रमाणेन	॥	आकृत्योरेव चेष्टेष्टा	८६
अभिधानक्रियाया हि	२२५	आत्त पृथगभिन्नो वा	२५
अभिधानप्रसिद्धार्थ	१६३	आत्मान प्रति पारार्थ्य	७०
अभिधा नान्यथा सिध्येत्	१६४	आदित्येऽनुपलब्धिभ्येत्	८५
अवधार्य धिय सर्वा	५४	आधिक्येऽप्यविरुद्धत्वात्	१०
अयमेवेति यो द्वेष	१९९	आनन्तर्यमनुक्त चेत्	२१५
अर्थवच्छब्दरूप स्यात्	६७	आसवादाविसवाद-	१११
अर्थापत्तेः प्रमाणत्व	१७६	॥	१२०
अर्थापत्त्यन्तरेणैव	१६४	इ	
अर्थापत्त्यावगन्तव्य	१७१	इतरत् साधन तु स्यात्	५६
अर्थापत्त्यावगम्यैव	१६४	इतिवर्तव्यता साध्ये	२१५
अर्थेऽपि चैवमेव स्यात्	१८३	इत्य चानुमिमानस्य	१५५
अलौकिकविवादाश्च	२१	इत्थ वाचकता सिद्धा	२३०
अवाचकतया चैतत्	१८१	इदमेव निमित्त च	२०२
अविनाभाविता चात्र	१७०	इदानीमैहिकाक्षेप	२१३
अविशिष्ट विशिष्टस्य	१०२	इह प्रत्ययहेतुत्वात्	६८
अशेषापेक्षितत्वाच्च	७८	इह भवति दातादौ	२२१

पुटम्	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	नूतनमातृकापाठः
८५	११	इष्टाभिमतान्या	इष्टाभिमतैऽन्या
"	१५	अवगतम्	अवगतम्
८६	६	तज्जन्य	जन्य
८८	१५	यद्वादिति	यद्वादिति
८९	३	ध्याख्यातः	ध्याख्यामो
"	८	भवति	भविष्यति
"	९	सम्भवति	न सम्भवति
"	१०	व्यवस्थापन	व्यवस्थान
९०	१४	पूर्वज्ञानाद्	पूर्वज्ञानसामर्थ्यात्
९१	२	यत्प्रमाण	यद्प्रमाण
"	१७	पञ्चार्थात्मा	एव त्वर्थात्मा
"	१९		अभाव इति निहम्
"	१८	अभाव इतिहम्	(अभूत्
९३	९	भवेत्	सामान्यरूपतायाम्
९३	१	सामान्येति	वक्षिन्
"	११	विशिष्ट	आपद्यते
९४	३	अनवस्थायिष्यते	लिङ्गत्वं कृतत्वान्
"	१३	किञ्चिदम्	मिश्रेष्यति
९५	१	मिलेति	उपपद्यते
"	८	उपपद्येत	न चेति
"	१०	न चेति हेतौ नः	अनुगमात् नृत्ते.
"	११		
"	१४	अनुगमवद्भवे.	पुनरुक्तौ न चोद्गीय-
९८	८	न पुनरुक्ता चोद्गीयेति	मिति
९९	"	प्रत्यक्षम्	प्रत्यक्षम्
"	१४	न प्रत्यक्षम्	अप्रत्यक्षम्
"	"	सामान्येति	सामान्यरूपे न गृह्यते
"	"		चेत्
"	९	वत्सामान्य	सामान्य
१००	९	विकल्पो	तत्त्वोक्तो
"	१	सम्मुखम्	सम्मुखम्

	पुटम्	ग	पुटम्
कालाघपेश्या चान्ये	१११		
कालान्तरानुपादानात्	२१६	गतिर्द्युगसहस्रेषु	८९
किं चक्षुषा ममेतेत	२३५	गत्वा गत्वा तु तान् देशान्	१७२
किं च लिङ्गान्तराभावात्	१८०	गमकत्वाच्च धर्मत्व	१२८
कियद्वा नित्यसम्बन्धात्	२३२	गमकत्वेन पूर्वं च	२२९
क्रीडमाद्य इत्येव	१३६	गमकस्यैकदेशस्य	७१
कृतकत्वगुणत्वादौ	५५	गमयन्ता श्रुतिं दृष्ट्वा	२२८
कृतसावयवत्वादि	२२	गम्यज्ञानमिदं बाधय	१८५
कृचिक्रोदयमालक्ष्य	१९	गम्यते तु गृहं तत्र	१६६
केचिज्जात्यन्तरं चेना	६४	गम्यावगातिभावस्तु	३०
केचित्साधर्म्यदृष्टान्ते	८०	गवयप्रत्ययादेव	१५४
केषांश्चित् तत्र बोद्धृत्वं	२३०	गवयश्चाप्यसम्बन्धात्	१५६
कैश्चिन्मीमांसनरुक्त	११६	गवये गृहमाणं च	१५३
क्रियाकारकसम्बन्धात्	१८१	गवयोपमिताया गो	१६३
कचित् तत्रोपरब्धिश्चेत्	८५	गवादेर्नाभिधाशक्ति	२३३
कचित्सरायहेतू या	६५	गवि योऽश्वाद्यभावस्तु	१९४
कचिदुच्चारिताच्छब्दात्	२२९	गृहद्वारि स्थितो यस्तु	१७१
कचिद्वि मूयतामेतत्	१४८	गृहाभावबहिर्भावौ	१७०
कचिद्भावेऽपि सद्भाव	२०५	गृहाभावविशिष्टस्तु	१६५
कनिद्वाचक इत्येव	२२९	गृहीतेऽभिदिशिष्टस्य	३५
कनिद्वा दृष्टसम्बन्धे	९३	गृहीतेऽपि च गवाशे	२०६
काप्यस्य क्वात्प्रमाणत्व	२०८	गृहीत्या वस्तुसद्भाव	२०३
क्षणिकात्यन्तमित्यात्वे	५४	गेहाच्चेन्नबहिर्भाय	१६४
क्षित्येकदेशसिद्धत्वे	६३	गेहादुत्कारितश्चैव	१६८
क्षारे दधि भवेदेव	१९४	गेहादुत्कालिना सण	१६८
क्षारे दध्मादि यथास्ति	१९४	गेहाभावत्वमात्रं यत्	११
क्षुरेत्यादि च सिद्धयर्थं	२२३	गेहाभावस्तु यं शुद्ध	१६७
		गेहावगतनस्तित्व	१८

पृष्ठ	पङ्क्ति	मुद्रितपाठः	नूतनमातृकापाठः
१०८	११	शब्द	शब्द इति
"	१४	धूमादिना	धूमादिव
"	१५	प्रत्युत्तर	प्रतिमक्ति
"	१७	यत् हि साधनमिदं शब्द	यत् साधनमिदं शब्द
"	२१	"	परस्पर
१०९	३	त्रैलक्षण्यम्	भेदकारणम्
"	५	अतो भेद	ततो भेद
"	९	तत्रापि	तस्यापि
११०	९	उच्यन्ते	वच्यन्ते
"	५	शब्दसङ्ग (त १ त)	शब्द सङ्केत
"	१२	अनुसारण	अनुसारेणम्
"	१६	पुरुषापक्षः	पुरुषानपेक्षा
"	१८	व्याप्तिरक	व्याप्तिराक
"	१९	व्यावृत्त	व्यावृत्ता
"	२१	गुरुपापक्षया	परस्परपक्षया
"	२२	अन्यापक्षत्वादितिहा	अन्यापक्षत्वात्सङ्गा
१११	१०	अपक्ष	अपेक्षा
"	११	अपेक्षिता	अपक्षाम
"	१४	इत्याह	इत्यादिप्रायेण
"	१६	(आप्तवादाविसर्वादेति)	आप्तवादाविसर्वादिनि
११२	९	अपूर्वं	अपूर्वादि
"	१५	सम्बन्धान्वयथा	सम्बन्धान्वयथा
"	१८	सम्बन्धानपेक्षावाद	सम्बन्धानपक्षप्रतिपादकवादम्
"	२०	तदीक्ष	पक्षिनि
"	२१	अवीत	आवीत
"	२१	निराकरणो	निरागो
११३	१२	इति	आत
"	१९	अवीत	आवीत
११४	२३	अनागमक	अनागम
११५	३	"	पृष्ट
११६	"	"	धन्यवाद

	पुटम्.		पुटम्.
तत्रैवाचक्रतायां च	१२८	तद्वतित्वरितेनेह	१००
तत्र संयोगवद्देवात्	६९	तदपि फलमर्थाष्टं	१५६
तत्र हेत्वर्थमुद्दिश्य	७१	तदप्यवयवानां स्यात्	१४९
तत्राज्ञानाद्यदा यत्ता	७२	तदभावमतिर्दृष्टा	२०६
तत्रानुमानमेवेदं	१०७	तदभावाविशिष्टं तु	१६५
तत्रान्यनास्तिता पृष्टः	२०४	तदभावात् न्युतिश्चात्र	९१
तत्रापि नागमत्वं स्यात्	११७	तदभावे न तस्मिद्धिः	२१
तत्रापि पृथिवीवर्ण-	१५०	तदर्थोपप्लुतस्यान्यैः	१७८
तत्रापि मौलिकं लिङ्गं	९४	तदात्मलाम एव म्यात्	१८३
तत्रापि व्याप्यतैव स्यात्	११	तदानभिः पूमेन	७६
तत्राभावमतिः केन	२०६	तदानीं नहि लिङ्गेन	२०६
तत्रावश्यमभावस्य	२०६	तदाप्यविद्यमानत्वं	१७१
तत्रासम्भवतः पश्चात्	९१	तदीयवचनत्वेन	१३८
तत्संविचिर्गहिर्भाव	१६७	तदुच्चारणमात्रेण	१७९
तत्सद्भावेपि च व्योम्नि	७३	तदुत्पत्तावसद्भावात्	२१५
तत्सर्वमित्याद्यसमञ्जस	१८८	तदुत्पत्तिश्च रिक्तात्स्यात्	८९
तत्सामर्थ्येन यान्यापि	२१८	तदुपस्थानमात्रेण	९०
तत्स्वावयवसामान्य	१४६	तदेव गमकोऽभ्यायं	२२९
तथा दुःखनिमित्तत्व	५३	तदोभयविशेषस्य	६९
तथा न कल्प्यते तच्चेत्	१७०	तदुद्गृहीर्तिर्हि लिङ्गेन	२०८
तथानन्नावधूमेन	७५	तद्दर्शने तदानीं च	१७६
तथापि अलिङ्ग्य तस्या	२२६	तद्देशव्यतिरिक्तत्वात्	१७४
तथाभावप्रमेयेऽपि	२०९	तद्देशस्येन तेनैव	८६
तथा सति च पूर्वोक्तः	२१०	तद्देशागमनात् सा हि	१७२
तथा सम्बन्धविज्ञानं	२३४	तद्देशागमनात् स्पष्टः	"
तथैव शक्तिविज्ञानं	२३४	तद्देशानन्तरादष्टे.	२२३
तथैवेहापि सम्बन्ध-	२३६	तदौ.स्थित्येन दौ स्थित्यं	९५
नद्वत्त्वेन तस्यापि	१०३	तद्वदेव निराकार्यं	११०

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	नूतनमातृकापाठः
१३१	१०	अभ्युपगम्यत	अभ्युपगत
१३२	७	निष्कर्षे	निष्कर्षे हि
"	१३	प्रदर्शनं	दर्शनं
१३३	७	सम्बन्ध इति	सम्बन्धो न चेति
"	१२	सन्निकृष्ट	असन्निकृष्ट
१३४	५	वस्तुनः सत्ता	वस्तुसत्ता
"	८	अधिकप्रतिभासान्	अधिकाप्रतिभासान्
"	१०	कारकयोः	कारकपदयो
"	१४	प्रमाणत्वेऽपि	प्रमाणत्वेऽपि
"	२०	क्षति	पक्षक्षतिः
१३५	१०	पदार्थानाम्	नानापदार्थानाम्
"	१२	उपमानादीनि	उपमानादीनि प्रसिद्धानि प्रमाणानि
"	११	एव प्रत्यक्षदर्शनं (प्रभवत्वं) प्रत्यक्षान्य-	एकप्रत्यक्षदर्शनोद्भवत्वप्रत्यक्षान्य-
१३६	८	ल्यु	स्यु एतदुक्तं भवति गाम्
"	२०	नेपायिकागम	नेपायिकोक्त
"	२३	नानाज्ञा (द्वि ? द्वि) सबादाद्	नानाज्ञाद्विबादाद्
१३८	२	स्मरणा	स्मरणाद्
"	८	दर्शनस्तद्धानं	दर्शनो ज्ञानम्
१३९	७	असाधिति	अयमिति
१४०	६	तदाभुत	तदभुत
"	१४	गौरिव गवयः	गौरिव गवयः
१४१	११	गृहीतेऽपि	गृहीतेऽपि च
"	१७	इति	इति किन्तु
"	१७	विज्ञात	निर्ज्ञात
"	१४	वादिनामपि	वादिनामेव
१४२	२३	करणं	कारणं
१४३	३	प्रतियोग्य (न्यतरा ?) नपेक्षेयु	प्रतियोग्यन्तरानपेक्षेयु
"	"	बुद्धेरप-	बुद्धेरनुप-
"	४	समाहृतानि	समाहृतानि बहूनि
"	२७	तत्सादृश्यं	तत्र सादृश्यं

पुटम्	पुटम्.
दायता न क्षणद्वयं	७८ तद्वैरपि नैवेष्टा २०
तावद्विशेषमात्रेण	१०९ तैश्च तद्गोषतोऽवश्यं १६९
तावानेव हि तत्रार्थः	१२३ त्रिधा शब्दविरोधः स्यात् ४५
तुल्याकारतयाप्यत्र	११२ त्रिलक्षणेन वा बुद्धिः २०९
तृणादिविक्रियाहेतोः	५३ त्रैलोक्यरहितत्वेन १३२
ते चापि तावत्सामान्यं	९६ त्रैलोक्यपरित्यागः १०९
तेन चासौपदेशत्वं	१२१ त्रैवर्णिकप्रयुक्ता च २१
तेन तद्विषयः शब्दः	१२८ द २१
तेन दृष्टेऽपि साहित्ये	७७ दर्शनस्य परार्थत्वात् १६४
तेन धर्मस्वरूपस्य	६९ दर्शनादेकदेशस्य ५४
तेन धर्मन्तरेष्वेवा	११ दिद्यामुजो निषिष्येत ४९
तेन नूतमिमौ लोके	२३० दृष्टः पद्मभिरप्यस्मात् १६०
तेन प्रागपि सम्बन्धात्	६८ दृष्टान्तानभिधानं च ११५
तेन यत्राप्युभौ धर्मा	११ दृष्टवानुमानव्यतिरेक- १३६
तेन वक्तुरभिप्राये	११८ दृष्ट्वा सम्बन्धितां चैषा १७१
तेन वेदमन्यदृष्टत्वात्	१६६ देवदत्तेऽपि चाव्ययं २३६
तेन व्याप्ये गृहीतेऽर्थे	९ देशकालादिभेदेन १३८
तेन सम्बन्धवेलायां	१७१ देशस्य पर्वतादेस्तु ३४
तेन सर्वं न सामान्यं	१४८ देशस्य प्रतिपद्यन्ते १६७
तेन सर्वत्र दृष्टत्वात्	१३० देशे क्रयमदृष्टे तु १६६
तेनार्थापत्तिपूर्वत्वं	१७५ देशोऽग्निमति धूमस्य १२७
तेनावश्यं विवेक्तव्यं	२३१ देशे यावति काले वा ११
तेनास्य निरपेक्षस्य	१६८ देशैः पूर्वेण वाप्यस्य ३४
तैर्नैवोत्तरवाधः स्यात्	४३ द्वयं च न स्याद्विष्टं मत् २५
• तेपामश्रावणत्वादि	४५ द्वयं वा ज्ञातसम्बन्धं ५
तेषां भूयस्तया चेद	१४९ द्वयासत्त्वविरोधाच्च ६०
तेष्वगमविरुद्धत्वं	२१ द्वयोरेकत्र वा दृष्टेः १५१
तैरप्येतन्निरूप्यं तु	१२८ द्वाम्यां योऽसत्त्वतो ज्ञातः ५६

पृष्ठम्	पाङ्क्ति	मुद्रितपाठ	नूतनमातृकापाठ
१९४	७ सङ्हर इति		सङ्हरेति
"	९ कारणादिना		कारणादीनाम्
"	१२ सर्वे सर्वेण		सर्वं सर्वेण
"	१५ आत्यन्तिकोऽभाव		अत्यन्ताभाव
१९५	३ सर्वत्र सङ्हरे		सर्वत्र सर्वसङ्हरे
"	" कारणादि-		कार्यकारणादि
१९६	३ सत्सर्गिणी(र)भावात्		सत्सर्गिणीऽनुस्रवात्
"	७ कल्पना		कल्पनाया
"	१० जातीयकं		जात्यादिक
"	१३ कश्चिदस्ति प्रति		कश्चिद् प्रति
"	२० किञ्चित्		नश्चिद्
१९७	१४ वस्तुविषय		वस्तु एव च
१९८	१६ अस्मिन्नेव द्विरूपे		अस्मिन् द्विरूपे
१९९	२ इदं च		एतच्च
"	५ उभयाभ्यामुपपद्यते		उभयभ्यामुपपद्यते
"	८ ज्ञायते		उपपद्यते
२००	६ स्वतन्त्रा एवाव		स्वतन्त्रा अव
"	७ तथावसीयते किम्		तथावसीयते । निरपेक्षेण तन्ना- स्तीति संविद्यते । व्यादेतत् । नेह नास्तीत्यभावाविशिष्टाद्वि. वि रोधान्तरप्रतिषेधस्तु प्रत्यस्य द्वय संयोगः प्रतिपिप्यते । नाभावावेवसीयते किम्
"	२१ भावनेन्द्रिय		प्राचीनोऽन्द्रिय-
२०१	१९ धर्मभेदे		रभेदे
"	२१ कल्पिते		अवकल्पिते
२०२	३ भेदनिबन्धन		निबन्धन
"	७ गृह्यते यथैकमेव		गृह्यते
"	९ तथापि रूपदि		तथाभिरूपादि-
"	११ चान्दराद्व्याख्यानेनारम्भाभि-		चान्दराद्व्याख्यानेनारम्भाभि-
२०३	७ उपलभ्यमाने		उपलभ्यत
२०४	१८ स्मरणे भाव		स्मरणेऽभाव
"	१९ बहूनामेव द्वि पृष्ठे		बहूनामेव पृष्ठे

न चाप्यत्राविनाभावः

२२८ न तावदनुमानं हि

१२२

न चाप्यननुमेयत्व

११९ न तावदिन्द्रियैरेषा

१९९

न चाप्यननुमेयत्वात्

११९ न तु लिङ्गतौ किञ्चित्

९१

न चाप्यनुगमस्तेन

२७ न तु वाक्यान्तरेणैषां

१८२

न चाप्यन्य प्रसारोऽस्ति

१८२ न तेषा गवयज्ञान-

१५४

न चाप्यभावसामान्ये

२०८ न त्वत्र पूर्वसम्बन्धात्

१२९

न चाप्यव्यपदेश्यस्य

९२ न त्वेन यत्र शब्दोऽस्ति

१३०

न चाप्यस्याः प्रमाणत्वे

१८७ न दिवादिपदार्थाना

१७८

न चार्थप्रत्ययात्पूर्वं

१२९ नदीतीरे फलानीति

२१५

न चार्थापचिगम्यानि

१७९ नदीपूरेण या वृष्टि.

१६६

न चावस्तुन एते स्यु

१९५ न धर्ममात्रं सिद्धत्वात्

२६

न चामाधारणोऽर्थात्मा

९१ न धर्मा एव सादृश्य

१४७

न चास्त्यसति सम्बन्धे

१२७ न धृमादेरितीहापि

१०९

न चास्य प्रत्यभिज्ञान

१४१ न नाम वस्तु तत् तावत्

१४०

न चास्य यजमानत्व

२१७ ननु चाग्न्याद्यभावेऽपि

१७२

न चेहाश्वादिशब्देभ्यः

११२ ननु चासति सम्बन्धे

१८५

न चैकजातियोगेन

९७ ननु देशान्तर शून्यं

१७४

न चैकदेशे नीतिस्तिरवात्

१७१ ननु धूमविशेष्यत्वे

३६

न चैतस्यानुमानं वं

१५३ ननु भावादभिन्नत्वात्

२०१

न चेष पक्षधर्मत्वं

२०५ ननु ये ज्ञातसम्यग्धाः

१३१

न चेषा गमयत्यर्थ

२२८ ननु शब्दवदेव स्यात्

३५

न चोपचारिकत्वं वा

१९७ ननु सादृश्ययुक्तेऽर्थे

१३९

न तद्देशस्य हेतुत्वं

७२ नन्यत्राविधमानत्व

१७१

न तद्ग्रहणवेलाया

१६७ नन्वप्रमाणभूतापि

९०

न तद्देशादिसद्भाव

१२८ नन्वेकदेशसत्यत्वे

१२०

न तावच्छ्रूयमाणस्य

१७८ नन्वेवमितरत्रापि

१७३

न तावता बहिर्भावं

१६८ न प्रतीत्यङ्गतां गच्छेत्

१२८

न तावदत्र देशेऽस्तौ

१३० न प्रत्यायनशक्तिश्च

१२५

उत्पत्ति	पङ्क्ति	सुद्धितपाठ	नूतनमातृकापाठ.
२१७	१३	अभिप्रेत्य स्वर्गं	अभिप्रेत्य यजमान स्वर्गं
"	१९	शरीरकं व्यपदिशति	प्रत्यक्ष शरीरक व्यपदिशति
"	२१	विभो	विभो
२१८	१६	कालान्तरफलभावितया	कालान्तरभावितया
२१९	५	अदितिप्रादितिरन्तरिक्ष	अदितिमाता स पिता स पुत्र यजमान प्रस्तर
२२०	२	न्यपारित	वर्णित
"	३	विरुद्धत्वादि	विरुद्धासिद्धत्वादि
"	४	स्वपक्ष इति	स्वपक्षसाधनमिति
"	८	शब्दार्थसम्बन्धारूपणादि	शब्दार्थस्वरूपनिरूपणादि
"	१५	प्रयोगाद् ए	प्रयोगेण
२२१	१	अपेक्षन्ते	अपेक्षते
"	२	गाचरमास	गोचरप्रयुक्तमाप्तम्
"	१०	प्राध्वजं नाव	प्राध्वविरहात्
"	१३	ति यागि यमवीदन्ते	नित्यानिति सार्धेन
"	१७	तदा	वदता
"	१८	य	वा
"	२०	पूर्वपक्ष	आक्षेप
"	२१	नूत	प्रवीति
२२२	१	इति वक्ष्यतेऽन्तर	इति सार्धेन
"	३	चोदना	चोदानाम्
"	४	इत्यनेन	इत्यनेन भाष्येण
"	६	परोक्षार्थ	परोक्षार्थ
"	१२	असम्भावित	असम्भावित
"	१३	तेऽपि	एवम्
"	१५	न	तो
"	१७	आरम्भत्वानुपपत्ते	आरम्भत्वानुपपत्ते
"	१९	पूर्व-	पूर्वपक्ष
"	२०	अपूर्ववर्ण	पूर्ववर्ण
"	२१	यणपद	प्वनिपद-
"	२२	व्यसत्य	चरमेऽस्य व्यापक्य
"	"	महाव गुण	महाव भक्तो गुण

नैतदस्ति विदोषे हि
 नैतयानुपलब्ध्यात्र
 नैतावता विदोषेण
 नैव नरात्र लिङ्गस्य
 नैवमप्यस्ति दृष्टो हि
 नैव वास्त्यत्र सम्बन्ध
 नैव व्याप्याद्विपक्षस्य
 नप वस्तवन्तराभाव—

प

पक्षदोषेषु चान्यासा
 पक्षधर्ममतिस्तेन
 पक्षधर्मात्मलाभाय
 पक्षधर्मादिभिर्जातै
 पक्षधर्मादिविज्ञान
 पक्षधर्माद्यनङ्गत्वात्
 पक्षे धूमविशेषे च
 पद प्रयुज्यमान हि
 पदमभ्यधिकाभावात्
 पदवैदिकवाक्यानां
 पदान्तराभिधेयस्य
 पदार्थान्वयरूपेण
 पदार्थैरपि तद्वाक्य
 पदे तावत् कृतो यत्र
 परः साधर्म्यदृष्टान्नात
 परलोकाकला पूर्व
 परिच्छेदफलत्वादि

११

पुटम्	पुटम्
३६ परिणामादिभिर्यक्ति	१५१
१७२ 'परेभ्यो वाञ्छता वाच्यः	३७
१४८ परोक्ता हेतनश्चात्र	११५
३५ परोक्षध्यानुमृतश्च	१३३
१३१ परोक्षेऽनुमृते च	"
२२२ पर्वतादिर्यथा देश,	१२९
७६ पश्चादन्वय इत्येव	१३१
१९९ पारायणं चक्षुरादीना	६९
पितापुत्रादिसम्बन्धै	२२४
पीनो दिवा न भुङ्क्ते च	१७७
१६४ पुता येनोपदिश्येत	१०२
१२९ पुरस्ताद्वर्णितं द्येतत्	१२१
१६९ पुरुषप्रत्ययेनैत्र	१३७
१३० पुरुषस्य तु कात्स्न्येन	१७४
१६९ पुरुषाक्षितताया च	११०
१६५ पुरुषार्थनिविज्ञान	२३७
१२४ पुरुषोक्तिरपि श्रोतु	११८
१३३ पूर्व न चागृहीतस्य	१६६
१३४ पूर्वज्ञानोपमर्देन	७५
११० पूर्वयोः सिद्धसाध्यत्व	३३
१२३ पूर्ववाक्यार्थविज्ञानात्	१३९
१७८ पूर्वसंस्कारयुक्तान्त्य—	१०७
१८१ पूर्वसिद्धः स्वतन्त्रोऽर्थ	१८०
१२९ पूर्वाभ्या लपरिच्छिन्ने	११६
७४ पृथिव्यादिषु चेनेषा	१५१
२१३ प्रकाशेऽवस्थिते चाद्ये	२३७
१३३ प्रतिज्ञापूर्वसञ्जनस्य—	१७
२१० प्रतिज्ञा यत्र बाध्येत	६५

व.	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	मूलनमावृत्तपाठः
११०	१	वपादीयमानं	वपनीयमानम्
"	१०	कथे गृह्यते	कथो गृह्यति
"	"	द्रव्यावरोधात्	भुतस्वद्रव्यावरोधात्
"	१०, ११	द्रव्ये (गुणमात्रा) पक्षेदात् तद्वपु- णमात्रमुपादीयमानमपि	द्रव्येणापि च स्वायच्छेदात् गुण- मात्रमानीयमानमपि
"	११	कथक्रिया	कथो
"	१८	सविकर्षमात्रेण	समिकर्षेण
"	२२	करणत्वं	कर्मत्वं
"	२४	कथ पुनः	किं पुनः
११८	३	मन्वेदमपि	ननु चैवम्
"	६	पदाप्रयोगात्	पदप्रयोगात्
"	११	उदाहरणेन	उदाहरणेन
"	८	योत्सामि	योत्स्यामहे
"	९	तदेवम्	तदिदम्
"	११	तत्पदा-	तत्तत्पदा-
"	"	अन्योन्यश्च करादि-	अन्योन्यश्चकारादि
"	"	न चापीति	न चेति
"	१८	सज्ञासंज्ञिसम्बन्ध इति	सज्ञासंज्ञिकक्षण. सम्बन्ध इति
"	२१	आशङ्कते	आशङ्क्या सह
"	"	न वैपेति	न चेति
२२९	१०	सान्निध्यमिति	सेति स्वादन्तेन
"	४	पूर्वं तत्रापि	पुनमत्रापि
"	६	इहेति सार्धेन	इहेति स्वरूपतोऽन्तेन
"	११	उच्यते	उच्यते
२३०	१	उच्यते	उच्यते
"	५	विदित	सविदित
"	७	सिद्धं सर्वत्र गमकत्वं न	सिद्धागमत्वेनैव
"	९	सम्बन्धप्रतीतिरापद्यते	सम्बन्धप्रतीतिरापद्यते
"	११	सङ्कीर्णार्थविषया	सङ्कीर्णार्थविषया
"	११	सङ्कीर्णार्थविषयबोधन-	सङ्कीर्णार्थविषयबोधन-
२३१	३	सङ्कीर्णार्थविषय	से च
"	२१	तत्र च	अतः कियत् स्वमहिम्ना लब्धे-
"	१८	इति	नोच्यते
१३३			विन्यस्त

प्रमिते च प्रयुक्तत्वात्
 प्रमिते च प्रवृत्तत्वात्
 प्रमेय नैवमस्त्यत्र
 प्रमेयत्वाद्यथा भावः
 प्रमेयधीः प्रमाण हि
 प्रमेयानित्यतामूर्ति-
 प्रमेयमुपमानस्य
 प्रमेयवस्त्वभावान्च
 प्रमेये यो गृहाभाव
 प्रयत्नानन्तरज्ञान
 प्रयोगात् परसामान्ये
 प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा
 प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा
 प्रसङ्गात् तत्र दूरेऽपि
 प्रसङ्गाद्धि तत्रापि
 प्रसिद्धमनुमानादि
 प्राक् प्रमेयस्य सादृश्य
 प्राक् म चेत्प्रक्षधर्मत्वात्
 प्रागभावादिभेदेन
 प्रायशश्चानया वेदे
 प्रायश्चैवप्रकारत्वं

फ

फल्गु च न भवेदेव
 फल्गुदिभिर्धरपरिपूरण
 फल्गुान्तर्वाधापि
 फल्गेन विषयकत्वं

च

पुटम्.

१३३ बलावलादिसिद्धवर्थ
 १३३ बहिर्देशविशिष्टेऽर्थे
 १३८ बहिर्भावमतिनासौ
 २११ बहुजातिगुणद्रव्य
 ३६ बाधप्रत्ययाच्चैषा
 ५८ ना मो धर्मविशेषस्य
 १५२ बाष्पादिभावसन्तिग्न
 १४२ बाह्यान्तरविभागेन
 १६५ बुद्धिमात्रकृतो भेद
 २२ बुद्धिस्तपयते तेन
 २३३ बोधप्रसङ्गो भेदाना
 १०० बोद्ध प्रत्याश्रयासिद्ध
 १०३ बाद्धस्य शब्दनित्यत्व
 १८२ ब्रवीत्यारण्यसो वाक्य
 ११५ भ
 १ भवत्यतो न सामान्यं-
 १५३ भविष्यत्यर्थरूप तु
 १३० भवेद्यस्मिन्नभेदाच्च
 १९५ भवेत्तित्यविभुत्वाच्चेत्
 १७८ भवेत्तु कृतसङ्केता
 २१९ भावनाया समस्ताया
 भावाद्येनैव सयोगः
 २१८ भावाशो ननु लिङ्ग स्यात्
 १८७ भावात्मकस्य मानस्य
 २३७ भावात्मके तथा मेये
 ३६ भावाभासधियोर्ध
 भिन्नदेशाद्यधिष्ठानात्

पुटम्

२३१
 ११५
 १६६
 २३०
 १५३
 ६७
 ५५
 २३५
 २०२
 १३५
 ७९
 ५६
 ४८
 १३६
 १९७
 ११९
 १२५
 १३०
 ११०
 १०३
 १९९
 २०५
 २१०
 २०९
 २०२
 २३७

APPENDIX III.

Alphabetical Index of the halves of the
Karikas of the Slokavārttika.

मीमांसाश्लोकवार्तिकश्लोकार्धावुक्रमणी ।

	पृष्ठम्.	पुटम्.
अ		
अमावदाहके साध्ये	४९	अनन्यधूमसाहित्ये ७६
अग्निः पूर्वानुभूतो वा	३३	अनन्तदेशवर्तित्वात् १७४
अग्निधूमान्तरत्वे च	८७	अनन्ताश्रययोगाच्च १४८
अग्निधूमेष्वदृष्टत्वात्	१११	अनभ्यस्ते त्वपेक्षन्ते ११५
अग्निमत्तानपेक्षा तु	१६७	अनाहङ्कारिकत्वं च ७०
अग्नेः पूर्वतरं चात्र	३४	अनित्यः कृतको यस्मात् २५
अग्नेर्देशविशिष्टत्वे	३३	अनित्यत्वादयो गर्भाः २७
अमाद्यता तु शब्दादेः	४३	अनुमानमृहीतस्य ३७
अतः ध्रुतस्य वाक्यस्य	१८३	अनुमानप्रवृत्तेस्तु ९६
अत्र तावदसंवादः	२१६	अनुमानविशेषोऽयं ११९
अत्र प्रयुक्त इत्येवं	११५	अनुमानादाभिनत्वात् १७७
अत्राप्यसमवायत्वं	६९	अनुमानान्तरादेव ८९
अत्रोत्तरं वदन्त्यन्ये	३१	अनुमानेन चैतस्य १२२
अथ त्वधिकता काचित्	१३९	अनुमाविषयोत्पत्तिं तु १८१
अथ शब्दोऽर्थवत्त्वेन	१२४	अन्यत्रानवकाशत्वात् ७५
अथ श्रुतस्य वाक्यस्य	१८०	अन्यथानुपपत्तौ तु १६९
अथ संज्ञानुसन्धानं	१४०	अन्यथानुपपत्त्यैव १७०
अथ सामान्यभूतेऽपि	८९	अन्यार्थव्यापृतत्वाच्च १७९
अथैतद्वाचि कल्प्येत	१८२	अन्ये परप्रयुक्तानां २०
अथैवं देशकालभ्यां	१३०	अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ११५
अदर्शनादभावे च	१६६	अन्वयव्यतिरेकाभ्यां २३०
अदृष्टं कल्पयेदन्त्यं	१६०	अन्वयव्यतिरेकौ च १८१
अदृष्टपूर्वे त्वज्ञानं	१६३	अन्वयाधीनजन्यत्वं १३१
अपमो विहितो दुःखं	५३	अन्वयो न च शब्दस्य १३०
		अपरार्थे हि धूमादेः २४
		अपरीक्षामिषेणापि १०४

विषयोऽन्यादृशस्नाक्

१२२ व्याप्यत्वाद्गमिना गात्र

१०

विस्पष्ट दृष्टमेतच्च

१० व्याप्यव्यापकभागे हि

४१

विहितत्वादधर्मस्य

५३ व्याप्यस्य गमकत्वं च

९

वृद्धमिति शङ्का

१२७ व्याप्योऽशो व्यापकाशङ्क्य

१२

वृष्टिमत्यरदेशत्व

१६७ व्यावृत्ति मर्षत प्राप्ता

८१

वेद व्याख्यातुकामस्य

१०४ व्यासङ्गिनी भगवत्प्रेषा

९७

वेदज्ञानाप्रमाणद्वारा

१२० शस्यव वर्तमानस्य

९८

वेदत्वादग्निहोत्रादौ

॥ अग्नि सस्पर्शता ते च

१९५

वेदवाक्यरुदेशत्वात्

२११

या

वेदे त्वात्तरामावात्

१२०

वेधस्येणोभयत्रापि

२११ शक्तिरूप गृहीत्वाह

२२३

वेधस्योक्तिमर्पाच्छन्नि

१० शक्त्योरतीन्द्रियत्वेन

१४१

वेधस्यपरिच्छिन्ने

३१ शतदृष्टं प्रयुक्तेऽपि

१३१

व्यक्तिरेव विशेष्यान्

१०१ शब्द चान्ति ये नात्र

१०८

यतिरेकस्य चाद्वये

१७३ शब्दज्ञानार्थविज्ञान-

१०६

यतिरेकोऽप्यविजातान्

१६२ शब्दत्व गमक नात्र

१०५

व्यभिचाराद्विशेषास्तु

२०८ शब्दस्यैवमादो तु

५४

व्यवच्छेदज्ञानयौ लक्षणा

६१ शब्दात्ता करणत्वं वा

२२५

व्यवसायात्मकत्वं तु

१३२ शब्दानित्यसिद्ध्यर्थ

२३

व्यस्त चापि समस्त वा

२६ शब्दानुमानयोरैव

११५

व्यापकत्वगृहीतस्तु

२० शब्दानुविस्मयोऽपि

१३१

व्यापकभावमात्र हि

८१ शब्दे औपम्यसामान्यात्

१६४

व्यापका तु यदोच्यते

७६ शब्देकदेशभूतेन

२१६

व्यापारमन्नुत्पत्ति

८९९ शब्दे सत्त्वपारम्य

४९

व्यापारेण हि मर्षेण

८३० शरीरात्मनोयोगात्

२३६

व्याप्तिरेतेन देशेन

८३ शरीराद्यदि चान्य स्थात्

२१७

व्याप्तेश्च दृश्यमानाया

८० शशशृङ्गादिरूपेण

१२४

व्याप्त्या साधर्म्यं लक्षणे च

७४ शशशृङ्गादिसंज्ञाव-

५२१

इह वाक्यविशेषस्य
इह वाचकतायाः प्राक्
इह साहित्यमेवेदं

उ

उद्देश्यो व्याप्यते धर्मः
उद्भवामिभवात्मत्वात्
उद्भिर्भो ह्यन्यकारेण
उपमानत्वलिङ्गेन
उपास्यैकदेशाभ्या
उभयोरपि संवितौ

पुटम्.

१८० एतस्मिन् पुरुषापेक्षः
२२९ एतेनास्माद्यत शब्दात्
१७४ एव च धर्मसम्बन्ध-
एवं जातिगुणद्रव्य-
एवं तावद्यतो नास्ति
७१ एवं शब्दोपमानादौ
२०१ एवं सत्यमिहोत्रादि-
२३५ एव स्थिते स्वयूथ्या न
१८३ एवं स्वभावाप्यनुमान-
२३ एवमप्यनुमानस्य
१९९ एवमर्थो द्वयं वापि

पुटम्.

१११
२३०
५२
१४६
१४९
९५
२१९
११९
१८८
९०
२२३

क

क
कृते च यत्र सम्बन्धात्

ए

एकदेशविशिष्टश्च
एकदेशस्य लिङ्गत्व
एकमूल्यादिसम्बन्धात्
एकवाक्यात्सकृच्चोक्तात्
एकस्मिन्नपि दृष्टेऽर्थे
एकैकद्वित्रिसामस्त्य-
एत एव प्रकाराः स्युः
एतदर्थद्विना नाय
एतद्देशविशिष्टो यः
एतद्देशविशिष्टो वा
एतत्सादेव हेतोः स्यात्
एतस्मिन्नुपमानत्वं

कस्यान्तरितसामान्य
१८७ कथं च पक्षधर्मत्व
कथं वास्य विशिष्टत्वम्
२६ कथयन्ति कचित् तावत्
" कर्मधारयपक्षो वा
२२४ कर्माणि सर्वाणि फलैः
११३ कर्मादौ व्याप्त्यभावेन
१५४ कर्मधारालोचनाद्याप्तिः
१७७ फलपयन्त्यागमाच्चैना
५५ कल्प्यन्ते च विशेषा ये
१८३ कस्यचिद्यदि भावस्य
३४ कार्यकारणभावादौ
३३ कार्यदर्शनतः शक्तिः
९२ कार्यस्य ननु लिङ्गत्वं
१३७ कार्योदीनामभावः क.

२३१
१२६
१२५
२२९
३
२११
७८
७३
१७७
९२
२०६
१२७
१७५
१७६
१९५

पुटम्.	पुटम्.
सम्बन्धं यं तु वक्ष्यामः	१३२ सहभावित्वदृष्ट्या तु ७४
सम्बन्धः सिद्धसाध्यत्वं	२२३ मह सर्वभावेऽथ २०५
सम्बन्धग्रहणात्पूर्वं	२१३ सा चाप्रयत्नसाध्यत्वान् १७१
सम्बन्धदर्शनं तत्र	२०६ सात्मनोऽपरिणामो वा १९८
सम्बन्धनियमोऽयं तु	२३३ सादृश्यं न च सर्वेण १५४
सम्बन्धपूर्वकत्वाच्चे	११५ सादृश्यतोऽन्यादियुतं १५५
सम्बन्धस्य प्रमाणत्वं	१८६ सादृश्यप्रत्ययस्तत्र १५३
सम्बन्धानुगत्याऽनः	११२ सादृश्यस्यापि वस्तुत्वं १४४
सम्बन्धानुभवश्चायं	१११ सादृश्यावधृते वाक्ये १४०
सम्बन्धानुभवोऽवश्यं	९३ सादृश्येन सहैवास्मिन् १५४
सम्बन्धे गृहमाणे च	२०६ सादेदास्याभियुक्तस्य ३५
सम्बन्धो न च तस्यार्थः	१३३ साधनं यद्यपीष्टोऽत्र ७८
सम्बन्धोऽप्यनुपादानात्	२७ साध्यैर्गणैः शिलावाक्यं २१७
सम्बन्धो व्याप्तिरिष्टात्र	८ साधारणत्वमंशेन ६४
सम्बन्धोऽस्ति च नित्यश्च	२२१ साधारणो यथा दृष्टः ६०
सर्वत्र दृष्टकार्यत्वात्	५६ साध्यतेऽवयवाभावात् ६९
सर्वथा धर्मिणो धर्मः	३० साध्यसाधर्म्यवैधर्म्य- ७१
सर्ववाक्यमृपात्वेन	४७ साध्यहेतुत्वमर्थानां ७२
सर्वशब्दैरशेषार्थ-	१३० साध्यहेतूभ्यव्याप्ति- ७३
सर्वस्य मतिरित्येवं	२०६ साध्येन व्याप्तिसिद्धये हि ७७
सर्वस्य आश्रयः कश्चित्	१४९ सान्नं तद्वदेव स्यात् २२९
सर्वेषां च परोक्तानां	१३५ सान्वयन्यतिरेकाभ्यां ४५
सर्वेषामसत्तार्थेन	९७ सापि मिथ्या भवेन्नित्यं ९०
मलित्रेऽप्यस्फुटे दृष्टः	११४ समाख्यादनुमेयत्वात् १२२
सचिकल्पकविज्ञानः	१८४ सामान्यं नानुमानेन ८९
स व्याप्यो व्यापकस्तस्य	९ सामान्यदृष्टमेकान्तात् ८७
स सर्वलोकसिद्धेन	४८ सामान्यमित्यदृश्येऽपि ९७
सह दृष्टिर्न सम्बन्धः	७७ सामान्यरूपतायां वा ९२

गौमयेन्यनतज्जन्य-
गोशब्द इति विज्ञानं
गौरवात्करणत्वेन
ग्रहणं तद्वदेव स्यात्

घ

घटवद्योमवचापि
घटे कृतकनाशित्वे

च

चन्द्रशब्दाभिधेयत्वं
चित्रादौ यत्र सादृश्यं
चित्राप्रशुफलत्वादि-
चेत्यतेऽनुभवस्तस्य
चैत्रानामावस्य भावेन
चैत्रानामावस्य हेतुत्वं
चोदना चोपदेशश्च
चोद्यमानस्य चित्रादेः

ज

जगति बहु न तथ्य
जातिमत्त्वेन्द्रियत्वादि
जात्यादिवत् तदा तेन
जायेतामङ्गुरं ज्ञानं
जीवतश्च गृहाभावः
जातगोगवयाकारं
जातसम्बन्धवचनात्
जातेऽपि हि स्वरूपेण
जाते प्रतीतिसामर्थ्ये

पुटम्.

८६ ज्ञाते यत्तत्त्वविज्ञानं
२३६ ज्ञानत्वोत्पत्तिमत्त्वादि-
२३६ ज्ञानं न जायते किञ्चित्
९८ जायते भेदहानेन

त

७३ तज्ज्ञानकालबुद्धश्च
७२ तज्ज्ञानस्य प्रमाणत्वं
तज्ज्ञानाद्विषयत्वं च
ततः पक्षोऽभ्युपेतः स्यात्
४८ ततः परं तु सामान्यं
१५० ततश्च प्रथमादेव
२१४ ततोऽधिकं यद् द्वयमिष्टं
१९८ ततोऽन्यकारणाभावात्
१७३ तत्कृतः प्रत्ययः सम्यक्
१६६ तत्क्रियासङ्गतेः पश्चात्
१०५ तत् तथैवान्युपेतव्यं
२१६ तच्च मन्दफलं यस्मात्

तत्पराजयतः कार्यः
तत्प्रतीतिविशिष्टश्चेत्
२१२ तत्र किं क्रियतां सोऽपि
२३ तत्र धर्मिणमुद्दिश्य
१४२ तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञातात्
१८६ तत्र प्रयोगबाहुल्यात्
१६७ तत्र यत्पूर्वविज्ञाते
४८ तत्र यत्पूर्वविज्ञानं
५७ तत्र यद्यपि गां स्मृत्वा
५५ तत्र यद्यप्यसम्बन्धः
१३१ तत्र यल्लोकावाक्यस्य

पुटम्.

१६९
२१
१९९
१२

३४

१८६

२११

१८०

१४९

१८२

२१२

१७२

२२१

२२६

९९

८१

६५

१२५

१८७

३७

१६१

२३२

१३३

९०

१५२

२२१

१०४

उद्धृतवाक्यानि.	पुटम्.	पङ्क्तिः.	आकरः.
अभिधानक्रियायां हि	२२६	६ and २१	स्रो० वा० १-१-५ (चित्राक्षेपः) स्रो. २७
अभिधेयाविनाभाव ... लक्षणोच्यते	२३१	२१	तन्त्रवार्तिकम् १-४-१२. (२३)
अर्थाः शब्दाश्च दृश्यन्ते नः	२२२	१८	वैयाकरणः
अर्थापरिरिपि दृष्टः श्रुतो वा • • • • • परिकल्पना	१५७	१३	शावरभाष्यम् १-१-५ (अर्थापरिलक्षणम्)
अर्थेऽनुबलव्ये	४१	२९	जैमिनिसूत्रम् १-१-५
अवबोधयति	२२१	२६	शावरभाष्यम् १-१-२
अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयीत	२२	१०	
असन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धि	३७	६	शावरभाष्यम् १-१-५ (अनुमानलक्षणम्)
अस्ति सामान्यवस्तुषु...	८७	१८	
अस्ति च मीमांसकानां प्रसिद्धिः-षष्ठ किलेद प्रमाणमिति	१९०	७	इहती Mad Ed p 120
अस्य शब्दार्थसम्बन्धः...			
... एव तु	१४१	१६	
आकाङ्क्षा सम्बन्धे हेतुः	३	३	
आदित्यो यूप.	१४६	२६	तै. ब्रा. २-१-५-२
आनन्तर्यमनुक्तं चक्ष...			
... बोधनात्	२१४	५	स्रो. वा. १-१-५ (चित्राक्षेपः) स्रो. ६
आप्तोक्तिषु नरापेक्षा	२२१	९	स्रो. वा. १-१-५ (ओत्पत्तिकसूत्रम्) स्रो. १६
आप्तोपदेशः शब्दः	१३७	२४	न्यायसूत्रम् १-१-७

पुटम्.	पुटम्.
तद्विशिष्टोऽनुमेयः स्यात्	१६९ तस्माद्व्याप्यत्वरूपेण ७३
सदृष्टमेवकारश्च	७१ तस्मान्न पक्षधर्मोऽय १२७
तन्निमित्तेति सम्बन्धः	२३३ तस्माद्व्यक्षणेभेदेन १२१
तन्निषेधमतः प्राह	२२३ तस्मिन्नेव च सम्बन्धे २२२
तयोरभावयोस्तस्मात्	७५ तस्मिन् प्रतीयमाने तु २०५
तस्माच्चन्निषेधैव	१३२ तस्य चागमिकत्वेऽपि १७९
तस्मात् तमप्युदाहृत्य	१०५ तस्य चाप्यनुमानत्वात् ८९
तस्मात् प्रत्यक्षतो गेहे	१६९ तस्य तावति तादृक् सः १२
तस्मात् प्रत्यक्षपूर्वत्वं	९५ तस्य नातोऽधिक किञ्चित् ९४
तस्मात् सादृश्ययुक्तार्थ	१४१ तस्य नेहोपयोगोऽस्ति १०५
तस्मादनुमानत्व	१३२ तस्य वन्ध्यासुतेऽप्यस्ति ९१
तस्मादनुमानत्वं	१८३ तस्य वाप्यनुमानेन ८९
तस्मादर्थगृहीतत्वात्	२८ तस्याः स्वतः प्रभापत्वं १२१
तस्मादर्थविशिष्टस्य	१२६ तस्यागमावहिर्भावात् १३७
तस्मादसत्त्वे सत्त्वे वा	१८६ तस्मानुग्राहकोपेक्षा २३५
तस्मादत्ताधारणमत्त-	९९ तस्यान्यथा न सिद्धिः स्यात् १७५
तस्मादुत्पादयत्येष-	१२८ तस्याभावोऽपि तत्रैव २०५
तस्मादगमकता पश्चात्	२२९ तस्यैकदेशशब्दाभ्यां ५
तस्मादगमकतेवादी	२३३ तस्यैव च प्रमाणत्वं २०८
तस्मादगवादिबद्धत्वं	१९७ तस्योपकारकत्वेन १९९
तस्माद्धर्मविशिष्टस्य	३५ तादात्मिकपरिच्छेद- १३४
तस्मादूष्मेन साध्यत्व	७६ तादृग्मुखादि बुध्यन्ते ११३
तस्मादग्निनौ विरुद्धार्थौ	६६ तादृग्येण गृहीतत्वं ४२
तस्माद्य एव यस्यार्थः	२३ तादृग्येण परिच्छिन्ने ४२
तस्माद्यत् सत्येते तन् स्यात्	१५२ तादृग्येणैव विज्ञानात् १६९
तस्माद्यैव शुक्लत्वे	८१ तानि व्यष्टानि सन्त्येव १४९
तस्माद्यदृष्टते वस्तु	९९ तामभावोत्थिताग्न्या १६४
तस्माद्वाक्यान्तरेणाद्य	१७९ तामर्थगोचरं केचिद् १७७

उद्धृतशक्यानि.	पुटम्.	पाङ्क्तिः.	आकरः.
औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन...			
ज्ञानम्	२२०	४	जैमिनिसूत्रम् १-१-५ शावर- भाष्यम् १-१-५ (सबन्धाक्षेप.)
कर्मणः प्रागभावाच्च...			
नापनीयते	१६२	१८	
कार्यकारण .. दर्शनात्	४	१२	बौद्धाः
कालान्तरे फलं दास्यतीति चेत्	२१६	७	शावरभाष्यम् १-१-५ (चित्राक्षेप.)
किमत्र न ज्ञायते... एवावस्यते	१९१	११. १२	बृहती Mnd. Ed. Page [१२१.]
कृतकत्वानुमाने हि कर्मैकैतव			
दर्शनात्	२४	२२	
कृच्छ्रितसमासेषु सन्ध्याभि-			
धान त्वत्कर्म्या	२९, ४५	२, १६	भाष्यवार्तिकम्
कृत्स्नविधानादपूर्वं सोमः	५१	२२	जैमिनिसूत्रम् (अर्थानुवादः)
क्षणभङ्गस्तु कर्माप्रत्यक्ष-			
मेव	८२	१७	विवरणकार. (प्रमाकरः)
गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्ट	८		
विशेषणम्		१३	इलो. वा. वाक्याधिकरणम्
गुणानां च परार्थत्वाद् ...			[इलो. ४३]
समत्वात्	२२६	१०	जैमिनिसूत्रम् ३-१-२२
गृहीतेऽपि देशादि . अव-			
धारितेऽपि	१४१	१५	
चित्रया यजेत	७१३	८	तै. स. २-४-६
चोदनालक्षणो(धो) धर्मः	२२०	९	जैमिनिसूत्रम् १-१-२
जातेरस्मिन्त्वनास्तित्वे नहि			
कश्चिद् विवक्षति	४	७	इलो. वा. वाक्याधिकरणम् इलो. ३१४
शङ्कागोचयाकारं	४९	६	इलो. वा. १-१-५ अतः

	पुटम्.	पुटम्.
द्वितीयादिप्रयोगे च	१३१ न च तस्य प्रमेयत्वं	२१०
द्वैविध्यं नोपपन्नं तु	८१ न च तस्यानुमेयत्वं	१५
द्वौ विरुद्धार्थसम्बन्धौ	५८ न च देशाद्यभिन्नानां	२०२
द्रवणुरन्यापि यद्गूणं	९६ न च धर्मी गृहीतोऽत्र	१२९
ध	न च धूमान्वयात्पूर्वं	१३२
धर्मधर्म्यभयेषां च	५२ न च प्रत्यक्षता तस्य	९६
धर्मयोर्भेद इष्टो हि	२०१ न च भिन्नेष्वभिन्तत्व-	९६
धर्माणां न च नानात्वं	१५१ न च लिङ्गविनिर्मुक्तं	८९
धर्मी धर्मविशिष्टश्च	१२२ न च शब्दार्थसम्बन्धः	१४०
धर्मी धर्मविशिष्टोऽत्र	१८० न च श्रृङ्गादयो यत्र	१५५
धर्म्यभिन्नमुपादानं	२५ न च सत्त्वानुमानेन	१८०
धर्म्यसिद्धावपि हेव	७३ न च स्याद्यवहारोऽयं	१९५
धर्म्युक्त्याहं यतो जातः	४७ न च स्वरूपमात्रेण	१२९
धूमतज्ज्ञानसम्बन्ध-	३६ न चाकारद्वयं तस्य	२८
धूमभावोऽग्निभावेन	७५ न चागृहीतसम्बन्धाः	१२८
धूसवानयमित्येवं	१२९ न चात्र बाष्पदेशो वा	१६६
धूमस्त्रिधाप्यसिद्धः स्यात्	५५ न चात्रादर्शनं हेतुः	"
धूमादन्म्यनुमानस्य	८८ न चानवगतं लिङ्गं	८९
धूमानित्यविषाण्यादि-	१०८ न चानवगतं लिङ्गं	२०८
ध्यानादिस्मृतितुल्यत्वात्	१३८ न चानवगताकारः	१२७
ध्वनितानुगमो नैषां	२७ न चानवधृते तस्मिन्	१२९
ध्वनेरित्यथवा वाच्यं	३२ न चानुत्पत्तिरूपस्य	२०९
	न चान्त्येन विशेषेण	१९६
न	न चापि पूर्वसम्बन्धं	१२९
न क्रियाकर्तृसम्बन्धात्	१२६ न चापि वासनामात्रात्	९३
नगरस्थं तु गोशानं	१५५ न चापूर्वादिशब्दाना	११२
न गोर्भवसादृश्यं	४८ न चाप्यजातसम्बन्धं	"
न गौ. श्रृङ्गादिसदृशी	... ७३ ... जगज्जनमानस्य	२०५

ट्वृष्टवापयानि.	पुटम्.	पक्षित .	आकर .
देवदत्तस्य ... उपलभ्य	८४	२३	शाबरभाष्यम् १-१-५ (अनुमानम्)
देयस्य त्वेति निर्वपति	५०, १०४	२८, २४	
देशकालादि ... दुर्लभा	८	२७	
द्विविधं प्रमाणमालोचिता ..			
अनुगमनं च	१०	७	वैशेषिका.
द्वेषापि प्रत्यवस्थानम् ...			
उच्यते	२२०	१४	
द्वौ विरुद्धार्थसम्बन्धौ	६४	४	श्लो. वा. १-१-५ अनु- श्लो. ८५
न अन्यत्वात्	२२१	१४	शाबरभाष्यम् १-१-२
न कर्मणो रूपमुपलभानहे	८२, ८४	२१, १७	„ १-१-५ (अपूर्वा- धिकरणम्)
न च स्याद् व्यवहारोऽयम्	२१०	१६	श्लो वा, १-१-५ अभाव- परिच्छेदः श्लो. ७
न चायमनवगतं प्रवीति	११७	९१	
न चैष यातीति विधिश्चदः	२१८	१०	शाबरभाष्यम् १-१-५ (चित्राक्षेप.)
न त्वेकः सशये हेतुः	६४	४	
न त्वेकस्योपयोगोऽस्ति...			
विशेषतः	५९	२४	वार्तिककार
न दृष्टो न श्रुतः कश्चित् ...			
दत्तापहारक.	१६१	३	
न परीक्षितव्य निमित्तम्	१००	१९	शाबरभाष्यम् १-१-५ (वृत्तिकारग्रन्थः)
ननु भवन्त्वन्यानि			
उपलभनत्वात्	२१३	४	शाबरभाष्यम् १-१-५ (चि- त्राक्षेपः)

	पुटम्.	पुटम्.
न प्रस्तुतोपकारः स्यात्	७६ नाङ्गमर्थधियामेषा	१३१
न प्रागवधृतेत्येव	१५० नातः प्रत्यनुमानानां	१२१
न बाध्यते समीपादौ	१५३ नादित्यग्नौऽनैकान्त्यात्	११
न भेदो येन तद्वाक्यं	१७८ नानुमान न चेदं हि	१७९
न मनुष्यत्वमात्रेण	२२ नापि पूर्वस्य नाप्येषः	३३
न रात्र्यादिपदार्थश्च	१७८ नासस्य सम्भवो वेदे	१२१
न लिङ्गत्वप्रमेयत्वे	२१० नावश्य सर्वसामान्यात्	१५१
न लोक कारणाभावात्	२३० नास्तिता पयसो दधि	१९४
न या पशुफला चित्रा	२१५ नास्तीति धी फल चैषा	२०८
न विशेषणसम्बन्ध.	२०७ नास्तीति साध्यते बाध.	४९
न क्षम्य केवलं वक्तुं	१०२ नास्तीत्यपि च सविधि	१९९
न शब्दार्थस्य सा लिङ्गं	११८ नास्त्यत्रेदमितीदं तु	२०३
न मङ्गलतर्नाह परस्पर हि	२११ नित्यत्वे कृतकत्वस्य	६७
न स्यादेव प्रमाणाङ्गं	१८६ नित्यमात्मास्तिता कैश्चित्	६९
न स्वतन्त्रोपयोगित्व—	१०४ नित्यवृत्तौ तु नान्धाना	२३६
न स्वातन्त्र्येण मन्तव्या	२८ नित्यान् शब्दार्थसम्बन्धान्	२२१
न हि तत्कारणं लोके	२३५ नित्या भृङ्गन्धवत्त्वेन	५९
न हि तन्निरपेक्षत्वे	२६ नित्यायलोलयलोल्य—	५८
न हि प्रत्यक्षवेलाया	१८६ नित्यो ध्वनिरमूर्तत्वात्	७३
न हि शक्त्यात्मना किञ्चित्	१५१ नियमस्तद्विरुद्धाच्च	४०
न हि श्रावणता नाम	४५ नियम्येते यदेकस्या	२२६
न इत्यन्तमभेदोऽस्ति	२०१ निराकरणसिद्धौ वा	५७
न क्षनुच्चारिते वाक्ये	१७९ निरूपितेऽविनाभावे	२२९
न बनेकार्कता युक्ता	१७८ निर्णयस्यापि हेतुत्व	६२
न. क्षान्यथा भवत्येषा	९ निवृत्तिर्नि तु दैर्घ्यादेः	८१
न क्षसाधारण वस्तु	९२ निवृत्तेऽन्यत्र सम्बन्धे	१२७
नागृहीते हि तद्रूपं	१८० निश्चयैकान्त्यैकल्यान्	५९
नागृहीते हि धर्मत्व	२११ निषिद्धत्वेन हिंसाना	२१

उद्धृतवाक्यानि	११ पुटम्.	पहवित	११ ११, आका
नियमो नाम सम्बन्धः स्वम-			
सैनोच्येतऽधुना	१८	२५	वृहटीका
नियम्येते यदेकस्याम्	२२८	१८	
निष्कृष्टेऽर्थे नियम्यते	२३३	२५	छो. वा. १-१-५ सम्बन्धाक्षेप
			छो. २५
नेष्टि पशुफला ...			
भवितव्यम्	२१५	१९	शावरमाप्यम् १-१-५
			(चित्राक्षेप)
नैतमियमभिलापेन ससृजति			
... विरोधात्	१९३	८	
नैत्र न ह्यत्र लिङ्गस्य ...			
कल्पना	२०५	८	छो. वा. १-१-५. अनु. छो.
			४९,
नोपसर्जनं पद . पुरुषवत्	२	२७	वृहती १-१-५ Mad. Ed.
			page ९०
पक्षधर्मस्तदर्थेन व्याप्तो हेतु	६५	२४	भिषु
परप्रसिद्धिमात्रेण विरुद्ध	६७	२१	
परिहृत्यापवादविषयमुत्सर्गो-			
ऽभिनिविशते	२०	१२	
पशुना यजेत	१२५	१२, १३	
पाके ज्वालेष काष्ठानां पदार्थ-			
प्रतिपादतम्	१०२	११	छो. वा. १-१-७ छो.
			[३४३]
पुरुषाकिरपि श्रोतु			
प्रपद्यते	११२	२२	
पूर्वपक्षस्थितेन विशेषणे			
इति	४	२	
पूर्ववत् फलमस्य	३६	१७	भिषु
प्रकृतिप्रत्ययौ ... प्राधान्येन	२८	२३	

	पुटम्.	पुटम्.
प्रतिज्ञार्थं पदैः शक्यः	२२५ प्रत्यक्षालम्बनत्वं च	९५
प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वं	१८० प्रत्यक्षावगताच्छ्रैत्यात्	५३
प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वात्	१५३ प्रत्यक्षावगताह्निज्ञात्	९४
प्रतिज्ञार्थैकदेशो हि	१२४ प्रत्यक्षान्यभिचारित्वात्	१
प्रतिनिधिरपि चैवं	१५६ प्रत्यक्षे च परोक्षे च	१८३
प्रतिपक्षावुपादानात्	२२५ प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि	१५२
प्रतिविम्बेष्वनेकान्तः	११३ प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे	१५२
प्रतियोगिन्यदृष्टेऽपि	१५२ प्रत्यक्षो गवयस्तावत्	१३९
प्रतीतिर्वाचकत्वं चेत्	१८१ प्रत्यभिज्ञानवत् कस्मात्	१३४
प्रत्यक्षता यदाप्यत्र	११३ प्रत्ययः किन्निमित्तोऽर्थे	११७
प्रत्यक्षत्वं च तस्येष्टं	९४ प्रत्ययान् सहसा जातान्	२३०
प्रत्यक्षत्वं च सामान्ये	९५ प्रत्यात्मनियतत्वाच्च	२३५
प्रत्यक्षदृष्टः सम्बन्धः	८३ प्रत्येकं संहतौ वापि	६६
प्रत्यक्षदृष्टगोत्वानां	१४० प्रधानत्वाद्धि धर्मेण	३१
प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धं	८५ प्रधानानां तु सामान्यं	१४९
प्रत्यक्षविषयत्वं च	८७ प्रमाणं तस्य चकल्यं	१७९
प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वं	१८६ प्रमाणग्राहिणीत्वेन	१६०
प्रत्यक्षादिषु वैकल्यं	१०० प्रमाणपञ्चकं यत्र	१९१
प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः	१९८ प्रमाणमनुमानं वा	१३४
प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः	२०७ प्रमाणपदकविज्ञातः	१६०
प्रत्यक्षादेश्च पदकस्य	४३ प्रमाणादप्रमाणाद्वा	८९
प्रत्यक्षाद्यधिकारेऽपि	२१४ प्रमाणानामनुत्पत्तेः	२१०
प्रत्यक्षाद्यपरीक्ष्यत्वे	१०६ प्रमाणानामभावो हि	२११
प्रत्यक्षाद्यवनारस्तु	१९९ प्रमाणान्तरगम्यत्वात्	९४
प्रत्यक्षाद्युपयोगं तु	१०४ प्रमाणान्तरगमेन ग्यान्	९०
प्रत्यक्षानियमोक्तिश्च	३७ प्रमाणभाषनिर्णीत-	१६४
प्रत्यक्षान्यप्रमाणत्वात्	११६ प्रमाता ज्ञातिसम्बन्ध-	३
प्रत्यक्षभाषमेतत् तु	१४२ ममितमस्य प्रमाणे हि	४२

उद्धृतवाक्यानि. पुटम्. पङ्क्ति. आकरः.

यथा जीवति ... कल्पना	१६४	२१	"(अर्थापत्ति)" १-१-५.
यथावर्शन तदाश्रीयते	१५१	८	
यथा वक्ष्यति न हिते प्रत्यक्षे	८२	२०	
यथा वै श्येनो निपात्यादत्ते- आदत्ते	१४७	६	आप-श्री-सू २२-४-१३
यथा हि मनसः सार्धम्	१४	६	श्लो-वा- १-१-४ श्लो. १६०.
यथैव पाठः प्रतिपत्त्युपाय - . . . समामनेयुः	१८७	१९	तन्त्रवार्तिकम् १-४-२४(२५)

Poona Ed. Page 369

यदाश्रय देष्टान्तर प्रापयति

तत्कर्मैत्युच्यते ८२ & ८४ २२ & २१

यदासौ विद्यमाना. कथं

दास्यति २१४ ८ शाबरभाष्यम् १-१-५ (चित्राक्षेप)

यदि प्रत्यायक
किं न प्रत्याययति

२३४ ७ & २३ शाबरभाष्यम् १-१-५.
(सम्बन्धाक्षेप)

यदि प्रथमश्रुतो न
तर्हि

२२२ & २३७ ८ & १६ ,, १-१-५.

यदि वा पुरुषार्थीनप्रामाण्या. २१३

२० श्लो. वा १-१-२
श्लो. २८.

यस्य गुणस्य हि.....
त्वत्तच्छे

२९-३० ४ & ११ भाष्यवार्तिकम्
५-१-११९

यस्य लिङ्गमर्थयोगात् १५५

२७ जैमिनिस्मृतम् ८-१-२.

येन नाम प्रमाणेन ग्रहण बुद्धि-

कर्मणो. १४१ १३ श्लो-वा-१-१-६-
श्लो. ३८९.

तत्र १९४ ११

मिन्नानुमानादुपमेयमुक्ता
भूयस्त्ववद्वि जाल्यादि
भूयोदर्शनगम्या च
भूयोऽवयवसामान्य-
भेदबुद्धेश्च वैषम्यं
भेदः सास्त्र्यादिभिस्त्विष्टः
भेदाभेदे विसंवाद
भेदेनागृह्यमाणस्य
भेदोपात्तस्य धर्मस्य

म

मतिरपि च तथैव
मन्त्रेषु चेति ते सर्वे
मम त्वदृष्टमात्रेण
मानं कथमभावश्चेत्
मानसं नास्तिताज्ञानं
मिथ्यात्वस्य निरासार्थं
मीमांसकैश्च नावश्यं
मूर्तानित्यत्वयुक्तेऽपि
मूले तस्य ह्यनुत्पन्ने
मेयो यद्वदभावो हि

घ

यः संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध-
यच्च सत्तावदेकत्वं
यच्चोक्तं शब्दविज्ञानात्
यज्ञायुधिवचो मिथ्या
यत्तु गामान्येत्यादि-
यत्र चैकार्थता वाक्ये
यत्र त्वसदशदेव

पुटम्.

१५५ यत्र धूमोऽस्ति तत्राग्नेः
१४७ यत्र पाददि विन्धेन
१२ यत्रापि ते प्रतीयन्ते
१४४ यत्राप्यदृष्टपूर्वत्वं
१२४ यत्राप्यनुमितालिङ्गात्
१०७ यत्राप्यर्थस्य शून्यत्व
१८७ यत्राप्रत्यक्षता वायोः
९६ यत्राभावस्य लिङ्गत्व
३२ यत्राभावोऽस्ति तेनास्याः
यत्रासाधारणो नास्ति
१५७ यत्रैकस्योभयोर्वापि
२१९ यत्साधकतमत्वेन
१७३ यथा चक्षुरिति तद तु
२०९ यथा च चोदनाशब्दः
२०३ यथा पलालकूटस्य
२२२ यथा लिङ्गिगतौ हेतु
९८ यथेष्टविनियोगेन
७७ यथैव गमकः शब्द-
४३ यदनित्यं तु तन्मूर्त
२०२ यदग्निर्बुध्यते तस्य
यदा देशानपेक्षोऽग्निः
२३७ यत्राधिक्यं भवेत्किञ्चित्
१९ यदा वस्त्वन्तरापेक्षः
१०२ यदा सम्यक् प्रयुक्तोऽपि
२१७ यदि चास्य प्रमाणत्वं
१०५ यदि तद्वदपेक्षात्र
११४ यदि तेभ्यः प्रतीतिः स्यात्
यदि त्वनुपलब्धेऽपि

पुठम्.

१२०
१११
१२३
२०६
९४
७६
६३
९४
२१०
६०
५४
२३५
२३६
१०५
१५३
९०
१०९
२३४
७७
८३
३४
१३४
९५
७३
२१०
२०३
१५४
१७९

उद्धृतशब्दानि.	पुटम्	पङ्क्तिः	॥ आकरः.
इयेनचित् चिन्वीत	१४३	२१	तै सं. ५-४-११-१.
श्रोत्रादिनास्तितायान्	१६४	२५	छो. वा. अनु. छो. ६८.
(मन्त्राभिसम्बन्ध)	२२८	२४	शावरभाष्यम् १-१-५.
			(सम्बन्धाक्षेपः)
स एष यज्ञाद्यधी यज्ञमानो			
...याति	२१६	२२	शावरभाष्यम् १-१-५.
स पयायमनुमानानुमेय			(चित्राक्षेपः)
अपेक्षते	९३	१७	
समययो हि सत्तासामान्यवदेक-			
ह्य	६९	१५	फाणादाः १
समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरूप-			
मानार्थः	१४०	२१	न्यायविस्तरः १
सम्बन्धनियमोऽसौ	११	"	
सम्बन्धोऽप्यनुपादानात्मान्ना			
पष्ठपि वा मितौ	३२	२४	छो. वा. १-१-५ अनु. छो. ३१.
सर्वत्र नो दर्शित प्रमाणम्	२३४	१४	शावरभाष्यम् १-१-५.
			(सम्बन्धाक्षेपः)
सर्वत्र यौगिकैः ... गौर-			
वात्	३०	१६	तन्त्रवार्तिकम् ३-१-११.
सर्वलोकप्रसिद्ध्या च पक्षवाधोऽत्र			
ते ध्रुवम्	२१	२३	छो. वा. १-१-५ निरालम्बन- वादः. इला. ७४.
साधारणपदे स्थित	६४	२७	वार्तिककार
साधारण्येन स्थित	६४	१४	
साध्यनिर्देश प्रसिद्धा	३८	१६	न्यायसूत्रम् १-१-३३
सामान्यविषयत्वं हि	१३२	१	छो. वा. १-१-५ शब्द. छो. ५५.

शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ

१९४ स चानेन ग्रहीतव्यः

२०८

शास्त्रस्याप्यपरीक्ष्यत्वं

१०६ सति चास्य प्रमाणत्वे

१३२

शास्त्रार्थज्ञानबोध्यार्थ

१०४ सत्तादिसामान्यमपेक्ष्य

९९

शिरसोऽवयवा निम्नाः

१९४ सत्यप्यत्र विशिष्टत्वे

१२३

श्रुतित्वादेर्योच्येत

१५४ सत्सम्बन्धे सदित्येवं

२०३

शैत्यान्न दाहको वह्निः

५४ सदसद्रूपता बुद्धेः

२०३

श्रुतवाक्येन सादृश्यं

१८३ सदृशप्रत्ययं दृष्ट्वा

१५४

श्रुतातिदेशवाक्यत्वं

१४० सदृशादुपजायेत

१३८

श्रुतातिदेशवाक्याना

१३८ सदृशावयवत्व तु

१४६

श्रुतार्थापत्तिबाधोऽत्र

४० सदृशावयवत्वं तु

१४९

श्रुतार्थापत्तिरत्रैव

१६३ सदृशावयवत्वे तु

१५५

श्रुतार्थाक्षिसयोर्बाधः

५३ सद्गुणद्वयरूपेण

२०३

श्रुत्यर्थोक्तस्य बाधाया

६७ सन्दिग्धहेतुता चेपां

६२

श्रोत्रादिनास्तितार्था च

४९ सन्दिग्धमानसदृमाव-

८६

प

सन्देहविवरीतत्व-

५७

षोढा विरुद्धतामाहुः

६६ सन् साध्ये तदभावे च

५८

स

समं नास्त्यनयोः किञ्चित्

२३७

संज्ञानुमानतेच्छा तु

१२० समा लोके च वेदे च

१२१

संज्ञेति गमकत्वं चेत्

२२८ समीपदेशभिन्नत्वात्

१७४

संयोगसमवायादि-

२११ समीपस्थो विजानाति

१५३

स एव गमकस्तस्य

२३ समुदायेऽपि चाणुत्वं

९७

स एव बोधयास्मायं

२४ समुदायो न वाऽप्यस्ति

॥

स एवेति भवेत् सत्र

१५० समूहपरमार्थत्वे

९९

सकृदुच्चरिते चास्मिन्

११४ समूहरूपं प्रत्यक्षं

९८

सङ्ख्यादिमान् पदार्थश्चेत्

१२३ स श्रुतेष्वपि दृष्टत्वोन्

१६७

सङ्घाते निर्णयस्ताभ्यां

६६ संप्रदान्युपलब्धानि

१०९

उद्धृतवाक्यानि.	पुटम्.	पङ्क्तिः.	आफरः.
इयेनचित्तं चिन्वीत	१४३	२१	तै. सं. ५-४-११-१.
श्रोत्रादिनास्तितायान्	१६४	२५	श्लो. वा. अनु. श्लो. ६८.
सिंहासनि संवन्धः	२२८	२४	शावरभाष्यम् १-१-५. (सम्बन्धाक्षेपः)
स एष यज्ञासुधी यज्ञमानो			
.....याति	२१४	२२	शावरभाष्यम् १-१-५. (चित्राक्षेपः)
स एषायमनुमानानुमेयः.....			
.....अपेक्षते	९३	१७	
समवायो हि मत्तासामान्यवदेक-			
रूपः.	६९	१५	क्राणादाः ?
समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरूप-			
मार्गः	१४०	२१	न्यायविस्तरः ?
सम्बन्धनियमोऽसौ	११	"	
सम्बन्धोऽप्यनुपादानालान्ना			
पष्ठपि वा मितौ	३२	२४	श्लो. वा. १-१-५ अनु. श्लो. ३१.
सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणम्	२३४	१४	शावरभाष्यम् १-१-५. (सम्बन्धाक्षेपः)
सर्वत्र यौगिकौ गौर-			
वात्	३०	१६	तन्त्रवार्तिकम् ३-१-११.
सर्वलोकप्रसिद्धया च पक्षबाधोऽत्र			
ते ध्रुवम्	२१	२३	श्लो. वा. १-१-५ निरात्म्यन- वादः. इत्या. ७४.
साधारणपदे स्थितः	६४	२७	वार्तिककारः
साधारण्यवाच्यः स्थितः	६४	१४	
साध्यनिर्देशः प्रसिद्धिः	३८	१६	न्यायसूत्रम् १-१-३१
सान्धान्यविषयत्वं हि	१३२	२१	श्लो. वा. १-१-५ शब्द. श्लो. ५५.

पुटम् .	पुटम् .
सामान्यरूपमप्येतन्	१०५ मृत्त्या तदनुमारेण १३४
सामान्यरूपेण न गृह्यते	९९ मृत्त्या श्रुतिर्या परिकल्प्यते १८७
सामान्यलक्षण त्यक्त्वा	१०२ स्यादग्निभूमयो सैन ८५
सामान्यवचन शब्दः	२३१ स्यादन्योन्याश्रयत्व हि १२८
सामान्यवचन सादृश्य	१५२ स्यादन्योन्याऽतिरिक्तश्च १३२
सामान्यविषयत्वं न	१२२ स्याद्वा सम्यग्भट्टाद्याऽमो ९२
सामान्यविषयत्वाच्च	११६ स्याद्विरुद्धाविरुद्धस्य ११३
सामान्यस्य च वस्तुत्व	८८ स्वन- प्रामाण्यनिर्द्धार्य २२१
सामान्यस्य न वा नाश	१४९ स्वपदमात्रेण नाश २२०
सामान्यस्यैव शक्तत्वे	१२६ स्वपदमात्रेण यत् १०३
सामान्यादतिरिक्तं तु	१२० स्वपदमात्रेण चाम्य २३४
सामान्यान्यन्यथासिद्धे	१८१ स्वपदमात्रेण भाष्या १९८
सामान्यान्यपि चेतानि	१४८ स्वपदमात्रेण दृष्टान्ति २०४
साध्यार्थेकार्थसम्बन्धि-	२३३ स्वपदमात्रेण विधेयाभा ५४
साहित्यमात्र पूर्वाक्ति .	७५ स्वपदमात्रेण भाष्या २०३
साहित्ये तु प्रमाण न	१७० स्वपदमात्रेण विरुद्धो हि २१६
साहित्ये मितदेशत्वात्	१७३ स्वपदमात्रेण भाष्या ९५
सिद्धे सद्भावनिज्ञाने	१६८ स्वपदमात्रेण भाष्या २२०
सुलभे. प्रतिहेत्वादि-	२१ स्यात्ते न सप्तवारे गान ५५
सोऽपि पश्चात् स्थितत्वेन	१३२ १ १
सोऽवेदिक प्रसङ्गेन	१०८ १ १
नानभुज्यादिवर्त्तेऽपि	२१५ हस्तमात्रेण भाष्या ११०
पशून् प्रत्यभता वाऽर्था	५३ हेतुमात्रेण भाष्या २१
रारणादविशिष्टत्वात्	१३९ हेतुमात्रेण भाष्या ३१
सूर्यमाणस्य चारस्य	१४० हेतुमात्रेण भाष्या ८६
सार्तिमेतदभेदेन	९१ हेतुमात्रेण भाष्या ८०

भाष्यकार	१, ३. १३६, ४ ३७, ५, ११. ४९, ८ ८८, १८. १०६, ९, २६ १५८, १२. १६१, ७ १९१, १३, १८, २१. २२३, २२, २४.
भाष्यकृत	२१४, २१. २१७, २३.
भिक्षु	३६, १९
मनु	५१, १७
मीमांसा	१०६, १२, १५, २४.
मीमांसकाः	२, २. ५६, १२, २३. ५७, ८ ९८, ३, १६, १९ ११६, ३, १६, १९०, ७.
याशिक	५५, १.
छोकायतिका	१०१, ५
वार्तिककार	१, १५. ४९, २६ ५९, २१ ११०, १३ २०७, २६ २२१ २५. २२२, १३. २२७, ४. २३७, १६
वार्तिककृत	५७, २८. ६२, २२. ६७, २१. २१७, १५
विज्ञानवाद	१, ३
विधिविवरणम्	१०३, २२.
वृत्तिकारमन्य	१, ६.
वृत्तिकारमतम्	२२१, २३
वैयाकरणा	२२२, १६.
वैशेषिका	८, १२. २३, १०. ५५, १०, १४. १०७, १.

APPENDIX IV.

उद्धृतवाक्यानुक्रमणी, आकरथ ।

उद्धृतवाक्यानि.	पुटम्.	पङ्क्तिः.	आकरः.
अग्निर्वै ब्राह्मणः	१४६	२१	तै. सं ५-१-८
अतस्तिस्तद्गमहाद् आन्ति-			
रविसंवादतः प्रमा	८०	१५	
अतो न व्यभिचरति प्रत्यक्षम्	१	३	शानरभाष्यं (शुचिकारमन्यः) १-१-५.
अत्र केचिन्नीतिर्हमन्या....			
...फलस्य दर्शनात्	८२	३	बृहती १-१-५. Und Ed. pp. ५७६-५७७
अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम्...	२१९	१०	अम्वेदः १-६-१९ and तै. आर. १-१३-२.
अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भन-			
स्वात्	२१३	१०	जैमिनिस्प्रम् १-१-४
अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्य	१	४	शापरभाष्यम् १-१-५ (अनुमानमन्य.)
अनुमानं द्विधा प्रका-			
शकम्	३७	१८	बौद्धाः
अनुमापह्नमन्त्रे			
साध्यता	२६	९	"
अनुपपन्नो वाक्यसमाप्ति-			
सर्वेषु ह्युत्पयोगित्वात्	१८४	२३	जैमिनिस्प्रम् २-१-१६ (४८)
अनेकान्तिकमेवैवं			
शुचिन्	६२	२०	शाक्या
अन्यन्यतिरिक्तम्या			
वाक्यशास्त्रे विविधने	२३१	९	श्री० वा० १-१-५ गाय- त्र्योत. छो. २५-२७)
अथापि शास्त्रमर्थयत्	११७	८	
अथाप्येवमि प्रमानाम्बो			
... .. अतस्तिष्ठन्	१८९	३	शापरभाष्यम् १-१-५ (अनुमानमन्य.)

ERRATA.

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	३	विशिष्यात्	विशिष्यात्
४	१८	प्रसिद्धमिति	प्रसिद्धमिति
५	२६	सम्बन्ध	सम्बन्ध
९	११	इत्युभयानुमाने	इत्युभयमुभयानुमाने
११	१७	सर्व्वपि विवक्षिता	सर्व्वविवक्षिता
१३	२०	इतरथा	इतरथा
१४	६	तथाहि	'यथाहि मनसः सार्धम्'
११	८	क्वचन	क्वचन
१८	१६	। सन्निहिता	। (नहि) सन्निहिता
२७	१५	परीक्षकः	परीक्षकै
२८	२६	करूपयितु	करूपयितु
३३	२०	सत् प्र(सा)धानेन	तत्प्रसाधनेन
३७	५	इत्युक्तम् ।	इत्युक्तं, तदयुक्तम् ।
११	११	प्रमेयधिय	प्रमेयधिय
३९	२७	प्रवर्तते	प्रवर्तते
४०	२३	इत्युक्ते नित्य	इत्युक्तेऽनित्य
५१	१८	साम	सोम
५५	२२	रेवँ ज्ञानादि-	रेवाणादि
५६	४	योऽसत्त्वतो	योऽसत्त्वतो
११	२२	परिणाम	परिणाम
११	२४	तदेव	तदेव
५७	२८	पल्लवमु	पल्लवम् ।
५८	१७	सम्प्रदायविति	सम्प्रदायविति
६०	३	तद्वगव	तद्वगव

शुद्धतवाक्यानि.	पुटम्,	पङ्क्ति..	आकरः.
इहापि देवदत्तस्य गति- पूर्विकां ... उपलभ्य	८४	२३	शाबरभाष्यम् १-१-५ (अनुमानम्)
तच्चैर्निगदेन	२३२	६	
उदाहरणसाधर्म्यात् साध्य- साधनं हेतुः	७१	१३	न्यायसूत्रम् १-१-३४
उपमानमपि ... गोसार- णस्य	१३६	१३	शाबरभाष्यम् १-१-५ (उपमानम्)
उपसर्जनं पूर्वम्	२	२२	पाणिनिसूत्रम् १-१-३०
उपांगु यजुषा	२३२	५	
एकमेव ज्ञानं प्रमाणफल- रूपम्	३६	१६	भिक्षुः
एकसान्प्रयधीनस्य....	६	२५	बौद्धा.
विकारवत्			
एकाभिधानिमित्तत्वं ...	२२७	१-३	
... सम्बन्धः			
एतच्च भाष्यको १... .. ण	८१	२२	
निबन्धनात्			
एवंजातीयकं प्रमाणविरुद्धं....	२१७	८	शाबरभाष्यम् १-१-५ (नित्राक्षेपः) स्त्रो. १५.
यथा			
एवं दृष्टावधारस्य वेदस्य....	२१३	२१	"
मन्यामहे			
एवं सत्यनिहोत्रादिवान्वयेनपि	"	२४	स्त्रो. वा. १-१-५. (चित्राक्षेपः) स्त्रो. १
गृहार्थात्			
		२६	आप-श्रोत १४-२-८
ऐन्द्रवायवं गृह्णाति			